

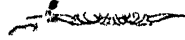
॥ श्री ॥

❀ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❀

३८

(व्याकरणविभागे सप्तम पुष्पम्)

श्रीवररुचिप्रणीतः

प्राकृत-प्रकाशः

श्रीभामहकृत'मनोरमा'व्याख्यासहितः

महामहोपाध्याय-

श्रीमथुराप्रसाददीक्षितविरचित-

'चन्द्रिका'- 'प्रदीप'-संस्कृत-हिन्दीव्याख्याद्वयोपेतः

श्रीमदुदयरामशास्त्रिडबरालकृत-

टिप्पणीपरिशिष्टाभ्या विभूषितः

साहित्याचार्य-

श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गमहोदयेन

भूमिकादिभि सम्भूष्य सशोधित

चौखम्बा-संस्कृत-सोरोज-आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशक —

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

वाराणसी-१

वि० स० २०१६

(पुनर्मुद्रणादिका सर्वेऽधिकारा प्रकाशकाधीना)

The Chowkhamba Sanskrit Series Office

P O Box 8, Varanasi (India)

19०9

(परिवर्द्धित चतुर्थं सस्करणम्)

मूल्य ५)

मुद्रक —

विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

ई० १९५९

प्रस्तावना

श्रीमद्वाग्देवताऽनुरञ्जनविमलमतीना प्रेक्षावता सुविदितमेवैतद्यद् धर्मार्थकाममोक्षा
णाञ्चतुर्णां वर्गस्य प्राप्तये एव यतितव्य सर्वे । तत्प्राप्त्युपायाश्च बहवोऽसङ्ख्ये प्रबन्धै
प्रतिपादिता अपि मृदुबुद्धीना क्रीडनैकमनोऽनुरागिणा न तथोपकर्तुं शक्ता यथा
दृश्यकाव्यानि । तानि हि स्फुटितं दर्शनमात्रेणैवानन्दसन्दोहजनकानि सदुपदेश
ग्राहयन्ति । तदुक्त नाट्याचार्येण श्रीमता भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे प्रथमेऽध्याये—

ब्रह्मोवाच—

सर्वशास्त्रार्थसम्पन्न सर्वशिष्यप्रवर्तकम् ।

नाट्याख्य पञ्चम वेद सेतिहास करोम्यहम् ॥ १५ ॥

पुनश्च तत्रैव ब्रह्मणो दे यसान्त्वनावसरे—

भवता देवताना च शुभाशुभविकल्पकै ।

कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृत ॥ ७२ ॥

नैकान्ततोऽत्र भवतां देवाना चापि भावनम् ।

त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यभावानुकीर्तनम् ॥ ७३ ॥

धर्माधर्मप्रवृत्तानां कामा कामार्थसेविनाम् ।

निग्रह दुर्विनीतानां मत्तानां दम्भनं क्रिया ॥ ७५ ॥

देवानामसुराणा च राज्ये लोकस्य चैव हि ।

महर्षीणा च विज्ञेय नाट्य वृत्तान्तदर्शकम् ॥ ८४ ॥

धर्म्यं यशस्यमायुष्य हित बुद्धिविवर्द्धनम् ।

लोकपदेशजनन नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ ८६ ॥ इति ।

तानि च सस्कृतमयानि प्राकृतमयानि च भवन्ति, तदाह मुनि—

नानादेशसमुत्थ हि काव्य भवति नाटके । इति ।

तत्र सस्कृतभाषापरिज्ञान पाणिनीयादिव्याकरणौन, प्राकृतज्ञानाय च वररुच्यादीना
प्रयत्न । तच्च किमिति कुशीलवाचीनमेव । वयन्तु आचार्याणा वचनोपन्यासेनैवोदात्तमेव ।

अत्र मुनि —

एतदेव विपर्यस्त सस्कारगुणवर्जितम् ।

विज्ञेय प्राकृत पाठ्य नानावस्थान्तरात्मकम् ॥ अ० १७, श्लो० २ ॥

तथा च वाक्यपदीये भर्तृहरि — दैवी वाक् व्यक्तीर्णयमशक्तैरभिधातुमि ।' इति ।
कथं नैवमशक्तिरिति तु न प्रयत्नावगम्यम् । 'अम्बाम्बेति यथा बाल शिक्षमाण
प्रभाषते ।' इत्यादिरीत्या देशकालभेदेनैव प्रतीमहे ।

वज्रमध्यपञ्चालादिदेशजाना परस्परमेकस्यैव शब्दस्य जागरूको महानुच्चारणभेद एव
विप्रतिपक्षाना तुष्टिदो भविष्यति ।

हेमोऽपि—प्रकृति ऋकृतम् । तत्र भवः, तत् आगतं वा प्राकृतम् । इति ।
 तथा च गीतगोविन्दे रसिकसर्वस्व —‘संस्कृतात्प्राकृतम् इष्टततोऽपभ्रंशभाषणम्’ इति ।
 शकुन्तलाया शङ्करोऽपि ‘संस्कृतात्प्राकृतं श्रेष्ठं ततोऽपभ्रंशभाषणम्’ इति प्रमाण-
 त्वेनोदाजहार—संस्कृताद् श्रेष्ठं प्राकृतं जातम्, ततोऽपभ्रंशः ।

केचित्तु—प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धम् प्राकृतम् । ततश्च वैयाकरणैः साधितं हि
 संस्कृतमित्यभिधीयते । अतो न संस्कृतमूलकं प्राकृतम् । प्रत्युत प्राकृतमूलकमेव
 संस्कृतम्—इत्याहुः ।

अपरे तु—वेदमूलकमिदम् । तत्तत्त्वनादिप्रत्ययानाम्, अम्हे-अस्मे-आदिपदानां,
 लिङ्गवचनविभक्त्यादीनांश्च वैदिकैः प्रयोगैः साम्यदर्शनात् । एतन्मूलकं च संस्कृतम्—
 इति वदन्ति ।

साम्प्रदायिकैस्तुभ्यमपि नाद्रियते—यदि स्वभावसिद्धं प्राकृतम्, तर्हि कोऽसौ
 स्वभावः कीदृशश्च, येनेदमेव भाषणं स्यात् किं समवेतश्च । जनसमवेतश्चेद् ‘दैवी वाग्-
 व्यवकाण्यम्’ इत्यस्मदभिहिते पक्षपातः । पारमेश्वरे तु स्वभावे वैरूप्यनोपपद्यते—न ह्यग्नौ
 शैत्यं कचिदपि कदाप्युपलभ्यते । एव तत्तद्भाषाभेदः सुतराञ्चोपपद्यते ।

सर्वासामेव मिश्रानामपि पारमेश्वरस्वभावसिद्धत्वे तु भाषापरिज्ञानिना विदुषा
 महान् कोलाहलो भविष्यति ।

अथ च यदीयं भाषा वेदभाषासमुद्भवा तत्समकालिका संस्कृतात् प्राचीना वा
 स्वीक्रियते तर्हि पाणिनीयव्याकरणस्याऽपूर्णता स्यात्, तत्र प्राकृतस्याऽव्याकृतत्वात् ।
 भगवता पाणिनिना च तत्र तत्र बाहुल्येनाऽपि वैदिकशब्दव्याकृत्या स्वव्याकरणस्य
 पूर्णतायाः प्रदर्शनात् । तथा च गावी गोणी—गोपोतलिकेत्यादीनामपि असाधुशब्दत्व-
 व्यवहारो नोपगुज्यते । प्रत्युत संस्कृताद्विकृतस्य प्राकृतस्येव प्राकृताद्विकृतस्य संस्कृत-
 स्यैवापभ्रंशव्यवहारापत्तिः स्यात् । न तथा व्यवहारस्तथाव्युत्पन्नानामपीष्टः । न ह्यस्ति
 राजाज्ञा ‘पाणिनीयादिव्याकृतस्य नाऽपभ्रंशव्यवहारः’ इति ।

लिङ्गवचनसाम्यं न दृढतरं प्रमाणम् । न हि आङ्ग्लभाषाया ‘फादर’ इति
 शब्दः उच्चारणसौकर्येणोच्चरितस्य पितृशब्दस्य प्रकृतिरिति कोऽपि प्रेक्षवान् मनुते ।
 तथा च—‘डायर’ इति शब्दः दुहितृशब्दस्य । न च कोऽपि ‘तात’ इत्युच्चारयितव्ये ‘टायर’
 इति रटन् भारतीयो बाल आङ्ग्लभाषापाठकस्तद्देशीयो वा गण्यते ।

अतो युक्तमुत्पश्याम—प्रकृतिः संस्कृतम्, तत् प्राकृतमिति । तथा च प्राकृतमज-
 र्याम्—‘व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिरः परिणतिं गता’ इति ।

वेदमूलकत्वेऽपि न किमपि प्रमाणम् ।

अस्तु वा यदपि तज्ज्ञानायाऽवश्यं प्रयतितव्यम् । यतोऽत्र भाषायां सुललिता
 प्रबन्धाः सन्ति । तदुक्तम्—

‘अहो तत् प्राकृतं हारिः प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम् ।

सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्करा’ ॥ इति ।

तच्च प्राकृत वररुचिमते—प्राकृत-पेशाची-मागधी-शौरसेनी-भेदेन चतुर्धा ।
तासु पेशाची मागधी च शौरसेनीविकृती, प्रकृति शौरसेनीत्युभयत्र दर्शनात् । शौरसेनी
संस्कृतविकृति प्राकृतवत् । ‘प्रकृति संस्कृतम्’-इति दर्शनात् । शौरसेन्यामनुक्त कार्यं
नवमि परिच्छेदे प्रतीपादितप्राकृतानुसारि भवति ‘शेष माहाराष्ट्रीवद्’ इत्यत्र
माहाराष्ट्रीपदेन तस्यैव ग्रहणात् । तथा च काव्यादर्शे—

महाराष्ट्राशया भाषा प्रकृष्ट प्राकृतं विदुः । इति ।

हेमस्तु—चूलिकापेशाचिकम् १ आर्षं प्राकृतम् २ अपभ्रंशम् ३ चेत्यधिकभेदै
सप्तधा विभजते ।

तथा च भेदप्रतिपादकानि सूत्राणि—

आर्षम् । ८ । १ । ३ ।

चूलिकापेशाचिके द्वितीयतुर्ययोराद्यद्वितीयौ । ८ । ४ । ३२५ ।

स्वरागा म्वरा प्रायोऽपभ्रशौ । ८ । ४ । ३२९ ।

प्राकृतमर्षस्वकारमार्कण्डेयेन भाषा-विभाषा-अपभ्रश-पेशाची-भेदाद् भाषा
चतुर्धा विभक्ता ।

तत्र भाषा—माहाराष्ट्री-शौरसेनी-प्राच्या-अवन्ती-मागधी-भेदेन पञ्चधा ।

अर्द्धमागधी तु मागध्यामेवान्तर्भाविता ।

विभाषा—शाकरी १ चाण्डाली २ शाबरी ३ आभीरिकी ४ शाक्वी (शाखी) ५
चेति पञ्चधा ।

अपभ्रश —आर्षीं द्राविडी च विना सप्तविंशतिधा च विभक्तः ।

अन्या अपि तिष्ठो भाषा स्वीकृता —नागर-आचडोपनागरभेदेन । पेशाचीभाषा
तिष्ठुषु नागरभाषासु निभक्ता । तद्यथा—कैकेयी १, शौरसेनी २, पाञ्चाली ३ च । राम
तर्कवागीशेनाऽपि एवमेव प्रकटितम् । सर्वैरपि प्राकृतवैयाकरणैर्माहाराष्ट्री-पेशाची-मागधी-
शौरसेनी चैता प्राकृतभाषा स्वीकृता । काव्यालङ्कारे रुद्रटो भाषाणां तिष्ठो विधा
प्राह—‘प्राकृतं संस्कृतञ्चैतदपभ्रश इति त्रिधा ।’ इति ।

काव्यादर्शे दण्डी च—

‘तत्तेतद्वाङ्मयं भूय संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुराप्ताश्चतुर्विधम् ॥ इति । १ । ३२ ।

चतुर्विधा हि ग्रन्था संस्कृतनिबद्धा केचित्, प्राकृतनिबद्धा केचित्, केचिदपभ्रश-
निबद्धा, केचिदासा साङ्ख्यैर्येण निबद्धा मिश्रा इत्युच्यन्ते इत्यर्थः । ‘संस्कृतं सर्गबन्धादि
प्राकृतं स्कन्धकादिकम् । आम्बारादीन्यपभ्रशो नाटकादिषु मिश्रम् ॥ इति च ।

पुराणवाग्भट्टोऽपि वाग्भट्टालङ्कारे (२ । १) संस्कृतप्राकृतापभ्रशभूतभाषितैतिभेदेन
चतुर्धा विभजते ।

अर्वाचीनोऽपि अलङ्कारतिलके (१५-३), एव रुद्रटश्च काव्यालङ्कारे (२ । १२

सूत्रे), एवमपञ्चशविचारस्यावश्यकत्वाद् वररुचिना कथमुपेक्षित इति विप्रतिपत्तौ कश्चिद्—इयमपूर्णतैव वररुचेरिति ।

आसा प्रादुर्भाव एव नेति त्वन्य ।

अपरे तु—वररुचिना 'दाढादयो बहुलम्' (४।३३) इति सप्रकरणादेवाऽपञ्चशोऽपि सगृहीत एव । तस्य च भामहेन आदिशब्दोऽय प्रकारार्थः, तेन सर्व एव देशसङ्केतप्रवृत्ता भाषाशब्दा परिगृहीता, इति व्याख्यातत्वात् । अपञ्चशश्च देशसङ्केतप्रवृत्ता एव भाषा । तदुक्तं वृद्धवाग्भटेन—

‘अपञ्चशस्तु यन्छुद्ध तत्तद्देशेषु भाषितम्’ ॥ इति ।

तथा च काव्यादेशे दण्डी—

‘यदा च आभीर्यादयो देशभाषा काव्यनाटकेषु निबद्धास्तदाऽपञ्चशपदेन व्यवहियन्ते ।’ तदुक्तम् तेन—

‘शौरसेनी च गौडी च लाटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येव व्यवहारेषु सन्निधिम् ॥

आभीरादिगिर काव्येष्वपञ्चश इति स्मृता ।

शास्त्रेषु सस्कृतादन्यदपञ्चशतयोदितम् ॥’ इति । (१ । ३५-३६)

यत्तु अपञ्चशपदेन भारतीया प्रचलिता भाषा गृह्यन्ते, ताश्च निबध्यन्ते काव्य नाटकेषु । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना—

‘शौरसेनी समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ।

अथवा छन्दत कार्या देशभाषाप्रयोक्तृभि ॥’ इति । (१७-४६)

अधुना प्रचलिततत्तद्देशभाषास्वपि वङ्गदेशे यात्रागन्धर्वगानम्, नैपाले कूर्माचले च हरिश्चन्द्रादिनर्तनम् उपलभ्यत एव । अतोऽपञ्चशस्य प्राकृतपदेन ग्रहीतुमशक्यत्वादुचित एव तदनुल्लेख प्राकृतप्रकाश इति । तत्तु दण्डिविरोधादुपेक्ष्यम् ।

वररुचिसमयेऽपञ्चशस्य व्यवहारानुदय इति तु न सम्यक् प्रतिभाति ।

‘त्रिविधं तच्च विज्ञेय नाट्ययोगे समासत ।

समानशब्दैर्विभ्रष्ट देशीमतमथापि वा ॥’

इति भरतमुनिनाऽपि तस्य प्रदर्शितप्रायत्वात् । यथा ‘गौरित्यस्य गावी गोणी गोपोतलिकेत्येवमादयो बहवोऽपञ्चशा’ इति भगवता पतञ्जलिना महामाष्येऽपञ्चशस्य व्यवहृतत्वात् स्वयं दाढेत्यादिसूत्रप्रणयनाच्च स्यादेतत् । सर्वमेवैतद् प्राकृतं तद्भव, तत्सम, देशी चेति त्रिधा विभज्यन्ते सूरय । तदाह दण्डी—‘तद्भवस्तत्समो देशात्यनेक प्राकृतक्रमः ।’ इति । तत्र यद्यपि तद्भवप्राकृतव्याकृत्यर्थमेव प्राकृतवैयाकरणानां प्रयत्नः । तदुक्तम्—‘अथ प्राकृतम् ।’ (८१। १) इति सूत्रे व्याख्यानावसरे हेमेन—‘सस्कृतान्तरं प्राकृतस्याऽनुशासनं सिद्धसाध्यमानभेदसस्कृतयोनेरेव तस्य लक्षणं न देशस्य—इति ज्ञापनार्थम् । सस्कृतसमं तु सस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम्’ इति । तथापि तत्तद्देशेषु

बाहुलकेन दैशिकानामप्युल्लेखाद्दैशिकमपि प्रायस्तद्वत्त्वेन स्वीकुर्वन्ति । ४।३३ सूत्र-
व्याख्यानावसरे भामहेन देशसङ्केतेत्यादिनैतस्यार्थस्य स्पष्टमुक्तत्वात् ।

हेमोऽप्याह—‘गोणादय’ (८।२।७३) गोणादय शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्यय-
लोपागमवर्णविकारा बहुल निपात्यन्ते, तद्यथा—गौ गोणी गावी । त्रिपञ्चाशत्-
तेवण्णा । त्रिचत्वारिंशत्-तेञ्जालीसा । इति । तत्समस्तु न सस्कृतात्पृथगिति न
तद्विषयक प्रयत्न कस्यापि ।

अथ कोऽयं प्राकृतसूत्रप्रणेतारवररुचि कदा समभवत्, कदा चैतत्सूत्राणि प्रणिनायेति
वृत्त सम्यक्तया निश्चेतुं न शक्यते । एको वररुचि सुप्रसिद्धविक्रमराजसमानकालिको-
ऽप्युपलभ्यते । तथाहि—

‘धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खवेतालभट्टघटखर्परकालिदासा ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपते सभाया रत्नानि वै वररुचिर्नवविक्रमस्य ॥’ इति ।

अन्यत्र—

‘पाणिनि सूत्रकार च भाष्यकार पतञ्जलिम् ।

वाक्यकार वररुचिम् ॥’

इति पाणिनिसमकालिक कात्यायनाऽपराभिध प्रतीयते । महाभाष्यकारैरपि ‘तेन
प्रोक्तम्’ (४।३।१०७) सूत्रे ‘वररुचिना प्रोक्तो ग्रन्थ वाररुच’ इति चोदाहृतम् ।
तथा च प्राकृतमञ्जर्याम्—

‘प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम् ।

प्राकृतच्छगना चक्रे कात्यायनमहाकवि ॥

व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिर परिणतिं गता ।

कोऽन्य शक्तो भवेत्तस्मात्कवे कात्यायनादते ॥’ इति ।

अयमेव कात्यायनापराभिख्य श्रौतसूत्रकार पाणिनीयसूत्रवार्तिककारो रूपमाला-
प्रणेतार बृहत्संहितानिर्माता चेत्यत्र दृढतरप्रमाणाऽभावेऽपि विरोध नाऽऽकलयति
सूरय । कथासरित्सागरकथामञ्जर्यादावुपवर्णिताऽपि वररुचिचिलक्षणप्रतिभाशालित्वेन
नोक्तार्थे विरोधमवतारयतीति विवेचकैर्विवेचनीयम् ।

अन्यो वाप्ययं वररुचि स्यात् । तथाप्येतत्प्रतीयते यदयं सर्वेषु प्राकृतवैयाकरणेषु
प्रथम आचार्यः ।

एतत्सूत्रप्रकाशवृत्तिप्रणेतार भामह कदा समभवत् इत्यप्यतिदुरूहताङ्गतो निर्णेतुम् ।

भामहप्रणीतमलङ्कारलक्षणमप्यस्तीति श्रूयते । स च काश्मीरदेशीय परमप्राचीन
श्वेति फल्लकीकरोपाख्यैर्वाग्मनाचार्यैर्निरूपितम् । एतेनापि वररुचे परमपुराणता प्रतीयते ।
इत्यलं पक्षवितेन ।

अन्यत्र प्राकृतसूत्रेषु भाषाबाहुल्येन कार्यवैविध्येन च वररुचे प्राचीनता प्रदर्श्यते ।
यच्च कार्यं वररुचिना बाहुलकेन आदिशब्देन च सगृहीतं तदर्थमपि अन्येषां सूत्र

प्रणयनप्रयत्न । आस्तामेतद् । हेमचन्द्रसमये हि विविधभाषा भिन्नरूपा सञ्जाता इति प्रतीयते । तथा च प्राकृतप्रकाशतो विशेषकार्याणां दिग्दर्शनम्—

प्रत्यये ङीर्न वा ८ । २ । ३१ । नीली । नीला—३२-३३ ।

अणादिप्रत्ययनिमित्तो ङी स्त्रिया वा भवति । साहणी कुरचरो, साहणा कुरचरा ।

धातवोऽर्थान्तरेऽपि ८ । ४ । २५९ । उक्तादर्थान्तरेऽपि धातवो वर्तन्ते ।

बलि प्राणने पठित, खादनेऽपि वर्तते । बलइ । खादति प्राणन करोति वा । एव कलि सङ्ख्यानने सङ्खानेऽपि । कलइ । जानाति सख्यान करोति वा ।

विलप्युपालभ्योर्म्ङ्ङ् आदेश । मङ्ङइ । विलपति, उपालभते, भाषते वा ।

फक्तेस्थक् । थक्ङ । नीचा गतिं करोति विलम्बयति वा । नीहुरइ । पुरीषोत्सर्गं करोति ।

बहुलम् ८ । १ । २ । बहुलमित्यधिकृत वेदितव्यमापादसमाप्ते ।

लुप्त-य र-व-श प-सा दीध ८ । १ । ४३ । प्रत्ययान्तानां याद्या उपर्यधो वा येषां शकारषकारसकाराणां तेषामादे स्वरस्य दीर्घा भवति ।

शस्य यलोपे—पश्यति, पासइ । रलोपे—विश्राम्यति, वीसमइ । मिश्रम्—मीस । बलोपे—अश्व, आसो । विश्वास, वीपास । शलोपे—दुश्शासन, दूसासणो । षस्य यलोपे—शिष्य, सीसो । रलोपे—वर्ष, वासो । बलोपे—विष्वक्, वीमु । षस्य—निषिक्त, नीसित्तो । सस्य यलोपे—सस्यम्, साम । ऋस्यचित्, कामइ । रलोपे—उत्त, ऊसो । बलोपे—निस्व, नीसो । सलोपे—निस्मह, नीसहो ।

न दीर्घाऽनुस्वाराद् ८ । २ । ८२ । इति द्वित्वनिषेध ।

अवर्णो यश्चुति ८ । १ । १८० । कर्मजेत्वादिना लुकि सति शेषोऽवर्णाऽवर्णा-त्परो लघुप्रयत्नतरयकारश्चुतिर्भवति । तित्थयरो । सयढ । नयर । इत्यादि । क्वचिदन्य तोऽपि-पियइ—इति ।

इत प्राचीनपुस्तकमधिकमशुद्धमासीद् । श्रीमता वाराणसास्थिराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षाणां पण्डितवर-म० म० श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां म० म० प० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिना च साहाय्येन लिखितपुस्तकं जर्मनदेशीयकाबिलमहोदय-सम्पादितपुस्तकं च दृष्ट्वा यथामति सावधानं सशोभितम् । तत्सहायेनैव यत्र कचिद् टिप्पण्या पाठातरेण च संयोजितम् । द्वादशपरिच्छेदवृत्तौ च साहाय्यं प्रापम् ।

छात्राणामुपकारार्थं पदसाधुत्वज्ञानार्थं तत्तत्कार्यप्रतिपादकपत्राणां सम्या कोष्ठ-कान्तरे प्रदर्शिता । अन्यग्रन्थेभ्यः कार्यविशेषाश्च टिप्पण्या प्रदर्शिता । मानुषमात्रसुलभ-तया दृष्टिप्रमादाज्जातानवधानता क्षतव्या विद्वद्भिरिति विज्ञापयते विदुषामनुचर —

अथ नाट्याचार्य-मुनिमतेन भाषाणा भेदप्रदर्शन- पूर्वकं विनियोगः प्रदर्श्यते—

मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेन्यर्द्धमागधी ।
 बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषा प्रकीर्तिता ॥ ४८ ॥
 शबराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्भवा ।
 हीना वनेचराणा च विभाषा नाटके स्मृता ॥ ४९ ॥
 मागधी तु नरेन्द्राणामन्त पुरनिवासिनाम् ।
 चेदाना राजपुत्राणा श्रेष्ठिना चार्द्धमागधा ॥ ५० ॥
 प्राच्या विदूषकादीना वृत्तीनामप्यवन्तिजा ।
 नायिकाना सखीना च शूरसेनाविरोधिनी ॥ ५१ ॥
 योधनागरकादीना दाक्षिणात्याथ दीव्यताम् ।
 बाह्लीकभाषोदीच्याना खसाना च स्वदेशजा ॥ ५२ ॥
 शबराणा शकादीना तत्स्वभावश्च यो गण ।
 (श)मकारभाषयोक्तव्या चण्डाली पुक्तसादिषु ॥ ५३ ॥
 अङ्गारकारव्याधाना राष्ट्रयन्त्रोपजीविनाम् ।
 योज्या शबरभाषा तु किञ्चिद्धानोक्तसी तथा ॥ ५४ ॥
 गवाश्वाजाविक्रीष्टादिबोषस्थाननिवासिनाम् ।
 आभीरोक्ति शाबरी वा द्राविडी द्रविडादिषु ॥ ५५ ॥
 सुरङ्गा खनकादीना सौण्डीकाराश्च (शौण्डिकाना च) रक्षिणाम् ।
 व्यसने नायकाना स्यादात्मरक्षासु मागधी ॥ ५६ ॥
 न वर्वरकिराता ध्रुवविद्यासु जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे क्तव्य काव्य भाषासमाश्रयम् ॥ ५७ ॥
 गङ्गासागरमध्य तु ये देशा श्रुतिमागता ।
 एकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञ प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
 विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशा श्रुतिमागता ।
 नकारबहुला तेषु भाषा तज्ज्ञ प्रयोजयेत् ॥ ५९ ॥
 सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वेत्रवत्युत्तरेषु च ।
 ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारबहुलमिह ॥ ६० ॥
 हिमवत्तिन्नुसौवीरान् ये च देशा समाश्रिता ।
 उकारबहुला तज्ज्ञस्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 चर्मण्वतीनदीपारे ये चार्बुदसमाश्रिता ।
 तकारबहुला नित्य तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥
 एव भाषाविधानं तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।
 अत्र नोक्तं मया यच्च लोकाद् ग्राह्यं बुधैस्तु तद् ॥ ६३ ॥

उपोद्घातः

अथाय प्रकाश्यते श्रीवररुचिप्रणीत प्राकृतप्रकाशो नाम प्राकृतभाषाव्याकरण-ग्रन्थ श्रीभामहनिर्मितया मनोरमाख्यव्याख्यया, महामहोपाध्यायश्रीमथुराप्रसाददीक्षित-विरचितया चन्द्रिकाभिधया सस्कृतव्याख्यया प्रदीपनामकसरलहिन्दीभाषाटीकया च विभूषितो मुद्रापयित्वा । केवल मनोरमाख्यव्याख्यया सह नैकवारमनेकत्र प्राकाश्यमुपगतोऽय ग्रन्थ । चौखम्बासस्कृतपुस्तकालयेऽपि वाराणसेये द्वित्रिवारममौ प्राकाश्यमुपगच्छन्ननेकोपकरणालङ्कृत श्रीमदुदयारामशास्त्रिडबरालमहोदयै सम्पादित । साम्प्रत तु ततोऽपि वैशिष्ट्यमावहति चन्द्रिका प्रदीपाख्याभ्यां सस्कृत हिन्दाव्याख्याभ्यां समलङ्कृत ।

तत्र प्रकृते को नाम प्राकृतशब्दस्यार्थ इति विवेचनाया विदुषा मतद्वय जागर्ति लोके । तत्र हि प्रकृतिर्नाम सर्वसाधारणो जन, तथा व्यवहियमाण वचनकदम्बक प्राकृतम् । व्याकरणादिसंस्कारसम्पन्न तत् सस्कृतमिति प्रथम पक्ष । स्त्रीबालवैधेयादि भिर्भाति विबोधगम्यतयादीयमाणा भाषा प्राकृताभिधाना सामान्यतया प्रतीयत इति सुस्पष्ट प्रथमपक्षाश्रयिणा सुविद्या मतम् । श्रीवररुच्यादिप्राकृतव्याकरणसूत्रप्रणेतृणामन्येषां च सस्कृतप्रणयिना विदुषां 'प्रकृति सस्कृतम्, तत् आगत समुत्पन्न वा प्राकृतम्' इति मतम् । मतद्वये यत् किमप्येकतर समीचीनमसमीचीन वा भवतु मत, पर प्राकृतपदेन व्यवहियमाणा भाषा काप्यस्तीति न विप्रतिपत्ति केषामपि विदुषाम् । तस्या एव भाषाया अन्तर्गतानां पदानां व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्नय ग्रन्थ प्राकृतप्रकाश इत्यन्वयं नाम धत्ते ।

अथ च प्राकृतभाषाया कति के च सूत्रकर्तार इति विषये वररुचि वाल्मीकि हेमचन्द्र त्रिविक्रमदेवानां चतुर्णां नामानि सप्रमाणमुपन्यस्यन्ति तद्विद । तत्र वररुचि हेमचन्द्रयोः सूत्रकर्तृत्वमव्याहृतमेव । त्रिविक्रमदेवस्य निजसूत्राणां स्वोपपत्तिर्कर्तृद्वारा सूत्रकर्तृत्वं प्रतिपादयति विचक्षणा, पर कतिचन धीमन्तस्तु हेमचन्द्रकृतसूत्राणामेवेयमेतत्कृता वृत्तिरिति प्रमाणयन्तो विवदमाना दृश्यन्ते । रुद्रमणिपुत्र कश्चिद्वाल्मीकि कविरप्युपलभ्यते वाल्मीकिनाम्ना, पर स एतत्सूत्रप्रणेतृ भवितु नार्हति । पुष्टप्रमाणमन्तरा नैतदपि प्रतिपादयितुं शक्यते यत्—आदिकविर्वाल्मीकिरेवैतन्निर्माता, यद्यपि षड्भाषाचन्द्रिकाकारा श्रीलक्ष्मीधरास्तथा प्रत्यपादयन् । स एवायमिति प्रमाणान्तरै साधित स्यात्तर्हि न तत्र विषयेऽस्माकं कापि विप्रतिपत्तिः ।

श्रीवररुचिप्रणीतस्य प्राकृतप्रकाशस्य प्राचीनाश्वतत्सो व्याख्या समुपलभ्यन्ते— १ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी, ३ प्राकृतसञ्जीवनी, ४ सुबोधिनीति । तासु प्राचीनतमा तु भामहविरचिता मनोरमैवेति निविवादम् । श्रीकात्यायनप्रणीता प्राकृतमञ्जरी तदुत्तरकालमाश्रयतीति विद्वन्मतम् । सा च व्याख्या पद्यमयी नवपरिच्छेदात्मिका पूर्वं निर्णय-सागरयन्त्रालय मोहमयीत प्रकाशिता, परमन्विष्यापि नास्माभिरुपलब्धेति तद्विषये न किमपि वक्तुं पारयाम —चन्द्रिकोद्धृता पद्यपद्याशास्तत्रत्या उत ततोऽपि प्राचीना

इति । चन्द्रिकाकारैः सञ्जीवनीसुबोधिनीरुद्धत्य प्रदर्शिता इत्यनुमिनुम । वाराणसेय सरस्वतीभवन ग्रन्थमालाया एकोनविंशे पुष्पे भागद्वयेन तृतीयतुरीये वसन्तराजकृत प्राकृतसञ्जीवनी, सदानन्दनिर्मितसुबोधिनीत्याख्ये व्याख्ये अपि नवम(अष्टम)परिच्छेदान्ते प्रकाशिते स्त ।

प्रकरणवशात् प्राकृतव्याकरणविषयकानामेषामन्येषामपि ग्रन्थानां विषये सामान्य परिचय प्रदर्श्यते—

१ प्राकृतप्रकाश —श्रीवररुचिप्रणीत प्राचीनतम । समयादि तु नोपलभ्यते । वररुचेर्नाम कात्यायनेन सह सम्बध्यते । कात्यायनेति वररुचेर्गोत्रनामेति केचित् । अद्यथावत् चतस्रः प्राचीना व्याख्या सन्ति, यासु भामहरचित्तामनोरमाप्रथमा कात्यायनकृता प्राकृतमञ्जरी पथमयी द्वितीया, वसन्तराजनिर्मिता प्राकृतसञ्जीवनी तृतीया, सदानन्दप्रणीता सुबोधिनी तुरीया । पञ्चमी तु नव्या प्रकाशयमाना चन्द्रिकाख्या ।

२ प्राकृतलक्षणम्—चण्डकृतम् । विभक्तिस्वरव्यञ्जनविधानात्मकविभागान्वित कलि कातानगरीत प्रकाशितचरम् । न विशेष समुपलभ्यते ।

३ सिद्धहेमचन्द्रम्—हेमचन्द्रप्रणीतम् । विशाल स्पष्टमत्युपयोगि च । एतस्य दुण्डिकापरपर्याया प्राकृतप्रक्रियावृत्तिनाम्नी व्याख्या उदयसौभाग्यगणिनिर्मिता । एतस्य समयस्तु ११७२ ईशवीय इत्यैतिहासिका ।

४ सक्षिप्तसार —ऋमदौश्वरकृत । समयानुपलम्भ । अस्य तिस्रो व्याख्या श्रूयन्ते—जूमरनन्दिन-कृता रसवती, चण्डीदेवशर्मकृता प्राकृतदीपिका, विद्याविनोदाचार्य-निर्मिता प्राकृतपादटीका । तिस्रोऽप्येता अमुद्रिता ।

५ प्राकृतव्याकरणम्—त्रिविक्रमदेवकृतम् । वाल्मीकिसूत्रव्याख्येति केचिन्मतम्, स्वसूत्रव्याख्येत्यन्यमतम्, हेमचन्द्रसूत्राणां वृत्तिरिति तृतीय मतम् । अस्य समयस्तु १२३६-१३०० ईशवीयशतकम् ।

६ प्राकृतरूपावतार —सिंहराजनिर्मित । अयं सिंहराज त्रिविक्रमग्रन्थस्यसूत्रानुयायी १३००-१४०० ईशवीयशतकस्य ।

७ षड्भाषाचन्द्रिका—लक्ष्मीधरनिर्मिता । लक्ष्मीधरस्तु सूत्रकर्तारमादिकविं चात्मीकिमेव प्रतिपादयति । समयस्तु १५४१-१५६५ ईशवीय शतकम् । त्रिविक्रम सिंहराजलक्ष्मीधरैर्व्याख्यातानि सूत्राणि तु समानान्येव ।

८ प्राकृतसर्वस्वम्—मार्कण्डेयकवी-द्रकृतम् । आर्याल्ल-दोमय स्वोपज्ञवृत्तिसहितम् । विशेषस्तु द्रष्टव्योऽन्यत्र ।

९ प्राकृतकल्पतरु —रामशर्मतर्कवागीशनिर्मित पथमय । एष लङ्केश्वरकृत-प्राकृतकामधेनुमाधाराकृत्य निर्मितवानिति स्वप्रत्ये प्रत्यपादयत् ।

एतदतिरिक्ता अपि केचन ग्रन्था प्राकृतव्याकरणविषये सन्ति, आसन् वेति ग्रन्थकाराणामन्वेषकाणां चोद्धरणदिभिः प्रतीयन्ते । सकर्तृकाणां तेषां नामोल्लेख

एवैतत्पूर्त्येऽलमिति । यथा—१ भरत (प्रायो नाट्यशास्त्रकता), २ शाकल्य ,
 ३ कोहल , ४ लङ्केश्वर प्राकृतकामधेनुकर्ता, ५ समन्तभद्र प्राकृतव्याकरणनिर्माता,
 ६ नरचन्द्र प्राकृतप्रबोधकर्ता, ७ कृष्णपण्डित (शेषकृष्ण) प्राकृतचन्द्रिकारचयिता,
 ८ वामनाचार्य प्राकृतचन्द्रिकाकृत, ९ रघुनाथशर्मा प्राकृतानन्दकृत, १० नरसिंह
 प्राकृतप्रदीपिकाया कर्ता, ११ चिन्नबोम्मभूपाल प्राकृतमणिदीपिनिर्माता,
 १२ अप्पय्यदाक्षित (अप्पय्यज्वन्) प्राकृतमणिदीपकर्ता, १३ भामकवे षड्भाषा-
 चन्द्रिका १४ दुर्गुणाचार्यस्य षड्भाषारूपमालिका, १५ नामोबानात्र षड्भाषासुबन्त-
 रूपादर्श, १ षड्भाषामञ्जरी, १७ षड्भाषावार्तिकम्, १८ षड्भाषासुबन्तादर्श,
 १९ शुभचन्द्रस्य प्राकृतव्याकरणम्, २० श्रुतसागरस्य औदार्यचिन्तामणि,
 २१ भोजस्य प्राकृतव्याकरणम् २२ पुष्पवचनाथस्य प्राकृतव्याकरण चेति ।

श्रीभामहनिर्मितमनोरमासहिते श्रीवाररुचे प्राकृतप्रकाशे सूत्राणा पूर्णा सख्या
 चतु शतसप्ताशीतिमिताऽस्ति । नन्तु नौ-त्रो-वि-तु-रिण्या चन्द्रिकया द्वाविंशति
 सूत्राण्यधिकानि सगृह्य प्रदर्शितानीति मिलित्वा नवाधिक पञ्चशत सूत्रसख्या
 भवति । भामहसम्मतसूत्रेषु नव सूत्राणि चन्द्रिकया न व्याख्यातानीति तत्पक्षे
 केवल पञ्चशत (५००) सूत्रसख्येति प्रतिपान्नमत्र कौतुकायेत्यलम् ।

श्रीवररुचिविषये तु केवलमिदमेव ज्ञातुं शक्यते यदयं प्राकृतव्याकरणकृतसु प्राचीन-
 तम इति । पाणिने सूत्राणामुपरि वार्तिकानां रचयिता कदाचिदयमपि भवितुं युज्यते ।

श्रीभामहविषये परिचयस्त्वित्यम्—ध्वन्यालोके श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यैरलङ्कारशास्त्र-
 विषयकप्रणयप्रणेतृत्वेनास्योल्लेखे कृत, भामहालङ्कारनाम्ना प्रायस्तत्पुस्तकं प्रसिद्धमेव ।
 स एवायं न वेति प्रमाणान्तरानुपलब्धेर्न निर्णेतुं पारयाम ।

प्राकृतमञ्जरीनाम्ना प्राकृतप्रकाशस्य पद्यमय्या व्याख्याया कर्तुं श्रीकात्यायनस्यापि
 विषये प्रमाणं नुलम्भान्मात्रमौदामीन्यमेव । चन्द्रिकाव्याख्याया समुद्धृता पद्य-
 पद्याशास्तत्रत्या उताहो तेऽन्यत्रस्था इति न शक्नुमः कथयितुम् । चन्द्रिकाया तु
 सजीवनीसुबोधिनीभ्यामुद्धृत्य सगृहाता इति न कल्पयितुं पारयाम । तयोस्तु कुत
 सगृहीता इत्यस्मिन् विषये मौनमेव शरणीकुर्म ।

श्रीवसन्तराजस्य प्राकृतसजीवनीटीकाकर्तृविषये तु वयं सन्दिह्याना एव । यतो हि
 काव्यवेमपालक कुमारगिरेर्नृपतिरेकः स । विजयभूपते पुत्र शिवराजम्यानुज चन्द्र-
 देवमैथिलाज्ञया शकुनार्णवनिर्माता कश्चिदयं । सजीवनीकर्ता तुभयोरन्यतरोऽपि
 नास्तीति प्रतिभाति । किञ्चामुध्य विषये किमप्यैतिह्यं नोपालभ्यत इतीव प्राकृतमञ्जरी
 सम्पादकैरस्मत्सुदृढयै स्वर्गीयश्रीबटुकनाथगर्माभिस्तथा हिन्दूविश्वविद्यालये वाराणसेये
 प्राध्यापकपदासीनै श्रीबलदेवोपाध्यायशर्मभिश्च स समुपेक्षित एव ।

सुबोधिनीव्याख्याकर्तुं श्रीसदानन्दस्यापि विषये ताभ्यां तत्रैव तथैवाचरितमिति
 प्रमाणोपन्यासं विना न किञ्चिदपि वक्तुं कोऽपि समर्थः स्यात् । अविच्छिन्न भट्टकेशवपुत्रौ

भट्टकेशवपिता सदानन्द इति समुल्लेखो दृश्यते । परं स एतद्विषयक एवेति कथं निर्णेतुं प्रभवाम ।

अथ चन्द्रिकारया व्याख्येय पञ्चमीति निश्चप्रचम् । एतन्निर्मातारस्तु हरदोई मण्डलान्तर्गत भावन्तनगरवास्तव्या कान्यकुब्जब्राह्मणाश्रित्सकचूडामणि श्रीहरि-हरशर्मणा पौत्रा, तद्वितीयपुत्रश्रीवदरीनाथशर्मणा पुत्रा, लब्धमहामहोपाध्यायादिसम्मान सूचकपदवीका श्रीपण्डितमथुराप्रसाददीक्षितमहोदया सन्ति, येष्वैवैककामशास्त्र व्याकरण पाली प्राकृत शास्त्रार्थ नाटकादिभिन्नभिन्नविषयेष्वनेके ग्रन्था प्रणीता सन्ति, यदन्तर्गता प्राकृतप्रकाशव्याख्येय चन्द्रिका श्रीमता पुरस्ताद् विद्यते । एतत्कुल विद्वत्कुलमिति कथयितुं शक्यते यतोऽस्मिन् कुले विद्वांस एव त्रय श्रीमदाशिष्यवैकुण्ठनाथ रामनाथाख्या पुत्रा एतेषाम् । श्रीमदयोध्यानाथप्रभृतयो नवपौत्राश्च सन्ति येषु कतिपये विद्वत्कोटिमारूढा अन्ये चारुरक्षव । अधिकं तु 'भक्तसुदर्शन'नाटकभूमिकादिभ्योऽव-गन्तव्यम् ।

श्रीडवरालमहोदयै प्राकृतपदार्थनिबचन, भाषोपभाषा प्राकृतप्रकाशपुस्तकस्या-धारश्च स्पष्ट स्वीये प्रास्ताविके कृतमिति तत एवावगन्तव्यम् । चन्द्रिकाप्रदीपयोराग-रश्च ग्रन्थकुल्लेख एवेति न तत्रापि किमपि वक्तव्यमवशिष्टम् ।

एतदुपोद्धातलेखनावसरे श्री ५० ल० वैद्यमहोदयै सम्पादित श्रीत्रिविज्रमेव-निर्मितप्राकृतशब्दानुशासन-मनोरमासहितप्राकृतप्रकाशपुस्तकद्वय तथा श्री प्रा० कृ० त्रिनेदिसम्पादित षड्भाषाचन्द्रिकाख्य पुस्तकमेकमुपलब्धम् । ततश्च भूमिकासामग्री समग्र इति धन्यवादाहंस्ते । विशेषतः श्रीवैद्यमहोदया ।

शरीरस्यास्वास्थ्येन यत्रतत्र ग-तुमशक्यतया ये साहाय्य सम्पादित तेऽस्माक-भागिनेया आयुष्मन्त साहित्याचार्य-पुराणेतिहासादिशास्त्राचार्या एम्० ए० उपाधि भाज श्रीबलिरामशास्त्रिभारद्वाजा सरस्वतीभवन-चाराणसीपुस्तकालयोपाध्यक्षा, गुरुवद्गुरुपुत्रेभ्योऽपि यायेन गुरुतुल्या अपि शिष्यत्व गता आयुष्मन्त साहित्याचार्या महामहोपाध्यायगुरुवरश्रीलक्ष्मणशास्त्रितैलङ्गसूनुव श्रीजगन्नाथशास्त्रितैलङ्गा अथ च श्रीव्यङ्कटेशशङ्करतैलङ्गा एम्० ए०, बी० एल० महोदयाश्च शुभाशीर्वादेरभिनन्द्यन्ते । एव श्रीरामचन्द्रकामहाशया अपि कथं विस्मरणीया स्युः ।

एतत्कार्यप्रोत्साहनादिना समुपकुर्वन्त चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला चौखम्बाविद्या भवनग्रन्थमालाद्वयाध्यक्षा श्रीजयकृष्णदासगुप्तमहोदया शुभाभिराशीर्भिरभिनन्द्यन्ते । अन्ते च ज्ञानप्रदेभ्य पूज्यपादश्रीभालचन्द्रशास्त्रिमानवसिक्तितैलङ्गेभ्य प्रणामपरम्परा समर्प्य श्रीभगवन्त काशीविश्वनाथ मनसि निधाय विरमामि पक्कवितदमुष्मादुपोद्धात-प्रपञ्चादिति शम् ।

वाराणसी पू,
वि० सं० २०१६, जन्माष्टमी

विदुषामाश्रव —
जगन्नाथशास्त्री होशिङ्गः

भूमिका

श्री परमात्मा के अनुग्रह से और मातृभूमि भारतवर्ष के सुपुत्रों के अथक प्रयत्नों से हमारा देश भारतवर्ष इस समय एक स्वतंत्र राष्ट्र है, जिसके प्रधान नेता माननीय श्री जवाहरलाल नेहरू जी तथा राष्ट्रपति देशरत्न डॉ० श्री राजेन्द्रप्रसाद जी हैं। ऐसे स्वतंत्र राष्ट्र में प्रसिद्ध होनेवाली सस्कृत पुस्तकों में भी राष्ट्रियता की झलक आवश्यक है। अतः एव उनका राष्ट्रभाषा में अनुवाद होना भी न्यायसङ्गत है। सस्कृत पुस्तकों की भूमिका सस्कृतियों के लिये सस्कृत में अवश्य उपादेय है। इसी प्रकार राष्ट्रभाषा हिंदी में भी उसका होना उचित प्रतीत होता है। जैसा कि आंग्लशासनकाल में अधिकतर विद्वान् अंग्रेजी में ही सब कुछ लिखते थे। किंतु वह समय लट गया। अब अपने देश की राष्ट्रभाषा में उसकी जननी सस्कृत भाषा के साथ-साथ राष्ट्रभाषा हिन्दी में भी सब काय होने चाहिये—ऐसी इस तुच्छ लेखक की धारणा है। इसके पूर्व भी कभी-कभी छोटी-मोटी पुस्तकों में इस लेखक द्वारा वैसा प्रयत्न किया गया है। अतः एव आज भा. यह प्रयत्न किया जा रहा है तो उससे किसीको भी अशुचि न होनी चाहिए। प्रकृत विषय की ओर मुड़ रहे हैं।

श्री वररुचिकृत प्राकृतप्रकाश का चौखम्बा सस्कृत सीरीज, वाराणसी से यह चतुर्थ संस्करण प्रकाशित हो रहा है। इसके पूर्व अनेक उपकरणों से सुसज्जित कबल श्री भामहकृत मनोरमा नामक सस्कृत टीका के साथ इसका प्रकाशन हुआ था, जो श्री उदयराम शास्त्री डबराल महाशय द्वारा परीक्ष्य छात्रोपयोगी बनाया गया था। किंतु समय के परिवर्तन के साथ उसमें भी परिवर्तन की आवश्यकता प्रतीत होने लगी। ऐसे अवसर पर दूरदर्शी म० म० प० मधुराप्रसाद दीक्षित जी ने 'चन्द्रिका' नामक एक नई सस्कृत टीका और 'प्रदीप' नामक सरल हिन्दा टीका लिखकर उसकी पूति कर दी। उन टीकाओं के साथ यह पुस्तक कितनी उपादेय है—यह पाठकों के निर्णय के ही अधीन है। यह टीका सजीवनी और सुबोधिनी की अनुगामिनी होने से अष्टम (भामहानुसार नवम) परिच्छेद के अन्त तक ही है। अनुगामिनी होने पर भी यह समालोचिका भी है—यह विशेष स्थलों के निरीक्षण से स्पष्ट हो जायगा। अस्तु, दशम से

प्रकृत पुस्तक अर्थात् वररुचि सूत्र एव भामहवृत्ति मनोरमा के प्रकाशन का आधार— श्री डबेराल महोदय की 'प्रास्तावना' से ज्ञात होता है कि वाराणसेय राजकीय संस्कृत पुस्तकालय—सरस्वती भवन की हस्तलिखित दो पुस्तकें हैं। प्रस्तुत संस्करण का आधार उपर्युक्त महाशय द्वारा संपादित पुस्तक ही है तथा नवीन व्याख्याओं का अवलम्ब स्वयं व्याख्याकार लिखित पुस्तक है। अतः एव इस विषय में विशेष चर्चा की आवश्यकता प्रतीत नहीं होती।

प्राकृत प्रकाश' इस पद में प्राकृत शब्द का अर्थ क्या है? इसमें विद्वानों के दो मत मालूम पड़ते हैं। प्रथम मत — प्राकृति अर्थात् प्रजागण, तत्सम्बन्धी अर्थात् उनके पारस्परिक व्यवहार या बोल चाल में आने वाली भाषा प्राकृत पद का अर्थ है। उन्हींके सिद्धांतानुसार व्याकरण के नियमों से संस्कार पाकर शुद्ध व सुंदर बनी भाषा 'संस्कृत' नाम धारण करता है। द्वितीय मत — प्राचीन समय, वैदिककाल से उपयुक्त होने वाली भाषा अर्थात् संस्कृत ही प्राकृति अर्थात् मूल भाषा है और उससे आई या बनी रूपान्तर को प्राप्त होने वाली भाषा प्राकृत है। पूर्वोक्त मतों में कोई भी मत ग्राह्य माना जाय, तो 'प्राकृत' यह नाम एक भाषा का है जिसके अनेक भेद उपलब्ध हैं। उस प्राकृत भाषा के शब्दों के साधुत्व को प्रकाश करने वाला यह ग्रन्थ अपने प्राकृत प्रकाश' नाम को साथक बना रहा है।

इस प्राकृत भाषा के सिद्धान्तों को सूत्ररूप में निर्मित करने वालों में वररुचि, वाल्मीकि, हेमचन्द्र एव त्रिविक्रमदेव के नाम समुख आते हैं। उनमें वररुचि तथा हेमचन्द्र को सूत्रकर्ता मानने में कोई वाद विवाद नहीं। त्रिविक्रम देव के सम्बन्ध में एक मत है कि सूत्र एव वृत्ति दोनों उनकी हैं और दूसरा मत है कि वाल्मीकि के सूत्रों पर इनकी व्याख्या है तथा तृतीय मत इस प्रकार है कि हेमचन्द्रप्रणीत सूत्रों पर इन्होंने व्याख्या की है। बहुत से विद्वान् आदिकवि वाल्मीकि कृत सूत्र मानने में पुष्ट प्रमाण के अभाव में सहमत नहीं हैं। परन्तु षड्भाषाचन्द्रिकाकार १६वीं शताब्दी के विद्वान् श्री लक्ष्मीधर अपने ग्रन्थारम्भ के पृष्ठों द्वारा श्री वाल्मीकि आदिकवि को ही सूत्र निर्माता स्वीकार करते हैं और प्रमाणों से यदि यह बात सिद्ध हो तो हमलोगों को भी कोई आपत्ति नहीं है।

इस ग्रन्थ में भामहवृत्त्यनुसार बारह परिच्छेदों के सूत्रों की पूर्ण संख्या ४८७ है तथा चन्द्रिका टीकानुसार २२ सूत्र अधिक हैं। किन्तु ऊपर लिखी सराया में से ९ सूत्रों की चन्द्रिका में उपेक्षा कर व्याख्या नहीं की गई है। अतः उनके मत से ५०० सूत्र हैं। एव पूण योग ५०९ सूत्रों का है। अस्तु, प्राकृतप्रकाश की ४ प्राचीन टीकाएँ हैं, यथा—१ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी, ३ प्राकृतसजीवनी तथा ४ सुबोधिनी। उनमें मनोरमा प्राचीनतम है जिसके रचयिता भामह हैं। वररुचि के समान भामह के सम्बन्ध में ऐतिहासिक सामग्री के अभाव में परिचय कराना अशक्य सा हो रहा है। दूसरी टीका प्राकृतमञ्जरी पद्यात्मक नवम परिच्छेदान्त तक ही है जिसके निर्माता श्री कात्यायन नामक विद्वान् हैं। वे कौन थे? किस समय में थे? इत्यादि भी अस्पष्ट है, जैसा कि पूर्व के सम्बन्ध में। तीसरी टीका प्राकृतसजीवनी नामक है। यह भी नवम परिच्छेदान्त ही है। इसके रचयिता श्री वसन्तराज हैं। इनका परिचय भी पूर्ववर्ती व्याख्याकारों के समान दुर्लभ है। एव चौथी टीका श्रीसदानन्दनिर्मित सुबोधिनी है, जो नवम परिच्छेद के नवम सूत्र की समाप्ति के साथ समाप्त हुई है। अन्तिम दोनों टीकाएँ वाराणसी के सरस्वतीभवन से 'सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला' के १९वें पुष्प के दो भागों में प्रकाशित हुई हैं।

प्राकृतव्याकरणसम्बन्धी जो ग्रंथ आजतक प्रकाशित हो चुके हैं उनका मक्षिप्त परिचय देना आवश्यक समझकर उल्लेख नाचे किया जा रहा है ।

ग्रंथ	कर्ता	समय	व्याख्या
१ प्राकृतप्रकाश	वररुचि	परम प्राचीन	मनोरमा-मञ्जरी-सजीवनी- सुबोधिनी ४ प्राचीन, चन्द्रिका १ नवान, हि टीकाका १ प्रदीप
२ प्राकृतलक्षण	चण्ड	प्राचीन	×
३ सिद्धहेमचन्द्र	हेमचन्द्र	११७० ई०	प्राकृतप्रक्रियावृत्ति या दुण्डिका उदयमौभाग्यगणिकृत
४ सक्षिप्तसार	क्रमदीश्वर	×	रसवती, प्राकृतपापिका, प्राकृतपादटीका-३
५ प्राकृतव्याकरण (शब्दानुशासन)	त्रिविक्रमदेव	१२३६-१३०० ई०	स्वोपज्ञवृत्ति
६ प्राकृतरूपावतार	सिंहराज	१३००-१४०० ई०	×
७ षड्भाषाचन्द्रिका	लक्ष्मीधर	१५४१-१५८५ ई०	आदिकवि वाल्मीकि के सूत्रों की अपनी व्याख्या का समर्थन आर्याह्नक में वृत्ति का लेखक
८ प्राकृतसर्वस्व	माकण्डेय करी द्र	×	×
९ प्राकृतकल्पतरु (पद्यमय)	रामशर्म तर्कवागीश अर्वाचान		×

इसके सिवाय भरत, कोहल, शाक्य, लङ्केश्वर (प्राकृतकामधेनुकर्ता), शेषकृष्ण पण्डित एवं अण्णय दीक्षित के नाम ग्रन्थकर्ता के रूप में आदरणीय हैं ।

अन्त में पुनः प्राकृत पुस्तक में अनेक ग्रन्थों के निर्माता, कवि, महामहोपाध्याय पण्डित श्रीमथुराप्रसाद दीक्षित भगवन्तनगर हरदोई के निवासी का स्मरण उचित है, क्योंकि प्राकृत प्रकाश पर आपकी 'चन्द्रिका' नामक पञ्चम संस्कृत व्याख्या एवं 'प्रदीप' नामक सरल हिंदी टीका भी है जिसका ऊपर उल्लेख हो चुका है ।

जिसकी प्रेरणा से वाय किया गया उस परमात्मा को प्रणाम । जिन लोगों ने साहाय्य दिया उन मित्र, सम्बन्धी आदि की मंगलकामना के साथ प्रस्तुत ग्रन्थमाला के अथक् गुप्त बन्धुओं को शुभाशीर्वाद देकर ज्ञानदाता पूज्यपाद श्री गुरुचरणों में नमस्तक हो इस भूमिका लेखन कार्य से विराम लेते हैं ।

वाराणसी }
दि० २७-८-५९ }

भवदीय—
जगन्नाथ शास्त्री द्विशिख

विषयसूची

विषय	पृष्ठाङ्का
१ प्रस्तावना	१-६
२ प्राकृतभाषाभेद	१
३ उपोद्घात	१-४
४ भूमिका (हिन्दी)	१-३
५ प्राकृतप्रकाश सटीक	१-२५२
(क) प्रथम परिच्छेद	१
(ख) द्वितीय "	२८
(ग) तृतीय "	४८
(घ) तुरीय "	८२
(ङ) पञ्चम "	१०७
(च) षष्ठ "	१२७
(छ) सप्तम "	१५०
(ज) अष्टम "	१७२
(झ) नवम "	२१२
(ञ) दशम "	२२४
(ट) एकादश "	२३१
(ठ) द्वादश "	२३९
६ सूत्रपाठ	२५३
७ सूत्रानुक्रमणिका	२६५
८ चन्द्रिकोद्घृताना पद्यपद्यांशानां वर्णानुक्रमणिका	२७३
९ अपभ्रंशविचार	२८२
० शब्दरूपावलि	२९०
१ धातुरूपदिग्दर्शनम्	२९९
२ धात्वादेशा	३०१
३ शब्दसूची	३०२
४ शुद्धिपत्रम्	३२०

॥ श्री ॥

प्राकृतप्रकाशः

‘मनोरमा’-‘चन्द्रिका’-व्याख्याद्वयोपेतः ।

प्रथमः परिच्छेदः

जयति मदमुदितमधुकरमधुररुताकलनकूणितापाङ्ग ।
करविहितगण्डकण्डूविनोदसुखितो गणाधिपति ॥ १ ॥
वररुचिरचिनप्राकृतलक्षणसूत्राणि लक्ष्यमार्गेण ।
बुद्ध्वा चकार वृत्तिं सक्षिता भामह स्पष्टाम् ॥ २ ॥

आदेरतः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आदेरत स्थाने तद्भवतीत्येव वेदितव्यम् । आदेरित्येतदाऽऽपरिच्छेदसमाप्ते । अत इति च आकारविधानात्^१ । अत इति तकारग्रहणं सवर्णनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

याऽऽर्द्धलक्तकरक्तचन्दनमधुवाताधरघोतिनी
विद्युत्कुङ्कुमरत्नकुटुशिखाखद्योतभाभ्राजिनी ।
उल्काकोकिलहृक्चकोरनयनाशोकद्युतिस्वामिनी
सेय विष्णुपदप्रभा विजयते ससारतस्तारिणी ॥

आदेरत — इत ऊर्ध्वम् आपादपरिसमाप्ते आदेरित्यधिक्रियते । अत इति तु ‘अदातो यथादिषु वे’त्यत प्राक् ॥ १ ॥

यह अधिकारसूत्र है । पादसमाप्ति तक जो कार्य विहित होगा वह आदि को ही होगा और ‘अदातो यथादिषु वा’ के पूर्व २ अत ह्रस्व अकार को कार्य होगा ॥ १ ॥

आ समृद्ध्यादिषु वा ॥ २ ॥

समृद्धि-इत्येवमादिषु शब्देष्वआदेरकारस्याऽऽकारो भवति वा । समिद्धी सामिद्धी^२ । (१-२८ ऋ = इ, ३-१ दलोप, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ घृ = इ, ५-१८ दीर्घ) पअडं, पाअड । (३-३ रलोपः, २-२ कलोप, २-२०

१ कचिद्-आ आकारविधानाद् पाठः॥ २ ‘अन्त्यस्य इल’ ४-६ इति सोर्लोप, एव सर्वत्र सोर्लोपे बोध्यम् ।

ट् = ड्, ५-३० बिन्दु) अहिजाई, आहिजाई । (२-२७ भ् = ह, २-२ तलोप, ५-१८ दीर्घ) मणसिणी, माणसिणी । (२-४२ न् = ण्, ४-१५ बिन्दु, ३-३ व्लोप, ३-४२ न् = ण्) ^१पडिवआ, पाडिवआ । (३-३ र्लोप, २-१५ प् = व्, २-२ द्लोप) सारिच्छ, सारिच्छं । (१-३१ ऋ = रि, २-२ द्लोप, ३-३० क्ष् = च्छ, ५-३० बिन्दु) पडिसिद्धी, पाडिसिद्धी । (३-३ र्लोप, २-४३ ष् = स्, ३-१ द्लोप, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ ध् = द्, ५-१८ दीर्घ) पसुत्तं, पासुत्तं । (३-३ र्लोप, ३-१ प्लोप ३-५० त्द्वित्वम्, ५-३० बिन्दु) पसिद्धी, पासिद्धी । (३-३ र्लोप, २-२ द्लोप, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ ध् = द्, ५-१८ दीर्घ) अस्सो, आसो^२ । (२-४३ श् = स्, ३-३ व्लोप, ३-५८ द्वित्वम्^३, ५-१ ओ) समृद्धि प्रकटाभिजातिमनस्विनीप्रतिपदांसदक्षप्रतिषिद्धिप्रसुप्तप्रसिद्ध्यश्वा । आकृतिगणोऽयम् ॥ २ ॥

आ समृद्ध्यादिषु वा—समृद्ध्यादिषु शब्देषु आदिभूतस्य ह्रस्वाकारस्य विकल्पेन आकार । सामिद्धी, समिद्धी । समृद्धि । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । प्रतिषिद्धि । पासिद्धी, पसिद्धी । प्रसिद्धि । माणसिणी, मणसिणी । मनस्विनी । आहिजात्र, अहिजात्र । 'कगचजे'त्यत्र प्रायोग्रहणात् न जकारलोप । केचित्तु आहिजात्र, अहिजात्र इति वदन्ति । अभिजातम् इति । पामुत्त, पमुत्त । प्रमुत्तम् । पाटिवआ, पडिवआ । प्रतिपद् । पात्रड, पत्रड । प्रकटम् । सारिच्छ, सारिच्छ । सदक्षम् । वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् क्वचिन्नित्यमात्वम् । वाससत्र । वर्षशतम् । पासिस्त्र । प्रस्विन्नम् । सास् । श्वश्रू । समृद्ध्यादिगणोक्त अश्वशब्दपाठस्तु चिन्त्य एव ।

समृद्धि प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।

अभिजात प्रसुप्त च प्रतिपद् प्रकट तथा ॥

सदक्ष चैवमादि स्यात् समृद्ध्यादिगण किल ॥ २ ॥

समृद्ध्यादिक शब्दों के आदिस्थ ह्रस्व अकार को विकल्प से आकार हो जाता है । (समृद्धि) न १० से इकार, ५२ से अन्य इकार को दीर्घ, ६० से सुलोप, आ समृ० इससे आत्व । सामिद्धी, पत्र में समिद्धी । (प्रतिषिद्धि) न ५ से रलोप, २६ से सकार, ५२ से दीर्घ, ६० से सुलोप, आत्व, प्रतिसरवेतस २१८ से डकार । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । एवम् (प्रसिद्धि) का पूर्ववत् पासिद्धी, पसिद्धी । (मनस्विनी) न ५ से वलोप, ६१ से अनुस्वार, २५ से णकार, प्रकृत सूत्र से दीर्घ । माणसिणी, मणसिणी । (अभिजात) न २३ से भ को हकार, २ से जकार, तकार का लोप,

१ प्रत्यादौ ड ८ । १ । २०६ इति हेमसूत्रेण तो ड । केचित्तु 'प्रतिसरवेतसपताकासु ड' २-८ इति सूत्रे प्रतिसरादय प्रत्यादीनामुपलक्षणमिति वदन्ति । २ न दीर्घानुस्वारात् ८ । २ । १२ इति हेमसूत्रेण द्वित्वनिषेध । ३ द्वित्वाभावपक्षे असौ । ४ क पुस्तके प्रतिपद् पाठस्तत्र- (४-७ द् = आ) । ५ यत्र प्रतिस्पद्धिपाठस्तत्र (३-३७ स्प = सि) इति विशेष ।

आ समृ० से दीर्घ, ६२ से अनुस्वार । आहिआअ, अहिआअ । (प्रसुसम्) पूर्वोक्त न ५+२+६+६२ से सिद्ध कर लेना । पासुत्त, पसुत्त । (प्रतिपत्) पाडिवआ, पडिवआ, पूर्वोक्त सूत्रों से सिद्ध है । प्रतिवतसपताकासु ड इससे डकार आदेश हो जाता है । (क्या भामह पण्डित जी पडिवआ का साधुत्व करते हुये यह सूत्र ही भूल गये थे, अथवा प्रेस दोष से रह गया) (प्रकटम्) (पाअड, पअड) न ५+२+१९+६२ से सिद्ध हो जाता है ॥ २ ॥

नोट—(१०) इहप्यादिषु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (६०) अन्यस्य हल । (५) सर्वत्र लवरास् । (२६) शेषो स । (६१) वक्रादिषु । (२५) नो ण सर्वत्र । (२३) खघथधभा ह । (२) वगचजतदपयवा प्रायो लोप । (६२) नपुसके सो विन्दु । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (१९) टो ड ॥ २ ॥

इदीषत्पक्स्वमवेतसव्यजनमृदङ्गाऽङ्गारेषु* ॥ ३ ॥

ईषदादिषु शब्देषु आदेरत्. स्थाने इकारादेशो भवति । वेति निवृत्तम् । इसि^१ । (४-१ ई = इ, २-४३ ष् = स्, ४-६ अन्यलोप) पिक्क । (३-३ वलोप, ३-५० क्द्वित्वम्, ५-३० बिन्दु) सिविणो^२ । (३-३ वलोप, ३-६२ विप्रकर्ष इकारता च, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) वेडिसो । (२-८ त् = ड्, ५-१ ओ) वअणो । (३-२ यलोप, २-२ जलोप, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) मिइङ्गो^३ । (१-२८ क्क = इ, ४-१७ बिन्दु, २-२ डलोप, ५-१ ओ) इङ्गालो । (४-१७ बिन्दु, २-३० र् = ल्, ५-१ ओ) ॥ ३ ॥

ईदीपत्—ईषदादिषु शब्देषु आदेरत् स्थाने इकार स्यात् । चकारादनादेरपि । (ईषत्) ईसि-ईषदशब्दात् सुप्रत्यये अन्त्यस्य हल ४।६ इति सो, दकारस्य च लोपे शषो स २।४३ इति सकार । इदीषत् अनेन अनन्त्यस्यापि सकारोत्तरस्याकारस्य इकार । यत्तु भामहेन ईषद आदिभूतस्य दीर्घेकारस्य इकार कृतस्तश्चिन्त्यम्, अत इत्युक्तेस्तस्य अकाररूपाभावात् । किञ्च पुन सकारोत्तरस्याकारस्येकार केन स्यात् । न च भवन्नयेऽपि आदेरित्यधिकारात्, सकाराकारस्य अनादित्वात्कथमिकार, चकारग्रहणादनादेरपीत्युक्ते । अन्यथा वेतसशब्दे मध्यस्थितस्य तकाराकारस्य इकार कथं स्यात् । किंच ईषद ईसि-इति रूपम्, न तु इसि, इति । तत्र ईकारस्य ह्रस्वेकारविधायकसूत्राभावात् । (पक्कम्) पिक्क सर्वत्र लवरामिति वलोप, शेषादेशेति कद्वित्वम्, अनेन इकार । पिक्क । (स्वप्न) सिविणो । पूर्ववद् वलोप, आदिस्थत्वाच्च सस्य द्वित्वम्, प्रकृतेन इत्वम् । इत् श्री ह्री ३।६२ । इत्यादिना पकारनकारयोर्विप्रकर्ष पूर्वस्य

* सूत्रेऽस्मिन् वसन्तराजमतानुयायि 'चन्द्रिका'-भार-राक्ष मतेऽतः च^१ इति वर्णोऽधिक ।

१ 'इत्वमीषरपदे कैश्चिदोकारस्यापि चेभ्यते । इसि नुम्बि-अमित्यादि रूप तेन हि दृश्यते ।' इत्यभिप्रेत्या । हेमस्तु ईसि इति मन्यते, तथा च शाकुन्तले ईसोसि नुम्बिआर्ह इति प्रायो दीर्घादिकेभ्यते । २ स्वप्नोन्वयोर्वा ८ । १ । २५९ । सिमिणो, सिविणो । हे० । ३ इदुतौ वृष्टि वृष्ट पृषट् मृदङ्ग नपुंस्के ८ । १ । १३७ तेषांहिदृ गीअ मुइङ्गि वरताडिय मिइङ्ग । हे० । का० पु० मुइङ्ग पाठे १-२९ सूत्रेणोत्व बोध्यम्, तत्र गणे आदिग्रहणात् ।

पकाराकारस्य चेतृत्वम् । पो व । नो ण सर्वत्रेति नस्य णत्वे । अत ओत् सो । सिविणो इति । (वेतस) वेडिसो । प्रतिवेतमपतामसु ड इति ड । यत्तु भामहेन प्रतिसरेति पठितम्, तन्नये पडिह्यत्र । पडिवय्रण इत्यादिका कथं सेत्स्यन्तीति विभावयन्तु सुधिय । साधुत्व लोकभाषाया स्फुटीभविव्यति । (व्यजनम्) विव्रणम् । (मृदङ्ग) मुद्गो । (अङ्गार) इङ्गाल । चकारग्रहणाद् मज्झिम, चरिम इत्यादि ॥ ३ ॥

ईषदादिक शब्दों में आदिस्थ अकार को इकार होता है । जिस शब्द में आदिस्थ अकार न होगा वहाँ मध्यस्थ को ही इकार हो जायगा, उदाहरणों में स्पष्ट है । (ईषत्) न २६ से षकार को सकार, ६० से सु का और ईषद् के दकार का लोप, प्रकृत सूत्र से अकार को इकार, ईसि इति । (पक्कम्) न ५ से वलोप, ६ से द्वित्व, इत्, पिक्क । (स्वप्न) न ५ से वलोप, इदीपत्० से आदिस्थ अकार को इकार । इत् श्रीही० इससे पकार नकार का विप्रकर्ष और पकारस्थ अकार को इकार । न १८ से पकार को उकार, २५ से नकार को णकार, ४२ से ओकार, सिविणो । (वेतस) प्रतिवेतस० से डकारादेश, प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ अकार को इकार । न ४२ से ओकार, वेडिसो । (व्यजनम्) न ४ से यलोप । प्रकृत इदीपत् से इकार । न २ से जकार और ककार का लोप । २५ से णकार । ६२ से अनुस्वार, विअण । (मृदङ्ग) न ११ से ऋ को उकार । उक्त प्रकृत सूत्र से इकार न २ से दलोप । ४२ से ओकार, मुद्गो । (अङ्गार) न ६४ से रेफ को लकार । उक्तसूत्र से इकार, ४२ से ओकार । इङ्गालो ॥ ३ ॥

नोट—न (२६) शपो स । (६०) अन्त्यस्य हल । (५) सर्वत्र लव्वराम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (१८) पो व । (२५) नो ण सर्वत्र । (४२) अत ओत्सो । (४) अधो मनयाम् । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (११) उद्धत्वादिषु । (६४) हरिद्रादीनां रो ल ॥ ३ ॥

लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यशब्दे आदेरतो लोपो भवति । रण्णं । (३-२ यलोप, ३-५० द्वित्वम्, ५-३० बिन्दु) ॥ ४ ॥

लोपोऽरण्ये—अरण्यशब्दे आदेरकारस्य लोप स्यात् । अरण्य । रण्ण । कथम् इदानीमित्यस्य 'दाणि' इति । योगविभागात्सेत्स्यति । लोप । ४ । आदेर्लोप स्यात् । इतीकारलोपे, नो ण सर्वत्रेति णकारे, इदीत् पानीयादिषु इतीत्त्वे, सो बिन्दुरित्यनुस्वार । तस्य मासादित्वालोप । दाणि इति ॥ ४ ॥

अरण्य शब्द के अदिभूत अकार का लोप हो । (अरण्यम्) इससे अकार का लोप हो गया । न ४ से यकार का लोप । ६ से अवशिष्ट णकार को द्वित्व । ३७ से अन्त्य मकार को अनुस्वार । रण्ण । इदानीम् का दाणि । योगविभाग करके 'लोप'—यह सूत्र मानना । अरण्य शब्द के अतिरिक्त भी कहीं लोप हो । इससे इकार का लोप । न २५ से णकार । इदीत् पानीयादिषु से ह्रस्व इकार । मकार को अनुस्वार । मासादित्वालोप दाणि । इति ॥ ४ ॥

ए^१ शय्यादिषु ॥ ५ ॥

शय्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारादेशो भवति । सेज्जा । (२-४३ श् = स् , ३-१७ य्य् = ज् , ३-५० द्वित्वम्) सुन्देर । (४-१७ बिन्दु , १-४४ औ = उ , ३-१८ र्य् = र् , ५-३० बिन्दु) उम्केरो । (३-१ त्लोप , ३-५० द्वित्वम् , ५-१ ओ) तेरहो । (३-३ र्लोप , २-२ य्लोप , ४-१ ओलोप , २-१४ ङ् = ङ् , २-४४ श् = ह् , ५-१ ओ) अच्छेर । (४-१ आ = अ^२ , ३-४० श्च = छ् , ३-५० द्वित्वम् , ३-५१ छ् = च् , ३-१८ र्य् = र् , ५-३० बिन्दु) पेन्त । (३-१८ र्य् = र् , ५-३० बिन्दु) वेल्ली । (३-३ ल्लोप , ३-५० द्वित्वम्) शय्यासौन्दर्योत्तरत्रयोदशाश्चर्य-पर्यन्तवल्ल्य ॥ ५ ॥

ए च शय्यादिषु—शय्याशब्देन सप्ता शय्यादय , सादृश्य च सयुक्तत्वेन । शय्याशब्दसदृशेषु आदेरत एव स्यात् । चकारादनादेरपि । (शय्या) प्रनेन आदे रकारस्य एत्वे, य इ यस्य जकारे तस्य द्वित्वे, सकारे च कृते । सेज्जा । (सौन्दर्यम्) सुन्देर । (वल्ली) वेल्ली । (कियत्) केत्तिअ । (यावत्) जेत्तिअ । (तावत्) तेत्तिअ । (उत्तर) उक्केरो । (त्रयोदश) तेरहो । (आश्चर्यम्) अच्छेर । (स्तोकमात्रम्) थोअमेत्त । (पर्यन्तम्) पेन्त । (वृन्तम्) वेण्ट ।

शय्यासौन्दर्यपर्यन्तवल्लीप्रित्तिग्रान्तोत्तरा ।

आश्चर्यमात्रवृन्तानि ज्ञेय शय्यादिरीदृश ॥ ५ ॥

शय्यादिक शब्दों के आदि अकार को एकार हो । चकार ग्रहण से अनादि अकार को भी एकार होगा । शय्या०, इससे एकार । न २६ से शकार को सकार । ४ से अथ स्थ एक यकार का लोप । 'यशय्याभिमन्युषु ज' इससे जकार । न ६ से जकार को द्वित्व । सेज्जा । (सौन्दर्यम्) इसमें मध्यस्थ अकार को एकार । न ६५ से औकार को उकार । न ४ से यलोप । न ३७ से मकार को अनुस्वार । सुन्देर । (वल्ली) प्रकृत सूत्र से एकार । वेल्ली । (कियत्) 'किम क' ५।५९ इससे कादेश । प्रकृत से एकार । 'इष्टौ कियत्तदेतेभ्य परिमाणे त्तियद्दहौ' इस इष्टि से परिमाण अर्थ में त्तिय प्रत्यय । न ६० से अन्य तकार का लोप । सुप्रत्यय । केत्तिय । एवम् (यावत्) से त्तिय प्रत्यय । एत्त्व । न २४ से यकार को जकार । जेत्तिय । एवम् (तावत्) से पूर्ववत् । तेत्तिय । (उत्तर) न ३ से तकार लोप । न ६ से ककार को द्वित्व । न ५२ से ओकार । उक्केरो । (आश्चर्यम्) न ५८ से आकार को अकार । न ६४ से श्र को छकार । न ६ से छकार को द्वित्व । न ७ से छकार को चकार । मध्यस्थ छकारोत्तरवर्त्ती अकार को प्रकृत सूत्र से एकार । तूर्यधेर्य० ३।१८ से रेफादेश । न ३७ से अनुस्वार । अच्छेर । (त्रयोदश) न ५ से रेफ-लोप । प्रकृत से एत्त्व । 'सख्यायाश्च' से दकार को रेफादेश । न २७ से शकार को हकार । न ४२ से ओकार । 'लोप साचो

१ वस तराजमतानुयायि 'चन्द्रिका' भारत्यानुरोधादत्र 'च' इति वर्णोऽपेक्षितः ।

२ ह्रस्व सयौमे ८ । १ । ८४ । तित्यम् । हे० एव सर्वत्र बोध्यम् ।

यकारस्य' इससे यकार, ओकार का लोप । तेरहो । (स्तोकमात्रम्) न २९ से थकार । न २ से कलोप । न ५८ से आकार को अकार । एत्व प्रकृत सूत्र से । न ५ से रेफ लोप । न ६ से तकार को द्वित्व । न ३७ से अनुस्वार । थोअमेत्त । (पर्यन्तम्) शय्यादिषु वा से एकार । तूर्यधैर्य० से यकार का लोप । न ३७ से अनुस्वार । पेरन्त । (वृन्तम्) न ९ से ऋकार को अकार । 'तालवृन्ते णट' से 'न्त' को 'णट' आदेश । प्रकृत सूत्र से एकार, न ३७ से अनुस्वार । वेण्ट । प्रायः शय्यादिक उक्त मात्र हैं ॥ ५ ॥

नोट—न (४) अधो मनयाम् । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । ६२ नपुसके सोबिन्दु । (२५) नो ण सर्वत्र । (२६) शपो स । (६५) उत्सौन्दर्यादिषु । (६०) अन्त्यस्य हल । (२४) आदेश्यो ज । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (४२) अत ओत् सो । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६४) श्रत्सप्सा छ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (५) सर्वत्र लवराम् । (२७) दशादिषु ह । (२९) स्तस्य थ । (९) ऋतोऽत् ।

ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

बदरशब्दे दकारेण सहादेरत ओत्वं भवति । बोरं (५-३० बिन्दु) ॥ ६ ॥

ओ बदरे देन—बदरशब्दे दकारेण सह आदेरत ओत्व स्यात् । बोर । (बदरम्) लवणशब्देऽपि वकारेण सह अकारस्य ओत्वमिध्यते । लोण । आर्द्रार्पितशब्दयोस्तु विकल्पेन इष्यते । ओह, अह । (आर्द्रम्) । ओपिअ, अपिअ । (अर्पितम्) । इयमिष्टिरिति वसन्तराजसदानन्दौ । पुस्तकान्तरे तु सूत्रमवम् ॥ ६ ॥

बदर शब्द में दकार के सहित आदिवर्णस्थ अकार को ओकार हो तो बकारोत्तर अकार और दकार के स्थान में ओकार होगा । न ३७ से अनुस्वार । (बदरम्) बोर । वसन्तराजदिक लवण शब्द में प्रयोगप्रामाण्य से ओत्व मानते हैं, अन्य के मत से 'लवण०' यह ७ वाँ वररुचि कृत सूत्र है । अस्तु, पूर्ववत्साधुत्व जानना । (लवणम्) लोण । आर्द्रा-अर्पित शब्द में विकल्प से ओकार होगा । (आर्द्रा) न ५ से नित्य रेफद्वय का लोप, अथवा 'द्रे रो वा' इससे विकल्प से लोप । न ५८ से अकार । न ६ से दकार को द्वित्व, न ३७ से अनुस्वार । ओह । एच में अह । एवम् (अर्पितम्) ओपिअ, अपिअ । साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ ६ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकार स्यात् । लोणं । (५-३० बिन्दु) गोमल्लिआ (२-४२ नू = ण्, २-२ क्लोप) ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन—एतयोर्वकारेण सह आदेरत ओत्व स्यात् । लोण (लवणम्) । गोमल्लिआ (नवमल्लिका) ॥ ७ ॥

लवण और नवमल्लिका शब्द में वकार के सहित आदि अकार को ओकार होगा । (लवणम्) लोण । (नवमल्लिका) न २५ से नकार को णकार । न २ से ककार लोप । प्रकृत सूत्र से ओत्व । गोमल्लिआ ॥ ७ ॥

मयूरमयूखयोर्वा वा ॥ ८ ॥

मयूर मयूख इत्येतयोर्यूशब्देन सहादेरत ओत्वं वा भवति । मोरो,

मऊरो । (५-१ ओ) मोहो, मऊहो । (२-२७ ख = ह्, ५-१ ओ) उम-
यत्र, (पक्षे २-२ यलोप) ॥ ८ ॥

मयूरमयूखयोर्वा वा—य्वा इति तृतीयान्तम् । एतयोर्'यू' इत्यनेन सह आदेरत
ओत्व वा स्यात् । मोरो । मऊरो (मयूर) । मोहो । मऊहो (मयूख) ॥ ८ ॥

मयूर-मयूख शब्द मे 'यू' के सहित आदि वर्णस्थ अकार को ओकार होगा ।
(मयूर) न ४२ से सु को ओकार । मोरो । पञ्च मे न २ से यलोप । मऊरो । एवम्
(मयूख) यू और मकाराकार को ओकार । न २३ से खकार को हकार, मोहो, पञ्च
में मऊहो, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ८ ॥

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना ॥ ९ ॥

एतयोस्तुना सहादेरत ओत्व भवति वा । चोत्थी, चउत्थी । (३-३
रूलोप, ३-५० थ्द्वित्व, ३-५१ थ् = त्, पक्षे २-२ तलोपो विशेष)
चोद्वही, चउद्वही^१ । (२-४४ श् = ह्, शेष पूर्ववत्) ॥ ९ ॥

चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना—एतयो तु इत्यनेन सह आदेरत ओत्व वा स्यात् ।
चोत्थी । चउत्थी (चतुर्थी) । चोद्वसी, चउद्वसी (चतुर्दशी) ॥ ९ ॥

चतुर्थी और चतुर्दशी शब्द में 'तु' के सहित आदि अकार को ओकार हो । चतुर्थी०
इससे ओकार । न ५ से रेफलोप । न ६ से थकार को द्वित्व । न ७ से थकार को
तकार । चोत्थी, पञ्च में चउत्थी । (चतुर्दशी) न २६ से शकार को सकार ।
रेफलोप । दकार को द्वित्व पूर्ववत् । चोद्वसी, चउद्वसी ॥ ९ ॥

नोट—(३७) मो बिन्दु । (५) सर्वत्र लवराम् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।
(६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२३) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवा
प्रायो लोप^२ । (४२) अत ओत् सो । (२३) खघथधभा ह । (७) वर्गेषु युज
पूर्व । (२६) शषो स^३ । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु ॥ ९ ॥

अदातो यथादिषु वा ॥ १० ॥

अत इति निवृत्तम्, स्थान्यन्तरनिर्देशात् । यया इत्येमवादिषु आत
स्थाने अकारादेशो भवति वा । जह, जहा । तह, तहा । (२-२७ य् =
ह्) । पत्थरो, पत्थारो । (३-३ रूलोप, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० थ्द्वित्वम्,
३-५१ थ् = त्, ५-१ ओ) पउअं, पाउअं । (३-३ रूलोप, १-२९ ऋ = उ,
२-२ कतयोलोप^४, ५-३० बिन्दु) तलवेण्टअं, तालवेण्टअं । (१-२८
ऋ = इ^१, १-१२ इ = ए^३, ३-४५ न्त = ण्ट, २-२ क्लोप, ५-३० बि०)

१ क० पु० चतुर्थी-तत्र चोत्थी, चउत्थी । चतुर्दशी-तत्र चोद्वही, चउद्वही । पाठ ।

२ ऋष्यादेराकृतिगणत्वात् । ३ सयौगपरत्वेन पिण्डसमत्वात् । 'इदो वृत्ते' ८ । १ ।
१३० विण्ट, वैण्ट, वोण्ट । हे० ।

उक्खअ, उक्खाअ । (३-१ तलोप , ३-५० ख्द्वि०, ३-५१ ख् = क्, २-२ तलोप , ५-३० वि०) चमर, चामर । (५-३० वि०) पहरो, पहारो । (३-२ तलोप , ५-१ ओ) चड्, चाड् । (२-२० ट् = ड्) दवग्गी, दावग्गी । (३-२ तलोप , ३-५० द्वि०, ५-१८ दीर्घ) खइअ, खाइअ । (२-२ तलोप तलोपश्च, ५-३० वि०) सठविअ, सठाविअ । (८-२६ स्या = ठा, ३-५६ द्वित्वनिषेध , २-१५ प् = व , २-२ तलोप , ५-३० वि०) हलिओ, हालिओ । (२-२ कलोप , ५-१ ओ) । यथातयाप्रस्तारप्राकृततालवृन्त-कोत्खातचामरप्रहारचाटुदावाग्निखादितसस्थापितहालिका ॥ १० ॥

अदातो यथादिषु वा—यथादिषु शब्देषु आदेराकारास्य अकार स्यात्, वा शब्देऽनुवर्तमानेऽपि पुनर्वाग्रहणादनादराकारस्याकार । जह, जहा । तह, तहा । पवहो, पवाहो । पहरो पहारो । पग्रअ, पाग्रअ । पथरो, पथारो । तलवेण्टअ, तालवेण्टअ । उक्खओ, उक्खाओ । चमर, चामर । पहरो, पहारो । चड्, चाड् । दवग्गी, दावग्गी । खइअ, खाइअ । सठविअ, सठाविअ । पथवो, पथारो । परिआओ, पारिआओ । हलिओ, हालिओ । प्राग्रणेन वृत्तमिति भाषाप्रणाद् यथादिष्वेव विकल्प । ब्राह्मणादौ तु नित्यमकार । बम्हणो । ठविओ । पत्त । पसू । अन्छरिअ । पुव्वण्हो । मज्झणो । अवरण्हो । इत्यादि ॥ १० ॥

यथादिक शब्दों में आदि अथवा अनादि दीर्घ आकार को ह्रस्व अकार होगा । वाग्रहण अनुवृत्ति से सिद्ध था, फिर जो 'वा' ग्रहण किया है इससे आदिस्थ एव अनादिस्थ आकार का ग्रहण करना । उदाहरण—(यथा) न २३ से थकार को हकार । उक्त सूत्र से अकार । न २४ से जकार । जह, पव में जहा । एवम् (तथा) तह, तहा । (प्रवाह) न ५ से रेफ लोप । न ४२ से ओकार । विकल्प से अकार । पवहो, पवाहो । (प्रहार) पूर्ववत् । रेफ लोप । ओकार । विकल्प से अकार । पहरो, पहारो । प्राकृत शब्द का पाउड भी प्रयोग होता है । ऋष्यादि गण में मान कर उकार । कृत शब्द के तकार को डकार । कड देवेहिं, पाउड भासाए । इत्यादि प्रयोग बहुलाश में मिलते हैं । (प्राकृतम्) न ५ से रेफ लोप । न ९ से ऋकार को अकार । न २ से ककार तकार का लोप । न ३७ से मकार को अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से विकल्प से आदिस्थ पकाराकार को अकार । पअअ, पाअअ । (प्रस्तार) न ५ से रेफ लोप । २९ से स्त को थकार । न ६ से थकार को द्वित्व । न ७ से थ को तकार । प्रकृत सूत्र से आकार को अकार विकल्प से । न ४२ से ओकार । पथरो, पथारो । (तालवृन्तकम्) न १० से ऋकार को हकार । न ६५ से हकार को एकार । तालवृन्ते ण्ट से न्त को ण्ट आदेश । न २ से कलोप । न ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । तलवेण्टअ, तालवेण्टअ । (उल्खातम्) न ३ से त लोप । न ६ से द्वित्व, ७ से ककार । न २ से द्वितीय तकार का लोप । ३७ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से अकार । उक्खअ, उक्खाअ । (चामरम्) प्रकृत सूत्र से पाक्षिक अकार । अनुस्वार पूर्ववत् । चमर, चामर । (प्रहार) न ५ से रेफ लोप । ४२ से ओकार ।

अदातो से अकार । पहरो, पहारो । (चाटु) न १९ से ड । विकल्प से अकार । चट्टु, चाट्टु । (दावाभि) न ४ से न लोप । न ६ से ईगकार को द्वित्व । न ५२ से इकार को दीर्घ । विकल्प से अकारादेश । दवग्गी, दावग्गी । (खादितम्) पूर्ववत् दकार तकार लोप, अनुस्वार । विकल्प से अकार । खइअ, खाइअ । (सस्थापितम्) छाध्यामाना ८१२५ से स्था को ठा आदेश । 'न बिन्दुपरे' से द्वित्व निषेध । न १८ से पकार को बकार । न २ से तलोप । न ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । सठविअ, सठा विअ । (हालिक) पूर्ववत् कलोप, ओकार, विकल्प से अकार । हलिओ, हालिओ । वाग्रहण व्यवस्थित विकल्पार्थक है । अतः ब्राह्मणादिक में नित्य अकार होगा । (ब्राह्मण) बग्गहणो । ब्हग्गहणु० इससे हकार के पूर्व हकारोपरि मकार । न ५ से रेफलोप । न ४२ से 'सु' को ओकार । बग्गहणो । (स्थापित) स्था धातु + (क्त) त प्रत्यय । 'आवि क्तभाव कर्मसु वा' इस से आवि आगम । (छाध्यागाश्च ८१२६) सूत्र से ठा आदेश । न ३५ से आवि के आकार का लोप । न १८ से पकार को वकार । ४२ से ओकार । व्यवस्थित विभाषा से नित्य ह्रस्व । ठविओ । एवम् । (ग्राप्तम्) न ३ से पलोप । ६ से तकार को द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । पूर्ववत् नित्य ह्रस्व अकार । अनुस्वार । पत्त । (पाशु) नित्य अकार । न ५२ से उकार को दीर्घ । २६ से शकार को सकार । पसू । (आश्चर्यम्) न ६४ से श्र को छकार । न ६ से छकार द्वित्व । ७ से छकार को चकार । ५७ से र्य को रिय । न २ से यलोप । न ६२ से अनुस्वार । नित्य ह्रस्वाकार । अच्छरिअ । एवम् (पूर्वाह्ण) का पुञ्जणो । नित्य अकार । ५९ से उकार को उकार । अन्य कार्य पूर्वोक्त सूत्रों से । एवम् (मध्याह्ण) मज्झणो । (अपराह्ण) अवरणो ।
नो — न (२३) खद्यथधमा ह । (२४) आदेर्यो ज (५) सर्वत्र लवराम् (४२) अत जोत् सो । (९) ऋतोस्तु । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (३७) मो बिन्दु । (२९) स्तस्य थ । (६) शेषादेशयो० । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (३) उपरि लोप कगडतदपयसाम् (१९) टो ड । (४) अधो मनयाम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (१८) पो व ॥ १० ॥

इत्सदादिषु ॥ ११ ॥

सदा इत्येवमादिष्वात् इकारो भवति वा । सइ, सआ । (२-२ दलोप, एवमग्रिमेष्वापि) । तइ, तआ । जइ, जआ । सदा, तदा, यदा ॥ ११ ॥

इत् सदादिषु—सदा इत्येवमादिषु आकारस्य वा इत्स्यात् । (सदा) सइ, सआ । एवम्—(यदा) जइ, जआ । (तदा) तइ, तआ ॥ ११ ॥

सदा इत्यादिक शब्दों के आकार को विकल्प से इकार हो । न २ से दकार लोप । (सदा) सइ, सआ (यदा) न २४ से आदिस्थ यकार को जकार । पूर्ववत् दकारलोप । जइ, जआ । (तदा) तइ, तआ ॥ ११ ॥

इत एत् पिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

पिण्ड इत्येवंसमेषु इकारस्यैकारादेशो भवति वा । पेण्डं, पिण्डं । (५-३० बि०) णेहा, णिहा । (२-४२ न्=ण्, ३-३ रलोप, ३-५० द्वि०) सेंदूरं, सिन्दूरं । (४-१७ वर्गान्त बि०, ५-३० बि०) धम्मेलं, धम्मिल्लं ।

(५-३० बि०) चेधं, चिध । (३-३४ न्ह = न्ध, ५-३० बि०) वेण्ह, विण्ह । (३-३३ ण् = ण्ह, ५-१८ दीर्घ,) पेड्ड, पिड्ड । (२-१० छु = छ, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-३० बि०) पिण्ड निट्टा सिन्दूर धम्मिल्ल चिह्न विण्णु पिण्णानि । समग्रहण सयोगपरस्योपलक्षणार्थम् ॥ १२ ॥

इत एत् पिण्डसमेषु—पिण्ड इत्येयमशेषु शब्देषु इकारस्य एत्व वा स्यात् । (पिण्डम्) पेण्ड, पिण्ड । (सिदूरम्) सेंदूर, सिदूर । (यम्मिल्ल) यग्मेल्लो, यम्मिल्लो । (विण्णु) वेण्ह, विण्ह । (विन्धम्) वेह्ण, विह्ण । (विट्ठि) वेट्ठी, विट्ठी । व्यवस्थित विकल्पवार्तिकश्रुते नित्यमेत्त्वम् । केसुग्र । पिण्डममत्व सयोगपरत्वेन बोध्यम् ॥ १२ ॥

पिण्ड शब्द के समान शब्दों के इकार को एकार विकल्प से हो । सादृश्य सयोग परत्वेन लेना । (पिण्डम्) अनुस्वार सर्वत्र न ६२ से होगा । पेण्ड, पिण्ड । (सिन्दूरम्) सेन्दूर, सिन्दूर । (धम्मिल्ल) ४२ से ओकार । धग्मेल्लो, धम्मिल्लो । (विण्णु) 'हस्रण्णक्ष्ण ण्ह' इससे ण्ण को ण्ह आदेश । न ५२ से उकार को दीर्घ । न ६० से सुलोप, पिण्डादित्वात् विकल्प से एकार । वेण्ह, विण्ह । (विन्धम्) न २ से वलोप । ६ से लकार द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । वेह्ण, विह्ण । (विट्ठि) न २८ से छ को ठ । न ६ से द्वित्व । ७ से टकार । न ५२ से उकार को दीर्घ । प्रकृत सूत्र से विकल्प से एत्व । वेट्ठी, विट्ठी ।

नोट—न (५) सर्वत्र लवराम् । (४२) अत ओत् सो । (३५) सधौ अज् लोपविशेषा बहुलम् । (१८) पो व । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् (६) शेषा देशयोद्वित्वमनादौ । (६२) नपुसके सोबिन्दु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ (२६) शेषो स । (६४) श्रत्सप्ता छ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (५७) चौर्यसमेषु रिय । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप । (५९) उदूतो मधूकादिषु ॥ १२ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु ॥ १३ ॥

पथ्यादिषु शब्देषु इकारस्याकारो भवति । पडो । (२-२७ य् = ह, ४-६ नलोप, ५-१ ओ) हलहा । (२-३० र् = ल्, ३-३ रलोप, ३-५० द्वि०) पुहवी । (१-२९ ऋ = उ, २-२७ य् = ह्) ॥ १३ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु—एषु इकारस्याकारो भवति । (पन्था) पडो । हलहा, हलही । पुहवी । (हरिद्रा, पृथिवी) ॥ १३ ॥

पथिन्, हरिद्रा, पृथिवी शब्दों के इकार को अकार हो । (पन्था) पथिन् न ६० से नकार का लोप । अत् पथि० प्रकृत सूत्र से अकार । न २३ से थकार को हकार । न ४२ से ओकार । ३५ से अकारलोप । पडो इति सिद्धम् । अथवा दूसरे प्रकार से भी सिद्ध हो सकता है । (पन्था) नजोर्हलि, इससे नकार को अनुस्वार, मांसादिषु वा इससे अनुस्वारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । पडो इति । (हरिद्रा) 'हरिद्रादीना रो ल' इससे रेफ को लकार । 'इत् पथिहरिद्रा' इससे इकार को अकार । हलहा । रेफलोप, दकारद्वित्व न ५+६ से जानना । 'आदीतौ बहुलम्' से ईकार

होने से हलही। (पृथिवी) उक्त सूत्र से इकार को अकार। न ११ से उकार। न २३ से थकार को हकार। पुहवी ॥ १३ ॥

इतेस्त* पदादेः । १४ ॥

पदादेरिति शब्दस्य यस्तकारस्तस्मात् परस्येकारस्य अकारो भवति ।
इअ । (२-२ तलोप) उअह^१, अण्णहा । (३-२ यलोप , २-४२ न = ण ,
३-५० ण्द्वि० , २-२७ य = ह) वअण । (२-२ चलोप , २-४२ न = ण ,
५-३० वि०) इअ, विअसन्तीउ । (२-२ कलोप , ५-२० जश् = उ) चिर ।
इति पश्यताग्ययावचनम् । इति विकसन्त्यश्चिरम् । पदादेरिति वचनादिह
न भवति । पिओ त्ति^२ । (३-३ रलोप , २-२ यलोप , ५-१ ओ , ४-१
इलोप) प्रिय इति ॥ १४ ॥

इतेस्त पदादे — पदादां वर्तमानस्य इतिशब्दस्य ति-इत्यस्येकारस्य अकार
स्यात् । इअ विहसन्तो । अपदादा तु — भूति णक्केइ । सुजणो त्ति ॥ १४ ॥

पद के आदि म वर्तमान इतिशब्द के तकारोत्तर इकार को अकारादेश
होता है । न २ से तकारलोप । इअ विअसन्तीउ । जहा इतिशब्द पद के आदि
म नहीं होगा वहा अकारादेश नहीं होगा । जैसे—‘हरो त्ति’ न ४२ से ओकार,
हरो । ‘नीडादिषु’ से तकारद्वित्व । ३५ से इकार लोप । (हर इति) । एवम्—(सुजन
इति) सुजणो त्ति ॥ १४ ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः ॥ १५ ॥

इक्षुवृश्चिकयारित उत्त्व भवति । उच्छू । (३-३० क्ष = च्छ , ५-१८ दीर्घ)
विच्छुओ । (१-२८ ऋ = इ , ३-४१ श्र = च्छ , कलोप , ५-१ ओ) ॥

उदिक्षुवृश्चिकयो — एतयोरिकारस्य उ स्यात् । उच्छू । विच्छुओ । (इक्षु , वृश्चिक) ॥
इक्षु-वृश्चिक शब्द के इकार को उकार हो । (इक्षु) ‘अक्ष्यादिषु क्ष’ इससे
‘क्ष’ को ‘क्ष’ आदेश । न ६ से द्वित्व । ७ से चकार । ५२ से उकार को दीर्घ, प्रकृत
सूत्र से उकार । उच्छू । (वृश्चिक) न १० से ऋ को इकार । प्रकृत सूत्र से वृश्चिक
शब्द के इकार को उकार । ‘वृश्चिके वृ’ से श्र को वृ आदेश । न २ से तलोप,
४२ से ओकार । विच्छुओ । भामह ने ‘श्र’ को ‘क्ष’ आदेश करके ‘विच्छुओ’ जो सिद्ध
किया है, वह प्रमाद है, क्योंकि वृक्षादेश विशेष विहित होने से छादेश का बाधक है ॥

ओ च द्विधा कृजः ॥ १६ ॥

कृज्वातुप्रयागे द्विधाशब्दम्यौकारो भवति चकारादुत्वं च ।
द्विधा कृतम्, दोहाइअ, । (३-३ वलोप , २-२७ य = ह , १-२८
ऋ = इ , २-२ कतयोलोप , ५-३० वि०) द्विधा कियते—दोहाइअइ, दुहा-

१ ‘अअ पश्य’ ८ । २ । २११ ति । पक्षे देख । हे० ॥ २ इते स्वरात् तश्च द्वि
८ । १ । ४२ । पदात्परस्य इतेरादेर्लुग् भवति, स्वरात्परस्य तकारो द्विर्भवति । किन्ति, जन्ति ।
स्वरात्—तद्वत्ति । भूति । पुरितोत्ति । हे० ॥ ३ क पु इत इत्यधिक पाठः ॥

जज्ञ । (७-८ यक् = इज्ज, ४-४ इलोप, ३-३ र्लोप, २-२ र्लोप, ७-१ त = इ) ॥ १६ ॥

ओ च द्विधा कृत्वा — कृत्वा उपपदस्य द्विधा इत्यस्य इकारस्य उकार स्याद् ओकारश्च । दुहाइअ, दोहाइअ । (द्विधा कृतम्) ॥ १६ ॥

कृत्वा उपपद रहते द्विधा शब्द के इकार को ओकार हो और चकार से उकार भी हो । (द्विधा कृतम्) न ५ से वकारलोप । २ से ककार तकारलोप । न २३ से धकार को हकार । न १० से इकार । ६२ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से इकार को विकल्प से ओकार । दोहाइअ । पक्ष में उकार । दुहाइअ ॥ १६ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च ॥ १७ ॥

एतयोरादेरिकारस्य ईकारो भवति । सीहो* (५-१ ओ)^१ जीहा । (३-३ व्लोप) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन-वीसत्थो, (३-३ व्लोप, २-४३ श् = स्, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ ओ) वीसभो । (३-३ र्लोप, २-४३ श् = स्, ४-१७ बिन्दु, ५-१ ओ) इत्येवमादिषु ईत्वं भवति ॥ १७ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च—एतयोरिकास्य ईकार स्यात् । सीहो (सिंह) । जीहा (जिह्वा) ॥ सिंह और जिह्वा शब्द के इकार को ईकार हो । (सिंह) मांसादिषु वा (किसी किसी पुस्तक में वा नहीं है । अस्तु) इससे अनुस्वारलोप । प्रकृत सूत्र से ईकार । ४२ से ओकार । सीहो । (जिह्वा) ईकार । न ५ से वकारलोप । जीहा ।

नोट—न (६०) अन्यस्य हल (२३) खचयधमां ह । (४२) अत ओत् सो । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (५) सर्वत्र लवरात् । (६) शेषादेश योर्द्वित्वमनादौ । (११) उहत्वादिषु । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (७) वर्णेषु युज पूर्व । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (१०) इहप्यादिषु (६२) नपुसके सोर्विन्दु ॥ १७ ॥

(ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन*)

ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन—हलीत्यनुवर्तते । उपसर्गे यो विसर्जनीयस्तेन सह वर्तमानस्य आदिभूतस्य उत ऊत् स्यात् हलि । दूस्मिखश्च । (दु शिक्षितम्) विसर्जनीयेन सह उपसर्गस्याविवक्षणाद् क्वचिद्विसर्जनीयेऽपि उपसर्गोकारस्य ऊत् । सूह्वा (सुभगा), 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गस्य व' इति गस्य व । एवम्—ऊसओ । ऊसओ । 'नोत्सुकोत्सवयो'रिति छत्व न । (उत्सुक । उत्सव) हल्परत्वा भावे—दुराआरो (दुराचार) । 'ऊदुत सविसर्गस्य दु सहादौ विभाषया'—दूसहो, दुसहो (दु सह) । 'ऊदुत सविसर्गस्य दुर्जनादिषु नेष्यते', दुज्जणो (दुर्जन) । दुब्भरो (दुर्भर) । दुत्तरो (दुस्तर) इत्यादि ॥

उपसर्गस्य विसर्जनीय के सहित आदिभूत उकार को ऊकार हो, हल्प्रत्याहार

१. हो धीऽनुस्वारात् ८ । १ । २६४ । सीहो, सिंघो । हे० ॥ २ बाहुलकादनुस्वार निवृत्तिः साध्या ॥ * सूत्रमिदं भामहटीकाया नास्ति ।

कं परे । (दु शिञ्चितम्) इससे विसर्ग सहित उकार को उकार । न २६ से शकार को सकार । ३४ से क्ष को ख । न ६ से खकारद्वित्व । ७ से पू ख को क आदेश । न २ से तकारलोप । ६२ से अनुस्वार । दूसिक्खिअ । विसर्ग के साथ ही उपसर्ग के उकार को उकार हो ऐसा नियम नहीं है, किन्तु प्रयोगानुरोध र योग विभाग करके यह मानना कि कहीं-कहीं विना विसर्ग के भी उपसर्ग के उका को उकार होता है । जैसे—सूहवा (सुभगा) । 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गस्य व' । इस इष्टि वचन से गकार को वकार । पूर्वोक्त सूत्र से विसर्ग के बिना भ उकार को दीर्घ । न २३ से भकार को हकार । सूहवा । जहाँ हल् परे नहीं होगा वहाँ उकार नहीं होगा । दुराआरो (दुराचार) यहाँ आचार शब्द के आकार पर है । न २ से चकार का लोप, न ४२ से ओकार । दुराआरो इति । 'दु सहादौ विभाषया' इस इष्टि वचन से दूसहो । पक्ष मे—'लुगवा दुरुपसर्गस्य विसर्गस्य कचिद भवेत्' इस वचन से विसर्गलोप । दूसहो (दु सह) । 'दुर्जनादिषु नेष्यते' दुर्जनादिक शब्दों में हल्परत्व रहते भी ऊत्त्व, विसर्गलोप नहीं होते हैं । दुर्जन । न ५ से रेफ लोप । न ६ से जकार द्वित्व । २५ से नकार को णकार ४२ से ओकार । दुज्जणो । एवम्—(दुर्भर) का दुब्भरो । रेफ, लोप, द्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत् । न ७ से भकार को बकार । (दुस्तर) लुगवा दुरुपसर्गस्य० इससे सकार का लोप, तकारद्वित्व, ओत्त्व पूर्ववत् । दुत्तरो ।

नोट—(२६) शषो स । (३४) ष्कस्कक्षा ख । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (६२) नपुसके सोबिन्दु । (२३) खघधभा ह । (४२) अत ओत् सो । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नोण सर्वत्र ।

(ईदितः*)

ईदित —उपसर्ग स्थितस्य आदेरिकारस्य विसर्जनीयेन सह ईकारादेश स्यात् हलि । णीसङ्गो (नि सङ्ग) । हल्परत्वाभावाच्चेह, णिरन्तरो (निरन्तर) । 'ईदूताविदुतो स्थाने स्याता लङ्ग्यानुरोधत' । तेन निर्धनादौ न—णिद्धणो । (निर्धन) । णिग्गओ (निर्गत) । इह विसर्गभावेऽपि स्यादेव । वीसासो (विश्वास) । वीसओ (विश्रम्भ) ॥

उपसर्ग में विद्यमान आदिभूत विसर्ग के सहित इकार को ईकारादेश हो हल क परे । (नि सङ्ग) विसर्ग के सहित इकार को ईकार । न २५ से नकार को णकार । न. ४२ ओत्त्व । णीसङ्गो । जहाँ हल् परे नहीं होगा किन्तु अच् परे होगा वहाँ ईकार नहीं होगा, जैसे—'निरन्तर' का णिरन्तरो । साधुत्व पूर्ववत् है । यह विसर्ग सहित इकार के स्थान पर ईकार एव पूर्वोक्त उकार को उकार प्रयोगानुकूल प्रचलित प्रयोग क आश्रयण करके अथवा प्राकृत भाषा में कविता करने वाले महाकवियों के प्रयोगानुकूल ध्यवस्था मानना । अत (निर्धन) इत्यादि में नहीं होगा । न २५ से णकार ५ से रेफ लोप । ६ से द्वित्व । ७ दकार । ४२ से ओकार । णिद्धणो । एवम् (निर्गतः) न २ से तकार लोप । अन्य कार्य पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । णिग्गओ । कहीं कह विसर्ग न होने पर भी दीर्घ हो जायगा । जैसे (विश्वास) ईदितः से ईकार । न ५

से वलोप । ४२ से ओकार । सकार आदि म है, अत शेषादेशयो० न ६ से द्वित्व नहीं होगा । बीसासो । एवम्—(विश्रम्भ) का बीसभो । ईकार, रेफलोप, ओकार पूर्ववत् । न ३७ से मकार को अनुस्वार । बीसभो ।

इदीतः पानीयादिषु ॥ १८ ॥

पानीय इत्येवमादिष्वादेरीकारस्य इकारो भवति । पाणिअ । (२-४२ न्=ण्, २-२ य्लोप, ५-३० सोर्विन्दु) अलिअ । (२-२ क्लोप, ५-३० बिन्दु) वलिअ । (३-२ यलोप, २-२ क्लोप, ५-३० बि०) तआणि । (२-२ द्लोप, २-४२न्=ण्, ४-१२=बिन्दु) करिसो । (२-४३ ष्=स्, ५-१ ओ) दुइअ । (३-३ व्लोप, ४-१ इ=उ, २-२ त्लोप, यलोपश्च, ५-३० बिन्दु) तइअ । (१-२७ ऋ=अ, २-२ त्यो लोप । ५-३० बिन्दु) गहिर । (२-२७ म्=ह्, ५-३० बिन्दु) । पानीय-अलीक-व्यलीक-तदानी-करीष-द्वितीय-तृतीय-गभीरा ॥

इदीत पानीयादिषु—पानीयादिषु इकारस्य इकार स्यात् । पाणिअ (पानीयम्) । विलिअ (व्रीडितम्) । अलिअ (अलीकम्) । दुइअ, तइअ, दाणि, गिरिक्खिअ, गाहअ, गहिर । आणिअ । (द्वितीय, तृतीयम्, इदानी, निरीक्षित, गृहीत, गभारम्, आनीतम्) ॥ १८ ॥

पानीयादिक शब्दों म ईकार को इकार हो । (पानीयम्) इससे ह्रस्व इकार । न २ से यकार लोप । ६२ से अनुस्वार । २३ से नकारको णकार । पाणिअ । (व्रीडितम्) इससे इकार, न ५ से रेफलोप । न २० से डकार को लकार । न २ से तकारलोप, ६२ से अनुस्वार । विलअ । (अलीकम्) इत्त्व, कलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । आलिअ (द्वितीयम्) प्रकृत से इकार । न ३५ से उकार, तकार यकार लोप, अनुस्वार पूर्ववत् । एवम्—(तृतीयम्) न ९ से ऋ को अकार, अन्य कार्य न २+६२ से जानना । (इदानीम्) दाणि । साधुत्व चतुर्थसूत्र मे है । (निरीक्षितम्) न २५+३४+६+७+२+६२ से गिरिक्खिअ । (गृहीतम्) न ९+२+६२ गहिअ । (गभीरम्) न २३+६२ से गहिर । (आनीतम्) आनिअ । पूर्ववत् । सर्वत्र प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ ईकार को इकार होगा ॥ १८ ॥

एनीडापीडकीदशीषु ॥ १९ ॥

नीडादिष्वीकारस्यैकारो भवति । णेडं । (२-४२ न्=ण्, ५-३० बिन्दु) आमेलो । (२-१६ प्=म्, २-२३ ड्=ल्, ५-१ ओ) केरिसो । (१-३१ ऋ=रि, २-२ द्लोप, २-४३ श्=स्, ५-१ ओ) एरिसो पूर्ववत् ॥ १९ ॥

एनीडापीडकीदशीषु—एषामीकारस्य एत्व स्यात् । नेड्ड (नीडम्) । आमेलो (आपीडः) । केरिसो (कीदृश) । एरिसो (ईदृश) ॥ १९ ॥

नीडादिक शब्दों के ईकार को एकार हो । (नीडम्) इससे एकार । 'नीडादि से द्वित्व । न ६२ से अनुस्वार । नेडु । (आपीड) एन्नीडा० इससे एकार । 'आर्प म' इससे पकार को मकार । न २० से ड को लकार । ४२ से ओकार । आमेले (कीदश) प्रकृत सूत्र से एकार । 'कचिदयुक्तस्यापि' इससे ऋकार को ई आदेश । न २ से दकारलोप । २६ से शकार को सकार । ४२ से ओकार केरिसो । एवम्—(ईदश) एरिसो । सब कार्य पूर्ववत् ।

नोट—न (२५) नो ण सर्वत्र । (४२) अत ओत् सो । (५) सर्वत्र ल्वराम् (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्ण । (२) कगचजतदपयः प्रायो लोप । (३७) मो बिन्दु । (६२) नपुसके सोविन्दु । (२०) डस्य च (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (९) ऋतोऽत् । (३८) प्कस्कक्षा ख (२३) खघथधभा ह ॥ १९ ॥

उत ओत् तुण्डरूपेषु ॥ २० ॥

तुण्ड इत्येवंरूपेषु आदेरुकारस्यौकारो भवति । तोण्ड । (५-३० विन्दु) मोत्ता । (२-२ कलोप, ३-५० द्वित्वम्) पोक्खरो । (३-२ प्क् = ख्, ३-५० द्वित्व, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) पोत्थओ । (३-१ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ य् = त्, ५-१ ओ) लोद्धओ । (३-३ वलोप ३-५० द्वि०, ३-५१ ध् = द्, ५-१ ओ) कोट्टिम । (५-३० बिन्दु तुण्ड-मुक्ता-पुष्कर-पुस्तक-लुब्धक-कुट्टिमानि । रूपग्रहणं संयोगपर पलक्षणार्थम् ॥ २० ॥

उत ओत् तुण्डसमेपु—तुण्डसदृशेषु शब्देषु उत ओकार स्यात् । तोण्ड (तुण्डम्) । पोक्खरो (पुष्कर) । मोत्थ (मुस्तम्) । पोत्थग्र (पुस्तकम्) । मोग्ग (मुद्गर) । लोद्धओ (लुब्धक) । सोमालो (सुकुमार) । कोट्टिम (कुट्टिमम्) ॥ २० ॥

तुण्ड सदृश शब्दों में विद्यमान उकार को ओकार हो । (तुण्डम्) इससे ओकार न ६२ से अनुस्वार, तोण्ड । (मुस्तम्) ओकार । न २९ से स्त को थकार ६+७ से द्वित्व, तकार । ६२ से अनुस्वार, मोत्थ । (पुस्तकम्) पूर्ववत् । पोत्थग्र (मुद्गर) ओकार । न २ से दलोप । ६ से गकारद्वित्व । ४२ से सु को ओकार मोग्गरो । (लुब्धक) ओकारादेश । न २ से बकारलोप । ६ से द्वित्व । ७ से लकार २ से कलोप । ४२ से ओकार । लुद्धओ । (सुकुमार) ओकारादेश । न २ कलोप ३५ से उकारलोप । ६३ से रेफ को लकार । ४२ से सुविभक्ति को ओकार । सोमालो (कुट्टिमम्) प्रकृत सूत्र से ओकार । ६२ से अनुस्वार । कोट्टिम ॥ २० ॥

उल्लूखले ल्वा वा^१ ॥ २१ ॥

उल्लूखलशब्दे लृशब्देन सह उकारस्यौकारो भवति वा । ओखल उल्लूखल (५-३० बिन्दु) ॥ २१ ॥

उलूखले ल्वा वा—उलूखलशब्दे लूकारेण मह आदे उकारस्य वा ओकार स्यात् । ओहल-उलूहल (उलूखलम्) ॥ २१ ॥

उलूखल शब्द के लू के सहित आदिस्थ उकार को ओकार विकल्प से हो । उलूखल० इससे ओकार । न २३ से हकार । ६२ से अनुस्वार । ओहल । पत्त में उलूहल । पूर्वोक्त से हकार, अनुस्वार ॥ २१ ॥

अन्मुकुटादिषु ॥ २२ ॥

मुकुट इत्येवमादिष्वादेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति^१ । मउडं । (२-२ क्लोपः, २-२० ट्=ड्, ५-३० बि०) मउल । (२-२ क्लोप, ५-३० बि०) गरुअ^२ (२-२ स्वार्थिकस्य लोप, ५-३० बि०) गरुई । (३-६५ रस्य विप्रकर्ष उत्त्व^३ च) जहिट्टिलो । (२-३१ य्=ज्, २-२७ ध्=ह्, ३-१ ष्लोप, ३-५० द्वि०, ३-५१ ठ्=ट्, २-३० र्=ल्, ५-१ ओ) सोअमल्ल । (१-४१ औ=ओ, २-२ क्लोप, ४-१ आ=अ, ३-२१ र्य्=ल्, ३-५० द्वि०, ५-३० बिन्दु) अवरि । (२-५१ प्=व्) । मुकुट, मुकुल, गुरु, गुर्वी, युधिष्ठिर, सौकुमार्योपरय ॥ २२ ॥

अन्मुकुटादिषु—मुकुटादिषु शब्देषु आदेरुकारस्य अतः स्यात् । मउड (मुकुटम्) मउल (मुकुलम्) । सोअमल्ल (सौकुमार्यम्) । गरुअ (गुरुकम्) । बाहा बाहू (बाहू) ॥ २२ ॥

मुकुटादिक शब्दों में आदिभूत उकार को अकार आदेश हो । (मुकुटम्) इससे अकार । न २ से क्लोप । १९ से टकार को डकार । ६२ से अनुस्वार, मउड । (मुकुलम्) पूर्वोक्तवत्, मउल । (सौकुमार्यम्) न १४ से औकार को ओकार । २ से ककारलोप । प्रकृत सूत्र से उकार को अकार । न ५८ से दीर्घ, मकारोत्तर आकार को अकार । 'पर्यस्त पर्याण सौकुमार्येषु ल' इससे र्य को लकारादेश । न ६ से लकार द्वित्व । पूर्ववत् अनुस्वार, सोअमल्ल । (गुरुकम्) प्रकृत सूत्र से अकार । न २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार, गरुअ । (बाहू) उकार को अकार । न ५५ से द्विवचन का बहुवचन । ४३ से विभक्तिलोप । ४८ से उकार को दीर्घ ।

नोट—(४२) अत ओत् सो । (२) कगचज० । (२६) शषो स । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (२९) स्तस्य थ । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (३५) सन्धौ अज्लोपविशेषा बहुलम् । (६३) हरिद्रादीनां रो ल । खघथघर्मा ह् । (१९) टो ड । (१४) औत ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (५५) द्विवचनस्य बहुवचनम् । (४३) जश्शसोलोप (४८) जश्शसल्था सुदीर्घ ।

इत्पुरुषे रोः ॥ २३ ॥

१ का पु वेति निवृत्तम् इत्यधिक पाठभेद प्रदर्शित ॥ २ ४-२५ सूत्रेण पाक्षिक क ॥ ३ तन्वी समत्वात् । यद्वा—'अजाते पुस' ८ । ३ । ३२ हेमसूत्रानुसारात् सम्कृतवद् औपि वाऽसौ बोध्यम् ॥

पुरुषशब्दे यो रुस्तस्य उकारस्य इकारो भवति । पुरिसो । (२-४३
धू = स्, ५-१ ओ) ॥ २३ ॥

इत् पुरुषे रौ —पुरुषशब्दे रुकारे उकारस्य इकार स्यात् । पुरिसो (पुरुष) ॥
पुरुष शब्द में रु के उकार को इकार हो । (पुरुष*) इससे इकार हो गया ।
न २६ से ष को स । ४२ से सु को ओकार । पुरिसो ॥ २३ ॥

उदूतो मधूके ॥ २४ ॥

मधूकशब्दे उकारस्य उकारो भवति । महुअ । (२-२७ धू = ह्, २-२
कूलोप, ५-३० बिन्दु) ॥ २४ ॥

उदूतो मधूकादिषु*—मधूकादिषु शब्देषु उकारस्य उत् स्यात् । महुओ । मुखो ।
कुम्हण्ड । सुहो । पुत्तो । उद्ध । मुत्ती । भुज्ज । सुण्ण । उम्मओ । तुण्ण । उण्णा ।
'मूल्यताम्बूलयोस्त्वोत्त्वम्' । मोल्ल । तबोल ॥ २४ ॥

मधूकादिक शब्दों में उकार को उकार हो । (मधूक) इससे उकार हो गया ।
न २३ से धकार को हकार । २ से कलोप । ४२ से ओत्व । महुओ । (मूर्ख) उक्त
सूत्र से उकार । न ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । ४२ से ओत्व । मुखो ।
(कृष्माण्डम्) 'ष्मपक्ष्मविस्मयेषु म्ह' इससे ष्म को म्ह आदेश । प्रकृत सूत्र से उत्त्व ।
न ५८ से आकार को अकार । ६२ से अनुस्वार । कुम्हण्ड । (शूद्र) इससे उकार ।
न २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्व । न ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । सुहो ।
(पूर्त) पूर्ववत् उत्त्व, रलोप, द्वित्व, ओत्व । पुत्तो । 'पुत्र' का भी 'पुत्तो' होगा ।
प्रकरणानुकूल तत्र तशब्द की कल्पना कर लें । (ऊर्ध्वम्) पूर्ववत् उकार, न ५ से
रेफ वकारलोप । ६ से द्वित्व, ७ से दकार । ६२ से अनुस्वार । उद्ध । (मूर्ति) उकार
रेफलोप, द्वित्व पूर्ववत् । न ५२ से इकार को दीर्घ । ६० से सकारलोप । मुत्ती । (भूर्जम्)
उत्त्व, रलोप, द्वित्व पूर्ववत् । न ६२ से अनुस्वार । भुज्ज । (शून्यम्) प्रकृत सूत्र से
उकार को उकार । न ४ से यलोप । २६ से सकार । २५ से णकार । ६ से द्वित्व ।
६२ से अनुस्वार । सुण्ण । (ऊर्मय) उक्त सूत्र से उकार । न ५ से रेफलोप ।
६ से मकार द्वित्व । 'जसो वा' इससे ओकार । उम्मओ । (चूर्णम्) उकार, रेफ
लोप, द्वित्व, अनुस्वार, पूर्ववत् । तुण्ण । (उण्णा) उण्णा । साधुत्व पूर्ववत् । मूल्य
और ताम्बूल शब्द के उकार को ओकार होगा । प्रयोगानुकूल पूर्वाचार्यों का इष्ट
वचन है । (मूल्यम्) ओकार हो जायगा । न ४ से यलोप, ६ से लकारद्वित्व ।
६२ से अनुस्वार । (ताम्बूलम्) ऊ को ओकार । न ५८ से तकारोत्तर आकार को
अकार । अनुस्वार 'ययि तद्विगान्त' से । ६२ से अन्त्यानुस्वार । तबोल । हुकूल शब्द
में उकार को अकार और लकारद्वित्व विकल्प से हो । सह पठित होने से जहाँ
अकार होगा वहीं लकारद्वित्व होगा ॥ २४ ॥

अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २५ ॥

दुकूलशब्दे ऊकारस्याकारो भवति वा, तत्संयोगेन लकारस्य द्वित्वम् । दुअलं, दुऊल । (२-२ क्लोप, ५-३० बिन्दु) ॥ २५ ॥

अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम्—दुकूलशब्दे ऊकारस्य अकारो लस्य द्वित्वं च युगपद् वा भवति । दुअलं । दुऊल ॥ २५ ॥

(दुकूलम्) उक्त सूत्र से अकार, ल को द्वित्व । न २ से कलोप, ६२ से अनुस्वार । पञ्च में—दुऊल । पूर्ववत् कलोप, अनुस्वार होगा ॥ २५ ॥

एनूपुरे ॥ २६ ॥

नूपुरशब्दे ऊकारस्य एकारो भवति । णेउरं । (२-५२ नू=ण्, २-२ प्लोप, ५-३० बिन्दु) २६ ॥

एनूपुरे—नूपुरशब्दे ऊकारस्य एत्व स्यात् । नेउर । (नूपुरम्) ॥ २६ ॥

‘नूपुर’ शब्द में ऊकार को एकार होगा । (नूपुरम्) एकारादेश । न २ से पलोप । ६२ से अनुस्वार । न २५ से नकार को णकार । णेउरं ॥ २६ ॥

नोट—(२६) शपो स (४२) अत ओत् सो (२३) खघयधमा ह । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप (५) सर्वत्र लवराम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्व मनादौ (७) वोंषु युज पूर्व । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु (५२) सुभिषुप्सु दीर्घ । (६०) अन्त्यस्य हल । (४) अधो मनयाम् । (२६) नो ण सर्वत्र ।

ऋतोऽत् ॥ २७ ॥

आदेर्ऋकारस्याकारो भवति । तणं । (२-४२ नू=ण्, ५-३० बिं०) घणा । (२-४२ नू=ण्) मअं । (२-२ त्लोप, ५-३० बिं०) कअं । (पूर्ववत्) वद्धो । (३-१ व्लोप, ३-५० द्वि०, ३-५१ घ्=व्, ५-१ ओ) वसहो । (२-४३ ष्=स्, २-२७ भू=ह्, ५-१ ओ) । तृण-घृणा-मृत-कृत-वृद्ध-वृषभा ॥ २७ ॥

ऋतोऽत्—ऋकारस्य अत् स्यात् । तण्हा (तृष्णा) । तण । कअ । वसहो । घणा—इत्यादि ॥ २७ ॥

ऋकार को अकार हो । (तृष्णा) ‘ह्रस्वण्णकणभा ण्ह’ इससे ण्ण को ण्ह आदेश । तण्हा । एवम् (तृष्णम्) ऋ को अकार, पूर्ववत् । सर्वत्र नपुंसक लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार । तण । (कृतम्) अकार, न २ से तलोप । कअ । (वृषभ) ऋ को अकार । २६ से ष को स । २२ से भ को ह आदेश । ४२ से ओत्व । वसहो । (घृणा) घणम् ॥ २७ ॥

इहृष्यादिषु ॥ २८ ॥

ऋष्यादिषु शब्देषु आदेर्ऋकारस्य इकारो भवति । इसी । (२-४३ ष्=स्, ५-१८ दीर्घ) विसी । (पूर्ववत्) गिट्टी । (३-१० घ्=ठ, ३-५० द्वि०, ३-५१ ठ्=ट, ५-१८ दीर्घ) दिट्टी । (पूर्ववत्) एवमुत्तरत्रापि । सिट्टी ।

सिङ्गारो । (२-४३ श् = स्, ४-१७ वर्गान्तो वा, ५-१ ओ) मिअंको ।
 (२-२ ग्लोप, ४-१ आ=अ, ४-१७ वर्गान्तविन्दु, ५-१ ओ) भिङ्गो ।
 (४-१७ ड् = बिं०, ५-१ ओ) भिङ्गारो । (पूर्ववत्) हिअअं । (२-२
 द्योलोप, ५-३० बिन्दु) विइण्हो । (२-२ त्लोप, ३-३३ ण् = ण्ह्,
 ५-१ ओ) विहिअ । (२-२ त्लोप, ५-३० बिं०) किसरो । (२-४३
 श् = स्, ५-१ ओ) किच्चा । (३-२७ त्य् = च्, ३-५० द्वि०) विच्छुओ ।
 (१-१५ सू० स्पर्०) सिआलो । (२-४३ श् = स्, २-२ ग्लोप, ५-१
 ओ) किई । (२-२ त्लोप, ५-१८ दीर्घ) किस्सी । (२-४३ ष् = स्,
 ५-१८ दीर्घ) किवा । (२-१५ प् = व्) । ऋषि-वृषी-गृष्टि-दृष्टि-सृष्टि-
 शृङ्गार-मृगाङ्क-भृङ्ग-भृङ्गार-हृदय-वितृष्ण-वृद्धित-कृशर-कृत्या-वृश्चिक
 शृगाल-कृति-कृषि-कृपा ॥ २८ ॥

इट्ठ्यादिषु वा*—ऋण्यादिषु शब्देषु ऋकारस्य इत्त्व वा स्यात् । इसी ।
 पन्ने—रिसी । मसिण, मसण । धिट्ठो, धट्ठो । विसहो, वसहो । पिहुल, पहुल ।
 दिढो, दढो । मिअो, मअो । गिट्ठी, गट्ठी । किअ, कअ । गिद्धो, गद्धो ।
 मृङ्गादिषु तु नित्यमित्त्वम् । भिङ्गो । भिङ्गारो । विवाणो । विवणो । सिआलो ।
 हिअअ । विट्ठी । दिट्ठी । सिट्ठी । मिअको । विइण्ह । विहिअ । किसरो । किच्चा ।
 विच्छुओ । सिआलो । किई । किवा । किस्सी । इत्यादयो ज्ञेया ॥ २८ ॥

ऋण्यादिक शब्दों में ऋकार को इकार विकल्प से हो । (ऋषि) ष को स ।
 न ५२ से दीर्घ । इसी । पक्ष में ऋरीति सूत्र से रि आदेश । रिसी । (मसणम्)
 इकार विकल्प से—मसिण । पन्ने—ऋतोऽत् से मसण । (धट्ठ) विकल्प से इकार, छ को
 न २८ से ठकार । ६ से द्वित्व, ७ से टकार । ४२ से ओत्व । धिट्ठो । पन्ने धट्ठो । (वृषभ)
 इकार, ष को स । भ को ह । ओत्व आदि पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । पक्ष में अकार ।
 विसहो । वसहो । (पृथुलम्) विकल्प से इकार, न २३ से थकार को इकार । अनुस्वार
 पूर्ववत् । पिहुल, पहुल । (दढ) दिढो, दढो । (मृग) न २ से गलोप । ४२ से
 ओत्व । मिओ, मओ । (गृष्टि) न २८ से छ को ठ, ६ से द्वित्व, ७ से टकार । ५२ से
 दीर्घ । गिट्ठी, गट्ठी । (कृतम्) किअ, कअ । तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । (गृध्र)
 न ५ से रेफलोप । ६ से धद्वित्व । ७ से दकार । विकल्प से गकारोत्तर ऋ को
 इकार । गिद्धो । पक्ष में—गद्धो । सूत्र में 'वा'ग्रहण व्यवस्थित विकल्पार्थक है । अतः
 मृङ्गादिक शब्दों में नित्य इकार होगा । (भृङ्ग) भिङ्गो । (भृङ्गार) भिङ्गारो ।
 (कृपाण) न १८ से वकार । ४२ से ओकार । विवाणो । (कृपण) किवणो । (शृगाल)
 न २६ शकार को सकार । २ से गकारलोप । ४२ से ओकार । सिआलो । (हृदयम्)
 न. २ से दकार-यकारलोप । ६२ से अनुस्वार । हिअअ । (वृष्टि) विट्ठी । (दृष्टि)

१ का० पु० विंशुओ इति पाठभेद प्रदर्शितस्तत्र 'वृश्चिके श्वेर्भु वा' ८।२।१६। व्यापवाद ।
 विंशुओ, विंशुओ । पक्षे विच्छिओ । इति हेमानुसारिणी प्रक्रियाऽनुसर्तव्या ॥

* 'वे'ति सञ्जीवनीसंमत पाठ ।

ष्ट को ठकार, द्वित्व, टकार को दीर्घ। इत्वं पूर्ववत्। दिष्टी। एवम् (सृष्टि) सिद्धी। (मृगाङ्ग) नित्य इकारादेश। न २ गलोप। 'नजोर्हलि' से अनुस्वार। ४२ से ओत्वं। मिअको। (वितृष्णम्) ऋकार को इकार। ह्रस्वण० इससे ण को ण्ह आदेश। न २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। विहृण्ह। (बृहितम्) इकारादेश, पूर्ववत् तलोप, अनुस्वार। बिहिअ। (कृशर) ऋ को इकारादेश। न २६ से श को स। ४२ से ओकार। किसरो। (कृत्या) न ३२ से त्य को च आदेश। ६ से द्वित्व। किच्चा। (वृश्चिक) 'वृश्चिके ष्छ' से ष्छादेश। इकारादेश, कलोप, ओकार पूर्ववत्। विष्कुओ। (शृगाल) इकारादेश। न २६ से श को स। २ से गलोप। ४२ से ओत्वं। सिआलो। (कृति) पूर्ववत्। किई। (कृपा) न १८ से पकार को वकार, किवा। (कृषि) का किसी॥ २८॥

नोट—(२५) नो ण सर्वत्र। (५) सर्वत्र लउराम्। (२८) ष्टस्य ठ। (६) शेषा देशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्गेषु युज पूर्व। (४२) अत ओत् सो। (६२) नपुसके सोर्बिन्दु। (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप। (२६) शषो स। (२३) स्वघय धमा ह। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ। (२८) ष्टस्य ठ। (१८) पो व।

उदत्तादिषु ॥ २९ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्ऋत उकारो भवति। उदू। (२-७ त्=दू, ५-१८ दी०) मुणालो। (२-४३ न्=ण्, ५-१ ओ) पुहवी। (१-१३ सू० स्प०) बुंदावण। (४-१७ बि०, २-४२ न्=ण्, ५-३० बि०) पाउसो। (३-३ र्लोपो वलोपश्च, ४-११ ष्=स्, ४-१८ पुंवत्, ५-१ ओ) पउत्ती। (३-३ र्लोपो वलोपश्च, ३-१ त्लोप, ३-५० द्वि० ३-१८ दी०) णिउदं। (२-४२ न्=ण्, २-२ व्लोप., २-७ त्=दू, ५-३० बि०) सवुद। (२-७ त्=दू, ५-३० बि०) णिवुद। (२-४२ न्=ण्, ३-३ र्लोप, ३-५० द्वि०, २-७ त्=दू, ५-३० बि०) वुत्ततो। (३-१ तलोप., ३-५० द्वि०, ४-१ आ=अ, ४-१७ न्=बि०, ५-१ ओ) परहुओ। (२-२७ भ्=ह्, २-२ त्लोप, ५-१ ओ) माउओ। (२-२ त्लोप क्लोपश्च, ५-१ ओ) जामाउओ। (पूर्ववत्)। ऋतु, मृणाल, पृथिवी, वृन्दावन, प्रावृष्, प्रवृत्ति, निवृत्त, संवृत, निर्वृत, वृत्तान्त, परभृत, मातृक, जामातृक, इत्येवमादय ॥ २९ ॥

उदत्तादिषु—ऋत्वादिषु शब्देषु ऋकारस्य उ स्यात्। उदू (ऋतु)। पवसी। वुत्ततो। मुणाल। पुहवी। मुओ। पाउसो। परहुओ। माउओ। बुदावण। पउत्ती। णिउद। सवुद। णिवुदं। वुत्ततो। जामाहुओ। इत्यादय ॥ २९ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में ऋकार को उकार हो। (ऋतु) उक्त सूत्र से ऋ को उकारादेश। 'ऋत्वादिषु तो दू' से तकार को दकार। न ५२ से उकारदीर्घ। ६० से

सु के सकार का लोप । उद् । (प्रवृत्ति) न ५ से रेफलोप । उकारादेश । इकार दीर्घ, सलोप पूर्ववत् । पउत्ती । (वृत्तान्त) न ५८ से आकार को अकार । 'नजोर्हलि' से अनुस्वार, ४२ से ओकार । वुत्ततो । (मृणालम्) उक्त सूत्रों से मुणाल । (पृथिवी) 'अपथिहरिद्रापृथिवीषु' से इकार को अकार । न २३ से थकार को हकार । पुहवी । (मृत) मुओ । (प्रावृष्) 'दिक्प्रावृषो स' इससे अन्त्य ष् को सस्वर सकारादेश । 'नसान्तप्रावृट्शरद पुसि' से पुलिङ्ग, अन्य कार्य पूर्ववत् । न २ से वलोप । पाउसो । (परभृत) उकारादेश । न २३ से भकार को हकार । ४२ से ओकार । परहुओ । (मातृक) ऋ को उकार । तकार-ककारलोप, ओकार पूर्ववत् । माउओ । (वृन्दावनम्) । न २५ से न को ण । बुदावण । (निवृत्तम्) निउद् । (सवृत्तम्) संबुद् । 'ऋत्वादिषु तो द' से दकार, अन्य काय पूर्ववत् । (निर्वृत्तम्) रेफलोप न ५ से । वकारद्वित्व ६ से, न को ण, तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । णिब्वुओ । (जामा तृक) न २ से तकार-ककारलोप । उकारादेश । ओत्व पूर्ववत् । जामाहुओ ॥ २९ ॥

ऋ रीति ॥ ३० ॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्यादेर्ऋकारस्य रिकारो भवति । रिणं । (५-३० वि०) रिद्धो । (३-१ दूतोप , ३-५० द्वि० , ३-५१ ध् द् , ५-१ ओ) रिच्छो । (३-३० क्ष् = छ् । शेष पूर्ववत्^१) ॥ ३० ॥

ऋरीति—वर्णान्तरेण अयुक्तस्य ऋकारस्य रि स्यात् । रिण । रिद्धो । रिच्छो ॥ ३० ॥

टिप्पण—पुस्तकान्तरे-अयुक्तस्य रि । वर्णान्तरेण असयुक्तस्य ऋतो ऋकार स्यात् । रिणं । असयुक्तस्यापि मध्ये । सुसंस्कृताद्यवर्णमध्यस्थितस्य ऋतो युक्तस्यापि रि स्यात् । तारिसो इत्यादि । पुस्तकान्तरे-युक्तस्यापि रि इति पाठ ।

वर्णान्तर से असयुक्त ऋकार को री आदेश हो । (ऋणम्) रिण (ऋद्ध) रिद्धो । (ऋच्छ) रिच्छो । (ऋक्) रिच्चा । (ऋषि) रिसी । इति ॥ ३० ॥

नोट—(न २) कगचजतदप्यवा प्रायो लोप । (४२) अत ओत् सो । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (२६) क्षषो स । (३२) त्यथ्यद्या चछ्जा । (६) शेषादेशयोर्द्वित्व मनादौ । (१८) पो व । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ । (६०) अन्त्यस्य हल । (५) सर्वत्र लवराम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१३) खघथघभा ह । (२५) नो ण सर्वत्र ।

क्वचिद्युक्तस्यापि ॥ ३१ ॥

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि क्वचिद्वकारस्य रिकारो भवति । एरिसो । (१-२९ ई = ए , २-२ दूतोप , १-४३ श् = स् , ५-१ ओ) सरिसो । तारिसो । एरिसोवत्^१ ॥ ३१ ॥

क्वचिद् युक्तस्यापि—वर्णान्तरेण सयुक्तस्यापि वर्णादिमध्यस्थितस्य ऋतो रि स्यात् । जारिसो । तारिसो । एरिसो । सरिसो ॥ ३१ ॥

१ क० पु० ऋण, ऋद्ध, ऋच्छ इत्येवमादय-अधिक पाठ । क्वचिद् ऋक्ष पठति ॥

२ क० पु० ईदृश, सटृक्ष तादृश, कौदृश इत्येवमादय । केरिसो प्राकृतम् । ख० पा० ॥

कही कही पर वर्णान्तर से संयुक्त भी ऋकार को रि आदेश होगा। (यादृश) न २४ से यकार को जकार। २ से दकारलोप। प्रकृत सूत्र से रि आदेश। २६ से सकार। ४२ से ओत्व। जादिसो। (तादृश) पूर्ववत्-तारिसो। (ईदृश) 'एन्नीडा पीडकीदृशेदृशेषु' इससे इकार को एकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। एरिसो। एवम्— (कीदृश) का केरिसो ॥ ३१ ॥

वृक्षे वेन रुर्वा ॥ ३२ ॥

वृक्षशब्दे वशब्देन सह ऋकारस्य रुकारो भवति वा। रुक्खो, (२-२९ क्ष् = ख्, ३ = ५० द्वि०, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) वच्छो। (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ क्ष् = छ्, शो० पू०) व्यवस्थितविभाषाज्ञापना च्छत्वपक्षे न भवति, खत्वपक्षे तु नित्यमेव भवति ॥ ३२ ॥

वृक्षे वेन रुर्वा—वृक्षशब्दे वकारेण सह ऋकारस्य रु स्यात्। रुक्खो। पक्षे वच्छो ॥ ३२ ॥

वृक्ष शब्द में वकार के सहित ऋकार को रु आदेश हो। नं ३४ से ख को ख आदेश। न ६ से द्वित्व। ७ से ककार। ४२ से ओत्व। रुक्खो। पक्ष में—'चमा वृक्षणेषु छ्' इससे छकारादेश। द्वित्व, चकार, ओत्व पूर्ववत्। न ९ से ऋ को अकार वच्छो ॥ ३२ ॥

लृतः क्लृप्त इलिः ॥ ३३ ॥

क्लृप्तशब्दे लृकारस्य इलीत्ययमादेशो भवति। किलित्तं। (३-१ प्लोप, ३-५० द्वि०, ५-३० बि०) तदेवमादेशान्तरविधानात्प्राकृते ऋकार लृकारौ न भवत ॥ ३३ ॥

लृत इलि *—लृकारस्य इलिरादेश स्यात्। किलित्त (क्लृप्तम्)। लिभ्राब्जे (लृकार) ॥ ३३ ॥

टिप्पण—अत्र ऋकारस्यादेशप्रकरणे—'अस्वमित्व तथा चोत्वं रिक्त्वं रुक्त्वमृतोऽत्र यत्'। एषां लक्ष्यवशात्कार्यो निश्चयो ननु सूत्रतः ॥ पुस्तकान्तरे—'लृत क्लृप्त इलि' इति।

लृकार को इलि आदेश हो। (क्लृप्तम्) इससे लृकार को इलि हो गया। न २ से प्लोप। ६ से तकारद्वित्व। ६२ से अनुस्वार। किलित्त। एवम् (लृकार) ऋ लृ का सावर्ण्य होने से लृकार को न १२ से रि आदेश। नं ६३ से दोनों रकारों को लृकारादेश। कलोप, ओत्व पूर्ववत्। लिभ्राब्जे ॥ ३३ ॥

एत इद्रेदनादेवरयोः ॥ ३४ ॥

वेदनादेवरयोरेकारस्य इकारो भवति। विअणा। (२-२ वृलोप, २-४२ न् = ण्) दिअरो। (२-२ वृलोप, ५-१ ओ) वाग्रहणानुवृत्ते कचिद् वेअणा, देअरो इत्यपि ॥ ३४ ॥

एत इद् वा* वेदनादेवरयो — एतयोरेकारस्य इद् वा स्यात् । विञ्जणा, वेञ्जणा । (वेदना) । दिञ्जरो, देञ्जरो (देवर) । केशरेऽपीति इष्टि । किसरो, केसरो (केशर) ॥३४॥

वेदना और देवर शब्द के एकार को विकल्प से इकार हो । (वेदना) इससे इकार, न २ से दलोप । २५ से नकार को णकार । विञ्जणा । पञ्च में—वेञ्जणा । एवम्—(देवरः) इत्त्व विकल्प से । न ५ से वलोप । ४२ से ओत्व । दिञ्जरो । पञ्च में—देञ्जरो । केशर शब्द में भी एकार को विकल्प से इकार हो—यह पूर्वाचार्यों का मत है । (केशर) न २६ से श को सकारादेश । पूर्ववत् ओत्व । विकल्प से इकार करने से किसरो । अन्यत्र केसरो ॥ ३४ ॥

नोट—न (२४) आदेर्यो ज । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२६) शषो स । (४२) अत ओत् सो । (३४) ष्कस्कच्चा ख । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (९) ऋतोऽत् । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (१२) ऋ रीति । (६३) हरिद्रादीना रो ल । (२५) नो ण सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् ।

एत एत् ॥ ३५ ॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति । सेलो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) सेञ्च । (२-४२ श् = स्, ३-२७ त् = च्, ३-५० द्वि०, ५-३० वि०) एरावणो । केलासो । (५-१ ओ) तेल्लोक् । (३-३ रलोप, ३-५८ लद्वित्व, ३-२ यलोप, ३-५० कद्वित्व) शैल-शैत्य-ऐरावण-कैलास-त्रैलोक्यानि ॥

एत् एत्—एत स्थाने एत्त्व स्यात् । सेलो । केलासो । वेसवणो । सेण्ण । वेर तेल्ह । एरावणो । तेल्लोक् ॥ ३५ ॥

एकार के स्थान में एकार हो । (शैल) एकारादेश । न २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्व, सैलो । एवम् (कैलाश) केलासो । (वैश्रवण) न ५ से रेफ लोप । २६ से सकार । वेसवणो । (सैन्यम्) न ४ से यकारलोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार, सेन् । (वैरम्) वेर । (तैलम्) न ४१ से लकारद्वित्व । अन्य कार्य पूर्ववत् । तेल्ह । (ऐरावण) एरावणो । पूर्ववत् । (त्रैलोक्यम्) एकार । न ५ से रेफलोप, ४१ से लकारद्वित्व । न ४ से यलोप । ६ से ककारद्वित्व । ६२ से सर्वत्र अनुस्वार । तेल्लोक् ॥ ३५ ॥

दैत्यादिष्वइ ॥ ३६ ॥

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अइ इत्ययमादेशो भवति । दइच्चो । (३-२७ त् = च्, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) चइत्तो । (३-३ रलोप, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) भइरवो । (५-१ ओ) सइरं । (३-३ वलोप, ५-३० बिन्दु) वइरं । (५-३० वि०) वइदेसो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) वइदेहो । (५-१ ओ) कइअवो । (२-२ तलोप, ५-१ ओ) वइसाहो, (२-४३ श् = स्, २-२७ ख = ह्, ५-१ ओ) वइसिओ । (२-४३ श् = स्, २-२ कलोप, ५-१ ओ) वइसंपाअण । (२-४३ श् = स्,

४-१७ बि०, २-२ यलोप, २-४२ न् = ण्, ५-२७ ओत्वनिषेध, ४-६ सोर्लोप) । दैत्य-चैत्र-भैरव-स्वैर-वैर-वैदेश-वैदेह-कैतव-वैशाख-वैशिक-वैशम्पायन-इत्यादय ॥ ३६ ॥

दैत्यादिष्वइत्*—दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अइत् स्यात् । दइच्चो । (दैत्य) कइअव । वइसाहो । सइर । भइरव । कइरव । वइसपाअणो । वइदेही । चइत्तो । वइर । वइदेसो । वइसिओ । इत्यादि ॥ ३६ ॥

दैत्यादिक शब्दों में ऐकार को 'अइ' आदेश हो । (दैत्य) न ३२ से त्य को चादेश । ६ से चकारद्वित्व । ओत्व ४२ से । ऐकार को अइ आदेश । दइच्चो । (कैतवम्) ऐकार को अइ । न २ से तलोप । कइअव । (वैशाख) अइ आदेश । न २६ से श को स । २३ से ख को हकार । ४२ से ओत्व । वइसाहो । (स्वैरम्) अइ आदेश । वलोप, अनुस्वार । सइर । (भैरवम्) भइरव । (कैरवम्) कइरव । (वैशम्पायन) अइ आदेश । न २६ से श को स । २ से यलोप । २५ से नकार को णकार । पूर्ववत् ओकार । वइसपाअणो । (वैदेही) वइदेही । (चैत्र) अइ आदेश । रेफलोप, तकार द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । चइत्तो । एवम् (वैरम्) वइर । (वैदेश) अइ आदेश । २६ से श को सादेश । ओत्व । वइदेसो । (वैशिक) वइसिओ । अइ आदेश, सकार, कलोप, ओत्व पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

दैवे वा ॥ ३७ ॥

दैवशब्दे ऐकारस्य अइ इत्ययमादेशो भवति वा । दइव^१, (५-३० बि०) देव् । (पूर्ववत्) अनादेशपक्षे नीडादित्वाद् द्वित्वम् ॥ ३७ ॥

दैवे वा—दैवशब्दे ऐकारस्य अइत् वा स्यात् । दइव । दैव् ॥ ३७ ॥

दैवशब्द में ऐकार को अइ आदेश विकल्प से हो । (दैवम्) दइव । पक्ष में—'सेवादिसु च' से वकारद्वित्व । ऐत् एत् से एकार । देव् ॥ ३७ ॥

इत्सैन्धवे ॥ ३८ ॥

सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इकारो भवति । सिंघव । (४-१७ न् = बि०, ५-३० बि०) ॥ ३८ ॥

इत्सैन्धवे—सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इ स्यात् । सिंघव ॥ ३८ ॥

सैन्धव शब्द के ऐकार को इकार हो । इससे इकार हो गया । सिंघव ॥ ३८ ॥

ईद् धैर्ये ॥ ३९ ॥

धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति । धीरं । (२-१८ य् = इ, ५-३० बि०) ॥ ३९ ॥

ईत् धैर्ये—धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईत् स्यात् । धीर ॥ ३९ ॥

* दैत्यादिष्वइत्—इति सजीवनीसमत* पाठ ।

१ कचिद्-दइव पाठ । स तु अममूलक, विभाषासु व्यवस्थितविभाषाश्रयणादनादेशपक्षे नित्यमेव, आदेशपक्षे नेति श्रुत् एव स्फुटं वक्ष्यमाणत्वात् ॥

धैर्यशब्द के ऐकार को ईकार हो । इससे ईकार हो गया । 'तूर्यधैर्य' से र्य को रकार हो गया । अनुस्वार पूर्ववत् । धीर ॥ ३९ ॥

नोट—(२६) शषो स । (४२) अत ओत् सो । (५) सर्वत्र लवराम् । (४) अधो मनयाम् । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (६२) नपुसके सोबिन्दु । (४१) नीडादिषु (३२) त्यथ्यद्या चछजा । (२५) नो ण सर्वत्र ।

ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य अकारो भवति वा तत्संयोगेन च ककारस्य वत्त्वम् । पवट्ठो, (३-३ र्लोप , ३-१० ष्ट् = ट् , ३-५० द्वि०, ३-५१ ट् = ट् , ५-१ ओ) पओट्ठो । (२-२ क्लोप , शेषं पूर्ववत्) ॥ ४० ॥

ओत उद् वा प्रकोष्ठे कस्य व *—प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य उत्त्वं ककारस्य वकारश्च गुणपद् वा भवति । पवुट्ठो । पओट्ठो ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्द मे ककारोत्तरवर्त्ती ओकार को उकार हो और ककार को वकार हो । इससे ओकार को उकार और ककार को वकार हो गया । न ५ से रेफलोप । २८ से ट् को ठकार । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । ४२ से ओत्व । पवुट्ठो । पव् में—पओट्ठो (प्रकोष्ठ) ॥ ४० ॥

औत ओत् ॥ ४१ ॥

औकारस्यादेरोकारो भवति । कोमुई । (५-२ द्लोप) । जोव्वणं । (२-३१ य् = ज् , ३-५० द्वि०, २-४२ न् = ण् , ५-३० वि०) । कोत्थुहो । (३-१२ स्त् = थ् , ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त् , २-२७ भ् = ह् , ५-१ ओ) । कोसम्बी । (२-४३ श् = स् , ४-१७ वि०, ४-१ ह्रस्व) । कौमुदी-यौवनम्-कौस्तुभ-कौशाम्बी ॥ ४१ ॥

औत ओत्—औकारस्य औकारादेश स्यात् । सोहग्ग । दोहग्ग । जोव्वण । सौमबी । कोत्थुहो (कोस्तुभ) सोमिती । कोमुई ॥ ४१ ॥

औकार को ओकारादेश हो । (सौभाग्यम्) प्रकृत से औकार को ओकारादेश सर्वत्र । न २३ से भ को ह । ५८ से अथवा ३५ से आकार को अकार । ४ से यलोप । ६ से गकारद्वित्व । ६२ से अनुस्वार । 'न रहो' से निषेध हो जाने से आदेशभूत हकार को द्वित्व नहीं होगा । सोहग्ग । (दौर्भाग्यम्) दोहग्ग । पूर्ववत् । (यौवनम्) ओकारादेश । न २४ से यकार को जकार । ४१ से वकारद्वित्व । २५ से णकार । ६२ से अनुस्वार । जोव्वण । (कौशाम्बी) ओकार, अकारादेश, अनुस्वार, पूर्ववत् । न २६ से

शकार को सकार । कोसबी । (कौस्तुभ) न २९ से स्त को थकारादेश । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । २३ से भ को ह । ४२ से ओकार । ककारोत्तर ओकार को प्रकृत सूत्र से ओकार । कोऽधुहो । (सौमित्रि) न ५ से रलोप । ६ से तकारद्वित्व । ७२ से इकार दीर्घ । सोमिन्ती । (कौमुदी) ओकार । न २ से दकारलोप । कोमुई ॥ ४१ ॥

पौरादिष्वउ ॥ ४२ ॥

पौर इत्येवमादिषु शब्देषु औकारस्य अउ इत्ययमादेशो भवति । पउरो । (५-१ ओ) एवमुत्तरत्र । कउरवो । पउरिसो (शेषं १-२३ सू० स्प०) । पौर-कौरव-पौरुषाणि । आकृतिगणोऽयम् । कौशले विकल्प । कोसलो, कउसलो । कौशलम् ॥ ४२ ॥

पौरादिषु अउत्*—पौरादिषु शब्देषु आदेरौकारस्य अउत् स्यात् । पउरो । पउरिस । मउण (मौनम्) । मउली (मौली) । रउरवो । कउरवो । गउटो । सउह । कोशले विकल्प । कउसल । कोसल । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४२ ॥

पौरादिक शब्दों में औकार को 'अउत्' आदेश हो । (पौर) इससे औकार को अउ हो गया । ओत्व पूर्ववत् । पउरो । (पौरुषम्) अउ आदेश । 'इ पुरुषे रो' से उकार को इकार । न २६ से ष को सकार । ६२ से अनुस्वार । पउरिस । (मौनम्) न २५ से णकार । अन्यकार्य पूर्ववत् । मउन । एवम्—(मौली) मउली । (रौरव) रउरवो । (कौरव) कउरवो । (गौड) गउडो । औकार को सर्वत्र अउ आदेश, सु को ओकार सर्वत्र जानना । (सौधम्) न २३ से ध को हकार । सउह । 'कोशल' शब्द में प्रयोगानुकूल विकल्प से अउ आदेश होगा । कउसल । पत्त में—कोसल । २६ से श को स । ६२ से अनुस्वार ॥ ४२ ॥

आ च गौरवे ॥ ४३ ॥

गौरवशब्दे औकारस्य आकारो भवति, चकारादउत्वं च । गारव, गउरवं । (५-३० बिन्दु) ॥ ४३ ॥

आच* गौरवे—गौरवशब्दे औकारस्य आकार स्यात्, चकारात् अउच्च । गारवं । गउरवं ॥ ४३ ॥

गौरव शब्द में औकार को आकार हो । चकारग्रहण से 'अउ' आदेश भी हो । (गौरवम्) आकार हो जाने पर गारव । पत्त में—गउरव ॥ ४३ ॥

* 'उ' नास्ति भामहृत्तौ ।

* 'आ च' इति भामहृत्तौ ।

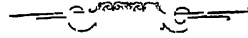
उत्सौन्दर्यादिषु ॥ ४४ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अज्जिबिर्नाम प्रथम परिच्छेद ।

सौन्दर्य इत्येवमादिषु औकारस्य उकारो भवति । सुन्दरं । (१-५ सू० स्प०) मुञ्जाअणो । (४-१७ पञ्चम, २-२ यलोप, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) सुण्डो । (२-४३ श् = स् ४-१७ पञ्चम, ५-१ ओ) कुक्खे अओ । (३-२९ क्ष् = ख्, ३-५० द्वि०, ३-५१-ख् = क्, २-२ य्क्यो लोप, ५-१ ओ) दुव्वारिओ । (३-५२ व् = व्व्, २-२ क्लोप, ५-१ सो) । सौन्दर्य-मौञ्जायन-शौण्ड-कौक्षेयक-दौवारिका ॥ ४४ ॥

इति भामहविरचिताया प्राकृतप्रकाशव्याख्याया मनोरमाया प्रथम परिच्छेद ।

उत्सौन्दर्यादिषु—सौन्दर्यादिष्वाकारस्य उ स्यात् । सुन्दर । सुण्डो । पुलोमी । उवविट्ठञ्च । मुट्ठिओ । दुव्वारिओ । मुञ्जाअणो । कुक्खेअओ ॥ ४४ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राप्तप्रमाणे म० म० मथुराप्रसादविनिर्मिताया

चन्द्रिकाया प्रथमोऽज्जिधिपरिच्छेद ।

सौन्दर्यादिक शब्दों में औकार को उकार हो । (सौन्दर्यम्) उक्त सूत्र से सर्वत्र औ को उ होगा । 'ए शय्यादिषु' से एकार । 'तूर्यधैर्य०' से र्य को रकार । सुन्दर । (शौण्ड) न २६ से श को स । सुण्डो । (पौलोमी) पुलोमी । (औपविष्टकम्) न १८ से पकार को वकार । २८ से छ को ठ । ६ से द्वित्व, ७ से टकार । २ से कलोप । ६२ से अनुस्वार । उवविट्ठञ्च । (मौष्टिक) पूर्ववत् । मुट्ठिओ । (दौवारिक) औ को उ । न २ से वकार ककार का लोप । ४२ से ओकार । दुव्वारिओ । (मौञ्जायन) इससे उकार, न २५ से णकार । यलोप । मुञ्जाअणो । (कौक्षेयक) औकार को उकार । न ३४ से ञ् को ख । न ६ से द्वित्व, ७ से ककार । २ से यकार ककारलोप । ओत्व । कुक्खेअओ ॥

नाट- न (२३) खद्यधभां ह । (५८) अदातो यथादिषु या । (४) अघो मन याम् । (६) शषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुसके सोबिन्दु । (२४) आदेश्यो ज । (४१) नीडादिषु । (२५) नो ण सर्वत्र । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ । (१८) पो व । (२८) छस्य ठ । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (३४) ण्कस्क्का ख ।

इति श्री प्रथमोऽज्जिधि परिच्छेद ।

द्वितीयः परिच्छेदः

अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तर यद्वक्ष्यामस्तदयुक्तस्य व्यञ्जनस्यानादौ वर्तमानस्य कार्यं भवतीत्येव वेदितव्यम् । वक्ष्यति कादीना लोप । मउडं । (१-२२ सू० स्प०) अयुक्तस्येति किम् ? अगधो (३-३ रूलोप , ३-५० घट्टि०, ३-५१, घृ = ग् , ५-१ ओ) अक्रो^१ (पूर्ववद्) । अनादौ इति किम् ? कमल^२ । अयुक्तस्येत्यापरिच्छेदसमाप्ते । अनादाविति च आ^३ जकारविधानात् ॥ १ ॥

अयुक्तस्यानादौ—अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वम् आ परिच्छेदसमाप्ते अयुक्तस्येत्यधिक्रियते । 'अनादौ' इति तु जविधानपर्यन्तम् । इत पर यत्कार्यं तद् अयुक्तस्य अनादौ वर्तमानस्य व्यञ्जनस्य भवतीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

'अयुक्तस्य' जो संयुक्त न हो अर्थात् परस्पर दो व्यञ्जन जब सम्मिलित न हों तब इस परिच्छेद में कहे गये लोपादि कार्य होंगे, 'अनादौ' आदि में विद्यमान को न हो । इसका अधिकार 'आदेर्यो ज' (२+२८) तक होगा । उदाहरण सुगम हैं, अत साधुत्व नहीं दिखाते हैं, तन्मात्र के लोप से स्पष्ट हो जाता है । जैसे— (क) (बकुल) बउल , (वराकी) वराई , (मुकुल) मउल 'अन्मुकुटादिषु' से अकार । (नकुल) णउलो । (ग) सागर , नगरम् , भुजग , विहग । गलोप करने से सब उदाहरण सिद्ध हो जाते हैं । नकार को णकार पूर्वोक्त 'नो ण सर्वत्र' से जानना । (च) रचना , सूची , वचन , वाचाल में चलोप । (ज) गजः , सुजन रजनी , राजा , इत्यादि में जकारलोप है । (त) सुरतम् , असती , गत वितानम् इत्यादि में तलोप है । (द) वेदना , सदनम् , सदा , गदा , इत्यादि में दलोप है । (प) कपि , विपुल , रूप , गोपुरम्—पकारलोप करने से सभी उदाहरण स्पष्ट हो जाते हैं । (य) वायु , नयनम् , जयः , लय । (व) कवि , देवर , जीव , दिवस^४ । उक्त स्थलों पर यकार तथा वकार का लोप करने से उदाहरण स्पष्ट प्रतीत हो जाते हैं ॥ १ ॥

✓ कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ॥ २ ॥

कादीना नवाब्जवर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां प्रायो बाहुल्येन लोपो भवति^५ । कस्य तावत् , मउलो । (१-२२ सू० स्प०, ५-१ ओ) ।

१ क० पु० अघ । अक्रो । संस्कृतम् । २ क० पु० कङ्कण । अधिक पाठ । ३ 'आदेर्यो ज' इति सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । ४ प्राथोप्रहणात्त्वचिदादेरपि । सपुन - सउण । क्वचिच्चस्य ज , पिशाची - पिसाजी । कस्य ग , एकत्वम् - एगत्व । इत्यादौ बाहुलकात् । आर्षे - आकुञ्चनम् ॥ हे० ॥

णउलं । (२-४२ न् = ण, ५-३० बिन्दु) । गस्य, साअरो (५-१ ओ) ।
 णअर । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । चस्य, वअण (२-४२ न् = ण्,
 ५-३० बिन्दु), सूई । जस्य, गओ (५-१ ओ) । रअद । (२-७ त् = द्,
 ५-३० बिन्दु), तस्य, कअ (१-२७ ऋ = अ, ५-३० बिन्दु) विआण ।
 (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिन्दु) । दस्य, गआ । मओ (५-१ ओ) ।
 पस्य, कई । (५-१८ दीर्घ), विउल । (५-३० बिन्दु), सुउरिसो ।
 (१-२३ सू० स्प०) सुपुरुष इति । यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुषशब्दस्यादि^१
 स्तथापि लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति वृत्तिकार -यथा, 'उत्तरपदादिरना
 दिरेव' इति । यस्य, बाऊ । (५-१८ दीर्घ), णअण । (२-४२ उभयत्र
 णत्वम्, ५-३० बिन्दु) वस्य, जीअ^२ । (५-३० बिन्दु), दिअहो ।
 (२-४७ स् = ह्, ५-१ ओ) । मुकुल, नकुल, सागर, नगर, वचन, सूची,
 गज, रजत, कृत, वितान, गदा, मद, कपि, विपुल, सुपुरुष, वायु,^३
 नयन, जीव, दिवसा । प्रायोग्रहणाद्यत्र श्रुतिसुखमस्ति तत्र^४ न भव
 त्येव । सुकुसुम (५-३० बिन्दु) । पिअगमण (३-३ र्लोप २-४२,
 न् = ण् ५-३० बिन्दु) । सचाव । अवजल । (२-१५ प् = व्, ५-३०
 बि०) । अतुल । (५-३० बि०) । आदरो । (५-१ ओ) अपारो । (५-१
 ओ) अजसो । (२-३१ य् = ज्, २-४२ श् = स्, ४-१८ पुवत्, ४-६
 अन्त्यलोप, ५-१ अ) सबहुमाण । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) सुकु
 सम, प्रियगमन, सचाप, अपजल, अतुल, आदर, अपार, अयश, सब
 हुमानानि । अयुक्तस्येत्येव^५-सको (२-४३ श् = स्, ३-३ र्लोप,
 ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । मग्गो (४-१ आ = अ, ३-३ र्लोप, ३-५०
 द्वि०, ५-१ ओ) शक्र । मार्ग । अनादावित्येव । कालो । गन्धो । (५-१
 ओ, उभयत्र) । काल, गन्ध ॥ २ ॥

कगचजतदपयवा प्रायो लोप — एषा कगचजादीनामसयौगवताम् अनादौ
 वर्तमानानां प्रायो लोप स्यात् । यथा (कस्य लोपे) बउलो, चराई । मउलो, णउलो ।
 (गस्य) साअरो, णअर । भुजओ, विहओ । (चस्य) रअणा, सूई । वअण, वाआलो ।
 (जस्य) सुअणो, रअणी । गअओ, राआ । (तस्य) सुरअ, असई । गअओ, विआण ।

१ क० पु० आदियस्तथापि । अधिक पाठ । २ क० पु० जीओ-पाठ । ३ क० पु०
 काय । काओ । प्राकृतम् । अधिक पाठ । ४ क० पु० तत्र लोपो न भवत्येवेति । तेन-अ०
 पा० । ५ क० पु० तेन-सको, मग्गो, अच्चा, अज्जुणो, अत्तवाक्ता, रदो, सुदो सप्पो, दप्पो,
 अज्जो, झुज्जो, गव्वो । शक्र, मार्ग, अर्चा, अर्जुन, आतवार्ता, रुद्र, शूद्र, सर्प, दप, आर्ष,
 गर्व इति अ० पा० ।

(दस्य) मयणो, सयण । सय्रा, गय्रा । (पस्य) कर्, विउल । स्तूयो, गोउर । (यस्य) वाऊ, णयण । जय्रो, लय्रो । (वस्य) कर्, णेयरो । जीयो दिग्रहो । प्रायोप्रहणात् सुखश्रुतौ कादीना न लोप । यथा सकुसुम, प्रियगमण, यनुल, सचाव श्रवजल, यनुल, यपारो, यजसो, यमोपणो, सगय, सदय इत्यादय । कचिल्लोपेऽपि यवण यश्रुति । यथा—कणय, चणया, गयण, वयण, मयणो, इत्यादि । आदिस्थित्वाज्ञेह-कालो, गन्धो, चरणो, दमणो । सयुक्तत्वात्-कङ्कणो, गङ्गा, शङ्करो, इत्यादौ न ॥ २ ॥

‘प्रायो लोप’ । कादिवर्गों का प्राय लोप होता है । इस प्राय पद के ग्रहण से जहाँ बिना लोप के सुखपूर्वक उच्चारण प्रतीयमान होगा वहाँ लोप नहीं होगा । जैसे—सुकुसुम, प्रियगमण, इत्यादिकों में । कहीं कहीं ‘क’ ‘ग’ ‘च’ इत्यादिकों के लोप करने के बाद अकार के स्थान पर यकार होता है । इसका प्रयोगबाहुल्य मागधी में जैनागमों में है । उदाहरणों में ‘न’ को ण, ‘नो ण सर्वत्र’ से, सु को ओकार ‘अत ओत् सो’ से, ‘नपुसके सोबिन्दु’ से अनुस्वार जानना ॥ २ ॥

यमुनाया मस्य ॥ ३ ॥

यमुनाशब्दे मकारस्य लोपो भवति । जउणा । (२-३१ य् = ज् , २-४२ न् = ण्) ॥ ३ ॥

यमुनाया मस्य—यमुनाशब्दे मस्य लोप स्यात् । जउणा ॥ ३ ॥

यमुना शब्द में मकार का लोप हो । (यमुना) इससे मकार का लोप होगा । न २४ से यकार को जकार होगा । २५ से नकार को णकार । जउणा ॥ ३ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः ॥ ४ ॥

अनादाविति वर्तते । एषु कस्य हकारो भवति । लोपापवाद । फलिहो । (३-१ स्लोप , २-२२ ट् = ल् , ५-१ ओ) णिहसो । (२-४२ न् = ण , २-४३ ष् = स् , ५-ओ) चिहुरो । (५-१ ओ) ॥ ४ ॥

शीकरे भः ॥ ५ ॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति । सीभरो । (२-४३ श् = स् , ५-१ ओ) ॥ ५ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को ह*—एषु कस्य ह स्यात् । फलिहो णिहसो, चिहुरो, सीहुरो । कलोपापवाद । केचित्तु—शीकरे भ—अस्य ककारस्य भ स्यात् । सीभरो—इति वदन्ति ॥ ४-५ ॥

स्फटिक निकष चिकुर शीकर शब्दों में विद्यमान ककार को हकार हो । (स्फटिक) न ३ से सकारलोप । ‘स्फटिके ल’ से टकार को लकार । उक्त सूत्र से ककार को हकार । ४२ से सु को ओकार । फलिहो । (निकष) न २५ से णकार । २६ से ष को स । सु को ओकार सर्वत्र न ४२ से होगा । उक्त सूत्र से ककार को ह । (चिकुर) चिहुरो । (शीकर) २६ से श को स । उभयत्र ककार को हकार होगा । सीहुरो ।

किसी किसी पुस्तक में 'शीकरे भ' पृथक् है। शीकरशब्द में विद्यमान ककार को भकार होगा। तदनुसार सीभरो होगा ॥ ४-५ ॥

चन्द्रिकायां मः ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति। चदिमा। (३-३ र्लोप, ४-१७ बिन्दु, ३-५६ द्वित्वनिषेध) ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाया म — अत्र ककारस्य मकार स्यात्। चन्दिमा ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्द में विद्यमान क को म हो। इससे मादेश। 'द्वे रो वा' इससे रेफलोप। चन्दिमा ॥ ६ ॥

ऋत्वादिषु तो दः ॥ ७ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु तकारस्य दकारो भवति^१। उदू। (१-२९ सू० स्प०), रअद। (२-२ ज्लोप, ५-३० बि०)। आअदो, (२-२ ग्लोप, ५-१ ओ)। णिव्वुदी (२-४२ न=ण्, ३-३ र्लोप, ३-५० द्वि०, १-२९ ऋ=उ, ५-१८ दी०)। आउदी (२-२ व्लोप, १-२९ ऋ=उ, ५-१८ दी०)। सवुदी (प्रायोग्रहणात् व्लोपो न, शेषं पू०, ४-१२ म्विन्दु)। सुइदी (२-२ क्लोप, १-२८ ऋ=इ, ५-१८ दी०, एवमुत्तरत्रापि)। आइदी। हदो (५-१ ओ)। सजदो (२-३१ य्=ज्, ५-१ ओ)। विउद (२-२ व्लोप, १-२९ ऋ=उ, ५-३० बिन्दु)। सयादो। (सजदोवत्)। सपदि। (४-१२ म्विन्दु, ३-३ र्लोप, ३-५६ द्वित्वनिषेध)। पडिवदी। (३-३ र्लोप, २-८ त्=ड्, २-१५ प्=व्, ३-१ त्लोप, तकारस्य दकारे कृते ३-५० द्वि०, ५-१८ दी०)। ऋतु, -रजत-आगत-निर्वृति-आवृति-संवृति-सुकृति-आकृति-हृत-सयत-विवृत-संयात-सम्प्रति-प्रतिपत्तय ॥ ७ ॥

ऋत्वादिषु तो द — ऋत्वादिषु शब्देषु तकारस्य द स्यात्। उदू (ऋतु)। सुद (श्रुतम्)। खादी (ख्याति)। सपद (साम्प्रतम्)। तदो। णिव्वुदो। पदारिदो। रदी। पीदी। अय दकारादेश प्रायण शौरसेनीमागध्योर्दृष्टव्य। महा-राष्ट्रया तकारलोप एव ॥ ७ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में तकार को दकार हो। (ऋतु) त को द। न ११ से ऋ को उकार। ५२ से अन्य उकार को दीर्घ। ६० से सु के स का लोप। उदू। (श्रुतम्) २६ से श को स। ५ से रेफलोप। ६२ से अनुस्वार। प्रकृत सूत्र से सर्वत्र त को द होगा। (ख्याति) न ४ से यलोप। आदिस्थ होने से खकार को द्वित्व न होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्। खादी। (साम्प्रतम्) ५ से आकार को अकार। ५ से रेफलोप। दकार, अनुस्वार पूर्ववत्। सम्पद। (तत) दकार, अकार। तदो। (निर्वृत) २५ से न

१ 'ऋत्वादिषु' शौरसेनी-मागधी-विषय एव प्राकृते तु रिज्, उज्। २ क० पु० तकारोपादान जमादीनां जकारादेर्माभूदित्यर्थम्। अ० मा०।

को ण । ५ से रेफलोप । ६ से वकारद्वित्व । ११ से उकार । दकार, ओकार पूर्ववत् । णिवुदो । (प्रतारित) दोनों तकारों को दकार । रेफलोप, ओत्व पूर्ववत् । पदारिदो । (रति) दकारादेश । न ५२ से इकारदीर्घ । ६० से सु के स का लोप-रदी । एवम् । (ग्रीति) पीदी । आआदो आयात । आअदो आगत । आउदी आवृत्ति । सवुदी सवृत्ति । सुइदी-सुकृति । आइदी आकृति । विउद विवृत्तम् । इत्यादिक उदाहरण अन्यवहार्थ है । कहीं ककारादि लोप से प्रतीति नहीं रहती है, अत लोप न करके उदाहरण उपयुक्त हो सकते हैं । यह तकार को दकार शौरसेनी मागधी में ही होगा । महाराष्ट्री में तलोप ही होगा ॥ ७ ॥

नोट—न (२४) आदेश्यों ज । (२५) नो ण सर्वत्र । (३) उपरि लोप कगडत दपषसाम् (२६) शपो स (४२) अत ओत्सो । (११) उहत्वादिषु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (६०) अन्यस्य हल । (५) सर्वत्र लवराम् । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ ।

प्रतिसरवेतसपताकासु^१ डः ॥ ८ ॥

एषु शब्देषु तकारस्य डकारो भवति । लोपापवाद । पडिसरो । (३-३ रलोप , ५-१ ओ) वेडिसो । (१-३ अ = इ, ५१ ओ) पडाआ । (२-२ कलोप) ॥ ८ ॥

प्रति*वेतसपताकासु ड —एषु तकारस्य ड स्यात् । पडिहृअ, पडिवअण । 'प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि क्वचित्'—परिट्ठिअ । पङ्णा । वेडिसो । पडाआ । अत्र बहुत्वग्रहणात् अन्यत्रापि क्वचित् । हरडई । पाहुड । मडओ ॥ ८ ॥

प्रति, वेतस, पताका—इन शब्दों में विद्यमान तकार को डकार हो । (प्रतिहतम्) प्रति के तकार को ड हो गया । न २ से हतम् शब्द के तकार का लोप । ६२ से अनुस्वार । पडिहृअ । एवम् (प्रतिवचनम्) त को ड । न २ से चलोप । २५ से णकार, पूर्ववत् अनुस्वार । पडिवअण । 'प्रति'शब्द के तकार का कहीं कहीं लोप होता है । प्रयोगानुकूल व्यवस्था माननी चाहिये । (प्रतिष्ठितम्) में प्रतिशब्द के तकार को रेफादेश । न ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । २ से तकारलोप । ३७ अथवा ६२ से अनुस्वार । परिट्ठिअ । (प्रतिज्ञा) न ५ से रेफलोप । कहीं तकार लोप होता है, अत तकारलोप । 'अ ज्ञ पञ्चाशत्' से ज्ञ को ण आदेश । न ६ से ण द्वित्व । पङ्णणा । (वेतस) 'इदीषत् पक्क' से अकार, प्रकृतसूत्र से त को ड । ओत्व पूर्ववत् । वेडिसो । (पताका) त को ड । न २ से कलोप । पडाआ । 'कगच्चज' सूत्र से मण्डूक प्लुति से प्रायः पद की अनुवृत्ति, प्रायः इन पदों में अर्थात् कहीं अन्यत्र भी त को ड होगा, तो हरीतकी, प्राशृत, मृतक में त को ड होगा । (हरीतकी) 'अन्मु कुटादिषु' से ई को अकार, प्रकृत सूत्र से त को ड । न २ से कलोप । हरडई ।

१ प्रतिवतसपताकासु ड —प्रतेरुपसगस्य वेतसपताकयोश्च यस्तकारस्तस्य डकार स्यात् । पडिवअण । पडिच्छन्दो । पडिसरो । पडिकूलो । इत्यादि । कगजेति (सू० २-२) लोपापवाद । इति केचित्पठन्ति ।

*. प्रतिसर—इति मामङ्समत, पाठ ।

द्वितीय परिच्छेद ।

(प्राभृतम्) न ५ से रेफलोप । २३ भ को ह । ११ से ऋ को ऊ । त को ड । ६२ से अनुस्वार । पाहुड । (मृतक) न ९ से ऋ को अ । इससे त को ड । २ से क्लोप । ४२ से ओकार । मडओ ।

वसतिभरतयोर्हः ॥ ९ ॥

वसतिभरतशब्दयो तकारस्य हकारो भवति । वसही । (५-१८ दीर्घ), भरहो । (५-१ ओ) ॥ ९ ॥

वसतिभरतयोर्ह — एतयोस्तकारस्य ह स्यात् । वसही । भरहो ।

वसति, भरत शब्दों के त को हकार हो । (वसति) न ५२ से इकार को दीर्घ । वसही । एव (भरत) भरहो । ओकार पूर्ववत् ४२ से होगा ।

गर्भिते णः ॥ १० ॥

गर्भितशब्दे तकास्य णकारो भवति । गग्भिणं । (३-३ र्लोप , ३-५० द्वि०, ३-५१ भ् = व् , ५-३० बिन्दु ^१) ॥ १० ॥

गर्भिते ण — अत्र तकारस्य णकार स्यात् । गग्भिणो । स्त्रियाम्—गग्भिणी ॥ १० ॥

गर्भितशब्द के तकार को णकार हो । (गर्भित) न ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से भ को ब आदेश । प्रकृत से त को ण, ओत्व पूर्ववत् । गग्भिणो । स्त्रीलिङ्ग में गग्भिणी । (गर्भिता) रेफादिलोप पूर्ववत्, 'आदीनौ बहुलम्' से ई । जेने—हलिटी । एव 'गग्भिणी' इति ॥ १० ॥

ऐरावते च ॥ ११ ॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति । ऐरावणो । (१-३५ ऐ = ए, ५-१ ओ) ॥ ११ ॥

ऐरावते वा*—अस्मिन् तकारस्य णकारो वा स्यात् । ऐरावणो, ऐरावत्रो ॥ ११ ॥

ऐरावत शब्द के त को ण विकल्प से हो । (ऐरावत) न १३ से एकार । ऐरावणो । पञ्च में—न २ से तलोप । ४२ से ओकार । १३ से एकार । ऐरावत्रो ॥ ११ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः ॥ १२ ॥

एषु शब्देषु दकारस्य लकारो भवति । पलितं । (३-३ र्लोप , ४-१ ई = इ, ३-१ प्लोप , ३-५० त्द्वि०, ५-३० बिन्दु) । कलबो । (४-१७ बिं०, ५-१ ओ) । दोहलो । (५-१ ओ) ॥ १२ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो ल — एषु अनादिस्थस्य दस्य ल स्यात् । पलितं । णिजन्तेऽपीध्यते—पलावित्र । कलबो । दोहलो । अनादावित्यधिकारादायस्य न ॥ १२ ॥

प्रदीप्त-कदम्ब-दोहद शब्दों में द को ल हो । (प्रदीप्तम्) न ५ से रलोप । प्रकृत सूत्र से द को ल । 'इदीत पानीयादिषु' से ई को इ । न ३ से पलोप । ६ से द्वित्व, ६२

१ रुदिते दिनाण ८ । १ । २०९ ५ रूपण । ६० ॥

* सजीवन्यादिसमत पाठ ।

से अनुस्वार। पलित्। गिजन्त में भी लादेश होगा। (प्रदीपितम्) न ५ से रेफलोप। प्रकृत से द को ल। न १८ से पकार को वकार। २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। पलीविभ। (कदम्ब) इससे द को ल। ४२ से सर्वत्र ओकार। कलम्बो। एव (दोहद) दोहलो। 'अनादौ' इस अधिकार के कारण आदिस्थ द को द ही होगा ॥

नोट—न० (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप। (६२) नपुसके सोर्विन्दु। (२५) नो ण सर्वत्र। (३) उपरि लोप कगडतदपयसाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्व मनादौ (७) वर्गेषु युज पूर्व। (५) सर्वत्र लवसाम्। (२३) खयथधभा ह। (११) उहत्वादिषु। (९) ऋतोऽत्। (४२) अत ओत् सो। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ। (१३) ऐत एत्। (१८) पो व।

गद्गदे रः ॥ १३ ॥

गद्गदशब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति। गग्गरो। (३-१ दलोप, ३-५० ग्द्वि०, ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

गद्गदे र—गद्गदशब्दे अयुक्तस्य दस्य रेफादेश स्यात्। गग्गरो ॥ १३ ॥

गद्गदशब्द में असंयुक्त द को र हो। (गद्गदम्) द को र हो गया। न ३ से दलोप। ६ से शेष गकार को द्वित्व। ६२ से अनुस्वार। गग्गरो। पुलिङ्ग में—गग्गरो ॥ १३ ॥

संख्यायाञ्च ॥ १४ ॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति। एआरह। (२-२ कलोप, २-४४ श् = ह), बारह। (३-१ दलोप, शेषं पूर्ववत्)। तेरह (१-५ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। एकादश-द्वादश-त्रयोदशा। अयुक्तस्ये त्येव, नेह-चउहह। (१-९ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

संख्यायाञ्च—संख्यावाचिनि शब्दे अयुक्तस्यानादौ स्थितस्य दस्य रेफादेश स्यात्। एआरह। तेरह। बारह। सत्तरह। अष्टारह। संयुक्तत्वाच्चेह—चउहह। अनादौ एवेति नेह—दह ॥ १४ ॥

संख्यावाचक शब्द के असंयुक्त अनादिस्थित द को रेफादेश हो। (एकादश) न २ से कलोप। न २७ से श को ह। प्रकृत से रेफादेश। एआरह। (त्रयोदश) न ५ से रेफलोप। २ से यलोप। ३५ से ओकारलोप। ३१ से एकार। १७ से रेफ। २७ से ह। तेरह। (द्वादश) न ३ से दलोप। १७ से रेफ। २७ से हकार। बारह। (सप्तदश) पूर्ववत्, ३ से प्रलोप। ६ से द्वित्व। १७ से रेफ। २७ से हकार। सत्तरह। (अष्टादश) न २८ से ष्ट को ड। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। पूर्ववत् रेफहकारादेश। अष्टारह। (चतुर्दश) में रेफ से द संयुक्त है अत द को रेफ नहीं होगा। न २ से तलोप। ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २७ से श को ह। चउहह। (दश) में आदिस्थ दकार है, अत रेफ नहीं होगा। २७ से हकार। दह ॥ १४ ॥

✓ पो वः ॥ १५ ॥

पकारस्यायुक्तस्यानादिवर्तिनो वकारादेशो भवति। सावो। (२-४३

श = स्, ५-१ ओ), सवहो । (२-२७ थू = हू, शो० पूर्ववत्), उलवो । (५-१ ओ) । शाप, शपथ, उलप । प्रायोप्रहणाद्यत्र लोपो^१ न भवति तत्रायं विधि ॥ १५ ॥

पो व — अयुक्तस्यानादिस्थस्य पकारस्य वकार स्यात् । कवालो । उक्तावो । कवोलो । उवमा । सावो । सवहो । कगचजेत्यत्र प्रायो प्रहणाद् यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधि । अयुक्तस्य किम् १ विप्पो, सप्पो । अनादाविति किम् १ पई, पडिओ ॥ १५ ॥

असयुक्त अनादिस्थ पकार को वकार हो । (कपाल) कवालो । (उक्ताप) उक्तावो । (कपोल) कवोलो । (उपमा) उवमा । (शाप) सावो । (शपथ) न २६ से उभयत्र सकार । २३ से थ को ह । सवहो । (विप्र) ५ से रेफलोप, ६ से द्वित्व । सयुक्त होने से पलोप नहीं होगा । विप्पो । एव (सर्प) सप्पो । (पति) न २ से तलोप । ५२ से इकारदीर्घ । आदिस्थ होने से पलोप नहीं होगा । पई । एवम्— (पण्डित) पडिओ ॥ १५ ॥

आपीडे मः ॥ १६ ॥

आपीडशब्दे पकारस्य मकारो भवति । आमेलो । (१-१९ ई = ए, २-२३ ड = लू, ५-१ अ) ॥ १६ ॥

आपीडे म । आपीडशब्दे पकारस्य म स्यात् । आमेलो ॥ १६ ॥

आपीडशब्द में पकार को म हो । 'एन्नीडापीड०' से एकार । न २० से ड को ल । आमेलो ॥ १६ ॥

नोट—न (५) सर्वत्र लवराम् । (१८) पो व । (२) कगचज० । (६२) नपुसके सोर्विन्दु (४२) अत ओस्सो । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (६) शेषा देशयोर्द्वित्वमनादौ । (२७) दशादिषु ह । (३४) सन्धौ अज्जोपविशेषा बहुलम् । (३५) ए शय्यादिषु । (२७) छस्य ठ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (२६) शषो स । (२३) खचधमां ह । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ । (२०) डस्य च ।

उत्तरीयानीययोज्जो वा ॥ १७ ॥

उत्तरीयशब्देऽनीयप्रत्ययान्ते च यस्य ज्जो भवति वा । उत्तरीअं, (२-२ य्लोप, ५-३० बिं०), एवमुत्तरत्रापि । उत्तरिज्जं । रमणीअं, रमणिज्जं । भरणीअं, भरणिज्जं ॥ १७ ॥

उत्तरीयानीययोर्यो* ज्जो वा—उत्तरीयशब्दे अनीयप्रत्यये च यकारस्य 'ज्ज' इत्ययमादेशो वा स्यात् । उत्तरिज्ज, उत्तरीअ । रमणिज्ज, रमणीअ । करणिज्ज, करणीअ । भरणिज्ज, भरणीयम् ॥ १७ ॥

टिप्पणी—ननु शेषादेशयोरिति द्वित्वे सिद्धे, उत्तरीयानीययोरिति सूत्रे अकारस्य

१ कगचजे—(सू० २-२) त्यादिना पलोप इत्यर्थः । २ क० पु० उत्तरीयानीययोर्यस्य ज्जो वा । सू० पा० । आरमणिज्जं, आकरणिज्जं । अ० पा० । उत्तरीयानीययोर्यो ज्जो वा । इति केचित् ॥ * सजीवन्यादिसमत पाठ ।

द्वित्वविधान किमर्थम् ? आदेशभूतत्वात् द्वित्व तु भविष्यत्येवेति चेन्न । अस्य युक्तस्येत्यधिकारपठितत्वात् युक्तेभ्य एव सगताना शेषादेशभूताना द्वित्वम् । यथा-त्यथ्यद्यादे-नच्चम् । सर्वत्र लवराम्-कम्मेत्यादि । इह यकारस्य ज इति न द्वित्वप्राप्ति ॥१७॥

उत्तरीय-शब्द और अनीय-प्रत्ययसबन्धी यकार को द्वित्वापन्न 'ज' आदेश विकल्प से हो । (उत्तरीयम्) य को ज-आदेश । 'इदीत पानीयादिषु' से ईकार को इकार । ६२ से अनुस्वार पूर्ववत् । उत्तरिज्ज । पक्ष-में न २ से यलोप । उत्तरीअ । (करणीयम्) पूर्ववत्, 'जादेश, इकार, अनुस्वार । करणिज्ज, करणीअ । एवम् 'भरणीयम्' का भरणिज्ज, भरणीअ ॥ १७ ॥

छायाया हः ॥ १८ ॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति । छाहा ॥ १८ ॥

छायाया ह —अत्र यकारस्य वा ह स्यात् । छाहा, छाही । पक्षे छाया । 'आतपाभाव इति वक्तव्यम्' । तेनेह न-अण्यछाया अण । पउमछाया मुह ॥ १८ ॥

छायाशब्द में विद्यमान यकार को विकल्प से हकार हो । (छाया) यकार को हकार । 'आदीतौ बहुलम्' से जहाँ आकार होगा, वहाँ छाहा । ईकार होने पर छाही । पक्ष में-न २ से यलोप-छाआ । आतप के अभावस्वरूप 'छाया' शब्द में हकारा देश होगा, सादृश्यादि में नहीं होगा । जैसे—'कनकच्छायम्'—यहाँ नहीं होगा । क्योंकि आतपाभावस्वरूपा बोधिका छाया नहीं है । कनअच्छाअ । एवम्-पउमच्छाअ मुह (पञ्चच्छाय मुखम्) । उभयत्र कान्तिबोधक छाया शब्द है ॥ १८ ॥

कबन्धे वो मः ॥ १९ ॥

कबन्धशब्दे बकारस्य मकारो भवति । कमंधो । (४-१७ बिं०, ५-१ ओ) ॥ १९ ॥

कबन्धे वो म —अत्र बस्य म स्यात् । कमन्धो ॥ १९ ॥

कबन्धशब्द में ब को म हो । (कबन्ध) प्रकृत सूत्र से ब को मकार । ओत्व पूर्ववत् ४२ से जानना । कमन्धो ॥ १९ ॥

टो डः ॥ २० ॥

टस्यानादिवर्तिनो डकारो भवति । णडो । (२-४२ न=ण्, ५-१ ओ) । विडओ । (२-१५ प=व्, ५-१ ओ) । नट । विटपः ॥ २० ॥

टो डः—अयुक्तस्यानादिस्थितस्य टस्य ड स्यात् । रडिअ । फुड । कुक्कुडो । णडो । युक्तत्वाच्चेह—भट्टो, घण्टा । आदावपि न-टङ्कारो ॥ २० ॥

किसीसे योग को नहीं प्राप्त ऐसे टकार को 'ड' आदेश हो । (रटितम्) न १९ से डादेश । २ से तकारलोप । पूर्ववत् अनुस्वार । रडिअ । एवम् (स्फुटम्) न ३ से सलोप । १९ से डकारादेश । फुड । (कुक्कुट) ट को ड । कुक्कुडो । (नट) न २५ से न को ण । १९ से डादेश । णडो । जहाँ संयुक्त 'ट' होगा, वहाँ डादेश नहीं होगा । जैसे—(भट्ट) भट्टो । घण्टा । उभयत्र संयुक्त ट है । 'टङ्कार' में आदिस्थ टकार है अतः ड आदेश नहीं होगा ॥ २० ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः ॥ २१ ॥

एतेषु टकारस्य ढकारो भवति । सढा । सअढो (२-२ क्लोप , ५-१ ओ) । केढवो (१-३५ ऐ = ए, २-२९ भू = वू , ५-१ ओ) ॥ २१ ॥

सटाशकटकैटभेषु ढ — एषु टस्य ढ स्यात् । सढा । सअढ । केढवो ॥ २१ ॥

सटा शकट कैटभशब्दों के ट को ढ आदेश हो । (सटा) ढ आदेश । सढा (शकटम्) ढ आदेश । पुन २६ से श को स । २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार । सअढ । (कैटभ) ट को ढ । न १३ से ऐ को एकार । 'कैटभे व' से भ को व । ओत्व पूर्ववत् । केढवो ॥ २१ ॥

स्फटिके लः ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति । फलिहो । (३-१ स्लोप , २-४ कू = हू , ५-१ ओ) ॥ २२ ॥

स्फटिके ल — स्फटिकशब्दे टकारस्य ल स्यात् । फलिहो ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्द में ट को लकारादेश हो । (स्फटिक) ट को लादेश । न ३ से स लोप । 'स्फटिकनिकष' (२-४) से ककार को हकार । फलिहो ॥ २२ ॥

नोट—न (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (४२) अत ओत्सो । (१९) यो ड । (२) उपरि लोप. कगडतदपयसाम् । (१५) नो ण सर्वत्र । (२६) शपो स । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (१३) ऐत एत् ।

डस्य च ॥ २३ ॥

डकारस्यायुक्तस्थानादिभूतस्य लकारो भवति । दालिमं (५-३० बिं०) । तलाथ (२-२ ग्लोप , ५-३० बिं०) । वलही (२-२७ भू = हू) । प्राय इत्येव^१ । दाडिम (५-३० बिं०) । बडिश (२-४३ शू = सू , ५-६० लि०) । णिविडो (२-४२ नू = नू , ५-१ ओ) । दाडिमः, तडागः, वलभी, बडिश, निविडम् ॥ २३ ॥

डस्य च—अयुक्तस्थानादिस्थस्य डस्य ल स्यात् । तलाओ । निअल । सोलह । अयुक्तस्य किम्^२ उड्डीणो । मण्डवो । अनादिस्थस्य किम्^२ डाड्णी । ढकारो । चकार ग्रहणात् व्यवस्थितविभाषया कचिद् वा डस्य ल — गुलो, गुडो । दालिम, दाडिम । आपीलित्र, आपीडित्र । कचिन्नैव ल — लउडो । णिविडो ॥ २३ ॥

असयुक्त आदि में विद्यमान नहीं ऐसे ढ को ल हो । (तडाग) ढ को लादेश । न २ ग्लोप । सर्वत्र ४२ से ओकार होगा । तलावो । (निगडम्) निअल, अनुस्वार ६२ से होगा । (षोडश) ढ को लकार । न २७ से श को हकार, २६ से ष को स । सोलह । (उड्डीन), (मण्डप) उभयत्र ढ सयुक्त है अत लादेश नहीं होगा । न २५ से न को णादेश । १८ से प को ब । उड्डीणो, मण्डवो । (डाकिनी), (डकार)

उभयत्र आदिस्थ ढकार है अतः लादेश नहीं होगा । न २ से कलोप । २५ से न को ण । डाइणी, न ४१ से कटित्व । ढकारो । चकार-ग्रहण से व्यवस्थित विभाषा है । अतः कहीं-कहीं विकल्प से द्वित्व होगा । जैसे—(गुड) गुलो, गुडो । (दाडिमम्) दालिम, दाडिम । (आपीडितम्) आपीलिअ, आपीडिअ । २ से तकारलोप । ६२ से अनुस्वार । कहीं नहीं भी होता है । जैसे—(लकुड) लउडो । (निबिड) णिविडो । न २ से कलोप । २५ से णकारादेश ॥ २३ ॥

ठो ढः ॥ २४ ॥

ठकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य ढकारो भवति । मढं । (५-३० बिं०) एवमग्रेऽपि । जढरं । कढोर । मठ, जठरं, कठोरम् ॥ २४ ॥

ठो ढ —अयुक्तस्य अनादिस्थस्य ठस्य ढ स्यात् । पढिअ, कढिण, लुढिओ, कमढो । संयुक्तत्वाच्चेह-कण्ठो । आदिस्थत्वाच्च-ठकुरो ॥ २४ ॥

असंयुक्त अनादिस्थ ठ को ढ हो । (पठितम्) ठ को ढादेश । न २ से तलोप । पढिअ । (कठितम्) ढादेश । २५ से णकारादेश । कढिण । (लुठित) ढकार आदेश । न २ से तकार का लोप । लुढिअं । (कमठ) कमढो । कण्ठ में संयुक्त ठ है । (ठकुर) ठकुरो-आदिस्थ ठकार है । अतः ढादेश नहीं होगा ॥ २४ ॥

अङ्गोले लुः ॥ २५ ॥

अङ्गोलशब्दे लकारस्य लृकारो भवति । अङ्गोल्लो । (५-१ ओ) ॥ २५ ॥

अङ्गोले* लृ —ठस्य लृ इत्ययमादेश स्यात् । अङ्गोल्लो ॥ २५ ॥

अकोठशब्द में ठ के स्थान पर द्वित्व 'लृ' आदेश हो । (अकोठ) अकोल्लो । प्रश्न—'शेषादेशयो' से द्वित्व होकर 'लृ' आदेश सिद्ध था, फिर द्वित्व लकारविधान क्यों ? उत्तर—'शेषादेशयो' से संयुक्त वर्ण के स्थान पर जहाँ आदेश होगा, वहीं द्वित्व होगा । क्योंकि 'युक्तस्य' के अधिकार में 'शेषादेशयो' पठित है । अतः एव द्वित्व लृ आदेश का विधान है ॥ २५ ॥

नोट—न-(२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप । (४२) अत ओत् सो । (६२) नपुसके सोर्विन्दु । (२७) दशादिषु ह । (२६) शषो स । (२५) नो ण सर्वत्र । (१८) पो व । (४१) नीडादिषु ।

फो भः ॥ २६ ॥

फकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य भकारो भवति । सिभा (२-४३ श्=स्) । सेभालिआ (२-२ क्लोप) । समरी (२-४३ श्=स्) । समलं । (५-३० बिं०)* ॥ २६ ॥

खघथघभां हः ॥ २७ ॥

स्नादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादिवर्तिना हकारो भवति । खस्य तावत्

१ क० पु० अङ्गोले ल । अङ्गोलशब्दे लकारस्य लृकारो भवति । अङ्गोल्लो ॥

* सजीवनीसमत पाठः ।

२ क० पु० अयुक्तस्येति किम् ? तवण्फलं । अनादाविति किम् ? फलिङ्गो । अ० पा० ॥

मुहं । (५-३० बिं०) । मेहला । घस्य, मेहो (५-१ ओ) । जहणं (२-४२ न=ण, ५-३० बिं०) । थस्य, गाहा । सवहो । (२-१५ सू० स्प०) । घस्य, राहा । बहिरो (५-१ ओ) । भस्य, सहा । रासहो (५-१ ओ) । प्राय इत्येव)^१-पखलो (३-३ र्लोप, ५-१ ओ) । पलङ्घणो (३-३ र्लोप) ४-१७ वर्गान्तविन्दु, २=४२ न=ण, ५-१ ओ) । अधीरो (५-१ ओ) । अधणो (२-४२ न=ण, ५-१ ओ) । उवलद्धभावो (२-१५ प=व्, ३-३ बलोप, ३-५० ध्वित्वम्, ३-५१ ध्व=द्, प्रायोग्रहणात् न व्लोप, ५-१ ओ) । मुखम्, मेखला, मेघ, जघनं, गाथा, शपथ, राधा, बधिर, सभा, रासभ, प्रखल, प्रलङ्घन, अधीर, अधन, उपलब्धभाव ॥ २७ ॥

खघथधफभा* ह —अयुक्तानामनादौ स्थितानामेषा ह स्यात् । (खस्य) सुहला, मेहला । (घस्य) मेहो, अमोहो । (थस्य) पहिओ, महिओ । (घस्य) अहरो, बहिरो । (फस्य) सुहला, सेहालिआ । (भस्य) वल्लहो, करहो । अयुक्तानामिति किम् ? णिग्घोसो । पथरो । णिप्पलो । णिब्भरो । आदिस्थत्वात्-खलो, घणो, थिरो, धीरो, फणा, भीसणा इत्यादिषु न । केचित्तु—‘फो भ’ इति सूत्र पठित्वा फस्य भकारमिच्छन्ति । तन्नये-सभल, सेभालिआ । ‘न हत्व खघथादीना परेषा विन्दुतो भवेत्’^१ तेन-सखो, लघण, मथरा, किफलो, इत्यादौ न । प्राय पदानुवृत्त्या-अखडो, थिरो, अघमो, बहुफलो, अभओ, इत्यादौ न । ‘ककुदे दस्य ह इष्यते’-ककुह ॥ २६-२७ ॥

असंयुक्त और आदि में नहीं विद्यमान ऐसे ख घ थ ध फ भ को हकारादेश हो । ख का उदाहरण—(मुखरा) ख को हकार । न ६३ से र को ल । मुहला । (मेखला) ख को ह । मेहला । (मेघ, अमोघ) घ को ह आदेश । ओत्व न ४२ से । मेहो, अमोहो । (पथिक, मथित) थ को ह । न २ से ककार और तकार का लोप । ओकार पूर्ववत् । पहिओ । महिओ । (अधर, बधिर) ध को ह आदेश । अहरो । बहिरो । (सुफला, शेफालिका) उभयत्र फ को ह । सुहला । सेहालिआ । इसमें न २ से ककार लोप । (वल्लभ, करभ) भ को ह । वल्लहो । करहो । असंयुक्त खादि जहाँ नहीं होंगे वहा हकारादेश नहीं होगा । जैसे निर्घोष, प्रस्तर, इत्यादिकों में वकारादि के साथ रेफादि का संयोग है । (निर्घोष) ५ से रेफलोप, ६ से द्वित्व । ७ से ग । २६ से ष को स । २५ से न को ण । णिग्घोसो । (प्रस्तर) २५ से स्त को थ । अन्य कार्य पूर्ववत् । पथरो । (णिप्पल) २५ से न को ण । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से पकार । णिप्पलो । संयुक्त होने से फ को ह नहीं हुआ । एव (निर्भर) का पूर्ववत्-णिब्भरो । (खल) खलो । (घन) घणो । (स्थिर) थिरो । (धीर) धीरो । (फणा) फणा । (भीषणा) भीसणा—इत्यादिकों में आदिस्थ खादिक हैं, अतः हादेश नहीं होगा ।

पुस्तकान्तर में ‘फो भ’ सूत्र पृथक् है, और सेफालिका का ‘सेभालिआ’ सफल का

‘सभल’ मानते हैं। परन्तु ‘सफल’ का सहल भी होगा, क्योंकि सहल प्रसिद्ध है। इसका मूल सफल ही हो सकता है। मेरे सिद्धान्त से यह उर्दू फारसी शब्द नहीं है।

बिन्दु से परे खादिकों को हादेश नहीं होगा। जैसे—शख । लघनम् । मथरा । किंफल इत्यादिकों में ह आदेश नहीं होगा। प्रायः पदानुवृत्ति से—अखण्डो, धिरो, अधमो, बहुफलो, अभलो—इत्यादिक में ‘ह’ नहीं होगा, साधुत्व इनका पूर्ववत् है। ककुद शब्द में द को ह आदेश हो। (ककुद) द को ह हो गया। ककुहो ॥ २६-२७ ॥

नोट—न (६३) हरिद्रादीनां रो ल । (४२) अत ओत्सो (२) कगच्च तदपयवा प्रायो लोप । (५) सर्वत्र लवराम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (२६) शषो स । (२५) नो ण सर्वत्र । (२९) स्तस्य थ । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् ।

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः ॥ २८ ॥

एतेषु थधयोर्दकारो भवति । पढमो (३-३ र्लोप, ५-१ ओ) । सिढिलो (२-४३ श्=स्, ५-१ ओ) । णिसढो (२-४३ श्=स्, शेषं पूर्ववत्) ॥ २८ ॥

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढ — एषु थस्य धस्य च ढ स्यात् । पढमो । सिढिलो । णिसढो ॥ २८ ॥

प्रथम-शिथिल निषध शब्दों में थकार और धकार को ढ आदेश हो । (प्रथम) ५ से रेफलोप । थ को ढ आदेश । पढमो । (शिथिल) २६ से श को स । उक्त सूत्र से ढकार । सिढिलो । (निषध) २५ से न को ण । २६ से ष को स । उक्त सूत्र से ढकार । णिसढो ॥ २८ ॥

कैटभे वः ॥ २९ ॥

कैटभशब्दे भकारस्य वकारो भवति । केढवो । (१-३५ ऐ=ए, २-२१ ट्=ह्, ५-१ ओ) ॥ २९ ॥

कैटभे व — अत्र भस्य व स्यात् । केढवो ॥ २९ ॥

कैटभशब्द में भ को व हो । इससे भ को व हो गया । ‘सटाशकटकैटभेषु ढ’ से ट को ढ हो गया । १३ से ऐ को एकार । केढवो ॥ २९ ॥

हरिद्रादीनां रो लः ॥ ३० ॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति । हलद्वा (१-१३ इ=अ, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-२४ आत्वं बाहुल्यात्) । चलणो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । मुहलो (५-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ) । जडिद्रिलो (१-२२ सू० स्प०) । सोमालो (५-१ ओ) । कलुण (प्रायोग्रहणात्

१ नवा, मयूख, लवण, चतुर्गुण, चतुर्थ, चतुर्दश, चतुर्वार, सुकुमार, कुतूहल, वदूखल, उलूखले, ८ । १ । १७१ । मयूखादिष्वान्ते स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सद् ओद् वा भवति । मोहो, मल्लो इत्यादि । हेम० । पक्षे—सुमालो ॥

कलोपाभाव, ५-३० बिदु) । अङ्गुली (स्पष्टम्) । इङ्गालो (४-१७ बिन्दु, ५-१ ओ) । चिलादो (२-३३ क्=च्, २-७ त्=द्, ५-१ ओ) । फलिहा (२-३६ प्=फ्, २-२७ ख्=ह्) । फलिहो (५-१ ओ, शो० पूर्ववत्) । हरिद्रा-चरण-मुखर-युधिष्ठिर-सुकुमार-करुण-अगुरी-अङ्गार-किरात-परिखा-परिघ-इत्येवमाह्वयः ॥ ३० ॥

हरिद्रादीना रो ल — हरिद्रासदृशेषु शब्देषु रेफस्य ल स्यात् । हलही । मुहलो । इगालो । सोमालो । जुहिट्टिलो । चिलाओ । फलिहो ॥ ३० ॥

हरिद्रादिक शब्दों के रेफ को ल आदेश हो । (हरिद्रा) इससे रेफ को लादेश । 'द्रे रो वा' से रेफलोप । 'अत् पथि०' से ह को अकार । ६ से द्द्वित्व । ५४ से ईकार । हलही । (मुखर) २३ से ख को ह । उक्त सूत्र से रेफ को लकार । मुहलो । (अङ्गार) 'इदीषत्०' से अ को इकार । इङ्गालो । (सुकुमार) सोमालो, का (१ । २१) सूत्र पर साधुत्व है । (युधिष्ठिर) २४ से य को ज । २३ से ध को ह । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । प्रकृत से र को ल । जुहिट्टिलो । (किरात) 'किराते च' से ककार को च । २ से तलोप । उक्त सूत्र से र को ल । चिलाओ । (परिघ) इससे र को ल । 'पुरुषपरिघ०' से प को फ । २३ से घ को ह । फलिहो ॥ ३० ॥

आदेर्यो जः ॥ ३१ ॥

अनादेरिति निवृत्तम् । आदिभूतस्य यकारस्य जकारो भवति । जट्टी (३-१० ष्=ट्, ३-५० ठद्वित्वम्, ३-५१ ट्=ट्, ५-१८ दीर्घ) । जसो (२-४३ श्=स्, ४-६ स्लोप, ४-१८ पुंस्त्वं, ५-१ ओ) । जक्खो (३-२९ क्ष्=ख्, ३-५१ ख्=क्, ५-१ ओ) । यष्टि, यश, यक्ष ॥ ३१ ॥

आदेर्यो ज — आदिभूतस्य यकारस्य ज स्यात् । जोव्वण । जुग्रई । जामिणी । अनादिस्थत्वाद्देह-अवयवो । भूतपूर्वकस्यापि यस्य जादेश इष्यते । गाढजोव्वण । बालजुवई । सजमो । सुजोगो ॥ ३१ ॥

आदि में विद्यमान य को जकार हो । (यौवनम्) य को ज । १४ से औकार । ४१ से वद्वित्व । २० से न को ण । ६२ से अनुस्वार । जोव्वण । (युवति) य को ज । २ से तकार का लोप । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । जुवई । (यामिनी) जादेश । २५ से न को ण । जामिणी । अवयवो—यहा आदि में यकार नहीं है । प्रथम आदि में हो, बाद में समासादि के कारण आदि में न भी हो तो भी जकारादेश होगा । जैसे—गाढजोव्वण । बालजुवई । सजमो । (सुयोग्य) १४ से यलोप । ६ से द्वित्व । य को जकारादेश । सुजोगो ॥ ३१ ॥

यष्ट्यां लः ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्दे यकारस्य लकारो भवति । लट्टी । (जट्टीवत्) ॥ ३२ ॥

यष्ट्या ल — यष्टिशब्दे यकारस्य लकार स्यात् । लट्ठी । तदन्तेऽपि-खग-
लट्ठी । महलट्ठी ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्द में य को ल हो । इससे ल होगा । २८ से छ को ठ । ६ से द्वित्व ।
७ से टकार । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । लट्ठी । तदन्त में भी ल होगा । खगलट्ठी ।
३ से डलोप । महलट्ठी । २३ से ह ॥ ३२ ॥

नोट—न (५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शषो स । (२५) नो ण सर्वत्र । (१३)
ऐत एत । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२३) खघथधभा ह । (२४) आदेश्यो
ज । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् (७) वर्गेषु युज पूर्व । (१४) औत
ओत् । (४१) नीडादिषु । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (६०) अन्त्यस्य हल ।
(५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (४) अधो मनयाम् । (२८) षस्य ठ ।

किराते चः ॥ ३३ ॥

किरातशब्दे आदेर्वर्णस्य चकारो भवति । चिलादो (२-३० सू स्प^१) ॥

किराते च — किरातशब्दे आदिर्वर्णस्य च स्यात् । चिलाओ । म्लेच्छवाच्ये
एव, नेह—किराओ हर ॥ ३३ ॥

किरात शब्द में आदिस्थ ककार को चकार हो । न २६ से र को ल आदेश ।
२ से तलोप । चिलाओ । म्लेच्छवाचक किरात में चकारादेश होगा । 'किराओ हर'
यहाँ नहीं होगा ॥ ३३ ॥

कुब्जे खः ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खकारो भवति । खुज्जो^२ । (३-३ व्लोप ,
३-५० ज्झि०, ५-१ ओ) ॥ ३४ ॥

कुब्जे ख — कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खादेश स्यात् । खुज्जो । 'खादेशो नम्रदेहत्वे
न कुब्जे पुष्पवाचिनि' । 'फुल्लह कुब्ज वसतम्मि' ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्द में ककार को ख आदेश हो । ५ से वलोप । २ से जकारद्वित्व । खुज्जो ।
यह ख-आदेश नम्रदेह वाचक कुब्ज शब्द में होगा । यहाँ नहीं होगा । जैसे—'फुल्लह
कुब्ज वसतम्मि' ॥ ३४ ॥

दोलादण्डदशनेषु डः ॥ ३५ ॥

एषु आदेर्वर्णस्य डकारो भवति । डोला । डंडो (५-१ ओ) । डस-
णो (२-४३ श = सू २-४२ नू = ण, ५-१ ओ) ॥ ३५ ॥

दोलादण्डदशनेषु ड — एषु आदेर्वर्णस्य ड स्यात् । डोला, डडो, डसणो ॥ ३५ ॥

१ चिलाओ । पुष्पि द एवाय विधि , तेन कामरूपिणि नेष्यते । नमिमो हरकिराय-इति
हे० । २ क० पु० खुज्जो-पाठ । ३ दशन, दष्ट, दग्ध, दोला, दण्ड, दर, दाह, दम्भ,
दर्भ, कदन्, दोहदे दो वा ड ८ । १ । ११७ । एषु दस्य डो वा भवति । हे० ।

दोला दण्ड दशन शब्दों के आदिभूत दकार को ड आदेश हो । (दोला) ड आदेश हो गया । डोला । (दण्ड) डडो । (दशना) २६ से श को स । ४३ से जस का लोप । ४८ से दीर्घ । २५ से न को ण । दसणा ॥ ३५ ॥

परुषपरिघपरिखासु फः ॥ ३६ ॥

एतेषु आदेर्वर्णस्य फकारो भवति । फरुसो (२-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) । फलिहो । फलिहा (२-३० सू० स्प०) ॥ ३६ ॥

पनसेऽपि ॥ ३७ ॥

पनसशब्देऽपि पकारस्य फकारो भवति । फणसो । (२-४२ न् = ण्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३७ ॥

परुषपरिघपरिखासु फ — एषु आदेर्वर्णस्य फ स्यात् । फरुस, फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि पकारस्य फकारादेश इष्यते'—फणस ॥ ३६-३७ ॥

परुष परिघ परिखा-शब्दों के आदिभूत प को फ आदेश हो । (परुषम्) २६ से ष को स । ६२ से अनुस्वार । इससे प को फ आदेश । फरुस । (परिघ । परिखा) उभयत्र ६३ से र को ल आदेश । २४ से घ और ख को ह आदेश । फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि' । पनसशब्द में भी प को फ आदेश हो । पनस । ५ से न को ण । फणसो ॥

विसिन्यां भः ॥ ३८ ॥

विसिनीशब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति । भिसिणी (२-४२ न् = ण्) । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति-विसं (२-४३ ष् = स्, ५-३० बिं०) ॥ ३८ ॥

विसिन्या भ — विसिनीशब्दे आदिस्थस्य बस्य भ स्यात् । भिसिणी । 'अस्त्रिया तु वा'—भिस, विस ॥ ३८ ॥

विसिनीशब्द में व को भ हो । (विसिनी) भिसिणी पूर्ववत् णकारादेश । अस्त्रीलिङ्ग में अर्थात् जहाँ स्त्रीलिङ्ग नहीं है वहाँ विकल्प से हो । 'प्राधान्याद् विसशब्दस्य स्याद् भादेशोऽस्त्रिया तु वा' । (विसम्) भिस, विस ॥ ३८ ॥

मन्मथे वः ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्दे आदेर्वर्णस्य वकारो भवति । वम्महो । (३-४३ न्म् = म्, ३-५० मृदित्वम्, २-२७ थ् = ह्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३९ ॥

मन्मथे व — अत्र आदेर्मस्य व स्यात् । वम्महो ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्द में आदिस्थ म को व आदेश हो । (मन्मथ) इससे व आदेश । 'न्मो म' से न्म को म आदेश । २२ से थकार को हकार । ६ से मकारद्वित्व । वम्महो ॥ ३९ ॥

१ परुषपण्डितपरिखासु फ इति पाठे पण्डित्यपपाठ प्रतीयते । पण्डिते वा ८ । १ । २१२ । पलिल, पलिअं । हेम० इत्युदाहृतम् । २ पनसेऽपि—इति पृथक् सूत्रं नास्ति सजीव यादिषु ।

लाहले णः ॥ ४० ॥

लाहलशब्दे आदेर्वर्णस्य णकारो भवति । णाहलो । (ओत्वं पूर्ववत्) ॥

लाहललाङ्गललाङ्गूलेषु वा ण *—एषु आदेर्वर्णस्य णादेशो वा स्यात् ।

णाहलो, लाहलो । णागल, लागल, णागूल, लागूल ॥ ४० ॥

लाहल लाङ्गल लाङ्गूल-शब्दों में आदि वर्ण को णकार विकल्प से हो । (लाहल) विकल्प से आदि ल को ण हो गया । णहलो, लाहलो । (लाङ्गलम्) णगल, लगल । (लाङ्गूलम्) णगूल, लगूल । सर्वत्र ५८ से दीर्घ । 'आ' को ह्रस्व 'अ' होगा ॥ ४० ॥

ना^१—न (६२) हरिद्रादीना रो ल । (२) कगाचजतदपयवां प्रायो लोप । (५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शपो स । (४३) जश्शसोर्लाप । (४८) जश्शस्-डधाम्नु दीर्घ । (३५) नो ण सर्वत्र । (६२) नपुसके सोर्बिदु । (२३) खघथधभा ह । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादो । (४८) अदातो यथादिषु वा ।

पट्शावसप्तपर्णाना छः ॥ ४१ ॥

पटेषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति । छट्टी (३-१० छ्=ट्, शे०, २-३१ सू० स्प०) । छम्मुहो (१०-५^१ ण्=न्, ३-४३ न्म्=म्, ३-५० म्द्वित्वम्, २-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ) । छावओ (२-२ कलोप, ५-१ ओ) । छत्तवणो (३-१ प्लोप, ३-५० त्द्वि०, २-१५ प्=व्, ३-३ र्लोप, ३-५० ण्द्वित्वम्, ५-१ ओ) । षट्टी, षण्मुख शावक, सप्तपर्ण ॥

पट्शावसप्तपर्णेषु छ^१—एवादेर्वर्णस्य छ स्यात् । छट्ठो । छप्पओ । छम्मुहो । छाओ । छत्तवणो ॥ ४१ ॥

षट्शाव सप्तपर्ण-शब्दों में आदिस्थ वर्ण को छकारादेश हो । (षष्ठ, षट्टी) ष को छ हो गया । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । छट्टो । एव छट्टी । (षट्पद) 'उपर्यपि च वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा भूतपूर्वत्वेन या स्थानित्वेन षकार मान कर ३ से ष स्थानिक टकार का लोप । ६ से पद्वित्व । २ से वलोप । ४२ से ओकार । छप्पओ । (षण्मुख) पूर्ववत् णकारलोप । मकार को द्वित्व । २३ से ख को ह आदेश । छम्मुहो । (शाव) छकारादेश । २ से वकारलोप । छाओ । (सप्तपर्ण) ३ से पलोप । २ से द्वित्व । १८ से प को व । ५ से रेफलोप । ३ से णकारद्वित्व । ओकार सर्वत्र ४२ से जानना ॥ ४१ ॥

✓ नो णः सर्वत्र ॥ ४२ ॥

आदेरिति निवृत्तम्^२ । सर्वत्र नकारस्य णकारो भवति^३ । णई (२-२ व्लोप, ५-२८ दीर्घः) । कणअं (२-२ क्लोप, ५-३० वि०) ।

*सजीवन्यादिसमत पाठ । १ यत्ययात्प्राकृतेऽपि । २सजीवन्यादिसमत पाठ ।

२ सर्वत्रेति ग्रहणात् । ३ अयुक्तस्येत्येव कचित्पाठ । अयुक्तस्येति किम् ? वन्दरा । अन्तरम् ।

वअणं (२-२ च्लोप , ५-३० बिन्दु) । माणंसिणी (१-२ सू० स्प०) ।
नदी, कनकम् , वचनम् , मनस्विनी ॥ ४२ ॥

नो ण *—वर्णान्तरेणासयुक्तस्य नस्य ण स्यात् । घणत्थणी । णअण । वअण ।
सयुक्तत्वात्-कन्दरा, अन्तरा, इत्यादौ न । इह असयुक्तत्वम्, वर्णा-न्तरेणासयुक्तत्वमपे-
क्षितम्, तेन-उण्णओ, पण्णओ इत्यादौ णत्व भवत्येव । कचिदादिस्थत्वेऽपि णत्व
मिष्यते । णूण ॥ ४२ ॥

वर्णान्तर से असयुक्त न को ण हो । (घनस्तनी) उभय न को ण हो गया ।
२९ से स्त को थ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । घणत्थणी । (नयनम्)
उभय नकार को णकार । ६२ से अनुस्वार । २ से पलोप, णअण । एवम् (वचनम्)
का वअण । यहाँ चकारलोप होगा । कन्दरा, यहाँ द से, अन्तरा यहाँ त से सयुक्त
न है अतः णकारादेश नहीं होगा । यहाँ असयुक्त पद से दूसरे वर्ण से योग न हो यह
अपेक्षित है । अतः (उन्नत , पन्नग) यहाँ वर्णान्तर से सयुक्त न है किन्तु नकार और
नकार का ही योग है अतः ण हो जायगा । ३ से दलोप । ६ से द्वित्व । २ से तकार-
गकार का लोप । उण्णओ, पण्णओ । कहीं आदिस्थ भी न को ण हो । (नूनम्)
दोनों न को ण हो गया । णूण ॥ ४२ ॥

शषोः सः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र शकारषकारयोस्सिकारो भवति । शस्य, सटो^१ (३-३ च्लो-
प , ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । णिसा (२-४२ न् = ण्) । असो^२ (५-
१ ओत्व) । षस्य, सटो (४-१७ वर्णान्तबिन्दु , २-२४ ङ् = ट् , ओत्वं
पू० , ३-५६ द्वि० न) । वसटो (१-२७ ऋ = अ, २-२७ भ् = ह् , ओत्वं
पू०) । कसाअ (२-२ य्लोप , ५-३० बि०) । शब्द , निशा, अश ,
षण्ठ^३, वृषभ , कषायम् ॥ ४३ ॥

शषो स —शकारषकारयो स स्यात् । ससओ । सोहिओ । अस्सो । अस्समो ।
महिसो । वसटो । सेसो । मेसो ॥ ४३ ॥

श और ष को दन्त्य स हो । (शशक) दोनों श को स हो गया । २ से
कलोप । ओत्व पूर्ववत् । ससओ । एव (शोभित) २३ से भ को हादेश । तलोप-
सादेशादि पूर्ववत् । सोहिओ । (अश्व , आश्रम) ५ से वकार रेफलोप । ६ से
द्वित्व । सकार-ओत्व पूर्ववत् । अस्सो, अस्समो । इसमें ५० से दीर्घ को ह्रस्व अकार
होगा । (महिष , शेष , मेष) इत्यादि में ष और श को स हो जायगा, अन्य कार्य
पूर्ववत् । महिसो, सेसो, मेसो । (वृषभ) ९ से ऋ को अकार । २३ से भ को
ह । सकार प्रकृत सूत्र से । वसटो ॥ ४३ ॥

नो^४—न (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।

* सर्वत्र-इत्यधिक सामहृत्तौ ।

१ सदो इति कचित् । २ अकुसो इति कचित् , तत्र अकुश इति संस्कृतम् ।

(७) वर्गेषु युज पूर्व । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (४२) अत ओत्सो । (२५) खघथधभा ह । (२८) पो व । (५) सर्वत्र लवराम् । (२९) स्तस्य थ । (६२) नपुसके सोबिन्दु । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

दशादिषु हः ॥ ४४ ॥

दश इत्येवमादिषु शकारस्य हकारो भवति । दह (स्पष्टं) । एआ रह (२-२ क्लोप, २-१४ दू=रू) । बारह (३-१ दूलोप, २-१४ दू=रू) । तेरह (१-६ सू० स्प०) । दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदश ॥

दशादिषु ह — दशादिषु अष्टादशपर्यन्तेषु शस्य ह स्यात् । दह । एआरह । बारह । तेरह । चउहह । पण्णरह । सोलह । सत्तरह । अट्टारह । व्याख्यानात् सख्या वाची एव दशशब्दो गृह्यते । यद्वा आदिपदोपादानात् दशशब्द एव गृह्यते, न तु दशशब्द, तेनेह न—(अदशो वीर) अदसो वीरो । सिंहावलोकनन्यायेन वेत्यप-
कृष्य व्याख्येयम्-विकल्पेन ह स्यात् । तेनेह न-दसमी अवस्था । दससु दिसासु । 'पाषाणेऽपि षस्य ह' । पाहाणो । सहचरित्वात् 'शषो'रनुवृत्त्या षोडशेत्यत्र हादेश कथं न ? आदिस्थित्वात् । अष्टादशेत्यत्र 'ष्टस्य ठ' इत्यनेन बाधात् ॥ ४४ ॥

अष्टादशपर्यन्त दशादिक शब्दों के शकार को हकार हो । विंशादिकां में 'दश' शब्द नहीं है अतः फलितार्थ अष्टादश कहा है । (दश) श को ह हो गया । दह । (सख्याया च १२-१४) सूत्र की व्याख्या में एआरह, बारह, तेरह, चउहह, सत्तरह, अट्टारह का साधुत्व है, वहाँ से जान लेना । (पञ्चदश) 'अज्ञापञ्चाशत्पञ्चदशसु ण' इससे पादश । ६ से द्वित्व । १७ से द को रेफादेश । २७ से श को ह । पण्णरह । सोलह पद का साधुत्व 'दस्य च' २-२३ सूत्र पर है ।

'दश' पद से सख्यावाची दश शब्द का ग्रहण है, क्योंकि सूत्र में आदिपदोपादान से दशा आदिक यह अर्थ नहीं हो सकता, अतः 'अदश' इत्यादिक में हादेश नहीं होगा । क्योंकि यहाँ दशा शब्दजन्य दशशब्द है । 'सिंहावलोकन' न्याय से, 'सज्ञाया वा' से वा का अपकर्षण करके विकल्प से हकारादि हो—यह अर्थ करना । तो—दसमी अवस्था, दससु दिसासु, इत्यादि में ह नहीं होगा । वा को व्यवस्थित बहुलत्व होने से ष को हकार होगा । (पाषाण) पाहाणो । षोडश में आदिस्थ ष है । अष्टादश में 'ष्टस्य ठ' से बाध हो जायगा ॥ ४४ ॥

संज्ञायां वा ॥ ४५ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां दशशब्दे शस्य हत्वं वा भवति । दहमुहो । पक्षे-दसमुहो (२-४३ शू=सू, २-२७ खू=हू, ५-१ ओ) । दहबलो, दसबलो (पूर्ववत्) । दहरहो, दसरहो (२-२७ थू=हू, ५-१ ओत्वम्) । दशमुल्लः, दशबल, दशरथः ॥ ४५ ॥

सञ्ज्ञाया वा—नाम्नि वाचिनि दशशब्दे शस्य वा ह स्यात् । दहमुहो, दसमुहो ।
दहरहो, दसरहो ॥ ४४ ॥

सञ्ज्ञावाचक दश शब्द के शकार हो हकार विकल्प से हो । (दशमुख) २३ से
ख को ह । प्रकृत से श को विकल्प से ह । दहमुहो । पक्ष में-२६ से सकार । दसमुहो ।
एव (दशरथ) २३ से थ को ह । दहरहो, दसरहो ॥ ४५ ॥

दिवसे सस्य ॥ ४६ ॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारो वा भवति । दिअहो, दिअसो । (२-
२ व्लोप , ५-१ ओ) । दिवस ॥ ४६ ॥

दिवसे सस्य—दिवसे सस्य वा ह स्यात् । दिअहो, दिअसो ॥ ४६ ॥

दिवस शब्द के स को ह विकल्प हो । ५ से व्लोप । (दिवस) दिअहो ।
पक्ष में-दिवसो ॥ ४६ ॥

स्नुषाया ण्हः ॥ ४७ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अयुतवर्णविधिर्नाम द्वितीय परिच्छेद ।

स्नुषाशब्दे षकारस्य ण्हकारो भवति । सोण्हा (१-२० ओत्वम् ,
३-२ नकारलोप) ॥ ४७ ॥

इति भामहविरचिताया प्राकृतप्रकाशव्याख्याया मनोरमाया द्वितीय परिच्छेद ।

स्नुषाया ण्ह —स्नुषाशब्दे षस्य ण्हादेश स्यात् । सोण्हा ॥ ४७ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया चन्द्रिकाव्याख्याया द्वितीय परिच्छेद ।

स्नुषा-शब्द के ष को ण्हादेश हो । (स्नुषा) ४ से नकार का लोप । 'उत ओत्
तुण्डसमेषु' से उकार को ओकार । ष को ण्ह आदेश । सोण्हा ॥ ४७ ॥

नोट—न (९) ऋतोऽत् । (२३) खघथघभा ह । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।
(२७) सख्याया च । (२७) दशादिषु ह । (२६) शषो स । (५) सर्वत्र
ल्वराम् । (४) अधो मनयाम् । इति ।

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकाया द्वितीय परिच्छेद ।

तृतीयः परिच्छेदः

(अथ युक्तविधिरुच्यते)

उपरि लोपः कण्डितदपषसाम् ॥ १ ॥

कादीनामष्टानां युक्तस्योपरि स्थितानां लोपो भवति । कस्य तावत् भक्तं (३-५० त्द्वि०, ५-३० बि०) । सित्थओ (३-५० थ्द्वि०, ३-५१ थ् = त्, २-२ क्लोप, ५-१ ओ) । गस्य, मुद्धो (३-५० ध्द्वि०, ३-५१ ध् = द्, ५-१ ओ) । सिणिद्धो (२-४२ न् = ण्, ३-५९ अधि कारसूत्रात् विप्रकर्ष पूर्वस्वरता च, ३ = ५० ध्द्वि०, ३-५१ ध् = द्, ओ० पू०) । डस्य, खग्गो (३-५० ग्द्वि०, ओ० पू०) । तस्य, उप्पलं (३-५० प्द्वि०, ५-३० बि०) । उप्पाओ (३-५० प्द्वि०, २-२ त्लोप, ५-१ ओ) । दस्य, मुग्गा (३-५० ग्द्वि०, ५-११ दीर्घः, ५-२ जसो लोप) । मुग्गरं (५-१ ओ, शे० पू०) । पस्य, सुत्तो^१ (३-५० त्द्वि०, ओ० पू०) । षस्य गोट्ठी (३-५० ठ्द्वि०, ३-५१ ठ् = द्) । णिट्ठुरो (२-४२ न् = ण्, ३-५० ठ्द्वि०, ३-५१ ठ् = द्, ५-१ ओ) । सस्य, खल्लिअं (२-२ त्लोप ५-३ बि०) । णेहो (२-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) । भक्तम्, सिक्थकम् मुग्घ, खिग्घ, खड्ग, उत्पलम्, उत्पात, मुद्दा, मुद्गर, सुत्त, गोष्ठी निष्ठुर, स्खलितम्, खेह, ॥ १ ॥

उपरि लोप कण्डितदपषसाम्—वर्णान्तरस्योपरिस्थितानां व्यञ्जनमात्राण कादीनां लोपः स्यात् । (कस्य) भक्त । भुक्त । सित्थञ्च । रिक्त । (गस्य) दुद्ध । मुद्ध सिणिद्ध । (डस्य) खग्गो । छग्गुणो । छग्गथिञ्च । (तस्य) उप्पफुल्ल । उप्पल । उप्पाओ सत्सगो । (दस्य) मुग्गरो । मुग्गलो । मुग्गा । सत्त्वाओ । (पस्य) गुत्त । लुत्त । सुत्तो (षस्य) कुट्ठ । गोट्ठी । कट्ठ । पुट्ठ । णिट्ठुरो । (सस्य) खल्लिञ्च । अण्णालिञ्च । ‘उप रिस्थोऽपि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च’ । छप्पओ । छम्मुहो । णिच्चलो । हरिञ्चदो ॥ १ ॥

अब सयुक्त अक्षरों की विधि कहते हैं—

दूसरे अक्षरों युक्त ऊपर में विद्यमान अर्थात् सयुक्त वर्ण का प्रथमाक्षरस्वरूप व्यञ्जनमात्र कादिकों का लोप हो । क्रमशः उदाहरण दिखाते हैं । (क) भक्त, भुक्त, सिक्थक, रिक्त । सर्वत्र ककार का लोप हो गया । अवशिष्ट तकार को द्वित्व हो गया । भक्तं । भुक्तं । रिक्तं । सिक्थक में कलोप के बाद ६ से थद्वित्व, ७ से तकार, २ से द्वितीय ककार का लोप । सित्थञ्च । (ग) दुग्घ, मुग्घ, खिग्घ । सर्वत्र गकार का लोप । पूर्ववत् ६ से द्वित्व । ७ से दकार । दुद्ध । मुद्ध । खिग्घ में गलोप । विप्रकर्ष तथा पूर्वस्वरता भी । ३+५९ से सि और नि पृथक्-

पृथक् दो वर्ण हो जायेंगे । २५ से न को णकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । सिणिद्ध । (ड) खड्ग, षड्गुण, षड्ग्रन्थिका । डलोप । खगो । 'षट्श्राव०' २+३७ से ष को छ आदेश । छग्गुणो । ५ से रेफ का लोप । द्वित्व ६ से । २ से कलोप । छग्गथिआ । (त) उत्फुल्लम्, उत्पलम्, उत्पाद, सत्सङ्ग । सर्वत्र तकारलोप, द्वित्वादिक पूर्ववत् । उत्फुल्ल, उत्पल, उप्पाओ, सत्सगो । (द) मुद्गर, मुद्गल, मुद्गा, सद्वाद । सर्वत्र दकार का लोप, अवशिष्ट को द्वित्व । मुग्गरो, मुग्गलो, मुग्गा, सव्वाओ । (प) गुप्त, लुप्त, सुप्त । पलोप, द्वित्व । गुत्तो, लुत्तो, सुत्तो । (ष) कुष्ठम्, गोष्ठम्, काष्ठम्, पृष्ठम् । सर्वत्र षकारलोप । अवशिष्ट ठ को ६ से द्वित्व । ७ से टकार । २५ से न को ण । अनुस्वार ६२ से । कुट्ट, गोट्टी, कट्ट, पुट्ट । पृष्ठम् ११ से ऋ को उकार होगा । (स) स्खलितम्, आस्फालितम् । सकार का लोप । २ से तलोप । खलिअ । अप्फलिअ । यहाँ ५८ से आकार को अकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । संयुक्त वर्ण के पूर्व में स्थित 'कण्डितद' इत्यादिकों से अतिरिक्त वर्ण का भी लोप होता है । जैसे—(षट्पद) छप्पओ । (षण्मुख) छम्मुहो । (निश्चल) गिच्चलो । (हरिश्चन्द्र) हरिअदो । वस्तुतः इस वचन या वक्तव्य की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि ढादेश से प्रथम ही नित्यत्व अथवा स्थानित्व से षलोप हो जायगा । एव निश्चल में भी षादेश से प्रथम ही सलोप हो जायगा । हरिअदो, अव्यवहार्य है । हरिचदो होगा ॥ १ ॥

नोट—न (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (२) कणचज तदपयवा प्रायो लोप । (२५) नो ण सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (११) उट्त्वादिषु । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

अधो मनयाम् ॥ २ ॥

मकारनकारयकाराणां युक्तस्याधः स्थितानां लोपो भवति । मस्य, सोस्सं (२=४३ श्=स्, १-२० उ=ओ, म्लोपे, २-४३ ष्=स्, ३-५० स्रद्धि०, ५-३० बि०) । रस्सी (२-४३ श्=स्, म्लोपे, ३-५० स्रद्धि०, ५-१८ दीर्घ) । जुगं (२-३१ य्=ज्, म्लोपे, ३-५० गृद्धि०, बिन्दु पू०) । बग्गी (४-१ आ=अ, शो० पू०, ५-१८ दीर्घ) । नस्य, णगो (२-४२ न्=ण्, न्लोपे, ३-५० गृद्धि०, ५-५१ ओ) । यस्य, सोम्मो (१-४१ औ=ओ, य्लोपे, ३-५० मृद्धि०, ओत्वं पू०) । जोगो (२-३१ य्=ज्, शो० पू०) । शुष्म, रश्मि, युग्मम्, वाग्मी, नग्ग, सौम्य, योग्य ॥ २ ॥

अधो मनयाम्—वर्णान्तरस्याधः स्थितानामेषा लोप स्यात् । रस्सओ । लगो । अण्णा । सामा । 'रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुत्रचित्' । दसारो ॥ २ ॥

अन्य वर्ण के अधः स्थित मकार नकार-यकार का लोप हो । (रश्मय) मकार का लोप । २६ से श को स । ६ से स्रद्धित्व । 'जसओ वो०' ५+१६ से जस् को ओकार, पूर्व हकार को अकार । रस्सओ । (लघ्न) नलोप । ६ से गृद्धित्व । ६० से सलोप । ४२ से ओत्वं । लगो । (अन्या । श्यामा) यलोप । २५ से णकार ।

६ से णकारद्वित्व । २६ से शकार को सकार । आदिस्थ होने से द्वित्व नहीं होगा । सामा । रेफ के अध स्थित हकार का भी कहीं पर लोप होता है । (दशार्ह) हकारलोप । २६ से श को सकार । 'न रहो' ३+५४ से रेफ को द्वित्व नहीं होगा । दसरो ॥ २ ॥

✓ सर्वत्र लवराम् ॥ ३ ॥

लकारवकाररेफाणां युक्तस्योपर्यध स्थिताना लोपो भवन्ति । लस्य, उक्ता (३-५० क्द्वि०) । वक्कलं । विक्कवो (प्राय इति वलोपो न, ५-१ ओ) । वस्य, लुद्धओ (३-५० ध्द्वि०, ३-५१ ध् = द्, २-२ क्लोप, ५-१ ओ^१) । पिक्क (१-३ सू० स्पष्टम्) । रस्य, अक्को (३-५० क्द्वि०, ५-१ ओ) । सक्को (२-४३ श् = स्, शो० पूर्व०) । उक्ता, वक्कलम्, विक्कव, पक्कम्, अर्क, शक् ॥ ३ ॥

सर्वत्र लवराम्—वर्णांतरस्योपरि अधश्च स्थितानामेषा लोप स्यात् । (ल) सेम्मली । वक्कल । सण्ह । विक्कओ । (व) लद्धो । सहो । उज्जलो । ईसरो । (र) धम्मो । वम्मा । मित्त । कलत्त ॥ ३ ॥

वर्णान्तर के ऊपर और अध स्थित ल व रेफ इनका लोप हो । (शास्त्रमलि) २६ से श को स । लकारलोप । ६ से म्द्वित्व । ५८ से आ को ह्रस्व अकार । ३१ से एकार । ६० से सुलोप । ५२ से इकारदीर्घ । सेम्मली । (वक्कलम्) लकार का लोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । वक्कल । (श्लुक्कम्) लकारलोप । २६ से श को स । 'हक्क०' से णह आदेश । सण्ह । (विक्कव) लकारलोप । ५ से वलोप । द्वित्व-ओत्व पूर्ववत् । विक्कओ । (व) (लब्ध) बलोप । ६ से ध्द्वित्व । ७ से दकार । लद्धो । (शब्द) बकार का लोप, सादेश, द्द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । सहो । (उज्जलः । ईश्वर) अध वकार का लोप । द्वित्व-सत्व ओत्व पूर्ववत् । उज्जलो । ईसरो । (धर्म) धम्मो । (वर्मा) वम्मा । (मित्रम्) मित्त । (कलत्रम्) कलत्त । यहाँ 'व' से बकार-वकार दोनों का ग्रहण है, क्योंकि—लद्धो, ईसरो—आदि प्रयोग देखने से ऐसा ज्ञात होता है ॥ ३ ॥

द्रे रो वा^२ ॥ ४ ॥

द्रशब्दे रेफस्य वा लोपो भवति । दोहो (५-१ ओ), द्रोहो । चन्दो (३-५६ द्द्वि०, न, शो० पू०), चन्द्रो । रुहो (३-५० द्द्वि०, ५-१ ओ), रुद्रो । द्रोह, चन्द्र, रुद्रा ॥ ४ ॥

द्रे रो वा—द्रे स्थितस्य रेफस्य वा लोप स्यात् । चदो, चन्द्रो । इदो, इन्द्रो । रुहो, रुद्रो । समुहो, समुद्रो ॥ ४ ॥

१ लोद्धओ इति कचित्, तत्र तुण्डरूपसमत्वादोत्वम् । २ बाधो रो लुक् ८ । ४ । ३९८ । अपभ्रंशे संयोगाद्वो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति । उदाहृत लोपाभावे-जह भग्गा पारक्कवा तो सहि मज्झु-प्रियेण—इति हे० ।

‘द’ अक्षर में स्थित रेफ का विकल्प से लोप हो । (च०द्र) चदो, चन्द्रो । (इन्द्र) इदो, इन्द्रो । (रुद्र) रुदो, रुद्रो । (समुद्र) समुदो, समुद्रो । द्विवादि पूर्ववत् ॥३॥

सर्वज्ञतुल्येषु जः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञतुल्येषु अकारस्य लोपो भवति । सव्वज्जो (३-३ र्लोप , ३-५०, वजयोद्धि०, ओत्वं पू०) । इंगिअज्जो (४-१७ वर्गान्तो वा, २-२ त्लोप , अलोपे, जद्धि०, पू०) । जानातेर्यान्त्येवं रूपाणि तत्र अलोप १ ॥५॥

सर्वज्ञतुल्येषु ज्ञ —सर्वज्ञतुल्येषु शब्देषु जस्य लोप स्यात् । सव्वज्जो । अप्पज्जो । देवज्जो । विज्जो । मणोज्जो ॥ ५ ॥

सर्वज्ञसदृश शब्दों में अकार का लोप हो । (सर्वज्ञ) अकार का लोप हो गया । ५ से रेफलोप । ६ से शेष वकार को और जकार को द्वित्व होगा । सव्वज्जो । एव (आत्मज्ञ) जलोप । ५८ से अकार । ‘आत्मनि प’ से पकार । द्विवादि पूर्ववत् । अप्पज्जो । (देवज्ञ) १३ से ऐ को एकार । जद्धित्व । देवज्जो । (विज्ञ) विज्जो । (मणोज्ञ) २५ से न को णकार । मणोज्जो ॥ ५ ॥

नोट—न (२६) शषो स । (६) शेषादेशयोद्धित्वमनादौ । (६०) अन्यस्य हल । (४२) अत ओत्सो । (२३) नो ण सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३१) ए शय्यादिषु । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ । (६२) नपुसके सोबिन्दु । (५) सर्वत्र लवराम् । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (१३) ऐत ए ।

श्मश्रुश्मशानयोरादेः ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेर्वर्णस्य लोपो भवति । मस्सु (२-४३ श् = स् , ३-३ र्लोप , ३-५० सद्धि०) । मसाणं (२-४३ श् = स् , २-४२ न्=ण, ५-३० विं०) ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादे —एतयोरादेर्वर्णस्य लोप स्यात् । मस्सु । मसाण ॥ ६ ॥

श्मश्रु एव श्मशान शब्द के आदि वर्ण का लोप हो । इससे श का लोप । ५ से रेफलोप । २६ से श को सकार । ६ से द्वित्व । मस्सु । (श्मशानम्) शलोप । २६ से सकार । २५ से न को ण । ६२ से अनुस्वार । मसाण । प्रश्न—श के स्थान पर सादेश करने से आदेशभूत सकार को द्वित्व क्यों नहीं होता ? उत्तर—सयुक्त वर्ण के स्थान पर जो आदेश होगा उसको ही द्वित्व होगा, क्योंकि ‘युक्तस्य’ सूत्र के अधिकार में द्वित्वविधायक सूत्र पठित है ॥ ६ ॥

मध्याह्ने हस्य ॥ ७ ॥

मध्याह्नशब्दे हकारस्य लोपो भवति । मज्झण्णो (३-२८ ध्य् = झ् , ३-५० झद्धि०, ३-५१ प्रथम-झ् = ज् , ४-१ आ = अ, २-४२ न् = ण् , ३-५० णद्धि०, ५-१ ओ) ॥ ७ ॥

मध्याह्ने हस्य—अत्र हकारस्य लोप स्यात् । मज्झण्णो ॥ ७ ॥

मध्याह्न शब्द मे हकार का लोप हो। हकार का लोप हो गया। अवशिष्ट न को २५ से ण हो गया। ६ से द्वित्व। ३३ से ध्य को झ आदेश। ६ से द्वित्व। ७ से जकार। मञ्जणो ॥ ७ ॥

ह्रस्वेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

ह्र ह्र ह्र इत्येतेषु अध स्थिताना नकारलकारमकाराणां स्थितिरूर्ध्वं मुपरिष्ठाद्भवति। ह्रस्य, पुव्वण्हो (४-१ पू = पु, ३-३ र्लोप, ३-५० व्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ)। अवरण्हो (२-१५ प् = व्, ४-१ रा = र, शे० पू०)। ह्रस्य, अल्हादो (४-१ आ = अ, ५-१ ओ)। ह्रास्य, बम्हणो (३-३ र्लोप, ४-१ आ = अ, ५-१ ओत्वम्) ॥ ८ ॥

ह्रस्वेषु नलमा स्थितिरूर्ध्वम्—एषु सयोगेषु अध स्थिताना नलमा वर्णानां स्थिति हकारस्य ऊर्ध्वं भवति। सयोगवर्णयो परिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। (ह्र) पुव्वण्हो। अवरण्हो। (ह्र) कल्हार। आल्हादो। (ह्र) जिम्हो। बम्हणो ॥ ८ ॥

ह्र ह्र ह्र इनके सयोग में न-ल-म इन वर्णों की हकार के ऊपर स्थिति हो जाती है। अर्थात् हकार का उक्त वर्णों के साथ व्यत्यय हो जाता है। (पूर्वाह्न) ५९ से दीर्घ ऊ को ह्रस्व उकार। ४ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। उक्त सूत्र से हकार नकार की परिवृत्ति। ५८ से अकार। २५ से न को ण। पुव्वण्हो। (अपराह्न) पूर्ववत् हकार नकार की परिवृत्ति। न को ण, ह्रस्व अकारादेश। १८ से प को वकारादेश। अवरण्हो। (कल्हारम्) परिवृत्ति। कल्हार। (आल्हाद) आल्हादो। व्यावहारिक आल्हाद शब्द है, अतः 'कगचज' सूत्र से प्रायः पद से दकार का लोप नहीं हुआ। (जिम्ह) जिम्हो। (ब्राह्मण) ह-म की परिवृत्ति। ५ से रेफलोप। ५८ से ह्रस्व अकारादेश। बम्हणो ॥ ८ ॥

युक्तस्य ॥ ९ ॥

अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्ते, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो युक्तस्ये त्येवं वेदितव्यम्। वक्ष्यति 'अस्थनि' (सू० ११)। अट्टी (३-११ स्थ = ठ्, ३-५० ठ्द्वि०, ३-५१ ठ् = ठ्, ५-१८ दीर्घ) अस्थि। युक्तग्रहणं हलोऽन्त्यस्य मा भूत् ॥ ९ ॥

युक्तस्य—अधिकारोऽयम्। अतः पर ये आदेशा वक्ष्यन्ते ते युक्तस्यैवेति वेदितव्यम्। पूर्वमेकदेशस्य विधिरासीत्। आपरिच्छेदसमाप्तेरयमधिकारः ॥ ९ ॥

'युक्तस्य' यह अधिकार-सूत्र है। परिच्छेद समाप्ति तक जो कुछ कार्य होंगे, वे युक्त वर्णों को होंगे। प्रथम-वर्ण के एकदेश की विधि कही है, अब युक्त में होगी ॥ ९ ॥

ष्टस्य ठः ॥ १० ॥

ष्ट इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो भवति। लट्टी (२-३२ य् = ल्, शे० पू०)। दिट्टी (१-२८ सू० स्प०, शे० पू०)। यष्टि, दष्टि ॥ १० ॥

ष्टस्य ठ—अस्य ठ स्यात्। दिट्ठी। सिट्ठी। मुट्ठी। दट्ठ। णट्ठ। 'इष्टा

यामप्रियाया तु ठादेशो नैव दृश्यते' । इष्टा-मृण्मयविशेषा । प्रियायाम्-इष्टा । 'उष्ट्र'-
शब्दे विकल्पेन ठादेश । उष्ट्रो, उट्टो ॥ १० ॥

षकार टकार सयुक्त वर्ण को ठ आदेश हो । (दृष्टि) ष्ट को ण आदेश । ६ से द्वित्व ।
७ से टकार । १० से ऋ को इकार । दिष्टी । एवम् (सृष्टि) पूर्ववत् । सिद्धी । (मुष्टि)
मुष्टी । (दृष्टम्) ठादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । ९ से ऋ को अकार । दृष्ट । (नष्टम्)
ठादेशादि पूर्ववत् । २५ से न को णकार । णट् । सर्वत्र इकार को दीर्घ ५२ से ।
'दृष्ट' इत्यादिक में अनुस्वार ६२ से, एव सु का लोप ६० से जानना । जहाँ प्रिय अर्थ
नहीं है, वहाँ ठादेश नहीं होगा । (इष्टा) ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । इष्टा—
मृण्मय वस्तु ईदृश इति । उष्ट्र शब्द में विकल्प से ठादेश होगा (उष्ट्र) पूर्ववत् उभयत्र
साधुत्व है । उष्ट्रो । उट्टो ॥ १० ॥

नोट—न (२५) नो ण सर्वत्र । (६) शेषादेशयोद्वित्वमनादौ । (३३) ध्यङ्गयोर्ज्ञ ।
(७) वर्गेषु युज पूर्व । (५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शपो स । (६२) नपुसके
सोर्बिन्दु । (५९) उद्धतो मधूके । (५८) अदातो यथादिषु वा (१८) पो व ।

अस्थनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति । जट्टी । (३-९ सू० स्प०) ॥ ११ ॥

अस्थनि—अस्थिशब्दे युक्तस्य स्थस्य ठ रयात् । 'लिङ्गविपर्यास' इति नपुम
कस्य स्त्रीत्वम् । अट्टी । 'क्वचिदन्यत्रापि स्थस्य ठत्वमिष्यते' । विसर्पस्य स्थाधातो-
रूपम् । 'अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्वित्वम्' । विसडुल, विसष्ठुलम् । क्वचिद्ग्रहणाशेह
सुत्थिओ । दुत्थिओ ॥ ११ ॥

अस्थिशब्द में सयुक्त स्थ को ठ आदेश हो । (अस्थि) 'स्थ' को ठादेश ।
६ से द्वित्व । ७ से टकार । 'लिङ्गविपर्यास' । कहीं कहीं लिङ्ग बदल जाता है । अत
नपुसक लिङ्ग का स्त्रीलिङ्ग हो गया । ५२ से दीर्घ । सुलोप ६० से । अट्टी । कहीं
अन्यत्र भी 'स्थ' को ठ होता है । (विसष्ठुलम्) स्थ को ठ हो गया । अनुस्वार से
पर आदेशादि को द्वित्व नहीं होता है । अत ठकारद्वित्व नहीं हुआ । विसडुल ।
क्वचित् कथन से (सुस्थित) सुत्थिओ, (दुस्थित) दुत्थिओ में ठादेश नहीं होगा,
किन्तु ३ से सलोप, द्वित्व, तकार, पूर्ववत् होगा ॥ ११ ॥

स्तस्य थः ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य थकारो भवति । उपरिलोपापवाद । हत्थो (३-५०
थद्वि०, ३-५१ थ = त्, ५-१ यो) । समत्थो (३-३ त्लोप, रो० पू०) ।
थुई (२-२ त्लोप, ५-१८ दीर्घ.) । थवओ (२-२ प्रायो ग्रहणात्
वल्लोपो न, क्लोपस्तु भवति, ५-१ ओ) । कोत्थुहो (१-४१ सू० स्प०) ।
हस्त, समस्त, स्तुति, स्तवक, कौस्तुभ ॥ १२ ॥

स्तस्य थ — स्त इत्यस्य थ स्यात् । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्त को थ हो । (कौस्तुभ) स्त को थ हुआ । ६ से द्वित्व । ४ से तकार । २३ से
हादेश । १४ से औ को ओ । ४२ से अ को ओकार । ६० से सलोप । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्तम्बे ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति । तंबो (३-१ स्लोप , ४-१७ वर्गान्तिबिन्दु , ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

त स्तम्बे^१—अस्य त स्यात् । तंबो ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्द में स्त को त हो । थादेश का अपवाद है । (स्तव) तंबो ॥ १३ ॥

स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य खकारो भवति । खंभो (४-१७ वर्गान्तिबि० , ओत्व पू०) ॥ १४ ॥

स्तम्भे ख —स्तम्भशब्द स्तस्य ख स्यात् । खंभो । 'रुणार्थे स्तस्य ख स्तम्भे नत्वन्यस्मिन् कदाचन' । ऊरुस्थंभो ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्द के स्त को ख हो । (स्तम्भ) ख हो गया । खंभो । केवल रुधूना अर्थ में खादेश होगा, अन्यत्र नहीं । (ऊरुस्तम्भ) में ख नहीं होगा, किन्तु पूर्ववत् स्तको थ । द्वित्व, तकार ६ तथा ७ से । ओत्वादि पूर्ववत् । ऊरुस्थंभो । (अग्निस्तम्भ) ४ से नलोप । ६ से द्वित्व । अग्निस्थंभो ॥ १४ ॥

गो—न (९) ऋतोऽत् । (१०) इहत्यादिषु । (१५) नो ण सर्वत्र । (५२) सुभि सुप्सु दीर्घ । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (६०) अन्यस्य हल । (३) उपरि लोप कण्डतदपषसाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (२३) खवधमा ह । (१४) औत ओत् । (४२) अत ओत् सो । (४) अधो मनयाम् ।

स्थाणावहरे ॥ १५ ॥

स्थाणुशब्दे युक्तस्य खकारो भवति, अहरे हरेऽभिधेये न भवति । स्थाणू (५-१८ दीर्घ .) । अह्र इति किम् ? थाणू हरो (३-१ स्लोप , शो० पू० , ५-१ ओ) । स्थाणुर्हर ॥ १५ ॥

स्थाणावहरे—महेश्वरभिन्नेऽर्थे विद्यमानस्य स्थाणुशब्दस्य स्थस्य ख स्थान । खणुओ । हरे तु-थाणू ॥ १५ ॥

हर=महादेव से अतिरिक्त अर्थ में विद्यमान स्थाणु शब्द के स्थ को ख आदेश हो । (स्थाणुक) ख आदेश । ५८ से आ को अकार । ४१ से णद्वित्व । २ से कलोप । ४२ से ओकार । खणुओ । हर-अर्थ में ३ से सकारलोप । ५२ से उकार को दीर्घ । थाणू । 'स्थाणुर्वा ना ध्रुव शङ्कु' । 'स्थाणू रुद्र उमापति' अमर ॥ १५ ॥

स्फोटके ॥ १६ ॥

स्फोटकशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । खोडओ (२-२० ट्=ड् , २-२ कलोप , ५-१ ओ) ॥ १६ ॥

स्फोटके च^२—अत्र युक्तस्य ख स्यात् । खेडओ ॥ १६ ॥

स्फोटक शब्द में ख को ख आदेश हो । (खेटक) खेडओ । कलोपादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥

र्यशय्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

र्य इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो भवति । कज्ज (४-१ आ = अ, ३-५० ज्द्वित्वम्, ५-३० वि०) । सेज्जा (१-५ सू० स्पष्टम्) । अहिमज्जू^१ (२-२७ भ् = ह्, ३-५० ज्द्वि०, ५-१८ दीर्घ) । कार्यम्, शय्या, अभिमन्यु ॥ १७ ॥

र्यशय्याभिमन्युषु ज — र्य इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य वर्णस्य ज स्यात् । कज्जो । भज्जा । सेज्जा । अहिमज्जू । 'र्य इत्यस्य र-लोपोऽपि शौरसेन्या प्रयुज्यते' । अय्यो । अय्यउत्तो । शुद्धप्राकृते तु अज्जो । अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

र्य अक्षर और शय्या अभिमन्यु शब्दों के संयुक्त य को जकारादेश हो । (कार्यम्) र्य को जकार । ६ से द्वित्व । ५८ से ककारोत्तर आकार को अकार । लिङ्गव्यत्यय । पुलिङ्ग । ओत्वादि पूर्ववत् । कज्जो । (भार्या) जादेश । द्वित्व । ३८ से ह्रस्व । भज्जा । (शय्या) जकारादेश, द्वित्व । २६ से श को स । ३१ से एकार । सेज्जा । (अभिमन्यु) उक्त सूत्र से न्यु गत न्य को जादेश । द्वित्व । २३ से भ को ह आदेश । ५२ से दीर्घ । ६० से सलोप । अहिमज्जू । शौरसेनी मे र्य इसके रेफ का लोप होगा । ६ से द्वित्व । आर्य का अय्यो । आर्यपुत्र का अय्यउत्तो । ५ से रेफलोप । २ से पलोप । ६ से तकारद्वित्व । अय्यउत्तो । प्राकृत में अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः ॥ १८ ॥

एतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति । तूरं (३-५४ रस्य द्वित्वं न, ५-३० वि०) । धीरं (१-३९ सू० स्प०) । सुन्देरं । अच्छेरं । परन्तं । (१-५ सू० स्प०) ॥ १८ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु — एषु 'र्य' इत्यस्य र स्यात् । तूर । धीर । सुदेर । अच्छेर । परतो । 'शौण्डीर्येऽपि रादेश' । सौंडीर ॥ १८ ॥

तूर्यादिक शब्दों के 'र्य' इसको 'र' आदेश हो । (तूर्यम्) र आदेश हो गया । ६२ से अनुस्वार । तूर । (धैर्यम्) र्य को र आदेश । 'ईत् धैर्य' से ऐकार को ईकार । धीर । (सौन्दर्यम्) र्य को र आदेश । ६५ से औ को उकार । ३१ से एकार । सुदेर । (आश्चर्यम्) र आदेश । ६४ से च को छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । ३१ से एकार । ५८ से आकार को अकार । अच्छेर । (पर्यन्त) र्य को र । ३१ से एकार, ओत्वादि पूर्ववत् । परतो । शौण्डीर्य शब्द में भी 'र्य' को र आदेश होता है । २६ से श को सकार, १४ से औकार को ओकार । सौंडीर ॥ १८ ॥

सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यकारस्य रेफादेशो भवति वा । सूरौ (५-१ ओत्वं) । सुज्जो^२ पक्षे (४-१ ऊ = उ, ३-१७ र्य=ज्, ३-५० ज्द्वि०, ओ० पू०) ॥ १९ ॥

१ क० पु० शेषादेशयोर्द्वित्वमनादाविति द्वित्वम् । तत्र जकारस्य वर्गवृत्तीयत्वेन युक्ताभावाद् 'वर्गेषु युज्यते' इत्यस्य न प्राप्तिः । अ० पा० । २ वाग्रहणात् 'र्यशब्दादि' (३१७) सूत्रेण जकारोऽपि ।

सूर्ये वा—अत्र र्य इत्यस्य वा र स्यात् । सूरौ । सुज्जो ॥ १९ ॥

सूर्यं शब्द में 'र्य' को 'र' विकल्प से हो । सूरौ । पञ्च में ज आदेश, द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । ५९ से ऊकार को उकार । सुज्जो ॥ १९ ॥

नोट—न (५१) अदातो यथादिषु वा । (४१) नीडादिषु । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (४२) अत ओत् सो । (३) उपरि लोप कगडतदपयसाम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२६) शषो स । (३१) ए शय्यादिषु । (२३) खचथधभा ह । (६०) अन्त्यस्य हल । (५) सर्वत्र लवराम् । (६२) नपुसके सोर्विन्दु । (६१) उत्सौन्दर्यादिषु । (६४) श्रत्सप्ता छ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (१४) औत् ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

चौर्यसमेषु रिअ ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु शब्देषु र्यस्य रिअमित्यादेशो भवति । चोरिअं (१-४१ औ = ओ) । सोरिअ । वीरिअ (२-४३ श् = स् , शे० पूर्व०) । चौर्यं शौर्यं वीर्याणि । सम ग्रहणादाकृतिगणोऽयम् ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु रिअं —चौर्यतुल्येषु शब्देषु 'र्य' इत्यस्य रिअ आदेश स्यात् । चोरिअ । ईषत्स्पृष्टो रियादेशो यकारोऽकार एव वा । पञ्चे—चोरिय । मhurिअ, मhurिय । अचछरिअ, अचछरिय । सोरिअ, सोरिय । थेरिअ, थेरिय । आचारिअ, आचारियो । धुरिअ, धुरियो । घोरिअ च । भारिअ, भारिया । अरिअ, अरियो ॥ २० ॥

चौर्यशब्द के सहश शब्दों में र्य को रिय आदेश हो । ईषत्स्पृष्ट प्रयत्न वाला 'रिय' आदेश का यकार होगा अथवा यकार का लोप होकर 'रिअ' आदेश रहेगा । उदाहरणों में स्पष्ट है । (चौर्यम्) रिय आदेश । १४ से औ को ओकार । चोरिय । पञ्च में 'रिअ' । चोरिअ । (माधुर्यम्) र्य को रिय । ५८ से आ को अकार । २३ से ध को ह । मhurिय, पञ्च में मhurिअं । (आश्चर्यम्) रिय आदेश । ५८ से आ को अ । ६४ से श्र को छ । ६ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । अचछरिय, अचछरिअ । (शौर्यम्) रिआदेश । १४ से औ को ओ । २६ से श को स । सोरिय, सोरिअ । (स्थैर्यम्) १३ से ऐ को एकार । ३ से सलोप । थेरिय, थेरिअ । सर्वत्र नपुसक लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार होगा । (आचार्य) २ से चलोप । रियादेश । आआरियो, आआरिओ । ४२ से ओकारादि पूर्ववत् । (धुर्यः) धुरियो, धुरिओ । किसी किसी पुस्तक में 'घोरिओ' है, वहाँ 'उत् ओत् ०' से उ को ओ होगा । (भार्या) भारिया, भारिआ । (आर्य) अरियो-अरिओ । ५८ से आ को अकार ॥ २० ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति । पल्लत्यं (३-५० लृद्धि०, ३-१२ स्त् = थ् , ३-५० थ्द्वि०, ३-५१ थ् = त् , ५-३० बि०) । पल्लाण (पूर्ववत्) । सोअमल्लं (१-१२ स्त् स्पष्टम्) ॥ २१ ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु ल —एषु र्यस्य ल स्यात् । पल्लत्य । पल्लाण ।

सौत्रमल्ल । पल्लट्टति । पल्लको । 'आर्द्रे विभाषा लत्व स्यात् ओकारश्चेध्यते बुधै' । ओल्ल, अल्ल । ओह, अह ॥ २१ ॥

पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्य शब्दों में 'र्य' को 'ल' हो । (पर्यस्तम्) लादेश । ६ से द्वित्व । २९ से स्त को थ । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । पल्लत्थ । (पर्याणम्) लादेश । पल्लाण । (सौकुमार्यम्) लादेश । १४ से औ को ओकार । २ से कलोप । 'अन्मुकुटादिषु' से उकार को अकार । ५८ से आ को अ । सोअमल्ल । परि पूर्वक अस् धातु निष्ठाप्रत्ययान्त ही लेना यह नियम नहीं । पर्यस्यन्ति । 'स्यस्तयोरपि वा टत्वम्' इससे टकार । ६ से द्वित्व । ४ से यलोप । ६३ से र को ल । द्वित्व । पल्लट्टति । एवम् (पर्यङ्क) का पल्लको सिद्ध कर लेना । अत 'वसन्तराजादिमान्य लत्वप्रतिपादक वार्तिक निरर्थक है । आर्द्रशब्द मे र्द्र को ल आदेश और आकार को ओ विकल्प से हो । जहाँ लादेश और ओकार हुआ, वहाँ ६ से ल को द्वित्व । ओल्ल, जहाँ ओकार नहीं हुआ केवल लादेश हुआ वहाँ ५८ से अकार । अल्ल । ओकार के विकल्प मे ५ से उभयरेफ का लोप । शेषभूत द को और आदेशभूत ल को ६ से द्वित्व । अल्ल, अह ॥ २१ ॥

नोट—न (१४) औत ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) खवथधभा ह । (६४) श्रत्सप्सा छ । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (२६) शषो स । (१३) ऐत एत् । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (६२) नपुसके सोर्बिन्दु । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (४२) अत ओरसो । (९९) स्तस्य थ । (४) अधो मनयाम् । (६३) हरिद्रादीना रो ल ।

तस्य टः ॥ २२ ॥

तं इत्येतस्य टकारो भवति । केवट्टओ (१-३४ ऐ = ए, प्रायोग्र हणात् वलोपो न, ३-५० ट्ठि०, २-२ कलोप, ५-१ ओ) । णट्टओ । णट्टई । (२-४२ न् = ण्, शे० पू०) । कैवर्तक, नर्तक, नर्तक्य ^१ ॥ २२ ॥

तस्य ट — अस्य टादेश स्यात् । पल्लट्ट । नट्टई । केवट्टो । वट्टी । वट्टा । अट्टो । 'स्यस्तयोरपि वा टत्व क्रियते कापि शाब्दिकै' । पल्लट्टतो । पल्लट्टो । पल्लत्थो । व्यवस्थित विभाषाश्रयणाच्चेह-विणस्सतो ॥ २२ ॥

तं को ट आदेश हो । (प्रवर्तते) ५ से रेफलोप । २ से वलोप । तं को ट । ६ से द्वित्व । आत्मनेपद वा परस्मैपद । पअट्टह । (नर्तकी) तं को ट आदेश, द्वित्व, कलोप पूर्ववत् । २५ से न को ण । णट्टई । (कैवर्त) केवट्टो । 'कगचज' से लोप प्रायिक है अत वलोप नहीं होगा । (वर्ति) वट्टी । (वर्म) ४ से मलोप । 'तं' को टादेश । लिङ्गव्यत्यय से स्त्रीत्व । वट्टा । (आर्त) तं को ट । ५८ से अकार । द्वित्व, ओल्ल पूर्ववत् । अट्टो । कहीं कहीं स्य और स्त को भी टादेश होता है । (पर्यस्यन्) 'पर्यस्तपर्याण०' मे निष्ठा प्रत्यय की अविचक्षा होने से ल आदेश । 'स्यस्तयोरपि' से स्य को ट आदेश । पूर्ववत् टद्वित्व । पल्लट्टतो । (पर्यस्त) पूर्ववत् अन्यकार्य, टादेश विकल्प से । पल्लट्टो । पल्ल में पल्लत्थो । पूर्वसूत्र में साधुत्व दिखा

दिया है। व्यवस्थित विकल्प होने से कही नहीं भी होगा। (विनश्यन्) २५ से न को ण। ४ से यलोप। २६ से सकार। ६ से द्वित्व। विणस्सतो ॥ २२ ॥

पत्तने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्दे युक्तस्य टकारो भवति। पट्टण (३-५० ट्द्वि०, २-३ ४२ न्=ण्, ५-३० बि०) ॥ २३ ॥

मृत्तिकापत्तनयोश्च—एतयोर्युक्तस्य तस्य ट स्यात्। मट्टिआ। पट्टण ॥ २३ ॥
मृत्तिका और पत्तन शब्द के द्वित्व त्त को ट हो। (मृत्तिका) त्त को ट। द्वित्व। २ से कलोप। ९ से ऋ को अकार। मट्टिआ। (पत्तनम्) टकारादेश, द्वित्व। २५ से न को ण। पट्टण ॥ २३ ॥

न धूर्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त इत्येवमादिषु त्त इत्येनस्य टकारो न भवति। धुत्तो (३-३ र्लोप, ३-५० त्द्वि०, ५-२९ ह्रस्व, ५-१ ओ)। कित्ति (३-३ र्लोप, ३-५० त्द्वि०, ५-२९ ह्रस्व)। वत्तमाणं (३-३ र्लोप, ३-५० त्द्वि०, २-४२ न्=ण्, ५-३० बि०)। वत्ता (४-१ आ=अ, ३-३ र्लोप, शे० पू०)। आवत्तो (५-१ ओ, शे० पू०)। संवत्तओ (३-३ र्लोप, ३-५० त्द्वि०, २-२ क्लोप, शे० पू०)। णिवत्तओ (२-४२ न्=ण्, शे० पू०)। वत्तिआ (३-३ र्लोप, ३-५० त्द्वि०, २-२ क्लोप)। अत्तो। कत्तरी। मुत्ती (पूर्ववद्रलोपो ह्रस्वादिकञ्च)। धूर्त, कीर्ति, वर्तमानम्, वार्ता, आवर्त, सवर्तक, निवर्तक, वर्तिका, आर्त, कर्तरी, मूर्ति ॥ २४ ॥

न धूर्तादिषु—एषु त्तस्य टकारो न स्यात्। धुत्तो। मुत्तो। सुहुत्त। कत्तरी। आवत्तो। कित्ती। वत्ता। भत्तारो। कत्तारो ॥ २४ ॥

धूर्तादिक शब्दों में त्त को ट आदेश नहीं होगा। (धूर्त, मूर्त, सुहुर्त) सर्वत्र ५ से रेफलोप। ६ से त्द्वित्व। ५९ से उकार। धुत्तो, मुत्तो, सुहुत्तो। (कर्त्तरी) कत्तरी। (आवर्त) आवत्तो। (कीर्ति) 'हृदीत पानीयादिषु' से ई को इकार। कित्ती। (वार्ता) ५८ से अकार। वत्ता। (भर्तार, कर्तार) भत्तारो। कत्तारो। लोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २४ ॥

गर्ते डः ॥ २५ ॥

गर्तशब्दे त्तस्य डकारो भवति। गड्डो (३-५० ड्द्वि०, ५-१ ओ) ॥

गर्ते ड —अत्र त्तस्य ड स्यात्। गड्डो ॥ २५ ॥

गर्त-शब्द में त्त को ड हो। ६ से द्वित्व। गड्डो ॥ २५ ॥

गर्दभसंमर्दवितर्दिविच्छर्दिषु र्दस्य ॥ २६ ॥

एतेषु र्सस्य डो भवति । गडडहो (३-५० ड्वि०, २-२७ भू = ह्, ५-१ ओ) । समड्डो (पूर्व०) । विअड्डी (२-२ तलोप, ३-३ तलोप, ड्वि० पू०, ५-१८ दीर्घ) । विछड्डी (पूर्व०) ॥ २६ ॥

गर्दभसमर्दवितर्दिविच्छदिषु र्सस्य—एषु र्सस्य वा डादेश स्यात् । गड्डहो, गड्हो । समड्डो, समहो । विअड्डी, विअही । विच्छड्डी, विच्छही ॥ २७ ॥

गर्दभ इत्यादिक शब्दों में र्द को विकल्प से ड हो । (गर्दभ) र्द को ड, द्वित्व । २३ से भ को ह । गड्डहो । पञ्च मे—५ से सर्वत्र रेफलोप । द्वित्व । गड्हो । (समर्द) समड्डो, समहो । विअड्डी, विअही । विच्छड्डी, विच्छही । डादेश, रेफलोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २६ ॥

त्यथ्यद्या चछजाः ॥ २७ ॥

त्य-थ्य-द्य इत्येतेषां च-छ-ज इत्येते यथासंख्य भवन्ति । त्यस्य, णिच्च (२-४२ नू = ण, ३-५० च्छि०, ५-३० वि०) । पच्चच्छ (३-३ तलोप, ३-३० क्षू = छ्, ५-३० वि०) थ्यस्य, रच्छा । मिच्छा । पच्छं । (३-५० छ्वि०, ३-५१ छ् = च्) । द्यस्य, विज्जा (३-५० ज्वि०) । बेज्जो (१-३४ ऐ = ए, पूर्व० ज्वि०, ५-१ ओ) । नित्यम्, प्रत्यक्षम्, रथ्या, मिथ्या, पथ्यम्, विद्या, वैद्य ॥ २७ ॥

त्यथ्यद्या चछजा — एषा यथासंख्यमेते आदेशा स्युः । (त्यस्य) पच्चक्ख । मच्चलोओ । सच्च । णिच्च । (थ्य०) पच्छो । णोपच्छो । रच्छा । मिन्छा । (द्य०) अज्ज । विज्जा । जूअ । मज्ज । पड्विज्जइ । 'यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यथ्यद्येषु तु दृश्यते' । अत्तओ । सामत्थ । आतित्थ । गद् । अण्वद् ॥ २७ ॥

त्य, थ्य, द्य, इनको क्रम से च छ ज आदेश हों । उदाहरण—(प्रत्यक्ष) त्य को च आदेश । ६ से द्वित्व । ३४ से च को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । अनुस्वार, ओकार, सर्वत्र पूर्ववत् । रेफलोप ५ से । पच्चक्ख । (मर्त्यलोक) रेफलोप, चकारादेश, पूर्ववत् । २ से कलोप । मच्चलोओ । (सत्यम्) त्य को च, द्वित्व पूर्ववत् । सच्च । (नित्यम्) २५ से न को ण । णिच्च । (थ्य) (पथ्य) उक्त सूत्र से छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । पच्छो । (नेपथ्य) पूर्ववत् छकार, द्वित्व, चकारादेश । २५ से णकार । णोपच्छो । एवम् (रथ्या) रच्छा । (मिथ्या) मिच्छा । (द्य०) (अद्य) द्य को जकार । ६ से द्वित्व । अज्ज । (विद्या) विज्जा । (द्युतम्) द्य को ज । २ से तलोप । जूअ । (मद्यम्) मज्ज । (प्रतिपद्यते) ५ से रेफलोप, 'प्रतिवेत्तस०' से त को ड । १८ से प को व । द्य को ज, द्वित्व । आत्मनेपद के स्थान पर परस्मैपद । २ से तलोप । पड्विज्जइ । 'त्य थ्य, द्य' तीनों में प्रयोगानुकूल यकार का लोप भी होता है । (अत्यय) ४ से त्य के य का लोप । ६ से द्वित्व । २ से यलोप । ४२ से ओकार । अत्तओ । (सामर्थ्यम्)

पूर्ववत् यलोप । ४ से रेफलोप । द्वित्व ६ से, तकार ७ से । सामर्थ्य । (आतिथ्यम्)
आतिथ्य । (गद्यम्) गद्य । (अवद्यम्) अवद्य ॥ २० ॥

ध्यह्योर्भः ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इत्येतयोर्ज्ञकारो भवति । ध्यस्य, मज्झं (३-५० झ्द्वि०, ३-५१ झ् = ज्, ५-३० बि०) । अज्झाओ (५-१ ओ, शे० पू०) । ह्यस्य, वज्झाओ (४-१ आ = अ, २-२ क्लोप, शे० पू०) । गुज्झाओ (पूर्व०) । मध्य, अध्याय, वाह्यक, गुह्यक ॥ २८ ॥

ध्यह्योर्भः^१—एतयोर्भः स्यात् । सप्ता । वप्ता । गुज्झ । सणज्झइ । जुज्झइ ।
मुज्झइ । 'वक्तव्य साध्वसे ध्वस्य भादेशोऽपि विभाषया' । सज्झस । पच्चे-साहस ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इनको झ हो । (सध्या) झादेश । ६ से द्वित्व अनुस्वार से पर को नहीं होता है । सप्ता । (वन्ध्या) बप्ता । (गुह्यम्) ६ से द्वित्व । ७ से जकार । गुज्झ । (सनह्यते) णकारादि भी पूर्ववत् । सणज्झइ । (युध्यते) २५ से य को जकार । जुज्झइ । (मुह्यते) मुज्झइ । 'साध्वस' शब्द में झादेश विकल्प से होगा । जहाँ झादेश हुआ वहाँ द्वित्व, जकार, पूर्ववत् । ५८ से अकार । सज्झस । पक्ष में ५ से यलोप । २३ से धकार को हकार । साहस ॥ २८ ॥

नोट—न (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२५) नो ण सर्वत्र । (४) अधो मनयाम् । (२६) शषो स । (९) ऋतोऽत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

ष्कस्कक्षा खः ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षा खकारो भवति । ष्कस्य, सुक्ख (३-५० ख्द्वि०, ३-५१ ख् = क्, ५-३० बि०) । पोक्खरो (१-२० सू० स्प०) । स्कस्य, खंदो । खंधो । (४-१७ वर्गान्त बि०, ५-१ ओ) । क्षस्य, खदो । जक्खो (२-३१ सू० स्प०)^१ ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षा ख — एषा ख स्यात् । 'ष्कस्कयोर्त्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया' । तेन सुक्ख, सुक् । पोक्खर, पोक्कर । णिक्खओ, णिक्कओ । (स्क०) खंधो । क्वचिन्नैव, दुक्कर । णिक्कवो । सकञ्च । सकारो । णमक्कारो । तक्करो । (क्षस्य) जक्खो, रक्खसो ॥ २९ ॥

ष्क-स्क-ख इनको ख आदेश हो । स्क और ष्क को विकल्प से हो । (शुष्कम्) २६ से श को सकार । प्रकृत सूत्र से ष्क को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । सुक्ख । पक्ष में ३ से षलोप । शेष क को द्वित्व । सुक्क । (पुष्करम्) १ से उ को ओ । अन्य कार्य पूर्ववत् । पोक्खर । पोक्करं । (निष्कय) ५ से रेफलोप । ष्क को ख विकल्प से । २५ से न को ण । २ से यलोप । द्वित्व, ख को क पूर्ववत् । णिक्खओ । पक्ष में-३ से षलोप । ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । णिक्कओ । (स्कन्ध) स्क को ख हो गया । खंधो । कहीं ष्क स्क को ख आदेश नहीं होगा । (दुष्करम्)

१. शुष्क, पुष्कर, स्कन्द, स्क ध, क्षत, यक्षा । सुक्खमिति पाठे मुष्क इति ।

२ एव सजीवन्यादिसंभत पाठः ।

३ से षलोप । ७ से द्वित्व । दुक्कर । (निष्कृप) १५ से न को ण । ९ से ऋ को अकार । १८ से प को व । अन्य कार्य पूर्ववत् । (सस्कृतम्) खादेश नहीं हुआ । 'मासादिषु वा' से अनुस्वारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सक्रअ । (सस्कार) सकारो । (नमस्कार) पूर्ववत् । न को ण, सलोप, कद्वित्व । णमकारो । परतु 'णमो अरि हताण'—इस आर्ष प्रसिद्ध मन्त्र में 'एसो पच णमुक्कारो सव्वपावप्पणासणो । मगलान अ सव्वेसि पढम हवइ मगल' ॥ इस वचन में 'णमुक्कार' उकारयुक्त है, अत आर्षत्वात् अथवा ३१ से अ को उ हो जायगा । 'णमुक्कारो' यही होगा । (तस्कर) तक्करो । (च्) (यच्) २४ से य को ज आदेश । खादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । जक्खो । (रात्तस) ५८ से आ को अकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । रक्खसो ॥ २९ ॥

अक्ष्यादिषु च्छः ॥ ३० ॥

अक्षि इत्येवमादिषु क्षकारस्य च्छकारो भवति । अच्छी (३-५० छद्वि०,^१ ३-५१ छ्=च्, ५-१८ दीर्घ) । लच्छी (३-२ मलोप, शो० पू०) । लुण्णो (५-१ ओ) । छीर (स्पष्ट) । लुद्धो (३-३ वलोप, ३-५० धद्वि०, ३-५१ ध्=द्, ५-१ ओ) । उच्छित्तो (३-१ तपयोलोप, ३-५० छद्वि०, ३-५१ चत्व, ३-५० तद्वि०, ५-१ ओ) । सरिच्छं (१-२ सू० स्प०) । उच्छू (१-१५ सू० स्प०) । उच्छा (५-४७ आत्मवत् कार्य, शो० पू०) । रिच्छो (१-३ ऋ=रि, ३-५० छद्वि०, ३-५१ छ्=च्, ५-१ ओ) । मच्छिआ (२-२ क्लोप,^२ शो० पू०) । लुअं (२-२ तलोप, ५-३० बि०) । छुर (५-३० बि०) । छेत्त (३-३ रलोप, ३-५० तद्वि०, ५-३० बि०) । वच्छो (३-५० छद्वि०, ३-५१ छ्=च्, ४-१८ पु०, ४-६ स्लोप, ५-१ ओ) । दच्छो (पू०) । कुच्छी (५-१८ दीर्घ, शो० पू०) । अक्षि-लक्ष्मी-ध्रुण-क्षीर-ध्रुव-उत्क्षिप्त-सदक्ष-इक्षु-उक्षन्-क्षार-ऋक्ष-मक्षिका-क्षुत क्षुर^३ क्षेत्र-वक्षस्^४-दक्ष-कुक्षि-इत्येवमादयः^५ ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिषु छ — एषु छ रयात् । अच्छीइ । छीर । छुर । छार । मच्छिआ । रिच्छो । लच्छी । लुहा । दच्छो ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिक शब्दों में च को छ आदेश हो । (अक्षिणी का अक्षिणि) च को छकार, ६ से द्वित्व, ७ से च आदेश । अच्छीइ । विभक्ति-कार्य पञ्चम परिच्छेद में कहेंगे । (क्षीरम्) छ आदेश । आदिस्थ छकार है, अत द्वित्व नहीं होगा । छीर । (क्षुरम्) छुर । (क्षारम्) छार । (मक्षिका) यहाँ आदेशभूत छ आदिस्थ नहीं है, अत द्वित्व चकार हो जायगा । २ से कलोप । मच्छिआ । (ऋत्त) १२ से ऋ को रि । छादेश । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । रिच्छो । (लक्ष्मी) ४ से मलोप, अ य कार्य पूर्ववत् । लच्छी । (लुधा) ३३ से ध को ह । लुहा । (दत्त) दच्छो ।

१ चकारादितश्चकार आदेशो बोध्य । तथैव च लुग्णादिषु दृश्यते । २ क्षुरे विकल्प । छुरो, क्षुरो इति पठन्ति केचित् । ३ वृक्ष इति केचित् । ४ आर्षे इक्खू, खीर, सारि क्खमित्याद्यपि दृश्यते । ५० ।

नोट—न (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ (७) वर्गेषु युज पूर्व । (३४) ष्कस्कां ख । (५) सर्वत्र लवरास् । (२) कगच्चतदपयवा प्रायो लोप । (२५) नो ण सर्वत्र । (१८) पो व (४) अधो मनयाम् । (४२) अत ओत् सो । (२४) आदेश्यो ज । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) खघथधमा ह । (२६) शषो स ।

क्षमावृक्षक्षणेष्वा ॥ ३१ ॥

एतेषु क्षकारस्य छकारो भवति वा । छमा, खमा^१ (३-२९ क्ष = ख) । वच्छो, रुक्खो (१-३२ सू० स्प०) । छणं, खणं (पक्षे ३-२९ क्ष = ख, ५-३० वि०) । 'वृक्ष'शब्दे ऋकारस्याकारे कृते, क्षणशब्दे चोत्सवाभिधा यिनि छत्वमिष्यते^२ ॥ ३१ ॥

क्षमावृक्षक्षणेष्वा—एषु वा छ स्यात् । पक्षे ख । छमा, खमा । वच्छो, रुक्खो । छणो, खणो । 'उत्सवार्थे क्षणे छत्व, मुहूर्त्ते तु खणो भवेत्' । सूत्रे क्षमेति केचित् ॥ ३१ ॥

क्षमा-वृक्ष-क्षण शब्दों में क्ष को छ विकल्प से हो । (क्षमा) 'अ क्षमाश्चाघयो' इससे क्ष और मकार का विश्लेषण करके मध्य में अकारागम होगा । क्ष को छकार । छमा । पक्ष में ३४ से क्ष को ख आदेश । खमा । (वृक्ष) ९ से ऋ को अकार । छकार आदेश । ६ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । ओत्व पूर्ववत् । वच्छो, पक्ष में 'वृक्षे वेन रुवा' १३३ । से वृ को रु आदेश । ३४ से क्ष को ख आदेश । द्वित्व, कादेश पूर्ववत् । रुक्खो । (क्षण) छादेश । छणो । पक्ष में-खणो । 'उत्सव अर्थ में छादेश छणो और मुहूर्त्त अर्थ में खणो । कोई 'क्षमा' के स्थान पर 'क्षमा' पढ़ते हैं । पूर्ववत् साधुत्व ॥ ३१ ॥

ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हाः ॥ ३२ ॥

ष्म—इत्येतस्य पक्षमविस्मयशब्दयोश्च युक्तस्य म्हाकारो भवति । ष्मस्य, गिम्हो (३-३ रेफलोप, ह्रस्व संयोगे—ई = इ, ५-१ ओ) । उह्मा (५-४७ आत्मवत् कार्य्य, शे० पू०) । पह्मो (५-१ ओ, शे० पू०) । विम्हो (२-२ यलोप, शे० पू०) । ग्रीष्म, उष्मन्, पक्षमन्, विस्मया ॥

ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हा—एषु युक्तवर्णस्य म्हादेश स्यात् । गिम्हो । पम्हो । विम्हो ॥ ३२ ॥

ष्म को और पक्षम-विस्मय शब्दों के युक्त वर्ण को 'म्हा' आदेश हो । (ग्रीष्म) ष्म को म्हा आदेश । ३६ से ईकार को इकार । ५ से रेफलोप । गिम्हो । (पक्षम) ष्म को म्हा आदेश । लिङ्गव्यत्यय । नपुसक-लिङ्ग का पुलिङ्ग । पम्हो । (विस्मय) स्म को म्हा आदेश । २ से यलोप । विम्हो ॥ ३२ ॥

नोट—न (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (३) उपरि लोपः कगच्चतदपयसाम् । (१) उत ओत् तुण्डसमेषु । (५) सर्वत्र लवरास् ।

१ क्षमा पृथिवी, खमा क्षाति । हे० । २ क० पु० छणो । क्षण उत्सव इत्यर्थ । अ० पा० । ३ सजीवनोसमत पाठोऽयम् ।

(२५) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (९) ऋतोऽत् । (१८) पो व । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (२४) आदेर्यो ज । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२२) ऋ रीति । (४) अधो मनयाम् । (२३) खघथधभा ह ।

ह्रस्वणक्षणां णः ॥ ३३ ॥

ह्रादीनां ण इत्ययमादेशो भवति । ह्रस्य, वण्ही, जण्ह (५-१८ दीर्घ) । स्नस्य, न्हाणं (५-३० बि०, २-४२ न्=ण्) । पण्हुदं (३-३ र्लोप, १२-३ त्=द्, ५-३० बि०) । णस्य, विण्ह (५-१८ दीर्घ) । कण्हो (३-६१ विप्रकर्षात् ऋ=अ, ५-१ ओ) । क्षणस्य, सण्हं (२-४३ श्=स्, विप्रकर्षात् बाहुलकेन लस्यात्वे, ५-३० बिन्दु) । तिण्ह (ह्रस्व सयोगे ती=ति, शो० पू०) । श्नस्य, पण्हो (३-३ र्लोप, ५-१ ओ) । सिण्हो (२-४३ श्=स्, शो० पू०) । वह्नि, जह्नु, स्नानम्, प्रस्नुतम्, विष्णु, कृष्ण, श्लक्ष्णं, तीक्ष्णम्, प्रश्न, शिश्न ॥ ३३ ॥

ह्रस्वणक्षणां णः — एषा ण स्यात् । जण्ह । जाण्हवी । ण्हाण । जोण्हा । विण्ह । जिण्ह । तिण्ह । 'तीव्रार्थे तीक्ष्णशब्दे णो, निशितार्थे तु खो भवेत्' । निशि तार्थे तु-तिक्ख । श्लक्ष्णम् । 'उपरि क्वापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य वा' इति शलोप । लण्ह । (श्नस्य) पण्हा । अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

ह्रस्व ण णश्च इनको णः आदेश हो । (जह्नु) ह्र को णः आदेश । कोई 'अधो मनयाम्' से नकारलोप के अनन्तर णः मानते हैं । परन्तु नित्यत्वात् प्रथम ही णः हो जायगा । ५२ से दीर्घ । (जाह्वी) जाण्हवी । (स्नानम्) ण्हाण । २५ से न को ण । (ज्योत्स्ना) २ से तलोप । ४ से यलोप । ण्हादेश । जोण्हा । (विष्णु) ५२ से ऊकार । विण्ह । (जिष्णु) जिण्ह । (तीक्ष्णम्) ३६ से ह्रस्व इकार । च्च को णः आदेश । तिण्ह । तीव्र अर्थ में तिण्ह । निशित तीक्ष्ण अर्थ में तिक्ख । ४ से नलोप । ३४ से ख आदेश । ६ से द्विस्व, ७ से ककार । (श्लक्ष्णम्) 'उपरि क्वापि' से शलोप । लण्ह । (प्रश्न) ५ से रेफलोप । पुलिङ्ग का प्राकृतत्वात् स्त्रीलिङ्ग । पण्हा । (अश्नु) अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

चिह्ने न्यः ॥ ३४ ॥

चिह्नशब्दे युक्तस्य न्य इत्ययमादेशो भवति । चिन्धं । (१-१२ सू० स्प०) ॥ ३४ ॥

चिह्ने न्य — अत्र न्य स्यात् । चिन्ध ॥ ३४ ॥

चिह्न शब्द में ह्र को न्य आदेश हो । (चिह्नम्) न्धादेश । चिन्धम् ॥ ३४ ॥

ष्णस्य फः ॥ ३५ ॥

ष्ण इत्येतस्य फ इत्ययमादेशो भवति । पुष्फं (३-५० फ्द्वि०, ३-५१ फ्=प्, ५-३० बि०) । सप्फं (२-४३ श्=स्, शो० पू०) । णिष्फा

ओ । (२-३२ न् = ण् , २-२ प्लोप , फट्त्वित् पत्व च पू० , ५-१ ओ) ।
पुष्पम् , शष्पम् , निष्पाप ॥ ३५ ॥

स्पस्य फ — ष इत्येतस्य फ स्यात् । पुष्फ । सप्फ । निष्फाओ । निष्फण्ण ।
'श्लेषमशब्दे तु फादेश ष इत्यस्य प्रचक्षते' । सेष्फो । सलेसमा इति लोके ॥ ३५ ॥

ष्प को फ आदेश हो । (पुष्पम्) फ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से पकार । पुष्फ ।
(शष्पम्) २६ से श को सकार । अन्यकार्य पूर्ववत् । सप्फ । (निष्पाप) २५ से
न को ण । २ से प्लोप । फादेशादि पूर्ववत् । निष्फाओ । अथवा 'प्रायो लोप'
निष्फावो । (निष्पञ्चम्) निष्फण्ण । श्लेषम-शब्द में भी ष को फ आदेश होता है ।
५ से लकार का लोप । २६ से श को स । फ आदेशादि पूर्ववत् । सेष्फो ।
'सलेस्मा' लोक में होता है । शकार लकार का वर्ण विश्लेषण करके मध्य में अकारागम ।
२६ से श ष को सकार । सलेस्मा ॥ ३५ ॥

स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य ॥ ३६ ॥

स्प इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति । फंसो
(४-१५ बिन्दुः , ३-३ प्लोप , २-४३ श् = स् , ५-१ ओ) । फंदणं (२-४२
न् = ण् , ५-३० बिं० , शो० पू०) स्पर्श , स्पन्दनम् ॥ ३६ ॥

स्पस्य — स्पस्य फ स्यात् । फंसो । 'बिन्दादीदूत्परस्येह द्वित्व शेषस्य नेष्यते । क्वचि-
त्स्य क्वचित्पस्य लोप स्याक्षर इष्यते' ॥ परोष्पर । वणस्सई । क्वचित् छादेशोऽपि-छिहा ॥

स्प को फ आदेश हो । (स्पर्श) स्प को फ आदेश । ५ से रेफलोप । २६ से
श को स । ६१ से अनुस्वारागम । (बिन्दु०) अनुस्वार-आकार-ईकार-ऊकार से पर
लोपादि से अवशिष्ट वर्ण को द्वित्व नहीं होता है । अतः सकार को द्वित्व नहीं हुआ ।
फंसो । 'स्प' अक्षर के कहीं सकार का और कहीं पकार का लोप हो । (परस्परम्)
सलोप । ६ से द्वित्व । ३५ से बहुलग्रहण से अकार को ओकार । परोष्पर ।
(वनस्पति) पलोप, सद्वित्व । ५२ से इकार को दीर्घ । २ से तकारलोप । २५ से
न को ण । वणस्सई । कहीं स्प को छकारादेश भी होता है । (स्पृहा) १० से
अकार को इकार । छिहा ॥ ३६ ॥

नोट—न (३४) ष्कस्कां स । (९) ऋतोऽत् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।
(७) वर्गेषु युज पूर्व । (३६) इदीत पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लवरांम् ।
(२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (४) अधो मनयाम् । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ ।
(२६) शषो स । (२५) नो ण सर्वत्र ।

सि च ॥ ३७ ॥

स्पस्य क्वचित् सि इत्ययमादेशो भवति । पाडिसिद्धी । (१-२ सू०
स्प०) । प्रतिस्पद्धी ॥ ३७ ॥

वाष्पेऽश्रुणि हः ॥ ३८ ॥

वाष्पशब्दे ष इत्येतस्य हकारो भवति अश्रुणि वाच्ये । बाहो

(५-१ ओ, ३-५४ द्वित्वं न) । अश्रुणि किम् ? बष्पो (४-१ वा = व, ३-३५ ष्प = फ्, ३-५० फ्रि०, ३-५१ फ् = प्, ५-१ ओ) । उह्य^१ (५-४७ आत्मवत्) । बाष्प, ऊष्मा ॥ ३८ ॥

बाष्पेऽश्रुणि ह — अश्रुण्यर्थे बाष्पशब्दस्य ष्स्य ह स्यात् । बाहो । मण्डूक प्लुत्या वेति सबध्यते । तेन—‘वष्पमोक्ख करइस्स’ इत्यादौ न । ‘क्वचिद् दक्षिण-शब्देऽपि क्षस्य हादेश इष्यते’ । दाहिणो । क्वचिद्ग्रहणात् न सर्वत्र । दक्खिणो । दक्खिण्ण-इत्यादौ न ॥ ३८ ॥

अश्रु अर्थ में बाष्पशब्द के ष्प को ह आदेश । (बाष्प) ह आदेश हो गया । बाहो । ‘मण्डूकप्लुति’ से ‘व्मावृत्तचणेषु वा’ से वा की अनुवृत्ति लाने से यह अर्थ होगा कि कहीं ह आदेश नहीं होगा । जैसे—‘वष्पमोक्ख करइस्स’, ‘ष्स्य फ्’ से फ आदेश । द्वित्व, पकार पूर्ववत् । ‘वष्फ’ इति । कही ‘दक्षिण’शब्द में भी च को ह आदेश होता है । (दक्षिण) च को हकार । दाहिणो । क्वचित् ग्रहण है, अर्थात् कहीं किसी स्थलविशेष में होगा, सर्वत्र नहीं । अतः (दक्षिण) में ह आदेश नहीं होगा । किन्तु ३४ से च को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । दक्खिणो । (दाक्षिण्यम्) पूर्ववत् च को ख आदेश, द्वित्व, ककार । ४ से यलोप । शेष णकार को ६ से द्वित्व । ५८ से आकार को ह्रस्व अकार । दक्खिण्ण ॥ ३८ ॥

कार्षापणे ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्दे युक्तस्य हकारो भवति । काहावणो (२-१५ प् = व्, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ॥ ३९ ॥

कार्षापणे—अत्र युक्तस्य ह स्यात् । काहावणो ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्द में युक्त ‘ष’ को ह होय । (कार्षापण) ष को ह आदेश । १८ से प को वकार । काहावणो ॥ ३९ ॥

३

श्वत्सप्सां छः ॥ ४० ॥

एतेषां छकारो भवति । श्वस्य, पच्छिम (३-५० छ्रि०, ३-५१ छ = च्, ४-१२ वि०) । अच्छेर (१-५ सू० स्प०) । त्सस्य, वच्छो (५-१ ओ) । वच्छरो (३-५० छ्रि०, ३-५१ छ् = च्, ५-१ ओ) । प्सस्य, लिच्छा । जुगुच्छा (स्पष्टम्) । पश्चिमम्, आश्चर्यम्, वत्स, वत्सर, लिप्सा, जुगुप्सा ॥ ४० ॥

श्वत्सप्सा छ — एषा छ स्यात् । (श्वस्य) णिच्छओ । पच्छिमो । (त्सस्य) वच्छो । उच्छाहो । (प्सस्य) लिच्छा । जुगुच्छा । ‘छादेश श्वत्सयो कापि न मन्यन्ते मनीषिणः’ । णिच्छलो । इह तु वा-ऊसित्तो । ‘ईदूताविदुतो स्थाने स्याता लक्ष्यानु-रोधत’ । पक्षे-उच्छित्तो ॥ ४० ॥

श्व + त्स + प्स इनको छकार हो । (निश्चय) श्व को छ आदेश । ६ से द्वित्व ।

१ क्वचिदय पाठो न दृश्यते ।

६, १० प्रा०

७ से चकार । २५ से न को ण आदेश । २ से यलोप । ४२ से ओकार । णिच्छओ । (पश्चिम) पूर्ववत् । पच्छिमो । 'त्स' का उदाहरण—(वत्स) वच्छो । (उत्साह) उच्छाहो । (प्स का)—(लिप्सा) लिच्छा । (जुगुप्सा) २ से गलोप । जुउच्छा । लोप प्रायिक है, अतः जुगुच्छा । 'श्च त्स' को सर्वत्र छकार नहीं होता है । अतः निश्चल, उत्सिक्त—इत्यादिक में छ्वादेश नहीं होगा । (निश्चल) २५ से न को णकार । 'उपरि क्वापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा पूर्वस्थानिक सकार मानकर ३ से सलोप । ६ से द्वित्व । णिच्छलो । (उत्सिक्त) यहाँ विकल्प से छकार का निषेध होगा । ३ से तकार और क्त के ककार का लोप होगा । लक्ष्यानुरोध से उकार को उकार होगा । बिन्दु, दीर्घ—आ, ई, ऊ से पर वर्ण को द्वित्व नहीं होता है, अतः उकार से पर सकार को द्वित्व नहीं हुआ । तकार को द्वित्व । असित्तो । पच में—छकार । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । उच्छित्तो ॥ ४० ॥

नोट—न (२६) शपो स । (५) सर्वत्र लवराम् । (६१) वक्रादिषु । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (५२) सुभिषुषु दीर्घ । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२५) नो ण सर्वत्र । (१०) इट्यादिषु । (३४) ष्कस्कां ख । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (४) अधो मनयाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१८) पो व । (४२) अत ओत्सो ।

वृश्चिके ञ्लः ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्दे श्चकारस्य ञ्ल इत्ययमादेशो भवति । विञ्छुओ (शेषं १-१५ सू० स्प०) ॥ ४१ ॥

वृश्चिके ञ्ल —अस्य ञ्ल स्यात् । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्द में श्च को ञ्ल आदेश हो । (वृश्चिक) १० से श्च को इकार । 'उदिञ्चुवृश्चिकयो' से श्च-गत इकार को उकार । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४२ ॥

उत्सुक, उत्सव—इत्येतयो छकारो न भवति । 'श्चत्सप्सां छ' इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । उत्सुओ (२-२ क्लोप, ५-१ ओ) । उत्सवो (३-१ तलोप, ३-५० सद्धि०, २-२ प्रायोग्रहणात् लोपो न, शे० पू०) ॥ ४२ ॥

नोत्सुकोत्सवयो —एतयो त्सस्य छदेशो न स्यात् । ऊसुओ । ऊसओ ॥ ४२ ॥

उत्सुक और उत्सव शब्द में 'त्स' को छकार नहीं होगा । (उत्सुक) ३ से तकारलोप । लक्ष्यानुरोध से उकार को उकार । तथा दीर्घ से पर को द्वित्व नहीं होगा । २ से ककार का, उत्सव में वकार का लोप होगा । ऊसुओ । (उत्सव) ऊसओ ॥ ४२ ॥

न्मो मः ॥ ४३ ॥

न्म इत्येतस्य म इत्ययमादेशो भवति । अधो लोपे प्राप्ते । जम्मो (३-५० मद्धि०, ५-१ ओ) । वम्महो (२-३९ सू० स्प०) । जन्म, मन्मथ ॥ ४३ ॥

न्मो म — न्म इत्यस्य म स्यात् । उम्माओ । सम्मग्गो । जम्मो ॥ ४३ ॥

न्म इसको म आदेश हो । (उन्माद) न्म को मकार हो गया । ६ से मकारद्वित्व । २ से दकारलोप । ४२ से ओकार । उम्माओ । (सन्मार्ग) म आदेश, द्वित्व । ५ से रेफलोप । द्वित्व । ५८ से आ को अकार । ओत्वादि पूर्ववत् । सम्मग्गो । (जन्म) न्म को मकार । द्वित्व । 'नसन्तप्रावृट्' ४+१८ से पुञ्जिङ्ग । ओकार पूर्ववत् । जम्मो ॥ ४३ ॥

नोट—न (२५) नो ण सर्वत्र । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (१०) इदृश्यादिषु । (४२) अत ओत्सो । (५) सर्वत्र लवराम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३२) त्यथ्यद्या चङ्गजा ।

मृज्जपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः ॥ ४४ ॥

मृ ङ इत्येतयो पञ्चाशत्-पञ्चदशशब्दयोश्च युक्तस्य णकारो भवति । म्मस्य, पज्जुण्णो (३-३ र्लोप, ३-२७ द् = ज्, ३-५० जणयो द्वि०, ५-१ ओ) । झस्य^१ जण्णो (२-३१ य् = ज्, शो० पू०) । विण्णणं (३-५० णद्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० वि०) । पण्णासा (२-४३ श् = स, ४-७ त् = आ, शो० पू०) । पण्णरहो (३-५० ण्द्वि०, २-१४ द् = र्, २-४४ श् = ह्, ५-१ ओ) । प्रद्युम्न, यङ्ग, विज्ञानम्, पञ्चाशत्, पञ्चदश ॥ ४४ ॥

मृज्जपञ्चाशत्पञ्चदशसु^२ ण — मृज्जयो पञ्चाशत्-पञ्चदश इत्येतयोर्यो युक्तो वर्णस्तस्य ण स्यात् । पज्जुण्णो । णिण्णआ । अहिण्णण । विण्णण । पण्णासा । पण्णरह ॥ ४४ ॥

मृ, ज्ञ-इन अक्षरों को और पञ्चाशत्-पञ्चदश शब्दों के युक्त वर्ण को णकार हो । (प्रद्युम्न) ५ से रलोप । ३२ से द् को जकार । मृ को णकार । द्वित्व, ओकार पूर्ववत् । पज्जुण्णो । (निम्नगा) मृ को ण । द्वित्व । २५ से न को ण । २ से गलोप । विण्णआ । 'विण्णगा' व्यवहार्य है । (अभिज्ञानम्) ज्ञ को णकार । द्वित्व । २३ से भ को हकार । २५ से न को णकार । अहिण्णण । एवम् (विज्ञानम्) विण्णण । (पञ्चाशत्) झ को णकार । द्वित्व । २६ से श को स । 'स्त्रियामात्' से आकार । पण्णासा । (पञ्चदश) 'अ' को णकार, द्वित्व । २७ से ह । १७ से रेफ । पण्णरह ॥ ४४ ॥

तालवृन्ते णटः ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते युक्तस्य णट इत्ययमादेशो भवति । तालवेण्टअं (१-१० सू० स्प०) ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते णट — अत्र युक्तस्य णटदेश स्यात् । तालवेण्ट । वृन्तशब्दस्य प्राधान्येनाभिप्रेतत्वात्तालपदोपपद विनापि णटदेश । (वृन्तम्) वेण्ट ॥ ४५ ॥

तालवृन्तशब्द में न्त को णट हो । इससे न्त को णट आदेश । ९ से ञ को अकार । ३१ से एकार । तालवेण्ट । प्रधान वृन्तशब्द ही विवक्षित है । ताल-

१ जो व ८।२।८३ । ङ सम्बन्धिनो अस्य लुग भवति । सज्ञा, सण्णा । कचिन्न भवति, विण्णण । हे० । २ सजीवनीस्थ पाठ ।

शब्द के बिना केवल वृन्त-शब्द में भी 'ण्ट' आदेश होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्।
(वृन्तम्) वेण्ट ॥ ४५ ॥

भिन्दिपाले ण्डः ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्दे युक्तस्य ण्ड इत्ययमादेशो भवति । भिण्डिवालो
(२-१५ प = व्, ५-१ ओ) ॥ ४६ ॥

भिन्दिपाले ण्ड —अत्र युक्तस्य ण्डादेश । भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्द में न्द को ण्ड हो । (भिन्दिपाल) भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

विह्वले भहौ वा ॥ ४७ ॥

विह्वलशब्दे युक्तस्य भकारहकारौ भवतो वा । विब्भलो^१ (३-५०
भद्वि०, ३-५१ भ् = व्, ५-१ ओ) । विह्वलो (३-५४ द्वित्वं न) ।
विह्वलः ॥ ४७ ॥

विह्वले भो वा^२—अत्र युक्तस्य भो वा स्यात् । विब्भलो । पक्षे—विह्वलो ।
'ह्रस्व भ क्वचिदन्यत्र गोजिह्वादावपीण्यते' । गोह्रस्वा ॥ ४७ ॥

(आदेशश्च)

आदेशश्च^३—विह्वलशब्दे आदेशवर्णस्य वा भकार स्यात् । अत्र चकारग्रहणाद् यत्र
सयुक्तस्य भकारस्तत्रैवादेरपि । विब्भलो, विह्वलो ॥

विह्वलशब्द में ह्व को भकार हो । इससे ह्व को भकार हो गया । ६ से भकार-
द्वित्व । ७ से पूर्व भ को बकार । अग्रिम 'आदेशश्च' से चकार को भकार हो गया ।
आदि में भकार है, अतः उसे द्वित्व नहीं होगा । ओकार पूर्ववत् । विब्भलो । पक्ष में-
५ से चलोप । 'न रहो' से हकार के द्वित्व का निषेध हो जायगा । विह्वलो ।
'विह्वल' शब्द के अतिरिक्त अन्यत्र भी ह्व को भ आदेश होता है । (गोजिह्वा) ह्व को
भ आदेश । द्वित्व, चकार पूर्ववत् । २ से जकार लोप । गोह्रस्वा । पक्ष में—जहाँ ह्व को
भ नहीं होगा वहाँ 'आदेशश्च' से चकार को भकार क्यों नहीं होता है ? समाधान यह
है कि—जहाँ ह्व को भ होता है वहीं आदि को भी भ होगा—यह चकारग्रहण से
सूचित होता है । (विह्वल) विब्भलो । विह्वलो ॥ ४७ ॥

नोट—न (२५) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप । (२३)
खघयघभां हः । (२६) शपो स । (२७) दशादिषु ह । (१७) सख्यायां च ।
(९) ऋतोऽत् । (३१) ए शय्यादिषु । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु
युज पूर्व । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आत्मनि यः ॥ ४८ ॥

१ वा विह्वले बौ वश्च ८।२।५८ । विह्वले ह्रस्व भो वा भवति तत्सन्धियोगे च विशब्दे
वस्य वा भो भवति । विब्भलो । हे० । २ क्वचिद् वेब्भलो, तत्र पिण्डसमत्वादेव बोध्यम् ।
३ सजीवनीसम्मत पाठ । ४ इदं सूत्रं नास्ति आमद्वयतौ ।

आत्मशब्दे युक्तस्य पकारो भवति । अप्पा (३-५० पट्टि, ५-४६ राजवत्कार्यम्-आ = अ) ॥ ४८ ॥

आत्मनि प — अत्र युक्तस्य वा प स्यात् । अप्पा । अत्ता । अप्पाणो । 'अविकल्पेन पादेशो माहात्म्ये प्रतिपाद्यते' । माह्व्य ॥ ४८ ॥

आत्मन्-शब्द में सयुक्त त्म को विकल्प से पकार हो । (आत्मा) त्म को प आदेश हो गया । ६ से द्वित्व । अप्पा । पच् मे-४ से मलोप । तकारद्वित्व । ५८ से आकार को ह्रस्व । अत्ता । पच् मे- 'आत्मनोऽप्पाणो वा' इससे अप्पाण आदेश । अप्पाणो । माहात्म्यशब्द में नित्य 'त्म्य' को 'प' आदेश हो । (माहात्म्यम्) ४ से यलोप । त्मको पकार । ६ से द्वित्व । माह्व्य ॥ ४८ ॥

कमस्य ॥ ४९ ॥

कम इत्येतस्य पकारो भवति । रूपं (३-५० पट्टि० , ५-३० बि०) । रूपिणी (पू०) । रुक्म, रुक्मिणी । योगविभागो नित्यार्थ ॥ ४९ ॥

कमस्य—कम इत्यस्य पादेश स्यात् । रूप । रूपिणी । 'भवति स्थानिनोऽम्स्य कुडमलेऽपि पकारता' । कुपल । 'त्वस्य स्थाने कचौ कापि गधद्वेषु च ढ कचित्' । मउक्क । चच्चर । विश्रद्धो । परिश्रद्धो । बुद्धो । थद्धो । कचिदित्युक्तेर्नेह-गत्तरो । सदिद्धो । णिसिद्धो । लद्धो ॥ ४९ ॥

कम को प आदेश हो । (रुक्मम्) प आदेश, पूर्ववत् द्वित्व । रूप । (रुक्मिणी) रूपिणी । 'कुडमल' शब्द में भी ड्म के स्थान पर पकार आदेश हो । (कुडमलम्) ड्म को पकार आदेश । ६१ से अनुस्वारागम । कुपल । अनुस्वार से पर को द्वित्व नहीं होता है, यह प्रथम बता आये हैं । त्व के स्थान पर कही ककार अथवा चकार होता है, और गध द्व ब्ध को ढकार होता है । जैसे-(मृदुत्वम्) त्व को ककार । ६ से कद्वित्व । ९ से ऋ को अकार । ३ से दलोप । मउक्क । (चत्वरम्) त्व को च आदेश । द्वित्व । चच्चर । (विदग्ध) गध को ढकार । ६ से द्वित्व । ७ से ङ । २ से दलोप । विश्रद्धो । (परिश्रद्धि) ङ को ङ । ९ से ऋ को अकार । २ से वलोप । ५२ से ह्रकारदीर्घ । ढ को द्वित्व । ङादेश पूर्ववत् । परिश्रद्धो । (वृद्ध) ङ को ङ आदेश । द्वित्व, ङ आदेश ६+७ से । ११ से ऋ को उकार । बुद्धो । (स्तब्ध) ब्ध को ढ आदेश । पूर्ववत् द्वित्व, ङ आदेश । २९ से स्त को थ आदेश । थद्धो । 'कचित्' कहीं ये आदेश होते हैं, सर्वत्र नहीं । अत गत्तरो (गत्तर) । (सदिग्ध) सदिद्धो । (निषिद्ध) णिसिद्धो । (लब्ध) लद्धो । ३ से व गलोप । ६+७ द्वित्व, ढकार । २५ से न को ण । २६ से ष को स । णिसिद्धो । २ से नलोप । लद्धो ॥ ४९ ॥

नो—न (६) शेषदेशयोर्द्वित्वमनादौ । (४) अधो मनयाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६१) वक्रादिषु । (९) ऋतोऽत् । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (११) उहत्वादिषु । (२९) स्तस्य थ । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (२५) नो ण सर्वत्र । (२६) शषो स ।

शेषदेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥ ५० ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशभूतौ तयोरनादौ वर्तमानयोर्द्वित्वं भवति । शेषस्य तावत्, भुक्तं (३-१ क्लोप, ३-५० त्वि०, ५-३० वि०) । मग्नो (३-३ र्लोप, ३-५० ग्द्वि०, ५-१ ओ) । आदेशस्य, लट्ठी (२-३२ सू० स्प०) । दिट्ठी (१-१८ सू० स्प०) । हत्थो (३-१२ सू० स्प०) । अनादाविति किम् ? खलिअ (३-१ सलोप, २-२ तलोप, ५-३० वि०) । खभो (३-१४ सू० स्प०) । थवओ (३-१२ सू० स्प०) । भुक्तम्, मार्ग, यष्टि, हस्त, स्खलितम्, स्तम्भ, स्तबक. ॥ ५० ॥

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ—सयुक्तस्य अथ उपरि वा स्थिते व्यञ्जने लुप्ते यदवशिष्ट व्यञ्जन तच्छेष । यच्च युक्तस्येव स्थाने आदिष्ट तदादेश । तयो अनादौ वर्तमानोर्भुक्त । अस्त्र शेषादेशयोर्द्वित्वम् । पूर्वञ्चोदाहरणानि प्रपञ्चितानि, तत एवागत व्यम् । अथापि किञ्चिदुदाहिने, शेषस्य तावत्-भुक्ति-भुक्ती । रश्मय-रस्सओ । आसक्त-आसत्तो । तस्कर तक्करो । लग्नम् लग्ग । भोज्यम् भोज्ज । उल्का उक्का । विप्लव-विप्पओ । निष्पण-णिप्पिणो । आदेशस्य-मर्यादा-मजादा । पर्याप्तम्-पप्ताण । कर्तनम् कट्ठण । गर्त-गट्ठा । चेष्टा चेट्ठा । प्रत्यय पच्चओ । आतोद्यम्-आओज्ज । अनादावित्युक्तेनह—स्थविर थचिरो । च्यवन-चवणो । ध्वज धओ । आदेशस्यादिस्थत्वाच्चेह—स्तबक-थवओ । स्पन्द फदो । ध्यानम्-भाण । क्षीण-खीणो । स्थ विरा-थविरा । ध्वज धओ । युक्तस्येत्यधिकाराद् युक्तयोरेव शेषादेशयोर्द्वित्वम् । तेनेह न-तट-तडो । तडाग तलाओ । विशेष-विसेसो । 'बिन्द्वादीदूत्परस्येह द्वित्व कस्यापि नेष्यते' । बिन्दो सख्या सखा । सन्ध्या-सम्मा । वक्र वको । प्रस्विन्नम्-पासिण्ण । निष्पन्द णीसन्दो । 'ईदूताविदुतो स्थाने स्याता लक्ष्यानुरोधत' । इतीकार । उत्सिक्त-उसित्तो । एवमेव लक्ष्यानुसारेण इदुतोरीदूतौ कल्पनीयौ ॥ ५० ॥

इस सूत्र में सयुक्ताक्षर के अध स्थित अथवा उपरि स्थित वर्ण का लोप करने पर जो अवशिष्ट रहे वह शेष तथा सयुक्त व्यञ्जन के स्थान पर जो हो वह आदेश कहलाता है । क्योंकि यह द्वित्वविधायक सूत्र 'युक्तस्य' ३+९ के अधिकार में पठित है । तो यह अर्थ होगा—आदि में विद्यमान नहीं ऐसे युक्त अक्षर का जो शेष अथवा आदेश-स्वरूप व्यञ्जन हो उसे द्वित्व हो । पूर्व में अनेक उदाहरण आ गये हैं । फिर भी उदाहरण तत्तत् सूत्रों के शेष तथा आदेश के दिये हैं । किस किस सूत्र के शेष तथा किस किस सूत्र के आदेश के उदाहरण हैं, अतः उन सूत्रों को दिखाते हैं, उदाहरणों में स्वयं कल्पना कर लेना ।

सूत्र शेष के—(२) कगाडतदपषसां प्रायो लोप । (४) अधो मनयाम् । (३) उपरि लोप कगाडतदपषसां । (५) सर्वत्र लवरांम् ।

आदेशविधायक—(१०) यंशय्याभिमन्युषु । (२१) पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु ल । (३०) तंस्य ट । (२५) गर्ते ड । (२८) हस्य ठ । (३२) त्यथ्यथां चङ्गजा ।

आदि में लोपशेष—(३) उपरि लोप कगाडतदपषसां । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवरांम् ।

आदि में आदेश—(२९) स्तस्य थ । (५३) स्पस्य । (३३) ध्यद्ययोर्झ ।
(३४) ष्कस्कत्ता ख ।

अयुक्त मे आदेश—(१९) टो ड । (२०) डस्य च । (२६) शषो स ।
सख्यादिक शब्दों में भी उक्त ही सूत्र लगते हैं ।

बिन्दु तथा ईकार, ऊकार से परे वर्ण को कभी भी द्वित्व नहीं होता है । जैसे—
सख्या का सखा । वक्र-वको इत्यादि । ह्रस्व इकार, उकार के स्थान पर लक्ष्यानुसार
दीर्घ ईकार, ऊकार होते हैं । जैसे—निष्पन्द का णीसदो । उत्सिक्त का ऊसित्तो—
इत्यादि ॥ ५० ॥

वर्गेषु युजः पूर्वः ॥ ५१ ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशावनादिभूतौ तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते अध ऊर्ध्व^१
च यौ वर्गेषु वर्णौ द्वितीयश्चतुर्थौ वा^२ विहितस्तस्य पूर्वः प्रथमस्तृतीयो
वा भवति । वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथम, चतुर्थस्य तृतीयो द्वित्वेन
विधीयते, अयुग्मयोः प्रथमतृतीयपञ्चमरूपयोः शेषादेशयोस्तु तावेव
भवत । शेषस्य, वक्खाणं (३-२ उभयत्र य्लोप, ४-१ ह्रस्व, ३-५०
ख्द्वित्वे, पूर्व० ख् = क्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । अगघो (३-३
र्लोप, ५-१ ओ) । मुच्छा (४-१ ह्रस्व) । णिज्झरो । लुद्धो ।
णिब्भरो (पू० द्लोपादि) । आदेशस्य, दिट्ठी (१-२८ सूत्रतोऽनुसन्धे
यम्) । लट्ठी (२-३२ सू० स्प०) । वच्छो (३-३० सू० स्प०, शेषम
वदातम्) । विष्परिसो (३-३५ स्प = स्फ्, ३-६२ विप्रकर्ष, पूर्वस्व
रतया रिकारश्च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । णित्थारो (२-४२
न् = ण्, ३-१२ स्त् = य्, शे० स्प०) । जक्खो (१-३१ सू० स्प०) ।
लच्छी (३-३० सू० स्प०) । अट्ठी (३-११ सू० स्प०) । पुप्फ (३-
३५ सू० स्प० । ३-५० सर्वत्र द्वित्वम्) । व्याख्यानम्, अर्घ, मूच्छा,
निर्झरः, लुब्ध, निर्भर, दृष्टि, यष्टि, वक्ष, विस्पर्श, निस्तारः, यक्ष,
लक्ष्मी, अस्थि, पुष्पम् ॥ ५१ ॥

वर्गे^३ युजः पूर्वः—कवर्गादिके पञ्चवर्गमध्ये शेषादेशयोर्द्वित्वे विहिते, युजः =
समाक्षरस्य द्वितीयस्य चतुर्थस्य वा द्वित्वे कृते तस्मादेव पूर्व-यथाक्रम स्वाव्यवहितपूर्व
गतो वर्ण द्वितीयस्य प्रथम चतुर्थस्य तृतीयो वर्णो भवति । पूर्व बहुषूदाहरणेषु प्रपञ्चि
तम् । अथापि अभ्यासाय किञ्चिदुदाह्रियते—सौख्यम् = सोक्ख । मोक्ष = मोक्खो ।
विघ्न = विग्घो । व्याघ्र = वग्घो । मूर्च्छित = मुच्छिज्झो । निर्भर = णिज्झरो । ‘ओत्त्व
सह नकारेण स्यादितो निर्भरेऽपि वा’ । ओज्झलो । गोष्ठी = गोट्ठी । गुणाब्ध =
गुणद्धो । पाथिव = पत्थिज्झो । अध्वग = अद्धज्झो । गुल्फ = गुण्फो । अभ्यास =

१ क० पु० ऊर्ध्वेग । अ० पा० । २ क० पु० ‘अवशिष्टो विहितो य’ अ० पा० ।

३ सजीवन्धनुसारी पाठ एष ।

अवभासो । नक्षत्रम् = णक्प्रत्यय । लक्ष्मी = लच्छी । उपाध्याय = उवज्झाओ । धृष्ट = धिट्ठो । वृद्ध = वुड्ढो । विश्वस्त = वीसत्थो । पुष्पितम् = पुप्फिअ । विह्वल = विव्वलो । पूर्वोक्तै सूत्रै प्राय सेत्स्यन्ति ॥ ५१ ॥

कवर्गादि पाँच वर्गों के वर्णों को द्वित्व करने पर जो सम अक्षर है अर्थात् दूसरा अथवा चौथा अक्षर है उसके द्वित्व करने पर उसका पूर्व अर्थात् द्वितीय का पूर्व प्रथम एव चतुर्थ का पूर्व तृतीय आदेश हो । तात्पर्य यह कि द्वितीय को द्वित्व करने पर उसके प्रथम द्वित्व वर्ण को उस वर्ग का क च ट त प आदेश होगा एव चतुर्थ को द्वित्व करने पर उसका ग ज ङ ड ब आदेश होगा । एतदनुकूल ही सब उदाहरण हैं ॥ ५१ ॥

नीडादिषु ॥ ५२ ॥

नीड इत्येवमादिषु अनादौ वर्तमानस्य च द्वित्व भवति^१ । णेड्ड (स्पष्टम्), 'एन्नीडापीडे' (१-१९) त्यादिना एत्वम् । सोत्त (३-३ र्लोप, ४-६ अन्त्यलोप, ५-३० बिन्दु) । पेम्म (३-३ र्लोप, बाहु लकाद् उभयत्र ४-१८ प्रवृत्तिर्न, शेष पूर्ववत्) । वाहिच्च^२ (२-२ य्लोप, १-२८ ऋ = इ, ५-३० बिन्दु) । उज्जुओ^३ (१-२९ ऋ = उ, २-२ क्लोप, ५-१ ओ) । जणओ (२-४२ न् = ण्, २-२ क्लोप, ५-१ ओ) । जोव्वण (१-४१ औ = ओ, २-३१ य् = ज्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । नीडम्, सोत्त, प्रेम, व्याहृतम्, ऋजुक, जनक, यौवनम् ॥ ५२ ॥

नीडादिषु—एषु अनादौ स्थितस्य द्वित्वम् । नेड् । जोव्वण । तुण्हीको । पेम्मो । एक्को । वाहिच्चो । उज्जुओ । सोत्तो । चञ्चिओ । मड्डुक्को ॥ ५२ ॥

नीडादिक शब्दों में अनादि स्थित वर्णों को द्वित्व हो । (नीडम्) णेड्ड । 'एन्नीडा पीड' से एकार । (यौवनम्) १४ से ओकार । २४ से ज । २५ से ण । जोव्वण । (तुण्हीक) 'ह्वञ्जण०' ३३३ से ह् । ५९ से उकार । तुण्हीको । (प्रेम) ५ से र लोप । पुस्त्व । पेम्मो । (एक) एक्को । (व्याहृत) ४ से यलोप । १० से ऋ को ह्कार । वाहिच्चो । (ऋजुक) ११ से उ । २ से कलोप । उज्जुओ । (सोत्तस्) ६० से सलोप । ५ से रेफलोप । पुंस्त्व । सोत्तो । (चलित) २ से तलोप । चञ्चिओ । (मण्डूक) ५९ से ऊकार को उकार । मड्डुक्को । ये उदाहरण दिखाये हैं । लक्ष्यानुसार अन्व भी कल्पना कर लेना ॥ ५२ ॥

नोट—नं० (१४) औत्त ओत् । (२४) आदेयों ज । (२५) नो ण सर्वत्र । (५९) उड्डूतो मण्डूकादिषु । (५) सर्वत्र लवराम् । (४) अधो मनयाम् । (१०) ह्वञ्ज्यादिषु । (११) उड्डवादिषु । (२) कगचजतदपयवो प्रायो लोप । (६०) अन्त्यस्य हल ।

आम्रताम्रयोर्वः ॥ ५३ ॥

१ अनादेशत्वादप्राप्ते विधिरयम् । २ इत्कृपादौ ८।१।१२८ । हेमसूत्रे कृपायन्तगत्येर्वा दावस्व पाठान् । ३ ऋणवर्द्धयमत्वौ वा ८।१।१४१ । इति हेमानुसारत रिज् । उज् ।

आम्र-ताम्र इत्येतयोर्द्वित्वेन वकारो भवति । अव्वं । तव्वं^१ (४-१ ह्रस्व सयोगे, ३-५० वृद्धिः, ५-३० बि०) ॥ ५३ ॥

आम्रताम्रयोर्व —अनयोर्द्वित्वे व स्यात् । स च लक्ष्यवशादेकदेशे एव । अबो । तबो ॥ ५३ ॥

आम्र ताम्र के द्वित्व होने पर लक्ष्यानुसार अन्तिम म को व हो । (आम्र) ५ से रेफलोप । अबो । (ताम्र) तबो । उभयत्र ५८ से आकार को अकार । फल अर्थ में— (आम्रम्) अब । (ताम्र पात्रम्) तब ॥ ५३ ॥

न रहोः ॥ ५४ ॥

रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति । धीरं (१-३९ सू० स्पष्टम्) । तूरं (३-१८ सू० स्पष्टम्) । जीहा (१-१७ सू० द्रष्टव्यम्) । वाहो (३-३८ सू० स्प०) । धैर्यम्, जिह्वा, वाष्प ॥ ५४ ॥

न रहो —अनयोर्द्वित्व न स्यात् । सुदेर । अच्छेर । पेरतो । विहलो । काहावणो ॥ ५४ ॥

रेफ और हकारको द्वित्व न हो । (सौन्दर्यम्) ६५ से औ को उकार । ३१ से एकार । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । उसे द्वित्व प्राप्त था, निषेध हो गया । सुदेर । (आश्चर्यम्) ५८ से आ को अकार । ६४ से श्र को छकार । द्वित्वादि पूर्ववत् । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । ३१ से एकार । रेफ को द्वित्व नहीं । अच्छेर । (पर्यन्त) पूर्ववत् रेफ और निषेध । पेरतो । (विहल) ५ से वकारलोप । उक्त सूत्र से ह के द्वित्व का निषेध । विहलो । (कार्षापण) ५८ से अकार । १८ से प को व । 'कार्षापणे ह' इससे हकार । द्वित्व निषेध । काहावणो ॥ ५४ ॥

आडो ज्ञस्य ॥ ५५ ॥

आड उत्तरस्य ज्ञ इत्येतस्यादेशस्य द्वित्व न भवति । आणा (३-४४ ज्ञ = ण) । आणत्ती (पूर्ववत् ज्ञ = ण, ३-१ प्लोप, ३-५० तद्धिः, ५-१८ दीर्घः) । आज्ञा, आज्ञप्ति । आड इति किम् ? सण्णा (३-४४ ज्ञ = ण, ३-५० ण्द्वित्वम्) । सज्ञा ॥ ५५ ॥

आडो ज्ञादेशस्य^२ —आड परस्य ज्ञादेशस्य द्वित्व न स्यात् । आणा । आणत्ती । आड परत्वाभावात् नेह-विण्णाण । अहिण्णाण ॥ ५५ ॥

आड से पर ज्ञादेश को द्वित्व न हो । (आज्ञा) 'ज्ञञ्' (३१३) से णकार आदेश । आणा । (आज्ञप्ति) ३ से पलोप । पूर्ववत् णकार । आणत्ती । जहाँ आड नहीं होगा, वहाँ द्वित्व हो जायगा । (विज्ञानम्) २५ से न को ण । 'ज्ञञ्' से ज्ञ को ण । ६ से द्वित्व । विण्णाण । एवम् (अभिज्ञानम्) २३ से भ को ह । अन्य कार्य पूर्ववत् । अहिण्णाण ॥ ५५ ॥

१ हेमस्तु ताम्रास्व । अनयो सयुक्तस्य मयुक्तो वो भवति । अम्ब । तम्ब-इत्याह ।

२ सजीवन्यादिसमत षष्ठ पाठः ।

न बिन्दुपरे ॥ ५६ ॥

अनुस्वारे परे द्वित्व न भवति । संक्रान्तो (३-३ रेफलोप , ४-१७ वर्गान्त० , ४-१ ह्रस्व , ५-१ ओ) । सन्ना (३-२८ घ्य = झ , ४-१७ वर्गान्त०) । संक्रान्त , सन्ध्या^१ ॥ ५६ ॥

समासे वा ॥ ५७ ॥

समासे शेषादेशयोर्वा द्वित्व भवति । णङ्गामो, णङ्गामो (२-४२ न = ण , २-२ ढलोप , ३-३ रलोप , ४-१ ह्रस्व , द्वित्वाभावे तु यथाव दोकार ५-१ ओ) । कुसुमप्पअरो (३-३ रलोपे , २-२ कलोप , ५-१ ओ) । कुसुमपअरो (पृद्धित्वाभाव , शे० पू०) । देवत्थुई , देवत्थुई (३-१२ स्त = थ् , ३-५१ थ् = त् , २-२ तलोप , ५-१८ दीर्घ) । आणालक्खमो , आणालक्खमो (४-२९ परिवृत्तौ आनाले जाते , २-४२ न = ण , ३-१४ स्त = ख् , ३-५१ ख् = क् , ४-१७ वर्गान्त० , ५-१ ओ) । नदीग्राम , कुसुमप्रकर , देवस्तुति , आलानस्तम्भ ॥ ५७ ॥

समासे वा—समासवशादनादितामापन्नयो शेषादेशयोर्वा द्वित्वम् । मरुत्थली , मरुत्थली । गुणज्जेट्ठो , गुणज्जेट्ठो । घरदार , घरदार । अत्थग्गहो , अत्थग्गहो । घणत्थणी , घणत्थणी । विरहक्खमा , विरहक्खमा । अगप्फसो , अगफसो । 'द्वित्वं कापि समासे स्याद् अशेषादेशयोरपि' । सप्पिआसो , सप्पिआसो । बद्धप्फलो , बद्धफलो । सिहरक्खडो , सिहरक्खडो ॥ ५७ ॥

समास होने पर मध्यगत लोप से शेष अथवा आदेश से जायमान वर्ण को विकल्प से द्वित्व हो । (मरुत्थली) ३ से सलोप । मरुत्थली , मरुत्थली । सर्वत्र ६ से द्वित्व होगा । (गुणज्जेष्ट) ४ से यलोप । ष्ट में ३ से षलोप । गुणज्जेष्टो , गुणज्जेष्टो । (गृह द्वारम्) ४ से चलोप । घरद्वार , घरदार । 'गृहस्य घरोऽपतौ' (४३४) घर आदेश । (अर्थग्रह) ४ से दोनों रेफों का लोप । अत्थग्गहो , अत्थग्गहो । (घनस्तनी) २९ से स्त को थ । २५ से न को ण । घणत्थणी , घणत्थणी । (विरहक्खमा) ३४ से ख को ख । विरहक्खमा , विरहक्खमा । (अङ्गस्पर्श) ५ से रेफलोप । २६ से श को स । 'स्पस्य' (३३६) से फ आदेश । द्वित्वविकल्प । अगप्फसो , अगफसो । ६१ से अनु स्वारागम । कहीं पर समास में, लोप से शेष न होने पर अर्थात् विना लोप के विषय में एवम् आदेश के विना केवल स्वाभाविक अक्षर को विकल्प से द्वित्व हो । (सप्पि पास) पूर्व पकार को द्वित्व । २ से दूसरे पकार का लोप । सप्पिआसो । पञ्च में—सप्पिआसो । एवम् (बद्धफल) बद्धप्फलो , बद्धफलो । (शिखरखण्ड) २६ से श को स । २३ से ख को ह । विकल्प से द्वित्व । ७ से ककार । सिहरक्खडो , सिहरक्खडो ॥ ५७ ॥

नो—न (५८) अद्वातो यथादिषु वा । (६५) उत्सौन्दर्यादिषु । (३१) ए शय्यादिषु । (६४) श्रस्सप्सा छ । (५) सर्वत्र लवराम् (१८) पो व । (३) उपरि लोप कगढतदपषसाम् । (२५) नो ण सर्वत्र । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वम्

नादौ । (२३) खद्यधभां ह । (४) अधो मनयाम् । (३४) ऋस्कृत्ता ख ।
(२६) शषो स । (६१) वक्रादिषु ।

सेवादिषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येवमादिषु चानादौ वा द्वित्वं भवति । सेव्वा, सेवा (२-२ प्रायोग्रहणात् वलोपो न, शेषं स्पष्टम्) । एक, एअं (द्वित्वाभावे २-२ क्लोप, ५-३० बि०) । णक्खो (२-४२ न्=ण्, द्वित्वपक्षे ३-५१ ख्=क्, ५-१ ओ) । ण्हो (द्वित्वाभावे २-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ) । देव्, दइवं (१-३७ सू० स्प०) । असिन्वं, असिन्व । तेलोक्क (१-३५ सू० स्प०), तेलोअं (द्वित्वाभावे, ३-१ क्लोप, शो० पू०) । णिहिक्तो (२-४२ न्=ण्, द्वित्वे, ५-१ ओ) । णिहिओ (द्वित्वाभावे २-२ त्लोप, शो० पू०) । तुण्हिक्को, (३-३३ ण्=क्, ह्रस्व संयोगे, कस्य द्वित्वे, ५-१ ओ) । तुण्हिओ (द्वित्वाभावे, २-२ क्लोप, शो० पू०) । कणिण आरो, कणिणारो (३-३ र्लोप, २-२ क्लोप, द्वित्वभावाभावौ च पू०, ५-१ ओ) । दिग्घ (३-३ र्लोप, ३-५१ घ्=ग्, ह्रस्व संयोगे इति दी=दि, ५-३० बि०) । दीह (द्वित्वाभावे र्लोपे च असंयोगपरत्वात् ह्रस्वाभाव, २-२७ घ्=ह्, शो० स्पष्टम्) । रत्तो (३-३ र्लोप, ४-१ ह०) । रई (३-१ त्लोप, ३-३ र्लोप, ५-१८ दीर्घ) । दुक्खिओ, (खद्वित्वे, ३-५१ ख्=क्, २-२ त्लोप, ५-१ ओ) । दुहिओ (द्वित्वाभावे २-२७ ख्=ह्, शो० पू०) । अस्सो, असो (१-२ सू० द्रष्टव्यम्) । इस्सरो (३-३ व्लोप, २-४३ श्=स्, द्वित्वे, ह्रस्व संयोगे ई=इ, ५-१ ओ) । ईसरो (द्वित्वाभावे ह्रस्वाभाव, शो० पू०) । विस्सासो, वीसासो । णिस्सासो, णीसासो (२-४२ न्=ण्, शो० पू०) । रस्सी, (३-२ म्लोप, २-४३ श्=स्, स्रुत्वित्वे ५-१८ दीर्घ) । रसी (द्वित्वाभाव, शो० पू०) । मिक्तो (३-३ र्लोप, ५-१ ओ) । मिओ^१ (द्वित्वाभावे ३-१ त्लोप, शो० पू०) । पुस्सो, (३-२ य्लोप, २-४३ ष्=स्, ५-१ ओ) । पुसो (द्वित्वाभावे, शो० पू०) । सेवा, एक, नख, दैवम्, अशिवम्, त्रैलोक्यम्, निहितम्, तूष्णीक, कर्णिकार, दीर्घम्, रात्रि, दु खित, अश्व, ईश्वर, विश्वास, निश्वास, रश्मि, मित्रम्, पुण्य । उभयत्र विभाषेयम् । सेवादीनामप्राप्ते^२ दीर्घादीनां च प्राप्ते ॥ ५८ ॥

१ 'तइ इन्दो निश्चिन्दो विहरदु अम्हेउरम्भि सो दाव । इ दस्स तावमिच्च इवेसि मदिषा मिथा तुमय' ॥ इति कुमारपालचरिते ७ सर्गे ९३ तम पद्यम् । 'त्वया इन्द्रो निश्चिन्तो विहरतुं अ त पुरे स तावत् । इ दस्य तावमित्र भवसि भद्रोस्वामिन् त्वम्' ॥—एतदनुसारेण सुहृदाच कमित्रशब्दो नपुसक, सूर्यवाचकस्तु पुल्लिङ्गो भवितुमर्हति । २ अनादेशत्वादशेषाच्चेति शेष ।

सेवादिषु च—एषु द्वित्व वा स्यात् । उभयत्र विभाषेयम् । 'सेवा कौतूहल दैव निहित नखजानुनी । इवार्थका निपाताश्च एतदाद्यास्तथापरान्' ॥ एषु द्वित्वस्य अप्राप्तत्वाद् विविमुखेन विकल्प । 'त्रैलोक्य कर्णिकारश्च वेश्या भूर्जश्च दुखित । एव जार्तीयकान् शब्दान् विदुः सेवादिकान् बुवा' ॥ एषु लोपशेषत्वान्नित्यप्राप्तस्य द्वित्वस्य निषेधमुत्वेन विकल्प । सेव्वा, सेवा । कोउहल्ल, कोउहल । देव्व, दइव । णिहित्त, णिहित्र । णक्खो, णहो । जण्णुअ, जाणुअ । सखव्व, सखोव । इवार्थे इव पिव मिव विव-व्व-एते निपात्यते । एषु अप्राप्तौ विधानम् । तइलोक्क, तइलोअ । कण्णिआरो, कणिआरो । वेस्सा, वेसा । भुज्जा, भुज्जा । दुक्खिआओ, दुहिआओ । एषु नित्य प्राप्त द्वित्व विकल्पेन निषिध्यते ॥ ५८ ॥

सेवादिक शब्दों में विकल्प से द्वित्व हो । इन सेवादिक शब्दों में कहीं लोप से शेष अथवा आदेश स्वरूप न होने से द्वित्व अप्राप्त था और कहीं लोपशेष अथवा आदेशजन्य होने से नित्य द्वित्व प्राप्त था उसका विधि निषेध मुख से विकल्प है । तात्पर्य यह कि सेवादिगणपठित कुछ शब्दों में विकल्प से द्वित्व का विधान है और कुछ शब्दों में नित्य प्राप्त द्वित्व का विकल्प से निषेध है । जैसे—सेवा, कौतूहल, दैव, निहित, नख, जानु और इवार्थक पिव मिवादिक—इनमें द्वित्व अप्राप्त था । त्रैलोक्य, कर्णिकार, वेश्या, भूर्ज, दुखित—इस प्रकार के शब्दों में शेषाक्षर होने से नित्य द्वित्व प्राप्त था, विकल्प से विधि निषेध होगा । जैसे—(सेवा) अप्राप्त द्वित्व का विकल्प से विधान । सेव्वा । पञ्च मे—सेवा । इसी प्रकार अन्यत्र भी जानना । (कौतूहलम्) १४ से औ को ओकार । २ से तलोप । ५९ से उकार । विकल्प से द्वित्व । कोउहल्ल, कोउहल । (दैवम्) 'दैवे वा' (१-३८) से ऐ को अइ । विकल्प से वद्वित्व । दइव्वं । १३ से ऐ को एकार । देव्व । (निहितम्) २५ से न को ण । णिहित्त । २ से तलोप । णिहिअ । (नख) न को ण । णक्खो । २३ से ख को हकार । णहो । (जानुकम्) ५८ से अकार । २ से कलोप । २५ से णकार । जण्णुअ, जाणुअ । (सख इव) निपात से इव को व आदेश, विकल्प से वद्वित्व । सखव्व । एवम्—सखप्पिव । सखम्मिव । सखम्मिव । पूर्वोक्त सेवादिक तथा पिव आदिक में अप्राप्त द्वित्व विकल्प से हो गया । तथा (त्रैलोक्यम्) ४ से यलोप । 'दैत्यादिष्वइत्' (१+३७) इससे ऐकार को 'अइ' आदेश । ५ से रेफलोप । विकल्प से ककार को द्वित्व । यहा यकार का लोप करने से शेष ककार था, अतः नित्य द्वित्व प्राप्त था, इसने वैकल्पिक निषेध कर दिया । तइ लोक्क । तइलोअ । २ से कलोप । (कर्णिकार) २ से कलोप । ५ से रेफलोप, शेष णकार को नित्य द्वित्व प्राप्त था, विकल्प से निषेध कर दिया । कण्णिआरो । कणि आरो । (वेश्या) ४ से यलोप । २६ से श को स । वेस्सा, वेसा । (भूर्जा) ५ से रेफलोप । ५९ से उकार को उकार । द्वित्व । भुज्जा । पञ्च में—२ से जलोप । भुज्जा । (दुखित) विसर्ग को सकार मानकर ३ से लोप । २ से तकारलोप । द्वित्व । दुक्खिआओ । पञ्च में—२३ से ख को ह । दुहिआओ । उक्त इन उदाहरणों में विकल्प से निषेध होने से द्वित्व विकल्प से होगा ॥ ५८ ॥

नोट—न. (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२६) शषो स । (२३) ख

थधभा ह । (७) वर्णेषु युज पूर्व । (१४) औत ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।
(१३) ऐत एत् । (२५) नो ण सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

विप्रकर्षः ॥ ५९ ॥

अधिकारोऽयम् । आपरिच्छेदसमाप्तेयुक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥ ५९ ॥

विकर्ष^१—इत ऊर्ध्व युक्तस्य वर्णस्य विकर्ष = विश्लेषो विधेय —इत्यधिम्रियते ॥ ५९ ॥

‘विकर्ष’—यह अधिकार सूत्र है अत इसके उपरान्त परिच्छेद की समाप्ति तक जो कार्य कहेंगे उसमें वर्ण विश्लेष अर्थात् सयुक्त वर्णों का विभाग करना होगा ॥ ५९ ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशाङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्लिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति विप्रकृष्टस्य च य पूर्वी वर्णो
निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनैव पूर्वेण स्वरेण पूर्वी वर्ण सार्थो
भवति इत्यर्थ । किलिट् (छकारविप्रकर्षे लकारेण सह पूर्वस्वरतया च
किलिजाते, ३-१० छ = ठ, ३-५० ठद्वि०, ३-५१ पूर्व०, ट् = ट्, ५-३०
बिन्दु) । सिलिट् (२-४३ श् = स्, शे० पू०) । रअण (विप्रकर्षात्
रत-जाते, ३-१ तलोप, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । किरिआ
(२-२ यलोप, विप्रकर्षादिकं पू०) । सारंगो (२-४३ श् = स्, ४-१७
बि०, ५-१ ओ) ॥ ६० ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशाङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य—एषु युक्तस्य वर्णस्य विकर्षो
विधेय, तस्य युक्तस्य य स्वर तद्वत्स्वरो विकर्षे सति पूर्ववर्णस्य भवति । किलिट्ठ ।
सिलिट्ठ । अत्र पूर्वं प्राप्तत्वात्, क्लिशिल इत्येतयोरेव विकर्ष, न तु छस्य । रअण ।
किरिआ । सारंगो ॥ ६० ॥

क्लिष्ट-श्लिष्ट रत्न क्रिया शाङ्ग इन शब्दों में सयुक्त अक्षरों का विभाग अर्थात् पृथक्-
पृथक् उनको करना और जो स्वर उनमें है वही स्वर विभक्त पूर्व वर्ण के साथ भी
होगा । जैसे—क्लिष्ट में ककार पृथक् हुआ और ल में इकार स्वर है अत ककार में
भी इकारस्वर हुआ । २८ से छ को ठकार । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । किलिट्ठ ।
छ में विकर्ष क्यों नहीं ? क्रम प्राप्त क्लिशिल में ही विकर्ष होगा । प्रथम के त्याग में
कोई प्रमाण नहीं । एवम् (श्लिष्टम्) विकर्ष तथा तत्स्वरता होने पर २६ से श को
सकार । छ को ठकारादि पूर्ववत् । सिलिट्ठ । (रत्नम्) तकार नकार का विकर्ष । २ से
तकारलोप । २५ से णकार । रअण । (क्रिया) ४ से यलोप । इकारयुक्त ककार का
विकर्ष । किरिआ । (शाङ्ग) २६ से श को स । अकारस्वरयुक्त रेफ का विकर्ष ।
सारंगो ॥ ६० ॥

नोट—न (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगचजतदपयवां
प्रायो लोप । (२६) शषो स । (५९) उदूतो मधूकादिषु । (३) उपरि लोप
कगडतदपषसाम् । (२३) खघथधभा ह । (२८) छस्य ठ । (२५) नो ण सर्वत्र ।

कृष्णे वा ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च तत्स्वरता । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन वर्णे नित्यं विप्रकर्षः, विष्णौ तु न भवत्येव । कसणो (१-२७ ऋ = अ, णस्य विप्रकर्षे ण जाते, २-४३ ष् = स्, २-४२ इ = ण्, ५-१ ओ) । कङ्को (३-३३ सू० स्प०) ॥ ६१ ॥

कृष्णे वा—कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षः स्यात्, पूर्वस्य तत्स्वरवत् स्वरवत्ता च स्यात् । कसणो । पक्षे—कण्हो । ‘कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णेऽर्थे न तु नामनि ।’ तेन वासुदेवे नाम्नि ‘कण्ह’ इति ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्द में युक्त वर्ण का विकर्ष अर्थात् पृथक् विभाग होगा और उस स्वर के समान विभक्त पूर्व वर्ण में भी स्वर हो जायगा । (कृष्ण) ९ से ऋ को अकार । विभक्त अकारस्वरयुक्त होने पर कषण हुआ । २६ से ष को स । कसणो । पक्ष में—‘ह्रस्वच्छण०’ (३+३३) से ण् आदेश । कण्हो । वर्ण अर्थ में कृष्णशब्द का विकर्ष होगा, वसुदेवापत्य कृष्ण नाम में नहीं । वहा तो ‘कण्हो’ यही होगा, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

इः श्रीहीक्रीतक्लान्तक्लेशम्लानस्वप्नस्पर्शहर्षार्हगर्हेषु ॥ ६२ ॥

एषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य इकार तत्स्वरता च भवति । सिरी (२-४३ श् = स्, विप्रकर्षत्वे, पूर्वस्य इत्वे, तत्स्वरताया च सिरी इति जातम्) । एवं—हिरी । किरीतो^१ । किलन्तो (विप्रकर्षे पूर्वस्ये त्वे, ४-१७ वर्गान्तो बिन्दुर्वा, ५-१ ओ) । किलेसो (स्पष्टम्) । मिलानं (पूर्ववत् इत्वं, तत्स्वरता च, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । सिविणो (१-३ सू० स्प०) । फरिसो (३-३५ स्प् = फ्, इत्वं तत्स्वरता च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । एवमुत्तरत्रापि । हरिसो । अरिहो । गरिहो (स्पष्टा) । श्री, ही, क्रीत, क्लान्त, क्लेश, म्लानम्, स्वप्न, स्पर्श, हर्ष अर्ह, गर्ह. ॥ ६२ ॥

इत् श्रीहीक्लान्तक्लेशम्लानस्वप्नस्पर्शादर्शहर्षार्हेषु^२—एषु युक्तस्य विकर्षः स्यात् विकृष्टस्य पूर्ववर्णस्य इकारस्वरता च स्यात् । सिरी । हिरी । किलतो । किलेसो । मिलानो । सिविणो । अत्र ‘स्व’ इत्यस्य विकर्षः कथन^३ तथाभूतप्रयोगादर्शनात् । वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन क्रमप्राप्त व्यतिक्रम्यापि ‘प्र’ इत्यस्य विकर्षः । वेत्यनुवर्तते । फरिसो, फसो । दरिसण, दसण । क्वचिन्नित्यम्—आअरिसो । हरिसो । उक्क रिसो । अमरिसो । बरिसो । परिसवरो । क्वचिन्नैव—वासारत्त । वाससअ । ईस्य क्वचिन्नित्यम्—अरिहो । गरिहा । वरिहिणो । क्वचिन्नैव—दसारो । (दशार्ह) । ‘रेफस्याधो ह्रकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् । प्लोषे प्लुष्टे भवेत् लायौ श्लोके विश्लेष इस्तथा’ ॥ पिलेसो । पिलुटो । सिणाऊ । सिलोओ । ‘वा विश्लेषो भवेद् वज्रे पूर्वस्य स्वर एव

वा' । वहर । वज्ज । 'पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्येत्वं च वस्य म' । पुरिम, पुव्व ॥६२॥

श्री ही क्लान्त क्लेश म्लान स्वप्न स्पर्श आदर्श हर्ष अहं-इन अर्द्धों में युक्त वर्ण का विकर्ष हो अर्थात् युक्त वर्ण का पृथक् पृथक् विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार स्वर हो । (श्री) का श्नी विभाग हो गया और श के साथ इकार स्वर लग गया । २६ से श को स । सिरी । एवम्-(ही) हिरी । (क्लान्त) ५८ से आकार को अकार । किलतो । (क्लेश) २६ से सकार । किलेसो । (म्लान) २५ से न को ण । मिलाणो । (स्वप्न) ५ से वलोप । 'उदीषत्' (१+३) सकार के साथ इकार । पकार नकार का विकर्ष, इकार । १८ से प को व । २५ से न को णकार । सिविणो । 'स्व' का विकर्ष क्यों नहीं ? वैसा प्रयोग नहीं होता है । अथवा वा की अनुवृत्ति से व्यवस्थित कार्य होगा, अतः पूर्व का त्याग करके द्वितीय अक्षर 'म' में विकर्ष, इकार होगा । पूर्ववत् णकार । सिविणो । वा पद की अनुवृत्ति करके स्पर्श आदर्श में विकल्प से विकर्ष, इकार होगा । (स्पर्श) 'स्पस्य' (३+३६) से स्प को फ । रेफ और शकार का विकर्ष । रेफ के साथ इकार । २६ से श को सकार । फरिसो । पञ्च में-६१ से अनुस्वारागम । ५ से रेफलोप । २६ से सकार । फादेश पूर्ववत् । फसो । एवम्-(दर्शनम्) विकर्ष पूर्ववत् । २५ से नकार को णकार । दरिसण । पञ्च में-दसण । पूर्ववत् अनुस्वारादि । कहीं पर नित्य विकर्ष और इकार होगा । (आदर्श) २ से दकार का लोप । रेफ और शकार का विकर्ष, इकार । २६ से श को स । आअरिसो । (हर्ष) हरिसो । हर्ष पद से रेफ षकार का विकर्षादि अन्यत्र भी जानना । (उक्कर्ष) ३ से तलोप । ६ से कङ्कित्व । रेफ षकार का विकर्ष । २६ से ष को स । उक्करिसो । एवम्-(अमर्ष) अमरिसो । (वर्ष) वरिसो । (वर्षवर) वरिसवरो । कहीं पर 'र्ष' का विकर्ष नहीं होगा । (वर्षारात्र) 'आ समृद्ध्यादिषु वा' (१+२) से आकार । ५ से रेफलोप । २६ से ष को सकार । ५८ से रेफ के आकार को अकार । ६ से तङ्कित्व । वासारत्तो । (वर्षशतम्) पूर्ववत् । आकार, रेफलोप, ष श को सकार । २ से तकार का लोप । वाससअ । 'ह' का कहीं नित्य विकर्ष और इकार, और कहीं नहीं । (अहं) अरिहो । (गहर्हा) गरिहा । (बर्हिण) बरिहिणो । कहीं नहीं होगा । जैसे (दशार्ह) २६ से श को स । रेफ के अर्धस्थित हकार का कहीं लोप होता है—इससे हकार का लोप हो गया । दसारो । 'भोष प्लुष्ट स्नायु श्लोक और विश्लेष शब्दों में युक्त वर्ण का विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार हो' । (भोष) २६ से ष को स । पिणोसो । (प्लुष्ट) २८ से ष को ठ । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । पिणुटो । (स्नायु) सकार का विभाग, इकार । २५ से णकार । २ से यलोप । सिणाऊ । (श्लोक) २६ से श को स । २ से कलोप । सिलोओ । वज्र शब्द में विकल्प से युक्त का विकर्ष और पूर्व में इकार हो । (वज्रम्) विकर्ष इकार होने पर 'वजिरम्' हुआ । २ से जलोप । वहर । पञ्च में-रेफलोप, द्वित्व । वज्ज । पूर्व शब्द में युक्त का विकर्ष, इकार योग और वकार को मकार । (पूर्वम्) ५९ से उकार को उकार । विकर्ष, मकारयोग, व को म । पुरिम । पञ्च में-५ से रेफलोप, २ से द्वित्व । पुव्व ॥ ६२ ॥

नोट—न (९) ऋतोऽत् । (२६) शषो स । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२५) नो ण सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् । (१८) पो व । (६१) वक्रादिषु । (२) कगच्चतदपयवा प्रायो लोप । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (६)

शेषादेशयोद्धित्वमनादौ । (२८) छस्य ठ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (५९)
उद्धूतो मधूकादिषु ।

अः क्षमाश्लाघयोः ॥ ६३ ॥

क्षमा श्लाघा इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य अकारस्तत्स्वरता च भवति । खमा (३-३९ क्ष = ख्, शे० स्प०) । सलाहा (२-४३ श् = स्, विप्रकर्ष पूर्वस्याऽत्वं, तत्स्वरता च, २-२७ घ् = ह्) ॥ ६३ ॥

अ क्षमाश्लाघयो — एतयोर्युक्तस्य विकर्ष स्यात्, पूर्वस्य चाकार । खमा । सलाहा । 'वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्व च पूर्ववत्' । दिहरो, दीहो ॥ ६३ ॥

क्षमा और श्लाघा शब्द में विकर्ष और पूर्व में अकार योग । (क्षमा) विकर्ष अकार का योग । ३४ से च को ख आदेश । खमा । (श्लाघा) २६ से श को स । २३ से घ को हकार । सकार लकार का विकर्ष, अकार का योग । सलाहा । 'दीर्घ' शब्द में भी विकल्प से विकर्ष, अकार का योग और वर्णव्यत्यय हो । (दीर्घ) विकल्प से विकर्ष और अकार का योग होने से 'दीर्घ' हुआ, वर्णव्यत्यय होने से दीघर हुआ । २३ से घ को ह आदेश । वार्तिक में चकारग्रहण से अथवा ३६ से ईकार को हकार । दिहरो । पञ्च में-५ से रेफलोप । २३ से हकार । दीहो ॥ ६३ ॥

स्नेहे वा ॥ ६४ ॥

स्नेहशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च अकारस्तत्स्वरता च भवति । सणेहो (पूर्ववत् विप्रकर्षादिकं, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) । णेहो (३-१ सू० स्प०) ॥ ६४ ॥

स्नेहे वा — अत्र युक्तस्य विकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च इकार । सिणेहो । क्वचित्पूर्वस्य चाकार, तदा-सणेहो, णेहो ॥ ६४ ॥

स्नेह-शब्द में विकल्प से विकर्ष और पूर्व को अकार । (स्नेह) २५ से णकार । सणेहो । पञ्च में-३ से सलोप । २५ से ण । णेहो । किसी मत से इकार का पूर्व वर्ण के साथ योग होता है, तब-सिणेहो होगा । सूत्र में 'स्निह'शब्द का ग्रहण नहीं करना, किन्तु प्रधानतया धात्वर्थ लेना । अत 'स्निग्ध' यहाँ स्निह धातु से क्त प्रत्यय के योग होने पर भी हो जायगा । (स्निग्ध) ३ से गकार का लोप । ६ से घट्त्व । ७ से द । २५ से णकार । सिणिद्धो । पञ्च में-पूर्ववत् । णिद्धो ॥ ६४ ॥

नोट— न (३४) ण्कस्कां ख । (२३) खघथधमा ह । (३६) इदीत पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नो ण सर्वत्र । (३) उपरि लोप क्काङ्कतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोद्धित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व ।

उः पद्मतन्वीसमेषु ॥ ६५ ॥

पद्मशब्दे तन्वी-इत्येवं समेषु च युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च उकारस्तत्स्वरता च भवति । पडमं (३-२ प्लोप., शे० स्प०) । तणुई

(२-४२ न = ण, उत्वादिपू०, व्लोपश्च) । लहुई (२-२७ घ=ह, शे० पू०) । तन्वी । लघ्वी ॥ ६५ ॥

उ पद्मतन्वीसमेषु—पद्मतुल्येषु तन्वीसदृशेषु च युक्तस्य विकर्ष स्यात् पूर्वस्य च उकार । 'पद्मघस्मरकश्मीरवेशमसद्माग्रादय । समाना पद्मशब्दस्य प्राकृतज्ञै प्रकीर्तिता' ॥ पउम । घसुमरो । कसुमीरो । वेसुम । सउम । अउमरो । 'त'वी लघ्वी तथाऽशिश्वी मृद्वी पट्वी तथैव च । बह्वी गुर्वी च पृथ्वा च त'वीतुल्या स्युरीदृशा ॥' तणुई । लहुई । असिसुई । मउई । पडुई । बहुई । गरुई । पुहुई ॥ ६५ ॥

पद्म तथा तन्वी के समान शब्दों में युक्त वर्ण का विकर्ष और पूर्व में उकार हो । पद्म, घस्मर इत्यादिक पद्म सदृश है और त'वी, लघ्वी, अशिश्वी इत्यादिक तन्वी सदृश है । (पद्मम्) दकार मकार का विश्लेष । उकारागम । २ से दलोप । पउम । (घस्मर) विकर्ष, उकार । घसुमरो । (कश्मीर) २६ से श को सकार । कसुमीरो । मतान्तर से स्त्रीलिङ्गप्राकृतत्वात् बहुवचन । कसुमीरा । (वेशम्) वेसुम । (सद्मा) विकर्ष, उकारागम । २ से दलोप । सउम । (अद्मर) अउमरो । ये पद्मसदृश दिखाये । तथा प्रचलित प्रयोगानुसार अन्य भी जानना । द्वार शब्द में दकार और वकार का विकल्प से लोप, उकार हो । (द्वारम्) वार, दार, दुआर । तन्वी इत्यादि में विकर्ष, उकार । (तन्वी) २५ से णकार । २ से वलोप । तणुई । (लघ्वी) २३ से घ को ह । लहुई । (अशिश्वी) २६ से दोनों श को स । २ से वलोप । असिसुई । (मृद्वी) ९ से ऋ को अकार । मउई । (पट्वी) पडुई । १९ से ट को ड । (बह्वी) बहुई । (गुर्वी) 'अन्मुकुटादिषु' से अकार । गरुई । (पृथ्वी) १० से ऋ को इकार, पिहुई । मतान्तर से ११ से उ । पुहुई ॥ ६५ ॥

ज्यायामीत् ॥ ६६ ॥

इति वररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे तृतीय परिच्छेद ॥

ज्याशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो भवति पूर्वस्य च ईकारस्तत्स्वरता च । जीआ (२-२'यलोप)^१ ॥ ६६ ॥

इति भामहविरचिते प्राकृतप्रकाशे युक्तवर्णविधिर्नाम तृतीय परिच्छेद ॥

ज्यायामीत्—ज्याशब्दे विकर्ष, पूर्वस्य चेकार स्यात् । जीआ । जीवाशब्दादपि जीआ-इत्येव ॥ ६४ ॥

इति श्री म म मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाख्यव्याख्याया युक्तवर्णविधिस्तृतीय परिच्छेद ।

ज्याशब्द के युक्त वर्ण का विश्लेष करके ईकार हो । (ज्या) विश्लेष, ईकार । २ से य लोप । जीआ । एवम्—जीवाशब्द का भी जीआ होगा । (जीवा) २ से वलोप । जीआ ॥ ६६ ॥

नोट—न (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२६) शषो स । (९) ऋ तोऽत् । (१९) टो ड । (१०) इहण्यादिषु । (११) उहत्वादिषु ।

इति श्री म म मथुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकाया तृतीय परिच्छेद ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

सन्धावचामज्जलोपविशेषा बहुलम् ॥ १ ॥

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम् । अजिति च । सन्धौ वर्तमानानामचा स्थाने अज्विशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवन्ति । अज्विशेषास्तावत्-जउणअडं, जउणाअडं (२-३ सूत्रे स्पष्ट जउणा, तटमिति २-२ त्लोप^१, २-२० ट्=ड्, अत्र बहुलग्रहणात् 'णा' इत्यत्र ह्रस्वत्व विकल्पेन, ५-३० सोर्बिन्दु) । णइसोत्तो, णईसोत्तो (२-४२ न्=ण्, २-२ द्रलोप, ह्रस्वविकल्प पू०, सोत्तो ३-५२ सूत्रे द्रष्टव्य । अत्र विशेष ४-१८ पुं^३) । बहुमुहं, बहुमूहं (२-२७ ख्=ह्, ५-३० बिं०, शो० पू०) । कण्णउर, कण्णऊरं (३-३ र्लोप, ३-५० ण्द्वि०, २-१ प्लोप^२, शो० पू०) । सिरोवेअणा, सिरवेअणा (२-४३ श्=स्, ४-६ स्त्रलोपे अज्विशेष ओ=सिरो इति, वेअणा १-३४ सू० स्प०, शो० पू०) । पीआपीअं, पिआपिअं । सीआसीअं, सिआसिअ (२-२ त्लोप, शेषं ह्रस्वविकल्पादि पूर्व०) । सवोमुओ (३-३ र्लोप, ओत्वमकारस्य, २-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ) । सवोमूओ (३-३ र्लोप^२, २-१५ प्=व्, ओत्वमूत्वे बाहुलकात्, शो० पू०) । सरोरुहं, सररुहं (४-६ स्त्रलोप^२, ओत्व विकल्पः, शो० स्प०) । लोपविशेषा-राउलं, राअउलं (जलोपे विकल्पे नाऽल्लोपः, २-२ क्लोप, ५-३० बिं०) । तुहअं, तुहअअ (६-३१ तव=तुह, विकल्पेन बाहुलकादकारलोपे, ३-३ रकारलोप, ५-३० बिं०) । महअं, महअअ (६-५० मम=मह, शो० पू०) । वावडण, वाअवडणं (२-१५ प्=व्, २-२ द्रलोपे बाहुलकात् विकल्पेन अकारलोपे वापतनमिति जाते, पुन. २-१५ प=व्, वावतन इति जाते, ८-५१ त्=ड्, २-४२ न्=ण्, ५-३० बिं०, अलोपाभावे स्पष्टम्) । कुम्भारो, कुम्भआरो (अनाविग्रहणात् २-२ क्लोपो न, ४-१७ वर्गान्त०, २-२ कलोपे, ४-१ भकारोत्तरवर्त्यकारलोपे, ५-१ ओ, अलोपाभावे स्पष्टम्) । पवणुअं, पवणउअं (प्राय इति वलोपो न, २-४२ न्=ण्, पूर्ववदकारलोप, पवण् उअतमिति जाते, २-२ त्लोप, ५-३० बिं०, अलोपाभावे पूर्व०) । यमुनातटं, नदीस्रोतस्, बहुमुखं, कर्णपूरं, शिरोवेदना,

१ अथ पाठ का० पु० सम्मत । इतः प्राचीनेषु अक्षरविशेषा इति पाठ ।
२ वृत्ताव्ययमनादिरेव गृह्यते । ३ ३-५२ सूत्रे तु व्यत्ययेन नपुंसकत्वम् ।

पीतापीतं, सीतासीतं (शीताशीतं), सर्वमुख (सर्पमुख), सरोरुहं, राजकुलं, तवारुहं, ममारुहं, पादपतन, कुम्भकार, पवनोद्धतम् । सयोगपरे सर्वत्र पूर्वस्याचो लोप, [ह्रस्वश्च । यथा-णत्थि, सक्कन्ती, णिक्कन्तो, अत्तो इत्यादय] ('स्पष्टा') । कचिन्नित्य, कचिदन्यदेव बहुलग्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिक कार्य भवति ॥ १ ॥

सन्धावचामङ्गलोपविशेषा बहुलम्—अत्रा सन्धौ कर्तव्ये अच् विशेषो लोप विशेषश्च बहुल स्यात् । बहुलग्रहणात् विभिन्नानि कार्याणि भवन्ति ।

कचित्प्रवृत्ति, कचिदप्रवृत्ति, कचिद् विभाषा, कचिदन्यदेव ।

विधेर्विधान बहुधा समीक्ष्य चतुर्विध बाहुलक वदन्ति ॥ १ ॥

तच्च महाकविप्रयोगानुसारेण लोकव्यवहृतशब्दानुसारेण च सस्कृतशब्देषु स्वयं कल्पनीयम् । यतो हि पाणिनीयानां छायावाहीनि खलु प्राकृतसूत्राणि । अत्रा सन्धौ अज्-विशेषास्तावत्-राएसा, राअइसी । वासेसी, वासइसी । कण्णोरो, कण्णओरो । चक्काओ, चक्काओ । कुमारो, कुमआरो । अधारो, अधआरो । ममवि, ममावि । केणवि, केणावि । कविहीर्षविकल्प-वारीमई, वारिमई । वईमूल, वइमूल । वेणुवण, वेणुवण । कचिद्वा ह्रस्व-जउणअड, जउणाअड । णइसोत्तो, णईसोत्तो । बहुमुह, बहुमुह । कचिद्वा ओकारस्य अत्वम्-सररुह, सरोरुह । मणहर, मणोहर । सिरविअणा, सिरविअणा । कचिन्नैव ओकारस्य अत्वम्-मणोरहो । मणोहओ । अथ लोपविशेषा — कचित् पूर्वपदान्तस्य अकारस्य वा लोप । राउल, राअउल । पापडण, पाअपडण । पापीड, पाअपीड । कचिद् ह्रस्वपरत्वेऽपि अचो नित्यमादिलोप-एत्थ, त्थ । तुम्हे त्थ, अम्हे त्थ । बम्हणो त्थ चिट्ठइ । प्राय एड परत्वे एव एव लोप । नेह-हरी एत्थ चिट्ठइ । अच्परत्वेऽपि कचिन्नित्य लोप । राइदो । मइदो । उर्विदो । दीवुज्जलो । मअरदुज्जाण । पमदुज्जाण । महुसवो । तुह ति । मह ति । गओ ति । सुओ ति । इओ ति । कचिद् यष्टिशब्दस्य चालकारलोप । चम्मट्ठी । चम्मलट्ठी । कचिन्न-असिलट्ठी । बहुलग्रहणात् कचिन्न सन्धि । मुहअदो । परिअरो । उवअरो । पईवो । दुराअरो । विअलो-इत्यादि । परोप्पर । अन्तेउर । तेरह । तेवीस । तेत्तीसा । पुणो, पुणा, पुण-इत्यादि ॥ १ ॥

अचो की सन्धि होने पर कहीं दोनों अच् मिलकर अज् विशेष अर्थात् तीसरा ही अच् (स्वर) हो जाता है । सूत्र में अङ्गलोप० पाठ है, वह 'चर्मयष्टि' में यकारलोप के ग्रहणार्थ है । अट् प्रत्याहार में अच् आ जाते हैं । विभिन्न प्रकार के आदेश आदि बहुलपदग्रहण से जानना । क्योंकि बहुलपद का अर्थ ही यह है कि 'कहीं सूत्र की उचित प्रकार से प्रवृत्ति हो और कहीं सूत्र प्रवृत्त होते हुए भी अप्रवृत्त रहे, अर्थात् कुछ भी कार्य न करे । कहीं विकल्प और कहीं अन्य ही कार्य कर दे' । इस तरह अनेक कार्यों के करने का प्रकार विचार कर चार प्रकार का बहुल-जन्य कार्य माना

है। इन चार प्रकारों में सबका अन्तर्भाव हो जाता है। वह बहुल जन्य कार्य महा कवियों के प्रयोग से अथवा लोक व्यवहृत शब्दानुसार संस्कृत शब्दों में स्वयं कल्पना कर लेना। क्योंकि प्राकृतसूत्र पाणिनीय प्रयोगों का ही अनुसरण करते हैं।

अच् विशेष—(राज ऋषि) २ से जलोप। १० से इकार। २६ से प को स। अ इ मिलकर एकार। राप्सी। पञ्च में—राजइसी। (व्यास ऋषि) ४ से यलोप। वासेसी, वासइसी। (कर्णपूर) ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २ से वलोप। अ+ऊ मिल कर एकार। कण्णरो, कण्णऊरो। पूर्ववत्—(चक्रवाक) चक्राओ, प्रायप्रहण से वलोप। नहीं तो चक्रवाओ। एवम्, (कुम्भकार) कुमारो, कुम्भारो। (अन्धकार) अधारो, अधारो। (मम अपि) पूर्व के साथ दीर्घ। ममावि। अकार का लोप, ममावि। १८ से प को व। एवम्—(केन अपि) २५ से न को ण। केणावि, केणवि। कहीं पूर्व स्वर को विकल्प से दीर्घ हो। (वारिमयी) ४ से यलोप, वारीमई। पञ्च में वारिमई। एवम्—(वृत्तिमूलम्) ३ से दोनों तकारों का लोप। ९ से ऋ को अकार। ३५ प्रकृत से विकल्प से इकार को दीर्घ। वईमूल, वइमूल। अथवा (वृत्तिमूलम्) का पूर्ववत् साधुत्व। (वेणुवनम्) २५ से न को ण। विकल्प से दीर्घ। वेणूवण, वेणुवण। कहीं पर विकल्प से ह्रस्व होगा। (यमुनातटम्) २४ से य को ज। 'यमुनाया यस्य' से मकारलोप। २५ से न को ण। २ से तकारलोप। १९ से ट को ड। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। जउणअड। जउणाअड। एवम् (नदीस्रोत) ५ से रेफलोप। ४१ से तद्वित्व। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। णइसोत्तो, णईसोत्तो। (वधूमुखम्) २३ से ध और ख को हकार। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। बहुमुह, बहुमुह। कहीं ओकार को विकल्प से अकार। (सरोरुहम्) सररुह, सरोरुह। (मनोहरम्) मणहर, मणोहर। (शिरोवेदना) सकार, दलोप, ण आदेश पूर्ववत्। 'एत इदं' (१+३५) से ए को इकार। प्रकृत सूत्र से ओ को अकार। सिरविअणा, सिरविअणा। कहीं ओकार को अकारादेश नहीं होगा। (मनोरथ) मणोरहो। (मनोभव) मणोहओ। उक्त सूत्र से हकार।

लोपविशेष—कहीं पदान्तस्थ पूर्व अकार का विकल्प से लोप हो। (राजकुलम्) २ से ज और क का लोप। प्रकृत से अकार का लोप। राउल। राजउल। (पाद पतनम्) पापडण, पाअपडण। (पादपीठम्) 'ठो ड' से ठ को ड। पापीड, पाअपीड। कहीं हल् पर होने पर भी, आदिस्थ अच् का नित्य लोप हो। एत्थ के एकार का लोप होगा। तुम्हे, अम्हे का साधुत्व पञ्चमपरिच्छेद में है। (यूयमत्र) तुम्हे एत्थ, तुम्हेत्थ। अम्हे एत्थ, अम्हेत्थ। (ब्राह्मण + अत्र) बम्हणोत्थ। प्राय एङ् से पर अकार का लोप होता है। यहाँ नहीं होगा—(हरि + अत्र) हरी एत्थ। कहीं अच् पर होने पर भी नित्य अकार का लोप होता है। (गज + इन्द्र) २ से जलोप। ५ से रेफलोप। नित्य अकार का लोप। गइंदो। (मृग + इन्द्र) ९ से ऋ को अकार। पूर्ववत् रेफ-गकार का लोप। नित्य अकार का लोप। मइन्दो। (उप + इन्द्र) १८ से प को व। अलोप। उर्विंदो। (दीप + उज्ज्वल) ५ से व लोप। ६ से जद्वित्व। प को व। अकारलोप। दीधु ज्जलो। (मकरद + उद्यानम्) २ से कलोप। ३२ से छ को ज आदेश। ६ से द्वित्व। अकारलोप। मअरदुज्जाण। (प्रमदा + उद्यानम्) ५ से रेफलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। पमदुज्जाण। (महा + उत्सव) आकारलोप। महुसवो। उत्सवशब्द के

उकार को 'इदूतौ' वार्तिक की इष्टि से उकार । (तव+इति) तुह इति, प्रकृत सूत्र से इकारलोप । ४१ तकारद्वित्व । तुहति । (मम इति) मह इति । महति । (गत इति) गओत्ति । (श्रुत इति) सुओत्ति । (दयित इति) दइओत्ति । २+५+२६ से रूपसिद्धि हो जायगी । ४२ से सर्वत्र ओकार । कही पर यष्टि शब्द के लकार का विकल्प से लोप हो । (चर्मयष्टि) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । 'यष्टया ल' २+२९ से लकार । २८ से ठ । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । विकल्प से प्रकृत सूत्र से लकार का लोप । चम्मट्टी, चम्मलट्टी । कही यष्टि के लकार का लोप नहीं होगा । जैसे— (असियष्टि) असिलट्टी । कही पर बहुल ग्रहण से सन्धि ही न होगी । (मुखचन्द्र) मुहअदो । (परिकर) परिरओ । (उपकार) उवआरो । (प्रदीप) पईवो । (दुराचार) दुराआरो । (विकाल) विआलो । सर्वत्र पूर्वोक्त (२३+२+५+१८) नम्बर के सूत्रों से सिद्धि जानना । (परस्परम्) इत्यादिक शब्दों में कही सकार का और कहीं पकार का लोप होता है । तो परस्पर शब्द के सकार का लोप । ६ से पकार द्वित्व । ३५ प्रकृत सूत्र से ओकार । परोप्पर । (अन्त पुरम्) २ से पकार का लोप । प्रकृत सूत्र से विसर्गसहित अकार को एकार । अन्तेउर । (त्रयोदश) तेरह । (२+१४) द्वितीय अध्याय चौदहवें सूत्र में साधुत्व है । (त्रयोविंशति) ५ से रफ लोप । 'मांसादिषु' (४+१६) सूत्र से अनुस्वार का लोप । 'आदीदूतौ' से ईकार । ३१ से एकार । ३५ प्रकृत सूत्र से ति को आकार । तेवीसा । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । ३१ से एकार । 'मांसादि' से अनुस्वारलोप । ३५ प्रकृत सूत्र में 'लोप साचो यकारस्य' से यकार का लोप । 'आदीदूतौ' वार्तिक से ति के इकार को ईकार । ६ से 'त्रिंशत्' के तकार को द्वित्व । 'तेत्तीशत्' इस अवस्था में २६ से श को स आदेश । ६० से तकार का लोप । 'स्त्रियामात्' से आकार । तेत्तीसा । कहीं एक पद में भी भिन्न भिन्न आदेश होते हैं । (पुन) २५ से न को ण आदेश । प्रकृत सूत्र से कहीं ओकार, पुणो । कही आकार, पुणा । कहीं विसर्ग का लोप, पुण । ये सब आदेश बहुल ग्रहण से कल्पना कर लेना । तथा महाकविप्रयुक्त अथवा लोकव्यवहृत शब्दों में सस्कृतानुगामी शब्द की कल्पना करके आदेश विशेष की कल्पना कर लेना । क्योंकि समस्त प्राकृत वाङ्मय के सस्कृत शब्द ही जनक अथवा माता हैं । म्लेच्छादिक देशों में स्वरूप अधिक बिगड़ गया है । परन्तु वे भी सस्कृत शब्द से जन्य हैं । इति ॥१॥

नोट—न० (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (१०) इहज्यादिषु । (२६) शयो स । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (६) दोषादेशयोद्वित्वमनादौ । (१८) पो व । (२५) नो ण सर्वत्र । (९) ऋतोऽत् । (३५) सन्धावचामजलोपविशेषा बहु लम् । (२४) आदेश्यो ज । (१९) टो ड । (४१) नीडादिषु । (२३) खषथधभां ह । (३२) त्यथया चङ्गजा । (४२) अत ओत् सो । (२८) छस्य ठ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (३१) ए शय्यादिषु । (६०) अन्त्यस्य हल ।

उदुम्बरे दोर्लोपः ॥ २ ॥

उदुम्बरशब्दे दु इत्येतस्य लोपो भवति । उम्बरं (४-१७ वर्गान्तः, ५-३० सोर्बिन्दु) ॥ २ ॥

उदुम्बरे दोर्वा^१ लोप —उदुम्बरशब्दे दु इत्यस्य वा लोप स्यात् । उम्बर ।
उउम्बर ॥ २ ॥

(उदुम्बर इति) । उदुम्बरशब्द में 'दु' का विकल्प से लोप हो । (उदुम्बरम्)
दु का लोप हो जाने से उम्बर । पञ्च में-२ से दकार का लोप हो जाने से उउम्बर ॥ २ ॥

कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो भवति । कालास, कालाअस ।
(स्प०) ॥ ३ ॥

कालायसे यस्य^२—कालायसशब्दे साचो यकारस्य वा लोप स्यात् । कालास,
कालाअस । लोप साचो यकारस्य 'क्वचिन्नित्य क्वचिन्न वा' । तेत्तीसा । सहिओ,
सहिअओ । किसल, किसलअ । ओसो, ओआसो (अवश्याय) । कइव, कइवअ ।
सुहाइ, सुहाअइ । धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

(कालायसे इति) । कालायसशब्द में अच्-सहित यकार का लोप हो । (काला
यसम्) अकारसहित यकार का लोप हो गया । कालास । पञ्च में-२ से यलोप ।
कालाअस । कहीं पर अच्सहित यकार का नित्य लोप हो और कहीं नहीं हो अथवा
हो, अर्थात् विकल्प से लोप हो । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । 'लोप साचो यका
रस्य' इससे अकार विसर्ग-सहित यकारलोप । ३१ से एकार अथवा ३५ से अकार
विसर्ग-सहित को एकार । त्रिंशत् के रेफ का ५ से लोप, ६ से तद्वित्त्व । ३५ से
अनुस्वार का लोप । २६ से श को स । ६० से अन्य हल् का लोप । ३६ से आकार ।
तेत्तीसा । (सहृदय) विकल्प से यकारलोप । २ से दकारलोप । १० से ऋकार
को इकार । ४२ से ओकार । सहिओ । पञ्च में-सहिअओ । (किसलयम्) यलोप ।
किसल । पञ्च—किसलअ । (अवश्याय) 'ओद्वापयो' (४+२०) से ओकार ।
'लोप साचो' से यलोप । ४ से श्या-गत यकार का लोप । 'सेवादिषु वा' (५+९)
से ६ से प्राप्त द्वित्व का निषेध । २६ से श को सकार । पूर्ववत् ओकार । ओसो । पञ्च
में-अवसाओ । पूर्ववत् श को स । यकारलोप । (कतिपयम्) १८ से प को वकार ।
२ से तकारलोप । उक्त से अच्-सहित यकार का लोप । कइव । पञ्च में-कइवअ ।
(सुखायते) २३ से ख को ह । यलोप । 'ततिपोरिदेतौ' इससे इकार । २ से तलोप ।
सुहाइ । पञ्च में-सुहाअइ । एवम्—(धूमायते) धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनशब्दे^३ जकारस्य लोपो वा भवति । भाणं, भाअण (२-४२
धू = ण, ५-३० बिं०, पक्षे २-२-सूत्रेण केवलजकारलोपो भवति) ॥ ४ ॥

भाजने जस्य—अत्र साचो जकारस्य वा लोप । भाण, भाअण ॥ ४ ॥

(भाजने इति) । भाजनशब्द के जकार का विकल्प से लोप हो । २५ से न
को ण । भाण । पञ्च में-२ से जकार-लोप । भाअण ॥ ४ ॥

१ का-इति नास्ति भामहे ।

२ वा-इत्यधिक भामहे ।

३ सत्वरस्य लोपो ज्ञेय । हेमस्तु ८ । १ । २६७ सूत्रे सत्वरस्येति पठत्येव ।

यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदित्येवमादिषु 'वकारस्य वा लोपो भवति । जा, जावता । ता, तावता । (२-३१ य् = ज्, ४-६ तलोप, पक्षे-स्प०) । पाराओ, पारावओ (२-२ तलोप, ५-१ ओ, पक्षे-स्प०) । अणुत्तन्त, अणुवत्तन्त (२-४२ न् = ण्, वलोपे, ३-३ रलोप, ३-५० त्वि, ७-१० मान = न्त, वलोपाभावे स्प०) । जीअं, जीविअं (२-२ तलोप, ५-३० बि०, शे० स्पष्टम्) । एअ, एव्वं (३-५८ वद्वित्वं, ५-३० बि०) । एअ, एव्व (३-५८ वद्वि०) । कुअलअं, कुवलअं । (विकल्पेन स्वररहितवलोपे २-२ यलोप, ५-३० बि०) । यावत्, तावत्, पारावत्, अनुवर्तमानं, जीवितं, एवम्, एव, कुवलथम्-इत्येवमादय ॥ ५ ॥

यावदादिषु वस्य—एषु साचो वकारस्य वा लोप स्यात् । एषु सर्वत्र 'कगचजे'-त्यादिना लोपे सिद्धे साचो ग्रहणार्थं सूत्रचतुष्टयम् । या, याव । ता, ताव ।

यावत्तावज्जीवितदेवकुलावर्तमानशब्दा ये ।

प्रावरक एवमेव स्कन्धावारो यावदादयो ह्येवम् ॥ ५ ॥

यावदादिक-शब्दों में अच् सहित वकार का लोप हो । ६० से तकारलोप । (यावत्) या । पञ्च में-याव । (तावत्) ता, ताव । (जीवितम्) २ से तलोप । जीअ, पञ्च में-जीविअ । (देवकुलम्) देउल, देवउल । (आवर्त) वकार का लोप । ५८ से आकार को अकार । ३० से तं को ट । ६ से द्वित्व । अट्ट । पञ्च में-आअट्ट । (प्रावरक) ५ से रेफलोप । यावदादि से वा का लोप । २ से ककार का लोप । पारओ । पञ्च में-पाआरओ । (एवमेव) वलोप । एमेअ । पञ्च में-एअमेअ । (स्कन्धावार) ३४ से 'स्क' को ख । खन्धारो । पञ्च में-खन्धाआरो । कई विद्वान् चक्रवाक शब्द को भी यावदादिगण में मानते हैं । (चक्रवाक) चक्काओ । यह उदाहरण देते हैं । परन्तु चक्रवाक शब्द में आकार सहित वकार का लोप करने पर 'चक्काओ' होगा । अतः (चक्रवाक) २ से वलोप । ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । 'सन्धावचो' ३५ से अकार को विकल्प से दीर्घ । चक्काओ । पञ्च में-चक्काओ ॥ ५ ॥

अन्त्यहलः ॥ ६ ॥

वेति निवृत्तम् । शब्दानां योऽन्त्यो हल् तस्य लोपो भवति । जसो (२-३१ य् = ज्, २-४३ श् = स्, ४-१८ पुस्त्व, ५-१ ओ) । णह (२-४२ न् = ण्, ४-१९ पुंस्त्वाभाव, ५-३० बि०) । सरो (जसो-वत्) । कम्मो (३-३ रलोप, ३-५० मद्वि०, शे० पू०) । जाष, ताव (४-५ सू० द्रष्टव्यम्) । यश, नभ, सर, कर्म, यावत्, तावत् ॥ ६ ॥

१ सस्वरवलोप, कचिद्वाहुलकात्स्वररहितस्याऽपि । २ क० पु० चक्काओ, चक्काओ । देउल, देवउल । अ० पा० ।

अन्त्यस्य हल् — प्रादिपदिकसम्बन्धिनोऽन्त्यस्य, सुप्रत्ययसम्बन्धिनश्च हलो लोपः स्यात् । कम्मो । नम्मो । जसो । णसो । एसो । धणू । रमा । पाणी । धेणू । 'क्वापि लोपानुबन्धस्य बुधा वाञ्छन्त्यदन्तताम्' । सक्खिणो । पत्ते सक्खी ॥ ६ ॥

प्रातिपदिकसङ्ग शब्द के अन्त्य हल् का तथा प्रातिपदिक से पर सु प्रत्यय के हल् का लोप हो । (कर्मन्) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । प्रकृत से अन्त्य हल् नकार का लोप । 'नसन्तप्रावृट्' (४ + १८) से पुल्लिङ्ग । ४२ से ओकार । कम्मो । एवम्-चम्मो । (यशस्) अन्त्य सकार का लोप । २४ से यकार को जकार । २६ से श को स । पूर्ववत् पुल्लिङ्ग । जसो । (नमस्) २५ से न को ण । अन्य कार्य पूर्ववत् । णसो । (धनुष्) धणू । (एष) 'तदेतदो' (५ + ६८) से तकार को सकार । अन्त्य का और सुप्रत्यय का लोप । ४२ से ओकार । एसो । (रमा) प्रातिपदिक से पर सु का लोप । रमा । (पाणि) पाणी । (धेनु) प्रातिपदिक से पर सु-प्रत्यय का लोप । ५२ से पाणि में इकार को धनु मं उकार को दीर्घ । धेणू । कहीं लोपानुबन्धी को अर्थात् हलन्त को विकल्प से अदन्त कर देते हैं । जैसे— (साहिन्) नकारान्त का अदन्त हो गया । ३४ से च को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से क । २५ से न को ण । ४२ से ओकार । ५८ से ह्रस्व । सक्खिणो । पत्त मे-सक्खी । साधुत्वं पूर्ववत् ॥ ६ ॥

स्त्रियामात् ॥ ७ ॥

स्त्रिया वर्त्तमानस्यान्त्यहल आकारो भवति । सरिआ (स्पष्टम्) । पडिचआ (१-२ सू० स्प०) । वाआ (स्प०) । सरित्, प्रतिपद्, वाक् ॥ ७ ॥

स्त्रियामात्—स्त्रिया प्रातिपदिकस्यान्त्यस्य हल आत्वं स्यात् । सपञ्चा । एञ्चावञ्चा । सरिआ । वाआ । एञ्चावई ॥ ७ ॥

स्त्रीलिङ्ग में हलन्त प्रातिपदिक को आकार हो । (संपत्) त् को आकार हो गया । सपञ्चा । (सरित्) सरिआ । (वाच्) वाआ । एतावत् शब्द में एतावती के स्थान पर 'एञ्चावआ'—जो वसन्तराज जी ने माना है, वह अव्यवहार्य है । वस्तुतः जिन शब्दों में भागुरि के मत से हलन्त से आप् होता है वहीं आकारयुक्त है । क्या लिह्, गोदुह्, पुस् आदि में भी आकार होगा ? कभी नहीं, वस्तुतः भागुरि प्रसिद्ध, काव्यादि में व्यवहृत शब्दों में आप् मानते हैं, अतः एतावती में आकार नहीं होगा, किन्तु 'एञ्चावई' होगा ॥ ७ ॥

नोट- न० (२) कणचजतदपयवां प्रायो लोप । (५) सर्वत्र लवरास् । (३१) ए शय्यादिषु । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२६) शेषो स । (६०) अन्त्यस्य हल । (३६) स्त्रियामात् । (१०) इहम्मादिषु । (४२) अत ओत् सो । (४) अणो मनयाम् । (१८) पो व । (२३) खचयधमां हः । (२५) नो णः सर्वत्र । (६०) अदातो यथादिषु वा । (३०) तस्य टः । (३४) ञ्कस्कां ख । (२४) आदेर्यो ज । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (७) वर्गेषु युज पूर्व ।

रो रा ॥ ८ ॥

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रेफस्य रा इत्ययमादेशो भवति । धुरा, गिरा ।
(स्प०) ॥ ८ ॥

रो रा—स्त्रिया वर्तमानस्य रेफान्तस्यान्त्यस्य रा भवति । गिरा । पुरा । धुरा ।
'बहि शब्दे हलोऽन्त्यस्य रेफादेशो विभाषया' । बाहिर । बही ॥ ८ ॥

रेफान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द के अन्त्य रेफ को रा हो । (गिर) गिरा । (पुर) पुरा ।
(धुर) धुरा । बहि शब्द में अन्त्य हल् रेफ को सस्वर रेफ विकल्प से हो । (बहि)
अन्त्य र् को सस्वर रेफ हो गया । ६७ से बकाराकार को आकार हो गया । बाहिर ।
पह में—६० से अन्त्यलोप । ५२ से दीर्घ । बही ॥ ८ ॥

न विद्युति ॥ ९ ॥

विद्युच्छब्दे आकारो न भवति । विज्जू (३-२७ ज् = ज्, ४-६
त्लोप, ३-५० जङ्घि०, ५-१८ दीर्घ) । विद्युत् ॥ ९ ॥

न विद्युनि^१—विद्युति अन्त्यस्य हल आकारो न स्यात् । विज्जू ॥ ९ ॥

विद्युत् शब्द में अन्त्य हल् को आकार न हो । (विद्युत्) ३२ से य को जकारा
देश । ६० से तकारलोप । ६ से अकारद्वित्व । ५२ से उकार को दीर्घ । विज्जू ॥ ९ ॥

(क्षुधो हः ।)

क्षुधो हं—क्षुधाशब्देऽन्त्यस्य ह स्यात् । छुहा । 'भागुरिमतेन प्रयोगानुसृत्या
आपि कृते 'कगचजे'ति लोपे, 'खघथधे'ति हकारे, इय सूत्रचतुष्टयी मन्दप्रयोजना ॥

क्षुध्-शब्द के अन्त्य ध को ह हो । (क्षुध्) ध को ह आदेश । ६८ से छ-
करादेश । छुहा । यदि भागुरिमतानुसार प्रयोगानुकूल हलन्त से आप्-प्रत्यय मान
ले तो ये चारों सूत्र निष्प्रयोजन हैं । आ प्रत्यय करने पर वाचा आदि में २ से, छुहा
में २३ से सर्व प्रयोग सिद्ध हो जायेंगे ॥

शरदो दः ॥ १० ॥

शरच्छब्दस्यान्त्यहलो दो भवति । शरदो^३ (२-४३ श् = स्, ४-१८
पु०, ५-१ ओ) ॥ १० ॥

शरदोऽत्^४—शरच्छब्देऽन्त्यस्य अ स्यात् । सरओ ॥ १० ॥

शरद् शब्द में अन्त्य द् को आकार हो । (शरद्) द को अकारादेश । 'नसन्त०'
से पुल्लिङ्ग । ४२ से ओकार । २६ से शकार को सकार । सरओ ॥ १० ॥

दिक्प्रावृषोः सः ॥ ११ ॥

दिक्छब्दस्यान्त्यहलः प्रावृट्शब्दस्यापि सकारो भवति । दिसा^५
(स्प०) । पाउसो (१-३० सू० स्प०) ॥ ११ ॥

१ सजीवया प्रथम 'न विद्युति' इति सूत्र, तत 'रो रा' इति । एव पाठक्रमोऽस्ति ।

२ भामहे सूत्रमिदं नास्ति । ३ 'शरदादेरत्' ८ । १ । १८ सरओ, शरद् । भिषओ, भिषक् ।
'क्षुधो हा' ८ । १ । १७ छुहा, क्षुत् । हे० । ४ सजीवनीसमत पाठ । ५ आपि कृते
दिशाशब्द प्रकृति । कचिद् दिशा, प्रावृड् इति सस्कृतदर्शनात् ।

दिक्प्रावृषो स — एतयोरन्त्यस्य स स्यात् । दिसा । पाउसो । 'आयुरप्स रसो सो वा हलोऽन्त्यस्य विधीयते' । दीहाउसो, दीहाऊ । अच्छरसा, अच्छरा ॥११॥

दिश्, प्रावृष् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दिश्) दिसा । (प्रावृष्) ष को सकारादेश । ५ से रेफ का और वकार का लोप । ११ से ऋ को उकार । 'न-सन्त प्रावृट्' (४ + १८) से पुलिङ्ग । ४२ से ओकार । पाउसो । 'आयुस् और अप्सरस् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दीर्घायुष्) ५ से रेफलोप । २३ से हकारादेश । ४ से यलोप । पूर्ववत् पुस्त्व, ओत्व । दीहाउसो । पञ्च में-६० से अन्त्य लोप । ४२ से दीर्घ । दीहाऊ । (अप्सरस्) ६४ से प्स को छकार । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । अच्छरसा । पञ्च में-५४ से आकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । अच्छरा ॥११॥

नोट- न० (३२) त्यथ्यद्या चछजा । (६०) अन्त्यस्य हल् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्व मनादौ । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घ । (६७) आ समृद्धादिषु वा । (२) कगचजतद पयवा प्रायो लोप । (२३) खयथधभा ह । (६८) अष्यादिषु । (४२) अत ओत्सो । (२६) शपो स । (५) सर्वत्र लवराम् । (११) उहत्वादिषु । (४) अधो मनयाम् । (६४) झत्सप्सा छ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (५४) आदीतौ बहुलम् ।

मो बिन्दुः ॥ १२ ॥

अन्त्यस्य हलो मकारस्य बिन्दुर्भवति । अच्छं (४-२० विकल्पेन पुसि अमि, ५-३ अमोऽकारस्य लोप, शो० ३-३० सू० स्प०) । वच्छं (स्प०) । भह (३-३ रलोप, ३-५० छि०, शो० पू०) । अग्नि (३-२ नलोप, ३-५० ग्छि०, शो० पू०) । दट्ठ (३-१० छ्=ट्, ३-५० ठ्छि०, ३-५१ ठ्=ट्, शो० पू०) । वणं । घणं (२-४३ न्=ण्, शो० पू०) ॥ १२ ॥

अचि मश्च ॥ १३ ॥

अचि परतो मो^२ भवति वा । फलमवहरइ, फल अवहरइ (स्प०)^३ ॥

मो बिन्दुरचि वाऽलोपश्च—चकारग्रहणादत्र त्रिसूत्री कल्प्यते । मो बिन्दु (१) । मस्य बिन्दु स्यात् । किं । एद । कह । लुण्हि । अचि वा (२) । अचि परत-अन्त्यस्य मस्य वा अनुस्वार स्यात् । पडमवहरइ, पड अवहरइ । रसमुवरोइ, रस उव रोइ । अलोपश्च (३) । अन्त्यस्य हलो मस्य लोपो न भवति । किम् इणमो । फलम् एरिस । अहम् एसो । सच्चम् इण ॥ १२-१३ ॥

इस सूत्र में 'लोपश्च' यहाँ चकारग्रहण है, इससे भिन्न भिन्न तीन कार्यों की कल्पना होगी । 'मो बिन्दु' १ । म को बिन्दु हो । (किम्) किं । (एतम्) उक्त से म को अनुस्वार । एद । (कथम्) उक्त से बिन्दु । २३ से य को ह । कह । (लुणीम्) ५९ से उकार को उकार । ३६ से ईकार को इकार । 'ह्रस्वणो' (३ + ३३) से ण को ण । अनु

१ अक्ष, वत्स, अग्रम्, अग्नि, दष्ट, वन, धनम् । २ क० पु० बिन्दु पा० । ३ फलम्पहरति । ४ सजीवनीसमत पाठ एव । 'मो बिन्दु,' 'अचि मश्च'—इति सूत्रद्वयमत्र भाग्ये ।

स्वार । तुण्ह । 'अचि वा' २ । अच् के परे अन्त्य मकार को अनुस्वार विकल्प से हो । (पटम् अपहरति) १९ से ट को ड । १८ से प को वकार । २ से तकारलोप । पडमवहरइ । पच्च मे-पड अवहरइ । एवम् (रसम् उपनयति) २५ से न को ण । रसमुवणेइ, रस उवणेइ । जिस पच्च मे मकार को अनुस्वार नहीं हुआ, किंतु मकार रहा, वहाँ ६० 'अन्त्यस्य हल' से लोप प्राप्त था, नहीं होगा । किम् इणमो । फलम् एरिस । अहम् एसो । सच्चम् इण-इत्यादि ॥ १३ ॥

नजोर्हलि ॥ १४ ॥

नकारअकारयोर्हलि परतो बिन्दुर्मवति मकारश्च । नस्य असो, अम्सो (५-१ ओ, शो० स्प०) । कसो, कम्सो । अस्य-वंचणीअ, वम् चणीअ (२-४२ न्=ण्, २-२ य्लोप, ५-३० बि०, शो० स्प०) । विशो, विम्शो' (३-२८ ध्य=झ्, नकारस्य बिन्दौ मकारे च ३-५६ सूत्रेण द्वित्वादिबाध) ॥ १४ ॥

नजोर्हलि—नकारङकारयोर्हलि बिन्दु स्यात् । सप्ता । वप्ता । पती । सकरो ॥ नकार और ङकार को हल् के परे अनुस्वार हो । (सन्ध्या) ३३ से ध्य को झ आदेश । सप्ता । (वन्ध्या) वप्ता । (पङ्क्ति) २ से ककारलोप । ५२ से इकारदीर्घ । पती । (शङ्कर) २६ से श को स । ४२ से ओकार । सकरो ॥ १४ ॥

वक्रादिषु ॥ १५ ॥

वक्रादिषु शब्देषु बिन्दुरागमो भवति । वंक (३-३ र्लोप., ५-३० बि०) । तस (३-३ रकारयोर्लोप, ३-२ य्लोप., शो० स्प०) । हंसो (३-३ रेफलोप व्लोपश्च, ५-१ ओ) । असू (३-३ र्लोप, २-४३ श्=स्, ५-१८ उदीर्घ) । मसू (३-६ श्लोप, २-४३ श्=स् ३-३ र्लोप, ५-१८ उदीर्घ) । गुडो (१-२९ ऋ=उ, ३-१० घ्=ठ्, ५-१८ दीर्घ) । मथ (१-२२ उ=अ, ३-१२ स्त्=थ्, ५-३० बि०) । मणंसिणो (१-२ सू० स्प०) । दसण (३-३ र्लोप, २-४३ श्=स्, २-४२ न्=ण्, ५-३० बि०) । फसो (३-३६ सू० स्प०) । वण्णो (३-३ र्लोप, ३-५० ण्द्वि०, ५-१ ओ) । पडिसुद (३-३ र्लोप., २-८ त्=ड्, २-४३ श्=स्, ३-३ र्लोप, १२-३ त्=ड्, ५-३० बि०, २-४२ श्=स्, ५-१ ओ) । असो (स्पष्टम्) । अहिमुंको' (२-२७ भ्=ह्, ३-१ त्लोप, ५-१ ओ) । वक्र-ज्यस्त्र-ह्रस्व-अश्रु-श्मश्रु-गृष्टि-मुस्त-मनस्विनी-दर्शन-स्पर्श-वर्ण-प्रतिश्रुत-अश्व-अभिमुक्त इत्यादयः ॥ १५ ॥

१ अस, कस, वञ्चनीय, वि ध्य । २ सजीवन्यनुसारी पाठ । ३ मुकुटादेराकृति गणत्वात् । ४ शक्तमुत्तरष्टरणमृद्वे को वा ८ । २ मुक्तो-मुक्तोऽको दटो लुको लुगो भावक भावत्तण इति हे० । अत्र अहिमुंको इत्यत्र 'न बिन्दु परे' इत्यनेन द्वित्वनिषेधो ज्ञेय ।

वक्रादिषु—एषु हलि परे बिन्दुरागम स्यात् । वको । तस । वयसो । इत्यादि ।
वक्तृव्यस्यस्याश्रुसौरभाणि मनस्विनी ।

स्पर्शो निवसन शुल्क स्युर्वक्रादय ईदृशा ॥ १५ ॥

वक्रादिक शब्दों में हल् के परे अनुस्वार का आगम हो । (वक्र) ५ से रेफ का लोप । वको । (व्यसम्) अनुस्वारागम । पूर्ववत् रेफलोप । ४ से यलोप । तस । (वयस्य) वयसो । (अश्रु) असु । (सौरभम्) १४ से औ को ओ । 'खद्यधभा ह' सूत्र में प्रायः पदानुवृत्ति से भ को ह नहीं होगा । अनुस्वारागम । सौरभ । 'नपुसके सोर्बिन्दु' से अनुस्वारागम सिद्ध ही था फिर वक्रादि में सौरभ शब्द का पाठ मन्द-प्रयोजन है । (मनस्विनी) मणसिणी । (स्पर्श) 'स्पस्य फ' (३ + ६६) से फादेश । फसो । (निवसनम्) णिअसण । (शुल्कम्) सुक ॥ १५ ॥

नोट—न० (२३) खद्यधभा ह । (५९) उद्धूतो मधूकादिषु । (३६) इदीत पानी यादिषु । (११) टो ड । (१८) पो व । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२५) नो ण सर्वत्र । (३३) ध्यङ्गयोर्क्ष । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घ । (२३) शबो स । (४२) अत ओत्सो । (५) सर्वत्र लवराम् । (४) अधो मनयाम् । (१४) औत ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

मांसादिषु वा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा बिन्दु प्रयोक्तव्य । मंसं, मांसं (स्प०) । कह, कह (२-२७ थ्=ह्, शो० स्प०) । णूणं, णूण (स्प०) । तहि, तहि (स्प०) । असु, असु' (स्प०) । तदयमपठितो मांसादिर्गण । यत्र क्वचिद्वृत्तभङ्गभयात् त्यज्यमान क्रियमाणश्च बिन्दुर्भवति, स मांसादिषु द्रष्टव्य ॥ १६ ॥

मांसादिषु—मण्डूकालुत्या लोप इत्यनुवर्तते । मांसादिशब्देषु बिन्दुलोपो वा स्यात् । मास, मस । कह, कह । णूण, णूण । दाणि, दाणि । समुहो, समुहो । 'संस्कार सस्कृतादौ तु नित्य बिन्दुर्बिलुप्यते' । सकारो । सक्कय ॥ १६ ॥

मण्डूकप्लुति से लोप पद की अनुवृत्ति । मांसादिक शब्दों में अनुस्वार का विकल्प से लोप हो । (मांसम्) अनुस्वार का लोप । मास । पञ्च में-५८ से आकार को अकार । मस । (कथम्) २३ से थ को हकार । कह, कह । (नूनम्) णूण, णूण । (इदानीम्) दाणि, दाणी । (समुख) समुहो, समुहो । संस्कार और सस्कृत शब्द में नित्य अनुस्वार का लोप होगा । (सस्कार) ३ से सकारलोप । मांसादिव से नित्य अनुस्वार का लोप । ६ से ककारद्वित्व । सकारो । (सस्कृतम्) ९ से ऋ को अकार । २ से तकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सक्कय ॥ १६ ॥

ययि तद्वर्गान्तः ॥ १७ ॥

ययि परतो बिन्दुस्तद्वर्गान्तो वा भवति । सङ्का (२-४३ श्=स्,

१ क० पु० मांस, कथम्, नूनम्, तहि, अश्रु अ० पा० । २. सजीव्यां सूत्रान्ते 'वा'-इति नास्ति ।

शे० स्प०) । सङ्खो (५-१ ओ, शे० पूर्व०) । अङ्खो । अङ्खं (स्प०) । सञ्चरइ (७-१ ति = इ, शे० स्प०) । सण्हो (२-४३ ष = स्) । सन्तरइ (स्प०) । सम्पत्ती (५-१८ दीर्घ, शे० स्प०) । ययीति किम् ? असो (४-१४ सूत्रे स्प०) । वाऽधिकारात् पंकं, बिन्दू, सका, सखो । (सुगमानि)^१ ॥ १७ ॥

कपि^२ तद्वर्गान्त — कवर्गादारभ्य पवर्ग व्याप्य कप्-प्रत्याहारग्रहणेन ग्राह्यम् । कादिपञ्चवर्गीयाक्षरे परे यो वर्ण परस्तद्वर्गीय पञ्चमाक्षरोऽनुस्वारस्य वा भवति । सङ्करो, सकरो । धणञञो, धणजञो । सण्ठिञो, सण्ठिञो । चिरन्तण, चिरतण । किम्पि, किपि । सन्तो, सतो । गुम्फिञ, गुम्फिञ । पदान्त एवायमिति केचित् ॥ १७ ॥

कवर्ग से लेकर पवर्ग पर्यन्त अर्थात् क से म पर्यन्त कप् प्रत्याहार है । इन कवर्गादि पाँच वर्गों के किसी अक्षर के परे अनुस्वार को पञ्चम अक्षर हो, अर्थात् जिस वर्ग का अक्षर पर मे होगा उसी वर्ग का पाँचवाँ अक्षर होगा । (शकर) श को स । नकार को णकार । यकार तकार का लोप । पूर्वोक्त २६+२५+४+२ से जानना । अनुस्वार को विकल्प से ककार के परे डकार हो गया । सङ्करो । पञ्च में—सकरो । एवम् (धनजय) धणञञो, धणजञो । (सस्थित) ३ से षकारलोप । सण्ठिओ, सण्ठिओ । (चिरन्तनम्) चिरन्तण, चिरतण । (किमपि) किम्पि, किपि । जहाँ पदान्त नहीं है, वहाँ भी विकल्प से अनुस्वार होगा । (शान्त) सन्तो, सतो । (गुम्फितम्) गुम्फिञ, गुम्फिञ । कोई आचार्य पदान्त में ही विकल्प से परसवर्ण मानते हैं, परतु इसमें कोई प्रमाण नहीं है और प्राकृत में दोनों प्रकार के प्रयोग मिलते हैं ॥ १७ ॥

नसान्तप्रावृट्शरदः पुंसि ॥ १८ ॥

नकारान्ता सकारान्ताश्च प्रावृट्शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्या । नान्ता — कम्मो (४-६ अन्त्यनकारलोप, ३-३ र्लोप, ३-५० म्द्वि०, ५-१ ओ) । जम्मो (३-४३ सू० स्प०) । वम्मो (३-३ र्लोप, ३-५० म्द्वि०, ४-६ न्लोप, ५-१ ओ) । सान्ता — जसो (२-३१ सू० स्प०) । तमो (४-६ सलोपे, पुस्त्वे च, ५-१ ओ) सरो । पाउसो (१-३० सू० स्प०) । सरदो^३ ॥ १८ ॥

नसन्तप्रावृट्शरद पुंसि—नकारान्त सकारान्त प्रावृट्शरदौ च पुंसि भवन्ति । चम्मो । वम्मो । ‘नान्त नपुसके विद्धि पुल्लिङ्गेऽपि प्रशस्यते’ । चम्म । वम्म । पेम्म । तमो । महो । पाउसो । सरञ्चो ॥ १८ ॥

१ शङ्का, शङ्ख, कस, अङ्क, अङ्ग, सञ्चरति, षण्ठ, सन्तरति, सम्पत्ति, अस, पङ्क, बिन्दु । २ सजीवनीसमत पाठ । ३ कम्मन्, जन्मन्, वम्मन्, यशस्, तमस्, सरस्, प्रावृष्, शरद । यच्च सेय, वय, सुमण, सम्म चम्ममिति दृश्यते तद् बाहुलकाधिकारात्-इति हेम । ४ सजीवन्यादिसमतोऽय पाठ ।

नकारान्त, सकारान्त, प्रावृष् और शरद् शब्द का पुलिङ्ग में प्रयोग हो। (चर्मन्) नपुसकलिङ्ग प्राप्त था, पुलिङ्ग हो गया। ४२ से ओकार। ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। चम्मो। एवम् (वर्मन्) वम्मो। नकारान्त नपुसकलिङ्ग में तो है और पुलिङ्ग में भी होता है। तो नपुसकलिङ्ग में ६० से अन्य हल् नकार का लोप। ६२ से अनुस्वार। चम्म। वम्म। (प्रेमन्) पूर्ववत् साधुत्वं। पेम्मो, पेम्म। (तमस्) सान्त होने से पुलिङ्ग। तमो। (महस्) महो। (प्रावृष्) ५ से रेफलोप। २ से वलोप। ११ से ऋकार को उकार। 'दिक प्रावृ०' (४+१२) से ष् को सस्वर सकार। प्रकृत से पुलिङ्ग। पाउसो। (शरद्) २६ से सकार। 'शरदोऽत्' से द् को अकार। सरओ ॥१८॥

नोट—न० (३) उपरि लोप कगडतदपथसाम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (९) ऋतोऽत्। (२) कगजतदपथवां प्रायो लोप। (२६) शषो स। (२५) नो ण सर्वत्र। (४) अधो मनयाम्। (४२) अत ओत्सो। (६०) अन्यस्य हल्। (६२) नपुसके सोर्विन्दु। (११) उहत्वादिषु।

न शिरोनभसी ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् इत्येतौ न पुंसि प्रयोक्तव्यौ। सिरं (४-६ सलोप, ५-३० बिं०)। णहं ॥ १९ ॥

न शिरोनभसी—एतौ पुंसि न स्त। सिर। णह ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् को पुलिङ्ग न हो। सान्तत्वात् पूर्वसूत्र से प्राप्त पुस्त्व का निषेधक यह सूत्र है। (शिर) २६ से श को स। ६० से अन्यलोप। ६२ से अनुस्वार। सिर। (नभ) २५ से णकार। २३ से भकार को हकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। णह ॥ १९ ॥

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ २० ॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्या। पुट्टी, पुट्टं (१-२९ ऋ=उ, ३-१० ष्ठ=ठ, ३-५० ठद्वि०, ३-५१ ट्=ट्, स्त्रीत्वे ई, पक्षे पूर्ववत्कार्येषु कृतेषु ५-३० बिं०)। (एवम्)—अच्छी, अच्छं (३-३० सू० स्प०)। अच्छो पुंस्त्वे तु (५-१ ओ)। पण्हा, पण्हो (३-३ रलोप, ३-३३ श्र=णह, स्त्रीत्वे आत्वं, पुस्त्वे ५-१ ओ)। पृष्ठम्। अक्षि। प्रश्न ॥ २० ॥

पृष्ठाक्षिप्रश्ना स्त्रिया वा—एते स्त्रिया वा स्यु। पट्ठी, पट्ठ। अच्छी, अच्छि। पण्हा, पण्हो। 'एव लिङ्गविपर्यासो ज्ञेयः शब्दान्तरेष्वपि'। गुणाइ। बिन्दूइ। लोअणा। रस्तीओ ॥ २० ॥

पृष्ठ, अक्षि, प्रश्न ये स्त्रीलिङ्ग में विकल्प से हैं। (पृष्ठम्) ९ से ऋ को अकार। ३ से षकार का लोप। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ५४ से ईकार। पट्टी। कोई कोई आचार्य ऋण्यादि में पाठ मान कर हकार मानते हैं—'पीठ' लोकभाषा। पंजाब में उकार—'पुट्टे तरफ दिहा'। पक्ष में—पट्ट। (अक्षि) ६८ से ष को छ। द्वित्व, चकार, ईकार पूर्ववत्। अच्छी, अच्छि। (प्रश्न) 'ह्रस्वण्ण०' (३+३३) ण को णह आदेश। ५४ से स्त्रीलिङ्ग में आकार। पण्हा। पक्ष में—पण्हो। इसी प्रकार प्राकृतभाषा में लिङ्गव्यत्यय अन्यत्र भी जानना। (गुणा) 'इ जरशसोर्दीर्घश्च' (५+२६) से जस् को हकार।

पूर्व को दीर्घ । गुणाद् । एवम् (विन्दव) विन्दूह । (लोचनम्) लोअणा । (रश्मय) २६ से श को स । ४ से मलोप । ६ से द्वित्व । 'जसो वा' (५ + २०) से जस् को ओकार । ४८ से दीर्घ । रस्सीओ ॥ २० ॥

ओदवापयोः ॥ २१ ॥

अव, अप इत्येतयोरुपसर्गयोर्वा ओत्व भवति । ओहासो, अवहासो । ओसारिअं, अवसारिअ (२-२ तलोप, ५-३० बि०) । अवहास, अपसारितम् ॥ २१ ॥

ओदवापयो —अव अप-इत्येतयोरुपसर्गयो ओकारादेशो वा स्यात् । ओवासो, अववासो । ओसिअ, अवसिअ । ओपत्त, अवअत्त । 'ओत्व वा स्यान्निरौ माल्ये क्वचि दोत्वमुपस्य वा' । ओमल्ल । णिम्मल्ल । ओहसिअ, पत्ते उवहसिअ । 'लुग्वा दुरुपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचिद् भवेत्' । दुल्लहो, दुल्लहो । दूसहो, दुसहो । 'ऊदुत सविसर्गस्य दुस-हादौ विकल्प्यते' ॥ २१ ॥

अव, अप उपसर्गों को ओकार विकल्प से हो । (अवकाश) काशको वास आदेश । अव को ओकार । ओवासो । पत्त में-२ से कलोप । अवभासो । (अपसृतम्) अप को ओकार । १० से इकार । तलोप । ओसिअ । पत्त में-१८ से प को व । अवसिअ । (अपवृत्तम्) अप को ओकार । ९ से ऋ को अ । २ से वलोप । ओअत्त । पत्ते अवअत्त । निर् उपसर्ग को माल्य शब्द के परे विकल्प से ओकार हो और कहीं उप को विकल्प से ओकार हो । (निर्माल्यम्) निर् को ओकार । ४ से यलोप । ६ से द्वित्व । ५८ से आ को अ । ओमल्ल । पत्त में-णिम्मल्ल । (उपहसितम्) ओहसिअ । पत्त में-उवहसिअ । कहीं पर दुर् उपसर्ग के विसर्ग का लोप हो । (दुर्लभ) २३ से भ को ह । दुल्लहो । पत्त में-दुल्लहो । दुसहादिक शब्दों में विसर्गसहित उकार को विकल्प से ऊकार हो । दूसहो । पत्त में-दुसहो ॥ २१ ॥

नोट—न० (२६) शषो स । (६०) अन्त्यस्य हल । (६२) नपुमके सोर्बिन्दु । (२५) नो ण सर्वत्र । (२३) खघथघभाह । (९) ऋतोऽत् । (३) उपरि लोप कगडत दपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (५४) आदीतौ बहुलम् । (६८) अच्यादिषु छ । (४) अधो मनयाम् । (४८) जशसङ्घ्याम्सु दीर्घ । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (१०) इहष्यादिषु । (१८) पो व । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

तल्वयोर्दात्तणौ ॥ २२ ॥

तल्-त्व-इत्येतयो प्रत्यययोर्यथासंख्य दा, त्त्तण इत्येतावादेशौ स्त । पीणदा (२-४२ न = ण) । मूढदा (१२-३ त्-ड) । पीणत्तण । मूढ त्तणं (५-३० बि०) ॥ २२ ॥

तल्वयोर्दात्तणौ—एतयोर्यथासंख्यमेतौ वा स्त । रम्मदा, रम्मत्तण, रम्मत्त । तणुदा, तणुत्तण, तणुत्त ॥ २२ ॥

तल् और त्व प्रत्यय को क्रम से दा और त्तण आदेश होते हैं। अर्थात् तल्प्रत्यय को दा और त्वप्रत्यय को त्तण। (रम्यता) तल्प्रत्यय को दा आदेश। ४ से यलोप। ७ से द्वित्व। रम्मदा। (रम्यस्वम्) त्तण आदेश। रम्मत्तण। पञ्च में-५ से वलोप, द्वित्व। रम्मत्त। एवम्-(तनुता) तणुदा। २५ से न को ण। (तनुस्वम्) तणुत्तण। तणुत्त ॥ २२ ॥

क्त्व ऊणः ॥ २३ ॥

क्त्वा-प्रत्ययस्य ऊण इत्ययमादेशो भवति। घेऊण (८-१६ ग्रह = घेत्)। सोऊण (३-३ रलोप, २-४३ श् = स्, उ = ओ गुणेन^१) काऊण (८-१७ कृञ् = का)। दाऊण (स्पष्टम्)। गृहीत्वा, श्रुत्वा, कृत्वा, दत्त्वा ॥ २३ ॥

क्त्व तूण^३—क्त्वा प्रत्ययस्य तूण इत्ययमादेश स्यात्। हतूण। आणिऊण। काऊण। घेतूण। 'क्वापि क्त्वाप्रत्ययादेशो उग्राण इत्यपीष्यते'। घेतुग्राण। सोउग्राण। 'उ वाशब्दस्य वादेश क्त्वास्थितस्य कचिद् भवेत्'। दटठु। मोत्तु। होउ। 'असमासे अग्रादेश क्त्वेत्येतस्य प्रवर्तते'। जाणिअ। पडिअ। ओसरिअ। परिहरिअ ॥ २३ ॥

क्त्वा प्रत्यय को तूण आदेश हो। (हत्वा) हन् + क्त्वा, क्त्वाप्रत्यय को तूण आदेश। नकार को अनुस्वार। हतूण। (आनीय) आङ्पूर्वक नीधातु, क्त्वाप्रत्यय। धातु के ईकार को बहुलग्रहण से ह्रस्व इकार। २ से तूण आदेश के तकार का लोप। यह लोप प्रायिक है। अतः प्रयोगानुकूल कहीं होगा और कहीं नहीं। आणिऊण। (कृत्वा) कृञ् को 'कृञ् का०' (७+१४) से का आदेश। काऊण। (गृहीत्वा) ग्रह + क्त्वा। क्त्वा को तूण। ग्रह को 'घेत्क्त्वातुमुन्' (७+३३) से घेत् आदेश। घेतूण कहीं क्त्वाप्रत्यय को उआण आदेश हो। ग्रह को घेत् आदेश। घेतुआण। (श्रुत्वा) २६ से सकार। ५ से रेफलोप। बहुलग्रहण से उकार को ओकार। सो उआण। क्त्वाप्रत्यय में विद्यमान वा को 'उ' आदेश विकल्प से ङो। (दृष्ट्वा) वा को उ आदेश हुआ। २० से छ को ठ। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ९ से ऋ को अकार। दट्ट। (मुक्त्वा) १ से उ को ओकार। वा को उ आदेश। ३ से कलोप। ६ से तकारद्वित्व। मोत्तु। (भृत्वा) भू को हो आदेश हो। २ से तकार का लोप। होउ। क्त्वाप्रत्यय को असमास में इअ आदेश हो। (ज्ञात्वा) ज्ञा धातु को 'ज्ञो जाणमुणौ' (७+२९) से जाण आदेश। जाणिअ। एव मुणिअ। (पतित्वा) पडिअ। उपसर्ग के साथ समास में भी इअ होता है। (अपसृत्य) ओसरिअ। (परिहृत्य) परिहरिअ ॥ २३ ॥

तूणं इरः शीले ॥ २४ ॥

शीले यस्तृन्प्रत्ययो विहितस्तस्य इर इत्ययमादेशो भवति। भ्रमण

१ का० पु० पा० 'उण्' पा०। ० 'युवर्णस्य गुण' ८। ४। २३७। धातोरिवर्णोवर्णस्य कृत्त्रियि गुण। जेऊण, नेऊण, नेइ, नेन्ति, उड्डइ, उड्डेन्ति, मोत्तूण, सोऊण। कचिन्न-नीओ उड्डाणी इति हेमच०। ३ सजीवनीसमत पाठ। ४ का० पा० तृन्।

शीलो भ्रमिरो^१ । हसनशीलो हसिरो (५-१ ओ, स्पष्टप्राये) ॥ २४ ॥

तृन् इर शीने—तच्छीलादिध्वेषु तृन्-प्रत्ययस्य इर इति स्यात् । घोलिर । जपिर । विविर ॥ २४ ॥

तच्छील, तद्धर्म, तत्साधुकारी अर्थ मे तृन्-प्रत्यय को इर आदेश हो । (घूर्णितु) घूर्णितु शीलमस्य । तृन्-प्रत्यय को इर आदेश । 'घूर्णो घोलघुम्नौ' (७+५) से घोल आदेश । घोलिर । जलिपितु शीलमस्य जपिर । वेपितु शीलमस्य विविर । १८ से पकार को वकार ॥ २४ ॥

नोट—न० (४) अधो मनयाम् (६) शेषादेशयोद्धित्वमनादौ । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (२६) शषो स । (२८) षस्य ठ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (९) ऋतोऽत् (१) उत ओत्तुण्डसमेषु । (३) उपरि लोप कगडतदपयसाम् । (१८) पो व ।

आल्विल्लोलवन्तेन्ता मतुपः ॥ २५ ॥

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त, इत्येत आदेशा मतुप स्थाने भवन्ति । आलुस्तावत्-ईसात् (३-३ रलोप, २-४३ ष=स्, आलुकृते, ५-१८ दीर्घ) । णिहात् (२-४२ न्=ण्, ३-३ रलोप, ३-५० द्वि०, शे० पू०) । इल्ल-विआरिल्लो^३ (२-२ अलोप, इल्ले कृते, ५-१ ओ) । मालाइल्लो (५-१ ओ, शे० स्प०) । उल्ल-विआरुल्लो (२-२ कलोप, शे० स्प०) । आल-धणालो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । सहालो (३-३ वलोप, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । वन्त-धणवन्तो (स्प०) । जोवणवन्तो (२-३१ य्=ज्, प्राय इति वलेपो न, २-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । इन्त-रोसाइन्तो^६ (२-४३ ष=स्, ५-१ ओ) । पाणा इन्तो (३-३ रलोप, शे० पू०^७) । यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्या, न सर्वे सर्वत्र । इध्यावत्, निद्रावत्, विकारवत्, मालावत्, धनवत्, शब्दवत्, यौवनवत्, रोषवत्, प्राणवत्, ।

'क्वचिन्ता मतुपोऽन्त्यस्य मन्तो वा दृश्यते क्वचित् ।'

हणुमा, हणुमन्तो (२-४३ न्=ण्, मतुपोऽन्त्यस्यात्वपक्षे, मन्ता देश, ५-१ ओ) ।

'इल्लोक्तावपरे प्राय शैषिकेषु प्रयुज्यते' ।

पौरस्त्यं=पुरोभवं, पुरिल्लं (पुरस्-अत्र ४-५ सलोपे च, शैषिक इल्ल-प्रत्यये, ४-१ अलोपे, ५-३० बि०) । आत्मीयम्=अप्पुल्ल (३-४८ त्म्=प्, ३-५० पद्वि०, ४-६ नलोप, ४-१ अलोप, उल्लप्रत्यय, ५-३० बि०) ।

^१ क्वचिद् भमिरो पा० । ^२ सजीवनीसमत पाठ । ^३ का० पा० विआरइल्ल । ^४ का० पा० अल्ल । ^५ का० पा० इत । ^६ का० पा० रोस । ^७ एषु सर्वत्र लोपादि कमञ्चिशेषकार्य ४-१ सूत्रेण बोध्यम् ।

‘परिमाणे किमादिभ्यो भवति केद्दहादयः ।’

केद्दह, केत्तिअ । जेद्दह, जेत्तिअं । तेद्दह, तेत्तिअं । एद्दहं, एत्तिअ ।
(किम केद्दह, केत्तिअ । यदो जेद्दह, जेत्तिअ । तद् तेद्दह, तेत्तिअ ।
एतद् एद्दह, एत्तिअ-इत्यादेशा भवन्तीत्यर्थः, ५-३० बिन्दु सर्वत्र) ।

‘कृत्वसो हुत्तमिभ्यो देशीशब्दः स इष्यते’ ।

सअहुत्तं (२-४३ श् = स्, २-२ तलोपे, कृत्वसो हुत्तादेशो, ५-३०
वि०) । सहस्सहुत्तं (३-३ रलोप, ३-५० स्रद्धि०, शे० पू०) ।

‘जातौ वा स्वार्थिक क’ ।

[जातौ स्वार्थे ककार प्रयोक्तव्य]^१ ।

(पञ्च = पटुमअ, पक्षे-पटुमम्^२)^३ ॥ २५ ॥

आलिवल्लोलालवन्तेन्ता मनुप — तदस्यास्त्यस्मिन्नर्थे विहितानां मनुबादीनां
प्रत्ययानां स्थाने यथादर्शनम्—आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त इत्येते आदेशा
भवति । ईसालू । रोहालू । गहिह्लो । सरोहिल्लो । विआरुल्ल । विहारुल्ल । वणाल ।
चोराल । जसवन्तो । धणवन्तो । घरइन्तो । पुत्तइन्ता । ‘अर्थे तस्येदमित्यस्मिन्नल्ल, इल्लस्तु
तद्भवे’ । अप्पुल्ल । गामेल्लिआ । पुरिल्ल । ‘भवेता मनुपोऽन्यस्य न्त आकारस्तथा
कचिन्’ । हनुम तो, हनुमा । ‘सख्याया कृत्वसो हुत्त आभिमुख्येऽपि दृश्यते’ । पञ्चहुत्त ।
छहुत्त । सअहुत्त । पिअहुत्त । घरहुत्त । ‘इष्टौ कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे तिअ-इहौ’ ।
केत्तिअ, केद्दह । जेत्तिअ, जेद्दह । तेत्तिअ, तेद्दह । एत्तिअ, एद्दह ॥ २५ ॥

अस्य, अस्ति, अस्मिन् अर्थो में विहित मनुबादिक प्रत्ययों को प्रयोगानुकूल जैसा
प्रयोग कविसंप्रदाय में मिले, तदनुकूल, आलु-इल्ल-उल्ल-आल-वन्त-इन्त आदेश
होते हैं । क्रम से उदाहरण । आलु-(ईर्ष्यावान्) ईर्ष्या अस्य अस्ति, इस अर्थ में आलु
प्रत्यय । २६ से ष को स । ४ से य का, ५ से रेफ का लोप । सर्वत्र ३५ से अकार आकार
का लोप जानना । ईसालू । ‘ईर्ष्यालू’ इस संस्कृत शब्द से भी ईसालू हो सकता है ।
(स्नेहवान्) ३ से सकारलोप । २५ से न को ण । गेहालू । इल्ल (ग्रहवान्) इल्ल
आदेश । ५ से रेफलोप । गहिह्लो । (स्नेहवान्) इल्ल आदेश । ‘स्नेहे वा’ (३+६२) से
‘अ’ का विप्रकर्ष, अकार-स्वर । पूर्ववत् नकार को णकार । हकाराकार का लोप ।
सगेहिल्लो । उल्ल (विकारवत्) उल्ल आदेश । २ से ककार का लोप । विआरुल्ल ।
(विहारवत्-विहारिन्) उल्ल आदेश । विहारुल्ल । आल-(वनवान्) २५ से न को
ण । वणालो । (चौरवत्) १४ से औकार को ओकार । चोराल । वन्त (यशस्वी)
२४ से य को जकार । २६ से श को स । ६० से सकारलोप । जसवन्तो । (धनी-धनवान्)
धणवन्तो । इन्त-(गृही-गृहवान्) ‘गृहस्य घरोऽपतौ’ (४+३५) से गृह को घर

१ केचित् सूत्ररूपेण पठन्ति । २ क० पु० न दृश्यते [] कोष्ठकांतर्गत पाठ ।

३ () कोष्ठकान्तर्गत पाठ प्रायस्त्वटित एव । ४ अतोऽर्द्धचुल्ल ८।४।४३५। अपभ्रंशे
इदं कियत्तदेतद्भ्यः परस्य अतो प्रत्ययस्य डेत्तुल इत्यादेशो भवति । एत्तुलो, केत्तुलो,
जेत्तुलो, तेत्तुलो, पत्तुलो । इति हेम ।

आदेश । घरइन्तो । (पुत्रवती) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुत्तइन्ता । 'तस्येदम्' इस अर्थ में उल्ल और तदुपपन्न इस अर्थ में इल्ल होते हैं । (आत्मीयम्) 'आत्मनि प' से त्म को पकार । ६ से पकारद्वित्व । ५८ से आ को अकार । ६० से न् का लोप । पूर्ववत् ३५ से अकारलोप । अप्पुल्ल । (ग्रामीणा) तद्भव अर्थ में इल्ल आदेश । पूर्ववत् रेफलोप । गाम-इल्ल होने पर ३५ से अ-इ को एकार । एकवचन में गामेल्लो । कप्रत्यय में ३५ से लकाराकार को इकार । गामेल्लो । बहुवचन में गामेल्लो । पुरो भवम्- (पौरस्त्यम्) पुरस् से इल्ल । पूर्ववत् ६० से सलोप । पुरिल्ल । कहीं पर मतृ प्रत्यय के अन्त को न्त आदेश तथा कहीं आकार हो । (हनुमान्) त् को न्त आदेश । हनुमन्तो । एवम् (बलवान्) बलवन्तो । जहाँ आकार होगा वहाँ हनुमा । सख्यावाचक शब्द से पर कृत्वस्प्रत्यय को और आभिमुख्य अर्थ में हुत्त आदेश हो । (पञ्चकृत्व) पचहुत्त । (षट्कृत्व) 'षट्शावक०' (२+३७) से छ आदेश । छहुत्त । (शतकृत्व) सअहुत्त । (प्रियाभिमुखम्) पिअहुत्त । (गृहाभिमुखम्) घरहुत्त । अभिमत अर्थ में किम्-यद्-तद्-एतद् शब्दों से परिमाण अर्थ में विद्यमान प्रत्यय को त्तिअ इह आदेश हों । कियत् परिमाणमस्य (कियत्) किम् को कादेश । ३१ से एकार । केत्तिअ, केइह । (यावत्) सर्वत्र ६० से अन्त्य द् का लोप । ३१ से एकार । २४ से यकार को जकार । जेत्तिअ, जेइह । (तावत्) तेत्तिअ, तेइह । (एतावत्) एत्तिअ, एइह । 'तत्थयो०' (५+७५) से तकारलोप ॥ २५ ॥

नोट—न (२६) शषो स । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (३) उपरि लोप कगडतदपषसाम् । (२५) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप । (१४) औत् ओत् । (२४) आदेश्यो ज । (६०) अन्त्यस्य हल । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३१) ए शय्यादिषु ।

(स्वार्थे को वा ।)

स्वार्थे को वा—प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययो वा स्यात् । भमरओ, भमरो । कसणओ, कसणो । चन्दओ, चन्दो । 'विध्यते स्वार्थे इल्लोल्लौ, आभ्या क स्वार्थे एव वा' । सच्च, सच्चिल्ल, सच्चिल्लय । करहो, करहुल्लो, करहुल्लओ । भमरो, भमरल्लो, भमरल्लओ । 'स्वार्थे क स्यात् ङकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृत' । पुत्तो, पुत्तओ, पुत्तडओ । वन्छो, वच्छओ, वच्छडओ । हत्था, हत्थडा, हत्थडआ । 'द्वित्वापन्नो लकारोऽपि क्वचि त्स्वार्थे इतीष्यते' । एकल्लो, एकओ, एकाकी, एको । णवल्लो, णवो । एते प्रत्यया पाणिनीयप्रपञ्चिते सर्वत्रैव कप्रत्ययार्थे द्रष्टव्या । तेन—

अज्ञाते कुत्सिते चाल्पे तथा हस्वानुकम्पयो ।

सज्ञायामपि विद्वद्धि प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥

प्रातिपदिक से स्वार्थ में क-प्रत्यय विकल्प से हो । (भमरक) ५ से रेफलोप । २ से कलोप । ४२ से ओकार । भमरओ । पच में भमरो । साधुत्व पूर्ववत् । (कृष्णक)

९ से ऋ को अकार । 'कृष्णे वा' (१ + ६०) षकार-णकार का विप्रकर्ष, षकार में तत्स्वरता । कसणओ । पक्षे-कसणो । एवम् (चन्द्रक) रेफ ककार का पूर्ववत् लोप । चन्दओ । पक्ष में चन्दो । स्वार्थ में विकल्प से इल्ल उल्ल हों, और उससे कप्रत्यय विकल्प से हो । (सत्यम्) ३२ से त्य को चकार । ६ से द्वित्व । सच्च । इल्ल-प्रत्यय होने पर सच्चुल्ल । लोकव्यवहार की बोलचाल में 'सच्चुला' प्रयोग होता है । अत उल्ल प्रत्यय होने पर सच्चुल्ल । कप्रत्यय होने पर सच्चिल्लअ । पुल्लिङ्ग में सच्चो, सच्चुल्लो । एवम् (करभ) २३ से भ को हकार । करहो । उल्लप्रत्यय होने पर करहुल्लो । कप्रत्यय होने पर करहुल्लओ । एवम् (भमरो) भमरो, भमरुल्लो, भमरुल्लओ । रेफ-ककार का लोप । ओकार पूर्ववत् जानना । ३५ से इल्ल, उल्ल प्रत्यय होने पर प्रातिपदिक के अकार का लोप सर्वत्र जानना । स्वार्थ में कप्रत्यय होता है और ङ प्रत्यय भी होता है और उस ङ प्रत्ययान्त से कप्रत्यय विकल्प से होता है । (पुत्र) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुत्तो, पुत्तडो, पुत्तडओ । (वत्स) ६४ से त्स को छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । वच्छो, वच्छडो, वच्छडओ । (हस्तौ) २९ से स्त को थकार । द्वित्व, तकार ६ + ७ से । द्विवचन को बहुवचन । हत्था, हत्थडा, हत्थडआ । 'कहीं पर स्वार्थ में द्विवापन्न लकार भी होता है ।' (एक) ४१ से विकल्प से ककारद्वित्व । एको, एक्को, एक्को, एकाकी । (नव) २५ से न को ण । णवो, णवुल्लो । उक्त इल्लाल्लप्रत्यय पाणिनि ने जिन जिन अर्थों में क-प्रत्यय कहा है उन उन अर्थों में होते हैं । जैसे-अज्ञात, कुत्सित, अल्प, ह्रस्व, अनुकम्पा और सज्ञा अर्थ में होते हैं ॥

नोट-न (५) सर्वत्र लवरास् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोप । (६२) अत ओत्सो । (९) ऋतोऽत् । (३२) त्यथ्यथां चछुजा । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वम नादौ । (२३) सघथधमां ह । (३५) सन्धौ अञ्जलोपविशेषा बहुलम् । (६४) श्रत्सप्तां छ । (७) वर्गेषु युज पूर्व । (२९) स्तस्य थ । (२५) नो ण सर्वत्र ।

विद्युत्पीताभ्या वा लः ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतशब्दाभ्यां परत स्वार्थ लप्रत्ययो भवति । विज्जू (३-२७ छ = ल, ३-५० जङ्घि०, ५-१८ दीर्घ) । विज्जुली (ईवन्त स्त्रियां, शे० पू०) । पीअं (२-२ तल्लोप, ५-३० बि०) । पीअल (स्प०) ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतयोर्ल^३—एतयो स्वार्थे लप्रत्ययो वा स्यात् । विज्जुली, विज्जू । पीअल, पीअ ॥ २६ ॥

विद्युत् और पीत शब्द से स्वार्थ में ल प्रत्यय विकल्प से हो । (विद्युत्) ३२ से ष को जकार । ६० से अन्त्य त् का लोप । ६ से जकारद्वित्व । विज्जुली । ५२ से उकार दीर्घ । विज्जू । (पीतम्) २ से तलोप, ल प्रत्यय । पीअल, पीअ ॥ २६ ॥

वृन्दे वो रः ॥ २७ ॥

वृन्दशब्दे वकारात्पर स्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः । वृन्दं (१-२७

१ वेति सावत्रिको न । २ क० पु० विद्युत्, पीतवर्ण इत्यर्थः । अ० पा० ।

३ संजीव्यादिसंमसोऽयं पाठः ।

ऋ = अ, वकारात्परे रेफे कृते, ४-१७ वर्गान्त, ५-३० बि०) । वद^१
(१-२७ ऋ = अ, शे० स्प०) ॥ २७ ॥

वृन्दे दो वं — वृ दशब्दे दकारादनन्तरम् अकारात्पूर्वमित्यर्थ, वप्रत्यय स्यात् ।
वन्द । 'वृन्दे र' । २८ । इति केचित् । वन्द ॥ २७ ॥

वृन्दशब्द मे दकार के अनन्तर अकार के पूर्व व-प्रत्यय हो । ९ से ऋकार को
अकार । वन्द । कोई र-प्रत्यय को मानते है । उनके मत से वन्द होगा ॥ २७ ॥

करेण्वा रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

करेणुशब्दे रेफणकारयो स्थितिपरिवृत्तिर्भवति । कणेळ । पुसि न
भवति,^३ करेणू (५-१८ दीर्घ) ॥ २८ ॥

करेण्वा रणो स्थितिपरिवृत्ति — करेणुशब्दे रेफणकारयो स्थानव्यत्यय
स्यात् । एसा कणेळ । खीलिङ्गनिर्देशात्पुसि न । एस करेणू । (हस्ती) ॥ २८ ॥

करेणुशब्द मे रेफ और णकार की स्थितिपरिवृत्ति हो अर्थात् रेफ के स्थान पर
णकार और णकार के स्थान पर रेफ हो । (करेणु) परिवृत्ति होने पर । कणेळ ।
हस्तिनी । 'करेण्वाम' यह खीलिङ्ग का निर्देश है, अत पुलिङ्ग मे नहीं होगा । एस
करेणू = एष करेणु । हस्ती ॥ २८ ॥

आलाने नलोः ॥ २९ ॥

आलानशब्दे लकारनकारयोर्हल्मात्रयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ।
आणालखम्भो (३-५७ सू० स्प०) ॥ २९ ॥

आलाने लनो — आलानशब्दे लकारनकारयो स्थानव्यत्यय स्यात् । आ
णाल । 'स्थितयो परिवृत्तिर्वा, हरिताले लरेफयो' । हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

आलानशब्द में लकार और नकार की परिवृत्ति हो । (आलानम्) ल के स्थान
पर न और न के स्थान पर ल हो गया । २५ से न को ण । आणाल । 'हरिताल' शब्द
मे रेफ और लकार का विकल्प से व्यत्यय होगा । (हरितालम्) २ से तलोप ।
हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

(महाराष्ट्रे हरोः ।)

महाराष्ट्रे हरो * — अत्र हकाररेफयोर्व्यत्यय स्यात् । मरहट्टो ॥

महाराष्ट्रशब्द में हकार रेफ का व्यत्यय हो । ५ से रेफलोप । २८ से छ को
ठकार । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । ५८ से दोनों आकारों को अकार । हकार-रेफ का
व्यत्यय । मरहट्टो ॥

बृहस्पतौ बहोर्भाऔ ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्दे बकारहकारयोर्यथासंख्यं भकाराकारौ भवत । भअ
प्फई^३ (१-१७ ऋ = अ, वह-इत्यस्य भअकृते, ३-३५ स्प = फ्, ३-५१
द्वि०, २-२ तलोप, ५-१८ दीर्घ) ॥ ३० ॥

१ 'वृ द वि द' कचित्पाठ । २ एष पाठ सजीव या अनुसारी । ३ कचित्
करेण्वामिति खीलिङ्गनिर्देशात् । अ० पा० । ४ नेद सूत्र भामहे । ५ का० पा०
भअप्फई । सूत्रे द्वौ इति पाठे द्व्यप्फई इत्युदाहार्यम् ।

बृहस्पतौ बहोर्भपौ—अत्र वकारहकारयोर्भपौ स्त । भपप्फई । केचित्तु बकार हकारयोर्यथासत्य भकाराकारौ इच्छन्ति । ततश्च 'भअप्फई' इति वन्ति । केचित्-
'केचित्सस्य केचित्पस्य लोप शब्दस्य इष्यते' । ततश्च 'भपस्सई' इतीच्छन्ति ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्द में वकार-हकार के स्थान पर भकार-पकार हों । ९ से ऋकार को अकार । वकार के स्थान पर भकार, हकार के स्थान पर पकार । ६६ से स्प को फ । ६ से द्वित्व । ७ से फ को पकार । २ से तलोप । भपप्फई । कोई आचार्य व को भ और हकार को अकार मानते हैं । उनके मत से 'भअप्फई' होगा, परन्तु पकारादेश करने पर यदि २ से पकार का लोप मान लें, तब भअप्फई, भपप्फई हो सकते हैं । अस्तु, कहीं स्प के स का और कहीं पकार का लोप होता है । तो जब पकार का लोप होगा तब ६ से स्द्वित्व । भपस्सई होगा ॥ ३० ॥

नोट—न (३२) त्यथगद्या चछजा । (६०) अन्त्यस्य हल । (६) शेषादेश योद्विष्वमनादौ । (५२) सुमिसुप्पु दीर्घ । (९) ऋतोऽत् । (२५) नो ण सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप । (५) सर्वत्र लवराम् । (२८) षस्य ठ । वर्गेषु युज पूर्व । (६६) स्पस्य फ । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

मलिने लिनोरिलौ वा ॥ ३१ ॥

मलिनशब्दे लिकारनकारयोर्यथासंख्यमिकारलकारौ वा भवत ।
मइल, मलिणं (पक्षे-२-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) ॥ ३१ ॥

मलिने लिनोरिलौ वा—मलिनशब्दे लि-इत्येतस्य नकारस्य च यथासंख्यम् इकारलकारौ भवत । मइल, मलिण ॥ ३१ ॥

मलिनशब्द में लि और नकार को क्रम से इकार लकार हों अर्थात् 'लि' इस इकार स्वर-सहित लकार को 'इ' और नकार को 'ल' हो । (मलिनम्) लकार को इकार, नकार को लकार । मइल । पक्ष में-२५ से न को ण । मलिण ॥ ३१ ॥

गृहे घरोऽपतौ ॥ ३२ ॥

गृहशब्दे घर इत्ययमादेशो भवति, पतिशब्दे परतो न भवति ।
घरं (५-३० बि०) = भवनम् । अपताविति किम् ? गहवई (१-१८ ऋ = अ, २-१५ प्—व्, २-३ तलोप, ५-१८ दीर्घ) ॥ ३२ ॥

गृहस्यै घरोऽपतौ—गृहशब्दस्य घरादेश स्यात्, न तु पतौ । घर । राअ-घर । घरसामी । पतौ तु-गहवई ॥ ३२ ॥

गृहशब्द को घर आदेश हो, पतिशब्द के परे न हो । (गृहम्) घर आदेश हो गया । घर । (गृहस्वामी) ५ से वलोप । समास में द्वित्व न भी हो । घरसामी । 'स्वामी' यह पत्यर्थक है, परन्तु पतिशब्द नहीं है । पतिशब्द के परे आदेश नहीं होगा—(गृहपति) ९ से ऋ को अकार । १८ से पकार को वकार । २ से तलोप । गहवई ॥ ३२ ॥

नो — न (२५) नो ण सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् । (९) ऋतोऽत् ।
(१८) पो व । (२) कगचजतदपयवा प्रायो लोप ।

दाढादयो बहुलम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे चतुर्थ परिच्छेद ।

दाढा-इत्येवमादय शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दष्टादिषु । दंष्ट्रा = दाढा ।
इदानीं-एण्हि । दुहिता = धीआ, धूदा^१ । चातुर्य = चातुलिअ । मण्डूक =
मण्डूरो । गृहेनिहित = घरेणिहितं । उत्पल = कन्दोद्वो । गोदावरी = गोला ।
ललाट = णिडाल । भू = भुमआ^२ । वैदूर्य = वेदुरिअ । उभयपार्श्व = अव-
होवास । चूत = माइदो, माअदो । दष्टादिषु दाढादयो निपातसिद्धा-
शब्दा सस्कृतशब्दानुसारेण देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दानुसारेण च यथा
यय लिङ्गेषु प्रयोज्या, स्पष्टाश्चैतेऽतोऽलं विस्तरेण । आदिशब्दोऽय प्रकारे,
तेन सर्व एव देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दा परिगृहीता ॥ ३३ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने सकीर्णविधिर्नाम चतुर्थ परिच्छेद ।

दाढादयो बहुलम्—‘श्रुतानुमित्यध्याहारैर्वाक्यार्थपरिकल्पनमिति सिद्धान्ता
दयमर्थ-दष्टादाना स्थाने दाढाद्या शब्दा निपात्यन्ते । बहुलग्रहणाद् यथायथ प्रत्यय
लोपागमवर्णविकारा कल्पनीया । तथा च—

दष्टा-ललाट-पत्ताना स्युर्भ्रुवो व्याकुलस्य च ।
दाढा-णिडाल-पाइक्-भुमआ-चावला क्रमात् ॥ १ ॥
अधो-वैदूर्य-श्रुक्तीना वधू-अमितशब्दयो ।
हेट्ठ वेरुक्खिअ सुप्पा अउज्झा चाथ भामिअ ॥ २ ॥
दुहित्राकृष्टयोस्तद्वत् स्यात् श्वश्रूलेलिहानयो ।
धूआ आअट्ठिअ चैव अत्ता लल्लक्खमेव च ॥ ३ ॥
मण्डलीसमयेदानीनिलयाना भवन्त्यमी ।
चिचिक्खिअ च अच्लुक्क एण्हि चाथ निहेलण ॥ ४ ॥
कडसी अवहो आस श्मशानोभयपार्श्वयो ।
उत्पलस्य तु कदोद्व कोड्ड कौत्तुहलस्य च ॥ ५ ॥
स्यात् लज्जालुङ्गी चेति लज्जावत्या निपातनम् ।
शालिवाहनशब्दस्य हालो शालाहणो तथा ॥ ६ ॥

गोदावर्याश्च गोला स्यादित्याद्या पाक्षिका पुन ।
 अहो वेदुज्जय सुनी बह्वाद्या एवमादय ॥ ७ ॥
 मातृप्वसृपितृस्वस्रोत इव सलुफ तत ।
 पक्षे च स्वमृश-दम्य छा इयतन्निपायते ॥ ८ ॥

माउमी, माउन्छा-इत्यादि ।

दाटादय इयत्र आदिशब्दग्रहान् एवविधा ये शब्दा लोकव्यवहारप्रसिद्धा महा
 कविप्रयुक्तास्तेऽपि प्रत्ययलोपागमवर्णविकाररूपतया क-पनीया । एव च—त्रिविध प्राकृत
 मवगन्तव्यम्, अनुकारि-विकारि-देशीभेदात् । ते अनुकारिण, ये सस्कृतप्राकृतयो
 समा, केवल विभक्तिभेदतो भिन्ना । यथा—

इह हि नववसन्ते मञ्जरीपुञ्जरणु-
 न्छुरितवचलदेहा बद्धरेला वमन्ति ।
 तरलमणिमयूरा हारिहृत्कारकण्ठा
 बहलपरिमलालीमुन्मरा मिन्धुवारा ॥

अत्र विभक्तिमात्रकृतो भेद । शब्दास्तु सस्कृतसमा एव । अपरे सस्कृतशब्देषु
 वर्णविकाराद् भिन्ना । यथा—जह, जहा इत्यादि । तदुभयभिन्ना देशीशब्दा इति ।

प्राकृतेऽय साधारणो नियम —

ए ऐ स्फ ष्य ऋ ॠ लृ लृ प्लुतशपा बिन्दुश्चतुर्थी कचित्
 प्रान्ते हल्ङजना पृथग् द्विवचन नाष्टादश प्राकृते ।
 रूप चापि यदात्मनेपदकृत यद्वा परस्मैपदे
 भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्तादृग् यथा सस्कृते ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसाददीक्षितकृताया चन्द्रिकाख्य
 व्याख्यायां सङ्कीर्णविधिश्वेतुर्य परिच्छेद ।

दाढादिक आदेश हों । पर तु यहाँ स्थानी का निर्देश नहीं है, अर्थात् किसके स्थान
 पर हों, अत श्रुत=लोकव्यवहार से तथा शब्दानुपूर्वी से एवम् अनुमान और
 अभ्याहार से वाक्यार्थ की कल्पना कर लेना—इस सिद्धान्त से तो यह अर्थ होता है कि
 दङ्गा आदि शब्दों को निपात से दाढा आदि शब्द होते हैं । बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल
 प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना कर लेना । किसके स्थान पर क्या
 हुआ ? दङ्गा को दाढा । ललाट को गिढाल । पत्ति को पाइक्क । भू को भुमभा । व्याकुल
 को बावला, आदेश होते हैं । तथा अधो को-हेट्ट । वैदूर्य को-वेरुल्लिअ । शुक्ति को-

१ सुखाद्या —इति सुबोधिण्याम्, चन्द्रिकाकारैरपि सुबोधिनीस्थ पाठो मूले स्थापित
 आसीत्, पर विचारेण सजीवनीपाठ उचित, प्रतिभाति ।

२ 'दे औ'—इति सजीवनीसुबोधि-यो 'दे ये'—इत्यस्य स्थाने पाठो दृश्यते ।

सुप्पी । वधू को-आउज्झा । अमित को-भामिअ होते है । एवम्-दुहितृ को-धूआ । आकृष्ट को-आअट्टिअ । श्वश्रू को-अत्ता । लेलिहान को-लल्लक्क होगा । मण्डली को-विचिल्लिय, समय को-अच्चुक्क, इदानीं को एण्ह, निलय को-निहेलण-आदेश होते है । श्मशानशब्द को कडसी, उभय को अवहो, पार्श्व को आस होता है । लोक में पार्श्व के अर्थ में 'आस पास' का प्रयोग होता है । उपल को कदोद्ध, कौतूहल को कोड्ड होता है । लज्जावती को लज्जालुङ्गी तथा शालिवाहन को हाल और शालाहण दो आदेश होते है । गोदावरी को गोला आदेश होता है । ये नित्य होते है । और पूर्वोक्त पाक्षिक भी है । जैसे—अध का हेट्ट होगा और ध को ह करने से अहो भी होगा, एवम् वैदूर्य का वेरुल्लिअ होगा और 'र्य' को जकारादेश, द्वित्व, दू को ह्रस्व उकार, ऐ को ए करने से वेदुज्जअ भी होगा । एव शुक्ति का सुप्पी और कलोप, द्वित्व, त और सकार करने पर सुत्ती भी होगा । इस प्रकार यथानुकूल प्रयोग कर सकते है । मातृस्वसु और पितृस्वसु शब्द के अकार को इकार हो और इकार से पर सकार का लोप हो । (मातृस्वसु) 'कगचज०' से तलोप । 'उह्रस्वादिषु' से उकार । 'सर्वत्र लवराय' से वलोप । उक्त निपात से स्व के अकार को इकार । उससे पर 'सु'गत सकार का लोप । माउसिआ, एवम् पिउसिआ । 'अदातो यथा०' से ह्रस्व करने से स्त्रीलिङ्ग में ई-प्रत्यय अन्त में करने से मउसी, इति । पञ्च मे-स्वसु को छु आदेश निपात से होता है । माउछा, पिउछा । 'दाढादय' इसमें आदिपद के ग्रहण से लोकव्यवहार में प्रसिद्ध, महाकविप्रयुक्त उनको भी प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना से साधु बना लेना ।

इस प्रकार तीन स्वरूप में प्राकृत विभक्त होता है । (१) अनुकारी । (२) विकारी । (३) देशी ।

(१) जो शब्द सस्कृतशब्द के समान है, केवल सुप्-तिङादि-प्रत्यय-कृत भेद है, वह अनुकारी है । क्योंकि सस्कृतशब्द के समान है । उसमें ऐसे अक्षर नहीं होते हैं, जिनका आदेशादिजन्य परिवर्तन होता हो । वे शब्द सस्कृताभिज्ञ विद्वानों को सुगम है ।

(२) दूसरे विकारी होते है, जिनके अक्षरों में आदेशजन्य विकार हो जाने से साधारणतया शब्दस्वरूप की प्रतीति नहीं होती है । परन्तु वाक्य में अनेक प्रातिपदिक शब्दगत वर्ण रहते है, अतः उनमें विकार हो जाने से प्रातिपदिक शब्द का ज्ञान दुरुह हो जाता है । जैसे-रश्मय का रस्सओ । विक्कुव का विक्कुओ इत्यादि । और वाक्य में तिङन्त क्रियावाचक शब्द एक ही रहता है, उसकी प्रतीति प्रकरण से तथा अन्य शब्दों की सन्निधि से हो जायगी । अतः प्रातिपदिक शब्द किन किन विकारों में होकर किस प्रकार के प्राकृत शब्दस्वरूप में परिवर्तित हुआ है यह जानना परमावश्यक है । यह प्राकृत शब्द देखने से शीघ्र साधारणतया नहीं प्रतीत होता है । इसके जानने के लिये मैंने केवल अट्टाईस सूत्र प्राकृतप्रकाश से निकाले है, जिनसे जैनों के प्राकृत में कहे हुये समस्त आगम-ग्रन्थ और नाटकों में कहा हुआ अधमपात्रगत तथा स्त्रीपात्रादिगत प्राकृत का परिज्ञान हो जाता है । ये अट्टाईस सूत्र व्यापकरूप से और बाईस सूत्र और है जो कि असाधारण प्रयोगों का भी परिज्ञान कराते हैं । इस प्राकृत

प्रकाश की टीका करते हुए जो प्रयोग आया उसका साधुत्व उक्त सूत्रों से मैंने दिखाया है। और जिस सूत्र का उपयोग प्राकृतप्रकाशान्तर्गत उदाहरणों में आया है उसकी सख्या सूत्र के साथ दे दी है तथा तत्सख्यानुरूप ही सूत्रक्रम है। स्वल्प परिश्रम से मेरे बनाये हुये 'प्राच्यकरण' से पाली और प्राकृत में उत्तम ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। उसमें दोनों भाषाओं के लिये कवल उपयुक्त सूत्र है और उदाहरण सैकड़ों हैं, जिससे परिपक्व बोध तत्तद्भाषा का हो जायगा। अस्तु।

(३) तीसरा देशी शब्द स्वरूप में है। उन देशी शब्दों का प्रयोग, जैसे-अन्तर्लपिका, बहिर्लपिका, गुप्ताशुद्धि आदि का क्वाचित्क प्रयोग होता है वैसे ही देशी शब्दों का प्रयोग होता है। उनका जैन-बौद्धागमों में प्रयोग नहीं के समान ही है।

प्राकृत में यह साधारण नियम है कि—एकार १ ऐकार २ स्फ ३ ष्य ४ ऋ ५ ॠ ६ लृ ७ लृ ८ प्लुत ९ श १० ष ११ अन्त में विसर्ग १२ चतुर्थी विभक्ति १३, चतुर्थी के प्रयोग में षष्ठी होती है, जैसे—'णमोऽथ देवाहिदेवाण' देवाधिदेवेभ्य नमोऽस्तु। अन्त में हल् १४ अलग अपने वर्ग के सयोग से अतिरिक्त ङकार १५ ञकार १६ नकार १७ और द्विवचन १८ ये अठारह प्राकृत में नहीं होते हैं। आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं अर्थात् आत्मनेपदी धातु का परस्मैपद में भी प्रयोग होता है, तथा परस्मैपदी धातु का आत्मनेपद में भी प्रयोग होता है। प्राकृत में आत्मनेपद परस्मैपद का कोई भेद नहीं है और पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग का कोई भेद नहीं है, जैसा संस्कृत में भेद है। जैसे—कुलशब्द नपुंसकलिङ्ग ही होगा पुलिङ्ग नहीं होगा। परन्तु प्राकृत में यह नियम नहीं है। इत्यादि ॥ ३३ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपनामक

हिन्दीव्याख्याया चतुर्थ परिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः

✓ अत ओत् सोः ॥ १ ॥

अकारान्ताच्छब्दात्परस्य सो स्थाने ओत्वं भवति । वच्छो (१-३२ । ३-३० । ३-३१ सूत्रेषु स्पष्टम्) । वसहो (१-२७ । २-४३ सू० स्प०) । पुरिसो (१-२३ सू० स्प०) । वृक्ष, वृषभ, पुरुष ॥ १ ॥

अत ओत् सो — अकारान्तात्प्रातिपदिकात् परस्य प्रथमैकवचनस्य सुप्रत्ययस्य ओकारादेशः स्यात् । इदो । चदो । कण्हो । भत्तारो । कत्तारो । वच्छो । वसहो । पुरिसो । 'परस्य क्वचिदीकारात् सोराकारः प्रवर्तते' । भणन्तीआ, हसतीआ ॥ १ ॥

पूर्वाङ्ग के ये चार परिच्छेद अत्यन्त उपयोगी है, क्योंकि स्वर-व्यञ्जनों के आदेश कहे हैं । अतः शब्दस्वरूप के ज्ञान होने में साधक है और सुसिद्ध ज्ञान तो वाक्य से स्वतः प्रतीत हो जायगा । उत्तराङ्ग के (५) पञ्चम परिच्छेद में सुबिबिध है । (६) षष्ठ में तिङ्बिधि । (७) सप्तम में धातुबिधि । (८) अष्टम में निपात । अतः इनका ज्ञान अतिसरल है । किन्तु पूर्वाङ्ग के प्रयोगों का ज्ञान स्वरूपपरिवर्तन के कारण दुर्बोध होता है । अतः एव सर्व-साधारण को सरलतया बोध होने के लिये मैंने अनुगम करके प्राकृतबोध के लिये केवल (२८) अट्टाईस, तथा व्यापक बोध के लिये (२२) बाईस और, एव पचास सूत्रों से उत्तम प्राकृत, तथा उससे किञ्चिन्मात्र विभिन्न पाली का बोध होने का उपाय निकाला है । यह मेरा पन्द्रह वर्ष का 'अभिधान राजेन्द्र' (जैनहन्साङ्कलोपीडिया) बनाते समय प्राकृत जैनागमों के देखने का अनुभव है । उन सूत्रों का अनुगम करके उदाहरणों पर मैंने दिखा दिया है । और कौन कौन सूत्र पूर्वाङ्ग के (४) परिच्छेदों में कितनी बार प्रयोगों में उपयुक्त हुआ है यह सख्या भी दे दी है । अस्तु—

अकारान्त प्रातिपदिक से पर सु को ओकार आदेश हो । (चन्द्र) सु को ओकार । चदो । २+७+४+२८+२३+१२+५+९ से सब प्रयोग सिद्ध होते हैं । (कृष्ण) कण्हो । (भर्ता) ऋत आर सुपि' इससे आर आदेश । प्रकृत सूत्र से ओकार । भत्तारो । (कर्ता) कत्तारो । (वस) वच्छो । (वृषभ) वसहो । (पुरुष) 'इत्पुरुषे रो' से इकार । पुरिसो । कहीं पर ईकार से पर सु को आकार आदेश होता है । (भणन्ती) भणतीआ (हसन्ती) हसतीआ ॥ १ ॥

✓ जश्शसोलोपः ॥ २ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्यानन्तर यौ जश्शसौ तयोर्लोपो भवति । वच्छा सोहति । 'जश्शसूडस्यासु दीर्घ' इति दीर्घे कृते पश्चात् लोपो जस (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ छत्वविकल्प^१, ३-५० द्वि०, ३-५१

छ=च, ५-११ जसि दीर्घे कृते लोप, सोहंति इति २-४३ श=स्, २-२७ भ=ह, ७-४ न्ति) । वृक्षा शोभन्ते । वच्छे णिञ्छह । 'ए च सुपी'त्येत्वे कृते शसो लोप । (पूर्ववत् वृक्ष=वच्छ, ५-१२ एत्वे कृते शसो लोप, णिञ्छह इति २-४२ न=ण, २-२ यलोप, ७-१८ त=ह) । वृक्षान्निञ्छत ॥ २ ॥

जशसोर्लोप — अकारात्परयोर्जशसोर्लोप स्यात् । देवा । असुरा । माणसा । पित्ररा । मादरा । वच्छा सोहति । 'अद-ताद् यो विधि प्रोक्त, शेषादित्यतिदेशत । आदन्तादिदुद तात् स ईदून्तादपीष्यते' ॥ (आ) माला, साला । (इत्) अग्गी । (उत्) वाऊ । (ईदूत्) णई । बहू । इत्यादि ॥ २ ॥

जशसोरिति । अकार से पर जस्-शस् का लोप हो । (देवा) देव + जस् । इस सूत्र से जस् का लोप । 'जस्शस्डस्यासु दीर्घ' से दीर्घ । देवा । (असुरा) असुरा (मनुष्या) माणसा (४ + १ + ६ + २४ + अ० द्वि० २) से सिद्ध होता है । (पितर) ऋकार को अर आदेश । जस् का लोप । अकार को दीर्घ । पित्ररा । (भ्रातर) भादरा । इत्यादि । (वत्सा) वच्छा । उक्त अङ्कित सूत्रों से सब प्रयोग सिद्ध है । अकारान्त से जो लोपादि विधि कही है, वह अन्य स्वरान्त से भी होती है अर्थात् आकार-इ-ई-उ-ऊ और ऋ जिन शब्दों के अन्त पर हों उनमें भी लोपादि तथा वक्ष्यमाण अम् का लोप, टा-आम् को णकार आदेशादि जानना । (माला) जस् का लोप, माला । (साला) साला । (५ + ३ + १ + ६ + ९ + ४ + २३ । २ + 'न्मो म' । ३।४२) से सब उदाहरण सिद्ध है । (अग्नय) अग्गी । (वायव) वाऊ । (नद्य) णई । (वध्व) वहु । सर्वत्र जस् का लोप, अकारातिदेश मानकर दीर्घ होगा ॥ २ ॥

अतोऽमः ॥ ३ ॥

अकारान्तस्यानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपो भवति । वच्छं पेक्खइ । 'मो बिन्दु' (४-१२) इति बिन्दु । वृक्ष पश्यति ॥ ३ ॥

अमोऽम् — अकारात्परस्य अम्-प्रत्ययस्याकारस्य लोप स्यात् । गाम । णाम । शेषादित्यतिदेशात् आकारान्तादिष्वपि । हेल । लील । अग्निं । वाउ । णइ । बहू । वच्छ ॥

अमो-इति । अकार से पर अम्-प्रत्यय के अकार का लोप हो । (ग्रामम्) गाम । (नाम) णामं । अकारातिदेश से स्त्रीलिङ्ग दीर्घ में- (हेलाम्) हेलं । 'अमि हस्व' से हस्व । (लीलाम्) लील । (अग्निम्) अग्निं । (वायुम्) वाउ । (नदीम्) णइ । (वधूम्) वहु । वृक्ष-वत्स का वच्छ ॥ ३ ॥

टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैकवचनषष्ठीबहुवचनयोर्णकारो भवति । वच्छेण । 'ए च सुपी'त्येत्वम् । (५-१२ एत्वे कृते, टा = ण) । वच्छाण 'जशसोर्लोप' इति दीर्घ । वृक्षेण । वृक्षाणाम् ॥ ४ ॥

टामोर्ण — अकारात्परयो 'टा-आम्' इयेतयोर्ण स्यात् । धम्मेण । जम्मेण । वच्छेण । कत्तारेण । वम्माण । जम्माण । वच्छाण । कत्ताराण । 'अदन्तात् यो विधि' रित्यतिदेशात् आदीद्दादिध्वि । अण्णाण । ऋणाण । बुद्धीण । धेराण । रमणीण । कङ्गाण । 'बिन्दु'टामोर्ण' इत्यादौ सन्नसन्नपि वा कचित् । धम्मेण । जम्मेण । कत्तारेण । वम्माण । जम्माण । कत्ताराण ॥ ४ ॥

टामोरिति । अकार से पर टा-आम् को ण आदेश हो । (धर्मेण) धम्मेण । 'ए च सुप्यडिडसो' से एकार । जन्मना-जम्मेण । वत्सेन-वच्छेण । कर्त्रा ऋ को आर । कत्तारेण । आम् के परे 'जशशस्डस्या०' से दीर्घ । धर्माणाम्-धम्माण । जन्मनाम्-जम्माण । वत्सानाम्-वच्छाण । कर्तृणाम्-कत्ताराण । अदन्तातिदेश से आ-ई-ऊ मे भी णादेश होगा । अन्यासाम्-अण्णाण । कन्यानाम्-कणाण । बुद्धीनाम्-बुद्धीण । धेनूनाम्-धेणूण । रमणीनाम्-रमणीण । कण्डूनाम्-कङ्गाण । टा-आम् के णादेश में बिन्दु भी होता है । धम्मेण । जम्मेण । कत्तारेण । एवम्-वम्माण । जम्माण । कत्ताण इत्यादि ॥

भिसो हिं ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरस्य भिसो हिं भवति । वच्छेहि । 'ए च सुपी'त्येत्वम् , (५-१२ एत्व, शो० स्प०) वृक्षै ॥ ५ ॥

भिसो हिं—अकारात्परस्य भिसो हिं-इत्ययमादेश स्यात् । धम्मेहिं । कम्मेहि । वच्छेहि । 'अदन्ताद्यो विधि'रित्यतिदेशात् बालाहि । लोलाहि । पाणाहिं । जागूहिं । णईहि । तणूहि ॥ ५ ॥

भिसो-इति । अकार से पर भिस् को हिं आदेश हो । 'ए च सुप्य०' से एकार । धम-धम्मेहि । कर्मभि-कम्मेहि । वत्सै-वच्छेहि । अतिदेश के कारण आकारान्तादिक से भी पर भिस् को हिं होगा । बालाभि-बालाहिं । लोलाभि-लोलाहि । पाणिभि-पाणीहि । जानुभि-जाणूहि । नदीभि-णईहिं । तनूभि-तणूहिं ॥ ५ ॥

डसेरादोदुहयः ॥ ६ ॥

अतोऽनन्तरस्य डसे पञ्चम्येकवचनस्य स्थाने आ, दो, दु, हि-इत्येत आदेशा भवन्ति । वच्छा, वच्छादो, वच्छादु, वच्छाहि । जशशस्-डस्यांसु दीर्घत्वम् (स्पष्टा) । वृक्षात् ॥ ६ ॥

डसेरादोदुहय — अकारात्परस्य डसे स्थाने आ-ओ-उ-हि-इत्येते आदेशा भवन्ति । गामा, 'क्वचिदपि लोप' इत्यल्लोप । गामाओ, गामाउ, गामाहि । सर्वत्र 'जशशस्डस्या'मित्यादिना दीर्घ । एवम्-वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सप्पा, सप्पाओ, सप्पाउ, सप्पाहि । 'डसेरत परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते' । सप्पा हिन्तो । अदन्तातिदेशात् आत गगाओ, गगाउ, गगाहि, गगाहिन्तो । 'डसेर्यदाऽऽ-हिरादेशौ नादन्तवदुतो विधि' । गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । ईदूदभ्याम्-तरुणीओ, तरुणीउ, तरुणीहि ॥ ६ ॥

इसेरिति । अकार से पर डसि को आ-ओ-उ-हि, ये आदेश हों । ग्रामात्-ग्रामा । 'कचिदपि लोप' से अकारलोप । ओकारादि आदेश के परे 'जस्सस्' इससे दीर्घ । ग्रामाओ, ग्रामाउ, ग्रामाहि । पूर्वोक्त (४+२३+६+९+२+७+८+१८+१) से प्रातिपदिक के स्वरूप सिद्ध है । एवम्-वत्सात् का वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सर्पात् का-सर्पा, सर्पाओ, सर्पाउ, सर्पाहि । अकार से पर डसि को 'हिन्तो' भी होता है । सर्पाहिन्तो । ग्रामाहिन्तो, इत्यादि । अदन्त उपलक्षण है, अत आदन्त, इ-उ-ईकार-उकार-ऋकार में भी ये आदेश होते हैं । परन्तु आकारान्त में आ और इकारान्तादिकों में आ, हि ये नहीं होते हैं । गङ्गाया-गंगाओ, गंगाउ, गंगाहि, गंगाहिन्तो । गिरे-का गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । सानो-का साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । दीर्घ-ई-ऊ-तर्ह्यः का तरुणीओ, तरुणीउ, तरुणीहिन्तो । वध्वा-का वहुओ, वहुउ, वहुहिन्तो ॥ ६ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो ॥ ७ ॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिन्तो, सुन्तो, इत्येतावादेशौ भवत । वच्छा हिन्तो, वच्छासुन्तो । 'ए च सुपी' (५-१२) ति चकारेण दीर्घत्वम् । (स्पष्टम्) । वृक्षेभ्य ॥ ७ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो—अकारात्परस्य भ्यसो हिन्तो सुन्तो इत्येतौ भवत । चतुर्थी षष्ठीविधानाद् तद्भ्यसो न ग्रहणम् । पचाहिन्तो, पचासुन्तो । सत्ताहिन्तो, सत्तासुन्तो । वच्छाहिन्तो, वच्छासुन्तो । अदन्तातिदेशात् आत—रामाहिन्तो, रामासुन्तो । इदुद्भ्राम्-अच्छीहिन्तो अच्छीसुन्तो । ऊरुहिन्तो, ऊरुसु तो । ईदूत—जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

भ्यसो-इति । अकार से पर भ्यस् को हिन्तो, सुन्तो हों । प्राकृत में चतुर्थी के स्थान पर षष्ठी होती है, अत पञ्चमी का ही भ्यस् लेना । पञ्चभ्य-पञ्चाहिन्तो, पचासुन्तो । 'जस्सस्' से अकारदीर्घ । एवम्-सप्तन् तथा वत्स में भी जानना । अदन्त यह आकारादि का भी उपलक्षण है । अत एव रामाभ्य का रामाहिन्तो, रामासुन्तो । अकार यह इकारादिक का भी उपलक्षण है, अत अक्षिभ्य का अच्छी हिन्तो, अच्छीसुन्तो । ऊरुभ्य का ऊरुहिन्तो, ऊरुसुन्तो । दीर्घ ईकार-उकार में-जननीभ्य का जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूभ्य का चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

स्सो डसः ॥ ८ ॥

अतोऽनन्तरस्य डस स्स इत्यादेशो भवति । वच्छस्स (स्प०) । वृक्षस्य ॥ ८ ॥

स्सो डस—अकारात्परस्य डस स्स इत्यादेश स्यात् । णरस्स । तेअस्स । तमस्स । अदन्तातिदेशात्-मउलिस्स । हणुस्स ॥ ८ ॥

स्सो डस-इति । अकार से पर डस् को 'स्स' आदेश हो । णरस्य का णरस्स । तेजस्सब्द के सकार का 'अन्त्यस्य हल' से लोप करने पर स्स आदेश हो जायगा । तेअस्स । अकार इकारादि का उपलक्षण है, अत-मौले का मउलिस्स । हनो का हणुस्स ॥ ८ ॥

डेरेम्मी ॥ ९ ॥

अतोऽनन्तरस्य डे ए, मि इत्यादेशौ भवत । वच्छे, वच्छमि ।
'क्वचिन्डसिङ्घोलोप' (५-१३) इत्यकारलोप (स्प०) । वृक्षे ॥ ९ ॥

डेरेम्मी—अकारात्परस्य डि इत्येतस्य ए मि—इत्यादेशौ भवत । सरे, सरमि ।
चम्मे, चम्ममि । इकारान्तादिषु 'न डिङ्स्यो' रित्येत्वप्रतिषेधात्, गिरिमि । तरुमि ।
पितरमि । कत्तारमि ॥ ९ ॥

डेरेम्मी—इति । अकार से पर डि को ए, मि आदेश हों । सरे अथवा सरसि का सरे,
सरमि । एकार होने पर अकारलोप । चर्मणि का चम्मे, चम्ममि । (द्वि० २२ तथा
५ + ६ + ४ + २ + २ + २३ + १९ से) सभी प्रातिपदिक सिद्ध होते हैं । गिरौ । इकारान्ता
दिकों में डि ङसि के परे एकार नहीं होता है । गिरिमि । तरौ का तरुमि । ऋकार
को अर आर कहेंगे । पितरि का पितरमि । कर्तरि का कत्तारमि ॥ ९ ॥

सुपः सुः ॥ १० ॥

अतोऽनन्तरस्य सुप सु इत्यादेशो भवति । वच्छेसु = वृक्षेषु । (एवं
वत्सशब्दरूपाण्यपि बोध्यानि) । 'ए च सुपी' (५-१२) त्येत्वम् ॥ १० ॥

सुप सु—अकारात्परस्य सुप इत्येतस्य सु स्यात् । सरेसु । कमलेसु । ङस-
स्स-विधान, सुप सु-विधान मद्प्रयोजनमिति केचित् ॥ १० ॥

सुप इति । अकार से पर सुप को सु आदेश हो । सर सु का सरेसु । कमलेषु का
कमलेसु । कोई लोग ङस् को स्स-विधान, सुप् को सु-विधान निष्प्रयोजन कहते हैं ।
तात्पर्य यह कि—यलोप, सकारद्वित्व करने पर णरस्स सिद्ध हो ही जायगा ? उत्तर—
हरिस्स, मउलिस्स, हणुस्स के लिये स्स-विधान आवश्यक है । परन्तु सु-विधान
चिन्त्यप्रयोजन ही है ॥ १० ॥

जशसुङस्यासु दीर्घः ॥ ११ ॥

जसादिषु परतोऽतो दीर्घो भवति । वच्छा सोहन्ति । 'जशसोलोप'
इति जसो लोप (५-२ सू० स्पष्टम्) । वत्सा शोभन्ते । वच्छादो,
वच्छादु, वच्छाहि आगदो । वत्सात् । 'ङसेरादोदुह्य' (५-६) ।
वच्छाण = वत्सेन । 'टामोर्ण' (५-४) ॥ ११ ॥

जसुङस्यासु दीर्घ—एषु परेषु अकारस्य दीर्घ स्यात् । जसि—देवा । माणुसा ।
ङसि—देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवाहिन्तो । एवम्—वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि,
वच्छाहिन्तो । आमि—देवाण । रक्खसाण । देवाण । रक्खसाण वा । 'सर्वादिविदमो
दीर्घो, नत्वन्येषा कदाचन' । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्तो । इदम एव
दीर्घ, तेनेह न-सव्वतो, सव्वदो । एवम्—तओ, तत्तो, तदो इत्यादि । अद-तवदि
कारादिष्वतिदेशात् जसि—गिरी । तरु । स्त्रियामपि—बुद्धो । धेणू । ङसौ—गिरीओ ।
तरुओ । बुद्धीओ । धेणूओ । आमि—गिरीण । तरुण । बुद्धीण । 'शसुङाङसिषु

दार्ढ्यत्वं वक्तव्यमित्युक्तं 'जियाम्' । शमि-बुद्धाओ । धेणूओ । टा इस्-डिषु बुद्धीए । बुद्ध्या बुद्ध, बुद्धौ । एव-धेणूण । धे वा, धेनो, धेनौ ॥ ११ ॥

जसिति । जस् इति आम् के परे अकार को दीर्घ हो । देवा-जस् का लोप । अकार को इससे दीर्घ । देवा । एव मनुष्या का माणुसा । डसि के परे अकार को दीर्घ होने से-देवाओ एव वच्छाओ इत्यादिक सिद्ध होते हैं । एवम्-आम् के परे 'ण' तथा ण, फिर दीर्घ, देवाण-इत्यादि । सर्वादिकों में इदम्शब्द को जसादिक ३ प्रत्ययों के परे दार्ढ्य होता है, अन्य सर्वादि शब्दों को नहीं । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्यो । 'इदम् इम' से इम आदेश । डसि के स्थान पर ओ, हि इत्यादि आदेश । दीर्घ । अन्य सर्वादिकों को दीर्घ न होगा । सव्वतो, सव्वदो । तत्-शब्द का तत्तो, तदो इत्यादि में दीर्घ नहीं होगा । 'अत' यह इकारादि का भी उपलक्ष्य है । अत एव-गिरि + जस् । जस् का लोप । गिरी=गिरय । तरय-तरु । साधुत्व पूर्ववत् । स्त्रीलिङ्ग में दीर्घ होता है, अत बुद्धय का बुद्धी । धेनव का धेणू । पञ्चमी एकवचन डसि में ओकारादि पूर्ववत् । दीर्घ-गिरीओ । तरुओ । स्त्रीलिङ्ग में पूर्ववत् ओकार डसि के स्थान पर । दीर्घ । बुद्धीओ । धेणूओ । पृथिवहुपचन आम् को ण । इकार को दीर्घ । गिरीण । तरुण । स्त्रीलिङ्ग में बुद्धीण । धेणूण । शस्-टा-डस्-डि के परे स्त्रीलिङ्ग में इकार-उकार को दीर्घ होता है । बुद्धि-शस् । 'शस उदेतौ' से शस् को ओकार, दीर्घ । बुद्धीओ एव धेणूओ । टा-डस्-डि को एकार आदेश । इससे दीर्घ । तो तीनों विभक्तियों में बुद्धीए एवम्-धेनु का धेणूए रूप होगा । बुद्ध्या, बुद्धे, बुद्धौ के स्थान में बुद्धीण । एवम्-धेन्या, धेनो, धेनौ के स्थान पर धेणूए होगा ॥ ११ ॥

ए च सुप्यडिडसोः ॥ १२ ॥

अतोऽकारस्यैत्वं भवति सुपि परतो डिडसौ वर्जयित्वा, चकारादी र्घश्च । वच्छे (वत्सान्) पेक्खह । 'जशसोलोप' (५-२) । (१२-१८ दश = पेक्ख, ८-१९ थ् = ह, = पश्यत) । वच्छेण । 'टामोर्ण' । वत्सेन । वच्छेहि = वत्सै । वच्छेसु = वत्सेषु । चकारादीर्घश्चेति । वच्छाहितो, वच्छासुतो = वत्सेभ्य । भ्यसो हितो सुन्तो । अडिड सोरिति किम् ? वच्छमि = वत्से । वच्छस्स = वत्सस्य ॥ १२ ॥

ए सुप्यडिडसो — अकारस्य एत्व स्यात्, नतु डिडसो । जणो । जणोण । जणोहि । जणेषु । 'ए सुप्यडिडसो सूत्रे नेष्ट शेषादन्तवत्' । इति अद तवद्भावाभावात् इह न । शसि-रामाओ । सहीओ । बहूओ । 'जिया शसि उदेतौ' इत्योकार । 'जसि दीर्घ शसि त्वैव णान्ता सख्या विना भवेत्' । पच, छ, सत्त ॥ १२ ॥

ए सुप्य-इति । डि डस् को छोड़ कर अन्यत्र अकार को एकार हो । जन + शस् । 'जशसोलोप' इससे शस् का लोप । प्रकृत से एकार । ष से णकार । जणे । जनेन का जणेण । जनै-जणेहि । 'ए सुप्यडिडसो' इस सूत्र में इकारादि का अतिदेश नहीं है । अत रामा । स्त्रीलिङ्ग में एकार नहीं होगा । शस् को ओकार । रामाओ । सखीन् का सहीओ । वधू का वहुओ । 'जिया शसि उदेतौ' से ओकार । यकारान्त-नकारान्त

सख्यावाचक शब्दों को जस् के परे दीर्घ और शस् के परे एकार नहीं होगा । पञ्च का पच । षट का छ । सप्त का सत्त । साधुत्व पूर्व में गया है ॥ १२ ॥

क्वचिद् डसिडचोर्लोपः ॥ १३ ॥

अतो डसि, डि-इत्येतयो परन् क्वचिल्लोपो भवति । वच्छा आग दो । 'डसेरादोदुहय' इति आ । (आगदो इति आडपूर्वकगमे क्तान्तस्य १२-३ त = द् , ५-१ ओ) । वच्छे ठिअ = वत्से स्थितम् । 'डरेम्मी' (५-९) इत्येतवम् , (ठिअं० स्था = घा = ठ, शेषं सस्कृतवद्) ॥ १३ ॥

क्वचिदपि लोपः—अजादौ सुपि परे अकारस्य लोपः स्यात् । जम्मो । सप्पा । णहे । क्वचिदित्युक्तेर्नह-सप्पाउ, सप्पाओ ॥ १३ ॥

क्वचिदिति । अजादि सुप के परे कहीं लक्ष्यानुरोधसे अकार का लोप हो । ज मन् + सु । सु को ओकार । अन्य हल्-नकार का लोप करने के अनन्तर इससे 'न्म' के अकार का लोप हो गया । जम्मो । सर्पात् का सप्पा । नभसि का णहे । डि को एकार होने के अनन्तर भकाराकार का लोप होगा । 'कहीं लोप हो' इससे सर्पशब्द से पञ्चमी में उ-ओ आदेश के परे लोप नहीं होगा । सप्पाउ, सप्पाओ । सर्पात् के रूप हैं ॥

इदुतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयो शसो णो भवति । अग्निणो पेक्खह (४-१२ सूत्रे अग्नि इत्यत्र निष्पादितात् शसो णो । अग्नीन् । वाउणो पेक्ख (२-२३ यलोप , शो० पू०) वायून् । ('पेक्ख' इति शौरसेन्या दृशे पेक्खादेशो भवति, तस्याश्च 'प्रकृति सस्कृतम्' इति सस्कृतवद् हेर्लुक् भवति) ॥ १४ ॥

इदुतो शसो णो—पञ्चम्यर्थे पष्ठी । इकारान्तादुत्तरान्ताच्च प्रातिपदिकात् परस्य शस्प्रत्ययस्य णो-इत्ययमादेशः स्यात् । सहिणो । अग्निणो । भाणुणो । बाहुणो । 'इदुद्भ्यामुत्तरस्येष्टो वा णो इति डसेरपि' । जलहिणो, जलहीओ । मेरुणो, मेरुओ ॥ १४ ॥

इदुतो-इति । इकारान्त उकारान्त प्रातिपदिकों से पर शस्प्रत्यय को 'णो' आदेश हो । सहिणो सखीन् का । अग्नीन् का अग्निणो । भानून् का भाणुणो । बाहून् का बाहुणो । इकार-उकार से पर डसि-पञ्चमी के एकवचन में णो विकल्प से हो । जलधे का जलहिणो । पत्त में-जलहीउ, जलहीओ इत्यादि । उकारान्त में मेरो का मेरुणो । पत्त में-मेरुओ इत्यादि ॥ १४ ॥

डसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्डसो वा णो भवति । अग्निणो, अग्निस्स (स्पष्टे) । वाउणो, वाउस्स (२-२ यलोपे कृते, डसो णो, पक्षे ५-८=स्स) । अग्ने, वायो ॥ १५ ॥

डसो वा—इदुद्भ्यामुत्तरस्य डसो वा णो इत्ययमादेशः स्यात् । हरिणो, हरिस्स ।

भाणुणो, भाणुस् । इदुणो, इदुस् । अग्निणो, अग्निस् । वाउणो, वाउस् ॥ १५ ॥

हसो-इति । इकार उकार से पर हस् को णो विकल्प से हो । हरे का हरिणो । पञ्च में-हरिस् । अग्ने का अग्निणो, अग्निस् । उकारान्त, भानो का भाणुणो, भाणुस् । इन्दो का इदुणो, इदुस् । वायो का वाउणो, वाउस् ॥ १५ ॥

जसश्च ओ यूत्वम् ॥ १६ ॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति, इदुतोश्च ईत्वम्, ऊत्वं वा, चकाराद् णो च । अग्नीओ । वाऊओ । अग्निणो । वाउणो (स्पष्टानि) । अग्नय । वायव ॥ १६ ॥

जस ओ वो वाऽत्व च—इदुद्भ्यामुत्तरस्य जस ओ-वो-णो इति विकल्पेन आदेशा स्युः । यत्र ओकारस्तत्रैव सह निर्दिष्टत्वात् इदुतोर्कार । रासओ, रासिवो, रासिणो । पक्षे-रासी । वेणओ, वेणुवो, वेणुणो, वेणू । ओत्वे दीर्घम् । अग्नीओ । वाऊओ—इति भामह ॥ १६ ॥

जस-इति । इकार उकार से पर जस् को ओ, वो, णो विकल्प से आदेश हों और इ उ को अकार हो । सूत्र में अनिर्दिष्ट णो का अनुवृत्ति से ग्रहण करना । जहाँ ओकार होगा वहीं साथ में निर्देश के कारण इ उ को अकार होगा । राशि + जस् । जस् को ओकार । इ को अकार । रासओ, रासिवो, रासिणो । पञ्च में-जस् का लोप । दीर्घरासी । उकारान्त-वेणओ, वेणुवो, वेणुणो । पञ्च में-वेणू । भामह-‘जसश्च ओ यूत्वम्’ ऐसा सूत्र मानकर इकार उकार को ई ऊ मानते हैं, तब-अग्नीओ, वाऊओ रूप होंगे ॥ १६ ॥

टा णा ॥ १७ ॥

इदुदन्तयोश्चाविभक्ते णा इत्ययमादेशो भवति । अग्निणा । वाउणा (स्पष्टे) । अग्निना । वायुना ॥ १७ ॥

टा णा—इदुद्भ्यां परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । अग्निणा । वाउणा ॥ १७ ॥

टा णा-इति । इकार उकार से पर टा को णा हो । अग्निना का अग्निणा । वायुना का वाउणा ॥ १७ ॥

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

इदुदन्तयोः सु, भिस्, सुप् इत्येतेषु दीर्घो भवति । सु, अग्नी (३-२ नलोप, ३-५० गङ्गि०, ४-६ सोल्लोप, शो० स्प०) । अग्निः । वाऊ (२-२ यलोप, शो० स्प०) । वायु । भिस्, अग्नीहिं (४-६ सोल्लोप, ५-५ भिस् = हिं,) । अग्निभि । वाऊहिं (२-२ यलोप, शो० पू०) । वायुभि । सुप्, अग्नीसु (३-२ नलोप, ३-५० गङ्गि०, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) । अग्निषु । वाऊसु (२-२ यलोप, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) । वायुषु ॥ १८ ॥

१ जस ओ वो वाऽत्व यूत्व च । इदुदन्तयोः शब्दयोर्जस ओ वो इत्यादेशो भवत । अस्त्वम्, ईत्वम्, ऊत्वं च विकल्पेन । चकाराद् णोऽपि । पक्षे-अदन्तवद् । अग्नीओ, अग्नीवो, अग्नी । वाऊओ । जसश्च ओ यूत्वं । का० पा० । २ संजीवनादिषु पाठोऽयम् ।

सुभिस्सुप् दीर्घ — एषु इदुतोर्दीर्घ स्यात् । पती । तणू । पतीहि । तणूहि । पतीसु । तणूसु । कचिदित्युक्ते भूमिसु-इत्यादौ न ॥ १८ ॥

सुभीति । सु-भिस्-सुप् के परे इकार-उकार को दीर्घ हो । पङ्क्ति-पती । तनु-तणू । पङ्क्तिभि का पतीहि । तनुभि का तणूहि । पङ्क्तिषु का पतीसु । तनुषु का तणूसु । कहीं पर दीर्घ न हो । तो भूमिशब्द में दीर्घ नहीं होगा । भूमिसु । (प्रतिपादित स्वरूप पूर्वोक्त (८ + ६ + २० + १ + ९ + ४) से सिद्ध होते हैं ॥ १८ ॥

स्त्रिया शस उदोतौ ॥ १९ ॥

स्त्रिया वर्तमानस्य शस उत् ओत् इत्येतावादेशौ भवत । मालाउ, मालाओ । (स्पष्टे) । माला । णईउ, णईओ (२-३८ न=ण्, २-२ दलोप, शो० स्प०) । नदी । बहूउ, बहूओ (२-२७ ध् = ह्, शो० स्प०) । वधू ॥

स्त्रिया शस उदोतौ—स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य शस उत्त्वमोत्व च स्याताम् । रामाउ रामाओ । जुवईउ-जुवईओ । बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

स्त्रियाम्-इति । स्त्रीलिङ्ग मे वर्तमान प्रातिपदिक से पर शस् को उकार ओकार हों । रामा का रामाउ, रामाओ । युवती का जुवईउ, जुवईओ । वधू का बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

जसो वा ॥ २० ॥

जस स्त्रियाम् उत् ओत् इत्येतावादेशौ वा भवत । पक्षे-अदन्त षत् । मालाउ, मालाओ । माला (स्प०, अदन्ते ५-२ जसो लोप) । माला ॥ २० ॥

जसो वा—स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य जस इत्येतस्य उ औ इत्येतौ वा स्याताम् । रेहाउ, रेहाओ । मईउ, मईओ । धेणूउ, धेणूओ । देईउ, देईओ । बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

जसो-इति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर जस् को उ, ओ विकल्प से हों । रेखाः का रेहाउ, रेहाओ । पक्ष में-यथाप्राप्त । रेहा । मती का मईउ, मईओ । धेनूः का धेणूउ, धेणूओ । देवी का देईउ, देईओ । वधू का बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

अमि ह्रस्वः ॥ २१ ॥

अमि परत स्त्रिया ह्रस्वो भवति । माल (ह्रस्वे जाते, ५-३ अकार-लोप, ४-१२ मकारबिन्दु) । मालाम् । णई (२-४२ न=ण्, २-२ दलोप, ४-१ अमोऽकारलोप, ४-१२ बि०) । नदीम् । बहू (२-२७ ध्=ह्, शो० पूर्व०) वधूम् ॥ २१ ॥

अमि ह्रस्व — अमि परे दीर्घस्य ह्रस्व स्मात् । वार । णइ । वहु ॥ २१ ॥

अमीति । स्त्रीलिङ्ग में अम् के परे दीर्घ को ह्रस्व हो । धाराम् का धार । नदीम् का णइ । वधूम् का बहू ॥ २१ ॥

टाडसूडीनामिदेददातः^१ ॥ २२ ॥

टा, डस्, डि, इत्येतेषा स्त्रियाम् इत्, एत्, अत्, आत् इत्येत आदेशा भवन्ति । टा, णईइ, णईए, णईअ, णईआ कअ । (५-२१ सूत्रे नकारस्य ण, दलोपश्च दर्शित, शो० स्प०) । नद्या । कअं इति (१-२७ सू० स्प०) कृतम् । डस्, णईइ, णईए, णईअ, णईआ, वणं । (णई पूर्व वत्, अन्यत्स्पष्टम्) । नद्या । (वण इति ४-१२ सू० स्प०) । डि, णईइ, णईए, णईअ, णईआ, ठिअ (पूर्ववत् णईशब्द, शो० सुगमम्) नद्याम् । (ठिअ इति ५-१३ सू० स्पष्टम् ।) स्थितम् ॥ २२ ॥

टाडसूडीनामिदेददात — स्त्रीलिङ्गात् प्रातिपदिकात्परेषा टा डस् डि-इत्येतेषाम्, इत्, एत्, अत्, आत्, इत्येते एककस्य चत्वार आदेशा भवन्ति । बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ । धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ ॥ २२ ॥

टाडसिति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर टा-डस्-डि इनमें प्रत्येक को इकार, एकार, अकार, आकार ये चारों आदेश होंगे । जैसे-बुद्धया तृतीया एकवचन में-बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ । इन चारा आदेशों से चार रूप होंगे । एवम्-बुद्धया षष्ठी मं, बुद्धौ सप्तमी में भी पूर्वोक्त बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ-रूप होंगे । धेनु क भी धेन्वा, धेन्वा, धेनौ मं धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ होंगे ॥ २२ ॥

नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

आत आकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्यानन्तरं टा डस्-डीनाम् अत्, आत्, इत्येतावादेशौ न भवत । पूर्वैण प्रातौ निषिध्येते । मालाइ, मालाए कअं, वणं, ठिअ । (५-२२ सूत्रादिदेतावेव भवत, अ० स्प०) मालया ॥ २३ ॥

नातोऽदातौ—आकारान्तात्स्त्रीलिङ्गात्परेषा टादीनामदातौ न स्त । किन्तु इत् एतौ एव भवत । मालाइ, मालाए । रमाइ, रमाए ॥ २३ ॥

नातो-इति । आकारान्त स्त्रीलिङ्ग से पर टा-डस्-डि इनको अत् आत् नहीं होंगे । परिशेषात्-इकार, एकार होंगे । मालया का मालाइ, मालाए । एव षष्ठी-सप्तमी में भी ये ही रूप होंगे । एवम्-रमाशब्द का तृतीया, षष्ठी, सप्तमी के एकवचन में रमाइ, रमाए होंगे ॥ २३ ॥

आदीतौ बहुलम् ॥ २४ ॥

स्त्रियामाकारान्तादात स्थाने आत्, ईत् इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ । सहमाणा, सहमाणी (२-४२ न=ण, शो० स्प०) । हलहा, हलही (१-१३ सूत्रे द्रष्टव्ये) । सुप्पणहा, सुप्पणही (३-३ रलोप, ३-५० पठि०,

४-१ ह्रस्व, २-४२ न् = ण्, २-२७ ख् = ह, शो० स्प०) । छाहा, छाही ।
(२-११ सू० द्रष्टव्यं, शो० स्प०) ॥ २४ ॥

आदीतौ बहुलम्—स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् आ ई एत्येतौ भवत । काइ, कीअ । जाइ, जीअ, जीआ, जीइ, जीए । इत्याहि । ताइ ताए । तीइ, तीए, तीअ, तीआ । एव हलिहा, हलिही । सुप्पणहा, सुप्पणही । बहुलग्रहणात् कचिदाकार एव—असहणा । कोवणा । कचिदीकार एव—माणिणी । मणसिणी ॥ २४ ॥

आदीतौ इति । स्त्रीलिङ्ग में विद्यमान प्रातिपदिक से पर आ ई ये दो प्रत्यय 'टाप डीप्' के समान टादिक के परे होते हैं । काइ, एव काए । 'नातोऽदातौ' से निषेध होने से अकार आकार टादिक को नहीं होंगे । ईकार मे चारों होंगे । जैसे—कीइ, कीए, कीअ, कीआ इत्यादि । एव यद् शब्द को और तद् शब्द को भी जानना । कया, कस्या कस्याम्—इत्यादि में समान रूप होंगे । हरिद्रादिशब्दों में (२० + २५ + ६ + ९ + १५ + ४ + (द्वि० २०) । १ + २६ + ३ + १८ + ५ + २ + १६ + १२ । ११) से सभी प्रयोग सिद्ध होते हैं । आकार मे हलिहा, ईकार मे हलिही । बहुलग्रहण से कही आकार ही होगा असहना, कोपना । कहीं ईकार ही होगा । मानिनी, मनस्विनी । प्राय पाणिनीय व्याकरणानुसार आ-ई की व्यवस्था जानना ॥ २४ ॥

न नपुंसके ॥ २५ ॥

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं न भवति । 'सौ दीर्घ पूर्वस्येत्यनेन इदुदन्तयो प्राप्तं पूर्वस्य दीर्घत्वं 'न नपुंसके' इत्यनेन बाध्यते । दिहं (५-३० सोर्बिन्दु, शो० स्प०) । महुं (२-२७ ध् = ह्, शो० स्प०) । हवि (४-६ वलोप, २-२ प्रायो ग्रहणात् वलोपो न, शो० पू०) । दधि, मधु, हवि ॥ २५ ॥

इज्जशसोर्दीर्घश्च ॥ २६ ॥

नपुंसके वर्तमानयोर्ज्जशसो स्थान इदादेशो भवति, पूर्वस्य च दीर्घ । वणाइ (२-४२ न्-ण्, जश्शसोरिदादेश पूर्वस्य दीर्घ) । वनानि । दहीइ । महुइ (पू०) ॥ २६ ॥

इ^३ जश्शसोर्दीर्घ — नपुंसके जस्-शसो इ इत्यादेश स्यात्, पूर्वस्य च दीर्घ । पुणाइ, रणाड । जाइ । ताइ । दहीइ । महुइ । कचित् निकारोऽपि । अचछोणि ॥

इ जश्शसोरिति । नपुंसकलिङ्ग में जस् और शस् को इ आदेश हो और पूर्व को दीर्घ हो । पुण्यानि = पुणाइ । जस् को इ, पूर्व को दीर्घ । अन्य साधुत्व उक्त नब्रों

१ वचत्किम् । बहुलमित्यनुवर्तते । यत्किमित्यनुवर्तते । यत्किमित्येत्येषु परत आन स्थाने ईत्ययमादेशो भवति । स्त्रियामित्यनुवर्तते । प्रथमैकवचनवर्ज ए आदेशश्च, बहुल वचनात् । जीय, तीय, कीय । जीहि, तीहि, कीहि । पक्षे-जाय, ताय, जाहि, काहि । यस्या तस्या, कस्या । याभि, ताभि, काभि । इति कचिदधिक पाठ । का० पा० । २ नेदं सूत्रं मनात्रयान्ते अनो नास्य चिदिकाप्रनोपाख्ये स० द्वि० टी० ॥ ३ एष मजीवनीममन पाठ ।

से कर लेना। एवम्-अरण्यानि का रण्णाइ। 'लोपोऽरण्ये' से अकारलोप। यानि-जाई। तानि-ताइ। दधीनि-दहीइ। मधूनि-महूइ। कहीं निकार भी हो। अक्षीणि का अक्षीनि ॥ २६ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे गम्यमाने सौ परत ओत्वदीर्घबिन्दवो न भवन्ति। 'अत ओत् सो'रित्योत्वं प्राप्तम्। 'सुभिस्सुप्सु दीर्घ' इति दीर्घ। 'सोबिन्दु नर्पुंसके' इति बिन्दु प्राप्त। हे वच्छ, हे अग्नि, हे वाउ, हे वण, हे दहि, हे महु (व्याख्यातप्राया पूर्वमेव, विशेषकृत्य सुस्पष्टम्) ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दव —सबोधने सुप्रत्यये ओत्वादय आदेशा न स्यु। (ओ) हे वक्षह। (दीर्घ) हे ससि। अरे वण। क्विदीर्घत्वमपि। हे पदु। रे गिरवणा ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे इति। आमन्त्रण-सबोधन में सुप्रत्यय के परे ओत्वादिक आदेश नहीं होते हैं। जैसे-हे वक्षह! यहाँ ओकार नहीं होगा। हे वक्षह! हे ससि! अरे वण! यहाँ दीर्घ, अनुस्वार नहीं होगा। कहीं दीर्घ भी हो जायगा। जैसे—हे प्रभो का हे पदु। रे गिरवणा ॥ २७ ॥

स्त्रियामात एत् ॥ २८ ॥

स्त्रियामामन्त्रणे आत. स्थाने एत्वं भवति सौ परत। हे माले, हे साले। (स्पष्टे) 'अन्त्यस्य हल' इति सोर्लोप ॥ २८ ॥

आत ए'—आमन्त्रणे सौ स्त्रियामाकारस्य एकार स्यात्। हे बाले। आमन्त्रणे क्विदेत्व न। हे माउच्छ। हे पिउच्छ। हे अत्ता ॥ २८ ॥

आत इति। स्त्रीलिङ्ग में सबुद्धि-सु के परे आकार को एकार हो। हे बाले। हे खोई इत्यादि। कहीं आमन्त्रण में एकार न हो। जैसे मातृवसा का माउच्छा, सबोधन में भी ऐसा रहेगा। एवं हे पितृवस का हे पिउच्छा, हे स्वशू का हे अत्ता ॥ २८ ॥

ईदूतोर्हस्वः ॥ २९ ॥

आमन्त्रणे ईदूतोर्हस्वो भवति। हे णइ, हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोर्हस्व —आमन्त्रणे सौ परे स्त्रियामीकारस्योकारस्य च ह्रस्व स्यात्। अयि माणिणि। हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोर्हस्व इति। सबोधन अर्थ में सु के परे स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक के ईकार उकार को ह्रस्व हो। हे मानिनि का हे माणिणि। एवं हे बहु। हे णदि इत्यादि ॥ २९ ॥

सोर्बिन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

नपुंसके वर्तमानस्य सोर्बिन्दुर्भवति। वण, दहि, महुं। (स्प०) ॥ ३० ॥

नपुंसके सोर्बिन्दु —नपुंसके प्रातिपदिकात् सोर्बिन्दुरादेश स्यात्। वञ्चण, रञ्चण, दहि, महु, धणु ॥ ३० ॥

नपुसके इति । नपुसकलिङ्ग प्रातिपदिक से पर सो को बिन्दु हो । वचनम् का वञ्चन । रत्नम् का रञ्चन । दहिं । महु । धणु । स्पष्ट हैं ॥ ३० ॥

ऋत आरः सुपि^१ ॥ ३१ ॥

ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति । भत्तारो सोह्रइ (३-३ रलो०, ३-५० तद्वि, ५-१ ओ) भर्ता । (२-४३ श् = स्, युवर्णस्य गुण, २-२७ भ् = ह्, ७-१ त = इ) शोभते । भत्तारं पेक्खमु (५-३ अमोऽकार लोप, ४-१२ मर्वि०, शो० पू०) भर्तारम् । (१२-१८ दृश = पेक्ख, ७-४ मु) पश्याम । भत्तारेण कअ (५-१२ एत्वं, ५ = ४ टा = ण) ॥ ३१ ॥

ऋत आर सुपि । स्वादौ विभक्तौ ऋकारस्य आर स्यात् । भत्तारो । अदन्तवत् ॥ ऋत इति । स्वादिकविभक्ति के परे ऋकार को आर हो । भर्तृशब्द के ऋकार को आर होने के बाद अकारान्त शब्द की तरह 'अत ओत्सो' से ओ । भत्तारो ॥ ३१ ॥

मातुरात् ॥ ३२ ॥

मातृसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । माआ (२-२ तलोप) । सोह्रइ (२-४३ श् = स्, सोह्रन्तिवत् गुण, ७-१ इ) शोभते । माअ पेक्खसु (३-३ तलोप, ह्रस्व, ५-३ अमोऽकारलोप ४-१२ वि० । अ० स्प०) । माआइ, माआए (२-२ तलोप, ५-२२ अत्वे कृते) कअ ॥ ३२ ॥

मातुरा^१ । मातृशब्दे ऋकारस्य आ स्यात् । माआ । नणदा । अत्र मण्डूकलुत्या पूर्वकारस्य न णकार ॥ ३२ ॥

मातुरिति । मातृशब्द के ऋकार को सब विभक्तियों के परे आकार हो । (१) माआ, माआओ । (२) माअ, माआओ । (३) माआइ, माआहिं । (४) चतुर्थी प्राकृत में नहीं होती । (५) माआउ, माआहिन्तो । (६) माआइ, माआण । (७) माआए, माआसु । (संबुद्धौ) हे माए, हे माआओ—इत्यादि । मातृशब्द के समान ननान्द—शब्द को भी जानना । पूर्व नकार को णकार नहीं होगा । नणदा, नणदाओ इत्यादि मातृ के समान ॥ ३२ ॥

उर्जशसृडाडस्सुप्सु वा^३ ॥ ३३ ॥

जशशसृडाडस्सुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति वा । जस्, भत्तुणो (३-३ रलोप, ३-५० तद्वि०, ५-१६ णो) । भत्तारा (५-३१ ऋ = आर, णो, शो० पू०) । भत्तारे (५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-२ शसो लोप, शो० पू०) । टा, भत्तुणा (५-१७ टा = णा, शो० पू०) । भत्तारेण (पू० व० रलोपादिकं, ५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-४ टा-ण) । डस्, भत्तुणो (५-१५ णो, शो० पू०) । भत्तारस्य (रलोपे तद्वित्वे च

१ सौ । का० पा० । २ एष पाठ सजीवन्यादौ । ३ उण जशशसृडाडस्सुप्सु वा । का० पा० ।

कृते ५-३१ आर, ५-८ डस् स्स) सुप्, भत्तूस्सु (५-११ दीर्घ, शो० स्प०) । भत्तारेस्सु (५-२२ एत्व, शो० पू०) ॥ ३३ ॥

उ जस्शमटाडस्सु^१ वा—जस् शस् टाडस्-सु परत ऋत उन्व वा स्यात् । भत्तू, भत्तारो । भत्तूणो, भत्तारे । भत्तुणा, भत्तारेण । भत्तुणो, भत्तारस्स ॥ ३३ ॥

उ जसिति । जस्-शस्-टा-डस् के परे ऋकार को उकार विकल्प से हो । पञ्च में—आर । (१) भत्ता, भत्तू, भत्तारा । (२) भत्तार, भत्तुणो, भत्तारे । (३) भत्तुणा, भत्तारेण, भत्तारेहि । (४) भत्ताराउ, भत्ताराओ, भत्तारेहिन्तो । (६) भत्तुणो, भत्तारस्स, भत्ताराण । भत्तारे, भत्तारम्मि, भत्तारेस्सु । आर आदेश करने पर अकारान्त ग्रामशब्द के समान रूप होंगे और तत्तद्विभक्ति में उकार करने पर पूर्वोक्त सूत्रों से तथाकथित रूप होंगे ॥ ३३ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३४ ॥

पित्रादीना सुपि परत ऋतोऽरो भवति । आरपवाद् । पिअर (२-२ तलोप, ५-३ अमोऽकारस्य लोप, ४-१२ मो बिन्दु) । पिअरेण (५-१२ एत्व, ५-४ टा = ण, शो० पू०) । भाअर, भाअरेण । जामाअर, जामाअरेण (पूर्ववत्) ॥ ३४ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामर — एषा सुपि अर स्यात् । सौ, पिआ । वक्ष्यमाणेन (३४) आकार । जसि पिअरा । जामाअरा । जस्-शस्-टाडस्सु पूर्वसूत्रानुवृत्तित वा उकार । पिऊ । भाऊ । जामाऊ । शसि, पिउणो । भाउणो । जामाउणो । पच्चे पिअरे । भाअरे । जामाअरे । टाप्रत्यये, पिउणा । भाउणा । जामाउणा । पच्चे पिअरेण । भाअरेण । जामाअरेण । ङसि, पिउस्स । भाउस्स । जामाउस्स । पच्चे पिअरस्स । भाअरस्स । जामाअरस्स ॥ ३४ ॥

पितृ-इति । पितृभ्रातृजामातृ-शब्द के ऋकार को अर हो, सुप्-प्रत्याहार के परे । पिआ, वक्ष्यमाण ३४ सूत्र से आकार आदेश । जस् के परे अर आदेश । पिअरा । भ्रातृ का भाअरा, जामातृ का जामाअरा । इन शब्दों को जस्-शस्-टा-डस् के परे उकार भी हो । पितृ + जस् । ऋ को उकार, 'कृगचजतद०' से तलोप । उकार होने पर अदन्तभाव मानकर जस् का लोप, उकार की दीर्घ । पिऊ । इसी तरह भ्रातृ, जामातृ का जानना । शस् के परे उकार । पञ्च में—'इदुतो शसो णो' से णो । पिउणो । पञ्च में—अर, शस् का लोप, 'ए सुप्यङि०' से एकार । टा-पिउणा, पञ्च में—पिअरेण इत्यादि । इसीतरह भ्रातृ, जामातृ का जानना ॥ ३४ ॥

आ च सौ ॥ ३५ ॥

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परत । चकारादरश्च । पिआ (स्पष्टम्) । पिअरौ (५-१ ओ, शो० स्प०) । भाआ, भाअरौ । जामाआ, जामाअरौ ॥ ३५ ॥

आ च सौ—एषाम् ऋत आकार स्यात्सौ परे । चकारादरश्च । पित्रा, पित्रो । भात्रा, भात्रो । जामात्रा, जामात्रो । आमन्त्रणेऽप्येवम् । हे पित्रा । हे भात्रा । हे जामात्रा । 'पित्रादिभ्य परस्यापि सावाकारऋतो मत' । भक्ता । कृत्ता । पोक्ता ॥ ३५ ॥

आ च—इति । पितृ-भ्रातृ-जामातृ-शब्द के ऋ को आ हो, चकार से अर भी हो सु के परे । पिआ । अर होने पर अदन्त ग्रामशब्द की तरह 'अत ओस्सो' से ओ । पिअरो । सबोधन में भी आकार होगा । हे पिआ, पक्ष में—हे पिअर । पित्रादिक के अतिरिक्त अय ऋकारान्त शब्द के भी ऋ को सु के परे आ होगा । भक्तृ भक्ता । कर्तृ कृत्ता ॥ ३५ ॥

राज्ञश्च ॥ ३६ ॥

राजन्-शब्दस्य आ इत्ययमादेशो भवति सौ परत । राआ (स्पष्टम्) ॥

राज्ञ^१—राजन् शब्दस्य सौ परे आकार आदेश स्यात् । राआ ॥ ३६ ॥

राज्ञ इति । राजन्-शब्द को सु के परे आकार आदेश हो । राआ । हल् स् का लोप ॥ ३६ ॥

आमन्त्रणे वा बिन्दुः ॥ ३७ ॥

राजन् शब्दस्य आमन्त्रणे वा बिन्दु स्यात् । हे राअं (४-६ नलोप , २-२ जलोप , शेषमदन्तवत्) । हे राअ (५-२७ बिन्दुर्न) ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे बिन्दुर्वा^२—राजन् परस्य आमन्त्रणेऽर्थे सुप्रत्ययस्य वा बिन्दु स्यात् । हेराअ, हेराआ, हेराअ । 'बि दुदीर्घौ विनाऽह्वा ने राज्ञो हेराअ इत्यपि' । 'भवद्भगवतो बि दु सावनामन्त्रणेऽपि च' । चकारादामन्त्रणेऽपि । भव । भअव । हेभव । हेभअव ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे इति । सबोधन में राजन्-शब्द से पर सुप्रत्यय को अनुस्वार विकल्प से हो । 'ऋगचज०' से जकारलोप । सु को अनुस्वार । हे राअ । पक्ष में—हे राआ । सबोधन में बिन्दु और दीर्घ के बिना भी जब राजन्-शब्द होगा, तब हे राअ—यह प्रयोग होगा । 'भवत्' और भगवत् शब्द को अनामन्त्रण में और चकार से आमन्त्रण में भी सु को बिन्दु हो । भवान्-भव । भगवान्-भगव । इसी तरह सबोधन में—हे भव । हे भअव ॥ ३७ ॥

जश्शस्डसा णो ॥ ३८ ॥

राज्ञ उत्तरेषा जस्-शस्-डस् इत्येतेषां णो इत्ययमादेशो भवति । राआणो (पूर्ववत् नलोपे कृते, ५-४४ ज = आ, शे० स्प०) । पेक्खन्ति (पूर्ववत् दशे पेक्ख आदेशे, शिस्थाने ७-४ न्ति) राजान पश्यन्ति । राआणो पेक्ख (शसि रूपमेतत् , स्पष्टं पूर्ववत्), राज्ञ पश्य । राज्ञो धणं (४-६ नलोप , २-२ जलोप , ५-४३ इ) । राज्ञ । (रण्णो धणं २-

२ जलोप , ५-४२ णद्वि०, अन्त्यलोपश्च, अलोपो, ह्रस्वश्च संयोगे ४-१ सूत्रे द्रष्टव्यम्) ॥ ३८ ॥

जश्शसञ्जसा णो- राजन्शब्दात्परेषामेषा णो इत्ययमादेश स्यात् जश्शसो । जसि-रात्राणो होहिस्सति । शसि-रात्राणो पेच्छ । ङसि-रात्राणो पुत्तो ॥ ३८ ॥

जसिति । राजन्-शब्द से पर जस्-शस्-ङस् इनको णो आदेश हो और आकार आदेश हो । राजन् + जस् । जस् को णो आदेश और अकार को आकार । रात्राणो । एव शस् और ङस् के परे भी रात्राणो होगा । केवल वाक्य में विभक्तिभेद मालूम होगा । जैसे, जस् में-राजानो भविष्यन्ति, रात्राणो होहिस्सति । शस् में-राज्ञ पश्य, रात्राणो पेच्छ । ङस् में-राज्ञ पुत्र, रात्राणो पुत्तो । परन्तु प्राकृत में राइणो यही होगा ॥ ३८ ॥

शस एत् ॥ ३९ ॥

राज्ञ परस्य शस ए इत्ययमादेशो भवति । राए पेक्ख (नजयो पूर्ववलोप , ४-१ आलोप) राज्ञ । (पूर्ववत् पेक्खादेश) पश्य । रात्राणो पेक्ख (पूर्वसूत्रे स्पष्टम्) ॥ ३९ ॥

शस एक्ख^१-राजन् शब्दात्परस्य शस एकार स्यात् । चकारात् णो अपि । राए । रात्राणो । अनेनैव आदेशद्वयसिद्ध पूर्वसूत्रे शसग्रहणमपार्थम् ॥ ३९ ॥

शस इति । राजन्-शब्द से पर शस्प्रत्यय को एकार हो । चकारग्रहण से ओकार भी हो । राए, रात्राणो । इसीसे णो आदेश भी सिद्ध था फिर पूर्वसूत्र में शस् का ग्रहण निरर्थक है ॥ ३९ ॥

आमो णं ॥ ४० ॥

राज्ञ उत्तरस्याम षष्ठीबहुवचनस्य णं इत्ययमादेशो भवति । रात्राण (४-६ नलोप , ५-४४ ज = आ) । रात्राम् ॥ ४० ॥

अमो^२ ण- राजन्-शब्दात्परस्य अमो ण इत्यादेश स्यात् । रात्राण । राजानम् ॥ ४० ॥

अमो-इति । राजन्शब्द से पर अम् को ण आदेश हो । इससे अम् को ण । वक्ष्यमाण-‘आ णोणमो’ ४३ से आकार । रात्राण ॥ ४० ॥

टा णा ॥ ४१ ॥

राज्ञ उत्तरस्या टाविभक्ते णा इत्ययमादेश स्यात् । राइणा (४-६ नलोपे, ५-४३ ज = इ, शे० स्प०) रात्रा ॥ ४१ ॥

टा णा-राजन्-शब्दात् परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । राइणा ॥ ४१ ॥

टा णा इति । राजन्-शब्द से पर टा को णा हो । इससे णा । इदद्वित्वे ४१ से इकार । राइणा ॥ ४१ ॥

डसश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च^१ ॥ ४२ ॥

राज्ञ उत्तरस्य डसादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं भवति, अन्त्यस्य च लोपः । रण्णो (५-३८ सूत्रे स्पष्टम्) । राइणो धणः । (५-४१ सूत्रे स्प०) । रण्णा, राइणा कअ (४-६ नलोपः, ५-४१ टा = णा, द्वित्वे, अन्त्यजलोपे ह्रस्वे च) ॥ ४२ ॥

डसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च^२—राजन्शब्दात्परस्य डसादेशस्य णो इत्यस्य द्वित्वं वा स्यात्, जलोपश्च । सहपठितत्वात् यत्र द्वित्वं तत्रैव जलोपः । 'कगचजे'ति-जलोपे सिद्धे सस्वरलोपार्थमयमारम्भः । चकारात् 'णा' इत्यस्यापि परिग्रहः । रण्णो, पक्षे-राइणो । टा रण्णा राइणा । डसि-‘णो डसेर्णत्वद्वित्वं स्यात्, राज्ञो लोपश्च जस्य वा’ । रण्णो, राइणो, राआ, राआओ, राआल, राआहिन्तो ॥ ४२ ॥

डस इति । राजन्-शब्द से पर डसादेशसम्बन्धी णो को विकल्प से द्वित्व हो और जकार का लोप हो । जहाँ द्वित्व होगा वही जकार का लोप होगा । 'कगचजे०' से जलोप सिद्ध था फिर जलोप का विधान सस्वरजकार-ग्रहणार्थ है । 'जस्-शस्-डसा०' से णो आदेश, इससे द्वित्व, जकारलोपः । रण्णो । पक्ष में-‘इदद्वित्वे’ से इकार । राइणो । चकार से टा के णा को भी द्वित्व, जलोपः । रण्णा । पक्ष में-राइणा । ‘डसि’-पञ्चमी के एकवचन डसि को णो आदेश, णद्वित्व, जकार का लोप हो । रण्णो, पक्ष में-राइणो । ‘डसेरादो०’ से राआ, राआओ, इत्यादि होंगे । रण्णो इत्यादि में न० ११ से ह्रस्व है ॥ ४२ ॥

इदद्वित्वे ॥ ४३ ॥

वेति निवृत्तम् । डसादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं भवति । राइणा, राइणो (स्प०) । कृते द्वित्वे त्वित्वं न भवति । रण्णा, रण्णो (५-४२ सू०, ५-२८ सूत्रे च स्पष्टम्) ॥ ४३ ॥

इदद्वित्वे—राजन्शब्दस्य इत्वं स्यात्, नतु द्वित्वे । जसि शसि-राइणो । डौ-राइमि, राआमि । अद्वित्वे सर्वत्रैवकारे सिद्धे ‘भिसभ्यसो आम्सुपोरित्वं राज्ञोऽकारस्य चेष्टते’ । इति मन्दप्रयोजनम् । भिसि-राइहि, राएहि । इत्यादि ज्ञेयम् । ‘डसिड्यो र्जशसो राज्ञ इर्वाऽऽदेशोऽनजादिके’ । जसि-राइणो । पक्षे राआणो । एव शसि अपि । डसि-राइणो । पक्षे-रण्णो । डौ-राइमि । पक्षे-राआमि ॥ ४३ ॥

इद-इति । राजन्-शब्द के अकार को इकार हो द्वित्वविषय को छोड़ कर अर्थात् जहाँ णकार को द्वित्व हुआ होगा वहाँ इकार नहीं होगा । राइणा, राइणो इत्यादि । भिसभ्यस्० इत्यादि के परे ‘इदद्वित्वे’ से इकार सिद्ध है फिर यह वार्तिक निरर्थक है ।

१ डस् डसि टा णोणौ डण् २-२५९ । राजन् शब्दस्य अना सङ्हितस्य जस्य डस्, डसि, टावचनानां णो, णा, इत्यादेशौ, तयो परयोर्दण् इत्यादेशो वा भवति । टिलोपः । रण्णा, राजन् णा कृते ‘अन्त्यह्रस्व’ इति नकारलोपे जस्य डण् राकारस्याकारस्य टिलोपे च कृते रण्णा इति रूपं भवति । इति बाष्पीकि । २ सुबोधिनीस्थ पाठ एषः ।

जस्-शस्-डसि-डि के परे राजन्-शब्द के अकार को इकार हो । जस्-शस् में, राइणो । पच् में-राआणो । डसि में, राइणो । पच् में-रणो, राआ इत्यादि कह दिये हैं । डि में, राइम्मि । पच् में-राअम्मि ॥ ४३ ॥

आ णोणमोरडसि ॥ ४४ ॥

णोणमो परयो राज्ञो जकारस्य आकारादेश स्यात्, अडसि षष्ठ्येकवचने न भवति । राआणो पेक्खन्ति । राआणो पेक्ख (५-३८ सूत्रे व्याख्याता) । राआणं धणं (५-४० सू० स्प०) । अडसीति किम् ? राइणो, रणो धणं । शेषमदन्तवत् । राअं, रापहिं । राआ, राआदो, राआदु, राआदि (५-६ सूत्रेण आ-दो-दु-इय डसे स्थाने प्रयुज्यन्ते, शो० स्प०) । राआहिंतो राआसुतो (५-७ भ्यस हिंतो सुतो-आदेशौ) । राअम्मि, राप (५-९ डे ए-म्मि) । रापसु (५-१२ एत्वे, शो० स्प०) । राजान, राजभिः, राज्ञ, राजभ्य, राज्ञि, राजसु ॥ ४४ ॥

आ णोणमोरडसि—राजन्शब्दस्य आत्व स्यात्, णो ण-इत्येतयो परयो । जस् शसो राआणो । अमि राआण । अडसीति किम् ? राइणो पुत्तो ॥ ४४ ॥

आ णो-इति । णो, ण के परे राजन्शब्द को आकार हो, डस् को छोड़ कर । अर्थात् डस् के परे नहीं होगा । 'जस्शस्' से णो आदेश, इससे आकार । राआणो । अम् के परे राआण । डस् के परे आकार नहीं होगा, 'इदद्वित्वे' से इकार । राइणो ॥ ४४ ॥

✓ आत्मनोऽप्पाणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाण इत्यादेशो भवति वा । अप्पा, अप्पाणो (४-६ नल्लोप०, शो० स्प०) ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा—आत्मन्शब्दस्य सुपि परे अप्पाण इति वा निपात्यते । अप्पाणो । पच्-अप्पा ॥ ४५ ॥

आत्मन इति । आत्मन्-शब्द को सुप् के परे अप्पाण यह निपातरूप आदेश विकल्प से हो । अप्पाणो । पच् में-अप्पा ॥ ४५ ॥

इत्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४६ ॥

आत्मनोऽनादेशे राजवत्कार्यं स्यादित्वद्वित्वे वर्जयित्वा । अप्पा, अप्पाणो, अप्पाणा, अप्पाणो । (५-३८ सूत्रानुसारतः जसादीनां णोत्वा-दिकं सर्वं राजवत्) । आत्मा, आत्मन्, आत्मना, आत्मन ॥ ४६ ॥

इद्-द्वित्ववर्जं राजवदनादेशे—आत्मन्शब्दस्य राजवत् कार्यं स्यात्, इद्वित्वे वर्जयित्वा । 'इदद्वित्वे' 'इसश्च द्वित्व वे'त्यादि वर्जयित्वा अन्यासु विभक्तिषु राजवत्कार्यं स्यात्, नतु आदेशो । (१) 'अप्पाणो, अप्पाणा (२) अप्पाण, अप्पाणे (३)

अप्पाणेण, अप्पाणेहि' इत्यादि अकारान्तवत् । पक्षे अप्पा, अप्पाणो इत्यादि राजन् शब्दवत् ॥ ४६ ॥

इदिति । आत्मन्-शब्द को राजन्-शब्द के समान कार्य हो, इद्, द्वित्व को छोड़ कर । अर्थात् 'इदद्वित्वे' 'डसश्च द्वित्व वा' इत्यादि को छोड़कर अन्य विभक्तियों में राजन् के समान कार्य हो, आदेश में नहीं । 'अत ओत्सो' इत्यादि सब कार्य अकारान्तशब्द की तरह होंगे । (१) अप्पाणो, अप्पाणा । (२) अप्पाण, अप्पाणा-इत्यादि । साधुत्व अकारान्त ग्रामशब्द के समान है । पक्ष में-जहाँ अप्पाण आदेश नहीं होगा, वहाँ 'आत्मनि प' से पकार । 'शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ' से पकारद्वित्व । 'राज्ञ' से आकार, 'अदातो यथादिषु वा' (१०) से ह्रस्व । अप्पा । जस् के परे ल को पूर्ववत् पकारद्वित्व । राजवत् होने से 'जस्-शस्-डसा णो' से जस् को णो आदेश । 'आ णोणमोरडसि' से आकार । अप्पाणो । अस् के परे अप्पाण । शस् के परे अप्पाणो । इसी प्रकार राजन्-शब्द के समान सब सूत्रों से सब कार्य होंगे, परन्तु इकारादेश और द्वित्व को छोड़ कर होंगे और जहाँ अप्पाण आदेश होगा, वहाँ भी राजवत् कार्य नहीं होगा । प्रथम उदाहरणों में दिखा दिया है ॥ ४६ ॥

ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे पञ्चम परिच्छेद ।

ब्रह्माद्या शब्दा लक्ष्यानुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति । ब्रह्मा, ब्रह्माणो (३-३ रलोप, ४-६ नलोप, शेष लक्ष्यानुसारेणात्मनो राजवत्कार्यं भवत्यत ५-३६ सू० आत्वम्) । ब्रह्मा । (एवमुत्तरत्रापि) जुवा, जुवाणो (२-३१ य = ज, ४-५ नलोप, शेषमात्मवत्) । अद्वा, अद्वाणो । (३-३ वलोप, २-५० ध्द्वि०, ३-५१ ध = द्, ४-६ नलोप, शेषमात्मवत्) । ब्रह्मन्, युवन्, अध्वन्, एवमादयो लक्ष्यानुसारेणावगन्तव्या ॥ ४७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने लिङ्गविभक्त्यादेश पञ्चम परिच्छेद ।

ब्रह्मादयोऽप्येवम्—आत्मन् शब्दस्य अप्पाण इति निपातवत् ब्रह्मन्शब्दादी नामपि 'ब्रह्माण' इत्यादयो निपाता बोध्या । ब्रह्माणो, ब्रह्माणा, इत्यादयोऽकारान्त शब्दवत् । पक्षे ब्रह्मा, ब्रह्माणो—इत्यादयो राजन्शब्दवत् इद्वित्ववर्जमुदाहरणीया ॥

१ पुस्त्यन आणो राजवच्च ८३।१६ । पुलिङ्गे वतमानस्यात्र तस्य आण इत्यादेशो वा भवति । पक्षे यथादर्शनं राजवत् कार्यं भवति । हे० । २ सजीवन्यनुसारी पाठ ।

ब्रह्माणो ब्रह्माणो वा स्याद् यूनो जूआण इत्यपि ।
 राज्ञो राआण आदेशो प्राव्णो गावाण इत्यपि ॥
^१अर्यम्णस्वज्जमाणो वा पूष्ण पूसाण इत्यपि ।
 अद्धाणो त्वध्वन स्थाने ब्रह्माद्या एवमादय ॥

सर्वेवपि आदेशेषु अकारान्तत्वात् ग्रामशब्दवद् रूपाणि ज्ञेयानि । तत एव तेषां साधुत्व कल्पनीयम् । अनादेशपक्षे तु इदद्वित्वे आत्मनःशब्दवत्, अन्यविभक्तिषु राजन् शब्दवदविशेषेण साधनीयानि ॥ ४७ ॥

इति 'चन्द्रिका' व्याख्याया पञ्चम परिच्छेद ।

ब्रह्मेति । आत्मन्-शब्द की तरह ब्रह्मादिकों को भी जानना, अर्थात् जैसे आत्मन्-शब्द को अप्पाण यह निपात आदेश होता है, ऐसे ही ब्रह्मन्-शब्द को भी बग्हाण आदेश होगा और बग्हाण-शब्द के रूप तत्साधुत्व अकारान्त ग्रामशब्द के समान जानना । (१) बग्हाणो, बग्हाणा । (२) बग्हाण, बग्हाणा । बग्हाणेण, बग्हाणेहिं । इत्यादि । और जहाँ बग्हाण आदेश नहीं होगा, वहाँ राजन् शब्द के समान इकारादेश और णकारद्वित्व के अतिरिक्त सब प्रक्रिया और रूप जानना । ब्रह्मादिक कौन-कौन हैं और किसको क्या आदेश होता है यह बताते हैं—बग्हाणो इति । ब्रह्मन्-शब्द को बग्हाण, युवन-शब्द को जूआण, राजन् को राआण, प्रावन् को गावाण, अर्यमन् को अज्जमाण, पूष्ण को पूसाण और अध्वन् को अद्धाण आदेश होते हैं । ये ब्रह्मादिक बताये हैं । महाकवि-प्रयोगानुकूल तथा लोकव्यवहारानुकूल यह परिगणन कहा है । इन आदेशों में अकार अन्त पर है, अकारान्त शब्द के समान रूपसाधुत्व करना, जैसा प्रथम बता आये हैं । और जहाँ आदेश नहीं होगा वहाँ राजन्-शब्द के समान साधुत्व है । इति ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—ग्रामह-व्याख्यानुकूल पञ्चम परिच्छेद समाप्त है । सर्वादिविभक्ति-सम्बन्धी कार्यविधायक षष्ठ परिच्छेद मानते हैं, परन्तु वस्तुतः सुबिधि-सम्बन्धी यह परिच्छेद है, अतः चाहे सर्वादिगण के कार्यविधायक सूत्र हों चाहे इतर असर्वादि के सुबिधिसम्बन्धी कार्य-विधायक सूत्र हों सब का सुबिधि में परिगणन होगा । अतः अभी पञ्चम ही परिच्छेद है । उसकी समाप्ति ग्रामह के षष्ठ परिच्छेद की समाप्ति के साथ है । अस्तु ।

इति 'प्रदीप' नामकहिन्दीव्याख्याया पञ्चम परिच्छेद ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः

सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेर्हत्तरस्य जस एत्व भवति^१। सव्वे (३-३ रलोप, ३-५० वद्धि०)। जे (२-२१ य = ज)। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। ते (४-६ दलोप)। के (६-१३ किम् = क)। कदरे (१२-३ त = द)। सर्वे। ये। ते। के। कतरे ॥ १ ॥

^२सर्वादे —अधिकारोऽयम्, 'द्वेदो' इति यावत्। अतः परं यत् कार्यं तत्सर्वादेरधिकृतं वेदितव्यम्। सर्व इत्यादिका सर्वादयः पञ्चत्रिंशत्प्रसिद्धाः ॥

जस एन्—सर्वादे परस्य जस एत् स्यात्। 'कचिदपि लोप' इत्यल्लोपः। सव्वे। किम् क। के। ये। ते। इमे। इतरे-इत्यादयः ॥

सर्वादे—इति। 'सर्वादे' यह अधिकार सूत्र है। इसके अनन्तर 'द्वेदो' इस सूत्र तक जितने कार्य होंगे वे सर्वादिकों को होंगे। सर्व, विश्व इत्यादि सर्वादिक ३५ पैतीस प्रसिद्ध हैं।

जस इति। सर्वादिक से पर जस को एकार हो। इससे एकार। 'कचिदपि लोप' से अल्लोप। सव्वे। 'किम् क' से क आदेश। के। यद् का ये। एव ते, इमे, अण्णे, इतरे इत्यादिक जानना। व्यापक प्रातिपदिक रूप में (२+२०+३+४+ द्वि० २१) से सिद्ध होंगे।

✓ हेः स्तिम्मिन्त्थाः ॥ २ ॥

हे सप्तम्येकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने स्ति, म्मि, त्थ इत्येते आदेशा भवन्ति। सव्वस्ति, सव्वम्मि, सव्वत्थ (पूर्ववत् रलोपो वद्धित्व च, शे० स्प०)। इअरस्ति, इअरम्मि, इअरत्थ (२-२ तलोप, शे० स्प०)। सर्वस्मिन्, इतरस्मिन् ॥ २ ॥

हे स्तिम्मिन्त्था—सर्वादे परस्य द्विप्रत्ययस्य स्ति-म्मि-त्थ इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति। सव्वस्ति, सव्वम्मि, सव्वत्थ। एव-जस्ति, जम्मि, जत्थ। तस्ति, तम्मि, तत्थ। औ स्मिन्प्रयोगे स्ति, म्मि प्रयोज्यौ। त्रलि-यत्र तत्रादिषु त्थ इति। यत्र=जत्थ, तत्र=तत्थ। इति चिवेक ॥ २ ॥

हेरिति। सर्वादिक से पर द्विप्रत्यय को स्ति, म्मि, त्थ ये तीन आदेश होते हैं। सर्वस्मिन् में सव्वस्ति, सव्वम्मि, सव्वत्थ। इसी प्रकार सभी सर्वादिकों में जानना।

१ अकारान्ता भवति। तथा च हेम —अतः सर्वादेर्जस । ८।३।५८। अतः किम् ? सव्वाओ रिद्धीओ इति। २ मामहे तु सूत्रद्वयमिदं मिलित्वा सूत्रमेकं दृश्यते। ३ हे स्ति-म्मि-त्था, हे स्ति। का० पा०।

परतु हि को र्सि, मि होंगे । जैसे यस्मिन् में जस्सि, जस्मि होंगे और त्रल् के विषय में स्थ होगा । जैसे सर्वत्र का सव्वत्थ । यत्र का जत्थ इत्यादि ॥ २ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यश्चा इणा वा ॥ ३ ॥

इदम्, एतद्, किम्, यद्, तद् इत्येतेभ्य टा इत्यस्य इणादेशो भवति वा । इमिणा (६-१४ इदम् = इम, ४-१ अलोप, शे० स्प०) । एदिणा (४-६ दलोप, १२-३ त् = द्, ४-१ अलोप) । किणा (६-१३ किम् = क, ४-१ अलोप) । जिणा, तिणा (२-३१ य् = ज्, ४-६ दलोप) । पक्षे-इमेण, एदेण, केण, जेण, तेण । (६-१४ इदम् = इद्, ५-४ सूत्रोदाहृत- (वच्छेण) वददन्तकार्याणि पक्षान्तरे ज्ञेयानि) । एवमुत्तरत्रापि । अनेन, एतेन, केन, येन, तेन ॥ ३ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यश्चा इणा वा—एभ्य परस्य टा-इत्यस्य इणा वा स्यात् । इमिणा, इमेण । एदिणा, एदेण । विकल्पेन 'कगचजे'ति लोप इत्येके । तत एङ्णा, एण्णा । किणा, केण । जिणा, जेण । तिणा, तेण ॥ ३ ॥

इदमिति । इदम् एतद्-किम्-यद्-तद् इन शब्दों से पर टा को इणा आदेश विकल्प से हो । इससे इणा आदेश । 'अन्त्यस्य हल्' से हल्-लोप । 'कचिदपि लोप' से अङ्गोप । इमिणा । पक्ष में 'टामोर्ण' । 'ए च सुप्यडिडसो' । इमेण । एतद्-शब्द में (२४ से) त को द । एदिणा, एदेण । यदि (१ से) तलोप कर देंगे तो एङ्णा, एण्णा होंगे । एव किम्, यद्, तद् के जानना ॥ ३ ॥

आम एसि ॥ ४ ॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम एसि इत्ययमादेशो वा भवति । इमेसि (पूर्ववददन्तत्वं, ४-१ अलोप, शे० स्प०) । इमाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ, शे० स्प०) । एदेसि (४-६ दलोप, एत इति जाते १२-३ त् = द्, शे० स्प०) । एदाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ) । केसि (६-१३ किम् = क, ४-१ अलोप, शे० स्प०) । काण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ) । जेमि (२-३१ य-ज, ४-६ दलोप, ४-१ अलोप, शे० स्प०) । जाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ) । तेसि (पूर्ववददन्तत्वमकारलोपश्च, शे० स्प०) । ताण^१ (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घ०, शे० पू०) । एषाम्-आसाम् । एतेषाम्-एतासाम्, केषाम्-कासाम्, येषाम्-यासाम्, तेषाम्-तासाम् ॥ ४ ॥

आम एसि—इदमादिभ्य परस्य आम इत्यस्य एसि वा स्यात् । इमेसि, इमाण । एदेसि, एदाण । केसि, काण । जेमि, जाण । तेसि, ताण ॥ ४ ॥

१ क्लीङ्गेष्वप्येतानि रूपाणि । इमांसि । एदांसि । कांसि । जांसि । तांसि । तथा च वाल्मीकि-कियत्तदोऽस्वमामि सुपि० ७-७-३० सु, अम्, आम्-वर्जिते सुपि परे कियत्तद्भ्यो क्लीबू वा स्यात् । पक्षे यद् । तेनैतानि रूपाणि सिद्धवन्ति । वा० ।

आम इति । इदमादिक से पर आम को एसि आदेश विकल्प से हो । पूर्व की तरह लोप । इमेसि । पक्ष में-‘टामोर्ण’ से ण, ‘जस्डस्यांसु’ से दीर्घ । इमाण । इसी प्रकार एतद् किम्, यद्, तद् के रूप सिद्ध होंगे ॥ ४ ॥

कियत्तद्भ्यो ङस आसः ॥ ५ ॥

किम्, यद्, तद्, एभ्य उत्तरस्य ङस आस इत्ययमादेशो भवति वा । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स^१ । (५-८ स्स, एवमुत्तरत्रापि, अदन्तत्वमकारलोपादिकं च पूर्ववत्कार्यम्) ॥ ५ ॥

कियत्तद्भ्यो ङस आस—एभ्य परस्य ङस इत्यस्य आस इति वा स्यात् । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स ॥ ५ ॥

किम्-इति । किमादिक से पर ङस् को आस हो । कास, पक्ष में-कस्स । यद् का जास । ‘अन्यस्य हल’ से हल्-लोप । ‘क्वचिदपि०’ से अलोप । पक्ष में-जस्स । तद् का तास, तस्स ॥ ५ ॥

ईद्भ्यः स्सासे^२ ॥ ६ ॥

ईकारान्तेभ्य किमादिभ्य उत्तरस्य ङस स्सा से इत्येतावादेशौ भवत । किस्सा, कीसे, कीआ, कीए, कीअ, कीइ । जिस्सा, जीसे, जीआ, जीए, जीअ, जीइ । तिस्सा, तीसे, तीआ, तीए, तीअ, तीइ । (स्त्रिया ४-६ किम् = क, स्त्रीप्रत्यये आपि जाते, ५-२४ बाहुलकात् आत्वे ईत्वे च कृते, ङस स्सा, संयोगे ह्रस्व, एवमेव यत्तद्भ्यामपि, पक्षे-५-२२ सूत्रेण ङस स्थाने इदादयो यथायथ प्रत्येकं योज्या) । कस्या, यस्या, तस्या ॥ ६ ॥

ईद्भ्य स्सासे—ईप्रत्ययान्तेभ्य कियत्तद्भ्य परस्य ङस स्सा-से इत्यादेशौ वा स्त । किस्सा, कीसे । ‘आदीतौ बहुल’मिति ईप्रत्यय । पक्षे-कीइ, कीए, कीअ, कीआ । एव यत्तदोरपि । जिस्सा, जीसे । जीइ, जीए, जीअ, जीआ । तिस्सा, तीसे । तीइ, तीए, तीअ, तीआ । आकारान्तेभ्य-‘कियत्तद्भ्यो भवत्याद्भ्य सँ इत्येव तु वा ङस ।’ कास, काइ, काए । जास, जाइ, जाए । तास, ताइ, ताए ॥ ६ ॥

ईद्भ्य इति । ईप्रत्ययान्त किं-यत्-तत् शब्दों से पर जो ङस् है, उसको स्सा से विकल्प से आदेश हों । ‘आदीतौ बहुलम्’ से ईप्रत्यय, स्सादेश में (द्वि० ३ ‘इदीत पानी०’ से) इकार । किस्सा, कीसे । पक्ष में-कीइ, कीए इत्यादि पूर्वप्रक्रिया । इसी प्रकार यद् तद् के जानना । ‘आद्भ्य = आकारान्तेभ्य’ आकारान्त किं-यद्-तद् शब्द से स आदेश ङस् को विकल्प से हो । कास, जास, तास इत्यादि । पक्ष में-

१ कियत्तदोऽस्यमामि ८ । ३ । ३३-सिम्-अम्-आम्-वर्जिते स्यादौ परे एभ्य स्त्रियां दीर्घा भवति । हे० । २ आस-इति भामहानुसारी पाठ । ३ ङस स्सा सो ज्ञियाम् । इकारान्तेभ्यश्चाकारान्तेभ्यश्च स्त्रियां किमादिभ्य उत्तरस्य ङस स्सा सो इत्यादि । ङस्यङ्गेन ङसि-ङि-ग्रहणम् । का० अ० पा० । ४ ‘स इ ए वा ङसस्तथा’-इति सुबोधिनीस्थ पाठ ।

‘नातोऽदातौ’ के निषेध से आ और अ नहीं होगा, किंतु इ-ए होगा। अतः काह्, काए। कोई आचार्य, स इ ए तीन आदेश मानते हैं, परन्तु उनके मत से पञ्च में क्या होगा ? यह चिन्त्य है ॥ ६ ॥

डेर्हि ॥ ७ ॥

किमादिभ्य उत्तरस्य डे हि इत्ययमादेशो भवति वा। कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ, । जहिं, जस्सि, जम्मि, जत्थ । तहिं, तस्सि, तम्मि, तत्थ (६-२ डि = स्सि, म्मि, त्थ) । कस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन् ॥ ७ ॥

डेर्हि—किमादिभ्य परस्य डेरित्यस्य हिं वा स्यात् । कहिं । जहिं । तहिं । पक्षे—कस्सि, कम्मि, कत्थ । यत्तदोरप्येवम् । ‘अन्यशब्दात्परस्यापि हिंकारो डेर्विकल्प्यते’ । अण्णोहिं । पक्षे—अण्णस्सि, अण्णम्मि, अण्णत्थ ॥ ७ ॥

डेरिति । किमादिक से पर डि को हि आदेश विकल्प से हो । कहिं, जहिं, तहिं । पञ्च में स्सि-म्मि-त्थ होंगे । कस्सि, कम्मि, कत्थ । इसी तरह यत् तत् के होंगे । अन्य शब्द से पर डि को हिं होगा । अण्णोहिं । पञ्च में—अण्णस्सि-इत्यादि होंगे ॥ ७ ॥

आहे इआ काले ॥ ८ ॥

क्रियत्तद्ग्रथो डे काले आहे, इआ इत्यादेशौ वा भवत । काहे, जाहे, ताहे, । कइआ, जइआ, तइआ (पूर्ववदन्तत्त्व, ४-१ अकारलोप, शे० स्प०) । कहिं इत्यादयोऽपि । कदा, यदा, तदा ॥ ८ ॥

आहे इआ काले—क्रियत्तद्ग्रथ परस्य डिप्रत्ययस्य कालेऽथ आहे, इआ, इत्यादेशौ वा स्त । काहे, कइआ । पक्षे—कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ । एव यत्तदोरप्युक्तम् । ‘आला इत्यपि यत्तद्ग्रथा काले वाच्ये वदन्ति ते’ । जाला, ताला । ‘काले ऋतदस्याहे एकशब्दादिया तु वा ।’ एताहे । एतस्मिन् काले । पक्षे—यथाप्राप्तम् एतस्सि इत्यादयः । एकइआ । पक्षे—एकम्मि इत्यादिका । ‘आदेश सर्वशब्दस्य काले ऋराइ इत्यते’ । सव्वाइ । पक्षे—पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आहे इति । समय अर्थ में किं-यद्-तद् शब्दां से आहे इआ आदेश विकल्प से होते हैं । काहे, कइआ । पञ्च में—कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ । इसी तरह यद् तद्-शब्दों के जानना । यद्-तद्-शब्दों से काल अर्थ में विकल्प से ‘आला’ प्रत्यय भी होगा । जाला, ताला । काल अर्थ में डि को पतत् शब्द से आहे और एक शब्द से इया विकल्प से होगा । पूर्ववत् अन्यहल् का और ‘कचिदपि लोप’ से अङ्गोप होगा । नीडादित्व से तकार-ककार को द्वित्व । एताहे । एकइआ । पञ्च में—स्सि म्मि इत्यादि होंगे । सर्व शब्द से काल अर्थ में डि को विकल्प से आइ आदेश हो । सव्वाइ । पञ्च में—सव्वम्मि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तो दो डसेः^१ ॥ ९ ॥

१ ऋसेम्हा ८ । ३ । ६६ । क्रियत्तद्ग्रथ परस्य ऋसे स्थाने म्हा इत्यादेशो वा भवति । कम्हा । जम्हा । पक्षे—काओ, जाओ, ताओ । हेमः ।

कियत्तद्भयो डसे त्तो, दो इत्येतावादेशौ भवत । कत्तो, कदो । जत्तो, जदो । तत्तो, तदो । स्पष्टान्येतानि पदानि । (६-७ । ६-२) सूत्र विहिता प्रत्यया अपि काले प्रयोक्तव्या , यथा=कस्मिन् काले कदा, कहिं, कस्सि-इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ओत्तोदो डसेरनिदम्^१—इदम् शब्दरहितात्सर्वादे परस्य डसिप्रत्यय ओ त्तो दो इति त्रय आदेशा भवन्ति । ‘डसेरादोदुहय’ इत्यस्यापवाद । सव्वओ, सव्वत्तो, सव्वदो । अण्णओ, अण्णत्तो, अण्णदो । तओ, तत्तो, तदो । अनिदम् इति किम्^२ इमाओ, इमाउ, इमाहि । अस्मादित्यर्थ । ‘सर्वादिष्विदमो दीर्घा नत्वन्वेषा डसौ भवेत्’ । इमाहिन्तो । ‘डसेरत परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते’ । इति डसेहिन्तो आदेश । ‘तो इत्यपि तद् प्राहुरादेश डसिना सह’ । तो । तस्मादिति ॥ ६ ॥

ओ त्तो दो-इति । इदम् शब्द से रहित अन्य सर्वादिक् से पर डसिप्रत्यय को ओ-त्तो-दो ये तीन आदेश हों । ‘डसेरादोदुहय’ का बाधक है । सर्व शब्द का सव्वओ, सव्वत्तो, सव्वदो । इसी प्रकार अन्य-शब्द का भी । अण्णओ, अण्णत्तो, अण्णदो । तत् का तओ, तत्तो, तदो । इदम् शब्द को ये आदेश नहीं होंगे किन्तु ‘डसेरादो’ से ओ उ हि ये होंगे । इमाओ, इमाउ, इमाहि । ‘सर्वादिगण में डसि के परे इदम् शब्द को दीर्घ हो और सर्वादि को नहीं । इमाहिन्तो । अकारान्त इदम्-शब्द से पर डसि को हिन्तो आदेश हो । इससे हिन्तो आदेश । पूर्वोक्त से दीर्घ । डसि-प्रत्ययसहित तद्-शब्द को ‘तो’ आदेश हो । तो । तस्मात् का तो हो गया ॥ ९ ॥

तद ओश्च ॥ १० ॥

तद् उत्तरस्य डसेरोकारादेशो भवति वा । तो (अदन्तत्वे त इति जाते, ४-१ अलोप , ततो डसे ओत्वे) तो । तत्तो, तदो (६-२ डसे त्तो, दो) ॥ १० ॥

डसा से ॥ ११ ॥

वेति वर्तते । तदो डसा सह से इत्ययमादेशो भवति । पक्षे यथा-प्राप्तम् । से^३ (स्प०) । तास (६-५ डस आसादेश , ४-१ त इत्यस्या कारलोप.) ॥ ११ ॥

तदो डसा से वा स्त्रियामपि^३—अपि शब्दात्पुनपुसकयो परिग्रह । डसा सह तच्छब्दस्य से वा स्यात् । से । तस्य, तस्या वा । पक्षे-तस्स, ताइ, तीए-इत्यादय । ‘एतदोऽपि डसा से वा त्रिलिङ्गयामिष्यते बुधै’ । से । पक्षे-एअस्स । एआइ ॥ १०-११ ॥

तदो इति । तीनों लिङ्गों में डस्-प्रत्ययसहित तत्-शब्द को से आदेश विकल्प

१ सजीवनीस्थ पाठ एष । २ तस्य तस्या । स्त्रियामपि से, तिस्सा । डस्यग्रहणे डसिग्रहण-से, तत्तो । का० पा० । ३ सजीव यादिसमत पाठ । भामहे तु तत्र सूत्रद्वयम् ।

से हो । तस्य तस्या को 'से' हो गया । से मुह । तस्य, तस्या वा मुखम् । पञ्च में-तस्स । स्त्रीलिङ्ग में ताइ, तीए इत्यादि होंगे । इस् के सहित एतत्-शब्द को भी तीनों लिङ्गों में 'से' आदेश हो । एतस्य, एतस्या को 'से' होगा । पञ्च में-एअस्स, एआइ । इत्यादि ॥ १०-११ ॥

आमा सिं^१ ॥ १२ ॥

तद् आमा सह सिं इत्ययमादेशो वा भवति । सिं (स्प०) । ताण^२ (६-४ सू० स्प०) । तेषाम्, तासाम् ॥ १२ ॥

आम सिं^३—आम्-प्रत्ययेन सह तच्छब्दस्य सिं वा स्यात् स्त्रिया पुनपुसक योश्च । सिं । पच्चे-ताण । 'अम्टाभिस्सु तद् स्थाने ण इत्येष स्त्रियामपि' । ण तम् । रोण । रोहि । 'स्त्रियामपि सहवामा स्याच्च सि इदमोऽपि वा' । सि । आसाम्, एर्षा वा ॥ १२ ॥

आम इति । आम्-प्रत्यय के सहित तद् को सि आदेश विकल्प से हो । सिं । पञ्च में-ताण । तेषा, तासाम् का रूप सिं यह होगा । सिं-तासामित्यर्थ । अम्-टा-भिस् मं भी विभक्तिसहित तद् शब्द के तीनों लिङ्गों में ण आदेश हो । ण पेच्छ (त पश्य) । णेण-तेन । रोहि-तै । स्त्रीलिङ्ग में आम् के सहित इदम्-शब्द को विकल्प से सि हो । सि । पञ्च में यथाप्राप्त । एषाम्, आसा वा ॥ १२ ॥

✓ किमः कः^४ ॥ १२ ॥

किंशब्दस्य सुपि परत क इत्ययमादेशो भवति । को (४-१ अलोप , ५-१ ओ) । के (४-१ अलोप , ३-१ एत्वम्) । केण (५-१२ एत्व , ५-४ टा=ण) । केहिं (५-१२ ए, ५-५ भिस्=हिं) । क , के, केन, कै ॥ १३ ॥

किम क—सुपि परे किम क स्यात् । को, के । स्त्रियाम्-काइ, कीए । कया, कस्या, कस्यामित्यर्थे । 'नपुसके स्वमो क्त्व न किम स्यादलुप्तयो' । किं, काइ इत्यादि ॥ १३ ॥

किम इति । सुप् के परे किम् को क आदेश हो । को, के । सर्वशब्द के समान रूप हैं 'नपुसकलिङ्ग में किम्-शब्द को सु, अम् के परे क आदेश न हो और सु अम् का लोप न हो' । कि । काइ । स्त्रीलिङ्ग में काइ, कीए ॥ १३ ॥

✓ इदम इमः ॥ १४ ॥

सुपि परत इदम इम इत्ययमादेशो भवति । इमो (४-१ अलोपे, ५-१ ओ) । इमे (६-१ जस्=ए, शो० पू०) । इम (५-३ अमोऽकार लोपः, ४-१२ बिं, शो० स्प०) । इमेण (४-१२ अ=ए, ५-४ टा=ण) । इमेहिं (५-५ भिस्=हिं, शो० पू०) ॥ १४ ॥

१ वेद तदेतदो ऋषाम्भ्यां से-सिमौ ८।४।८१ । इति हेमस्तु इतमेतदोरपीच्छति ।
२ ताण । सिसनाणा । सिंताण, तेसि । हेमच० सिं इत्येव । का० पा० । ३ सत्रीवनीस्थ पाठ ।
४ किम किम् ८।३।८० किम क्रीवे वर्तमानस्य स्वभ्यां सह कि भवति । किं कुल तुह । हेम ।

इदम् इम —सौ परत इदम् इम स्यात् । इमो । स्त्रियाम्-इमा । 'आदेशा विदमश्चान्यौ सौ पुस्त्यश्चमिञ् स्त्रियाम्' । अञ् । स्त्रियाम्-इञ् ॥ १४ ॥

इदम् इति । इदम्-शब्द को इम आदेश हो । इमो, इमे । सर्वशब्द की तरह जानना । इदम्-शब्द को सु के परे पुलिङ्ग में अञ् आदेश हो और स्त्रीलिङ्ग में इञ् आदेश हो । अञ् रामो । स्त्रीलिङ्ग में-इञ् कला = इय कला ॥ १४ ॥

स्सस्सिमोरद्धा ॥ १५ ॥

स्स-स्सिमो परत इदमोऽदादेशो वा भवति । अस्स । इमस्स । (५-८ ङस्=स्स, शो० स्प०) । अस्सि । इमस्सि (६-२ स्सि, शो० स्प०) ॥ १५ ॥

अ स्सिस्सयोर्वा^१—डिङ्सादेशयो स्सिस्सयो परयोरिदम् अ इति वा स्यात् । अस्सि, इमस्सि । इमस्मि, इमत्थ-इत्याद्यपि । अस्स, इमस्स । 'स्यात्प्रत्यया तरेऽप्यत्व स्त्रियामन्यत्र चेदम्' । एहि, इमेहि । एसु, इमेसु । स्त्रियाम्-आहिं, इमाहिं । आसु, इमासु । 'इदमोऽव स्त्रियामात्व सह स्ता च ङसस्तु वा' । अस्सा । पक्षे-इमाइ, इमाए ॥ १५ ॥

अ स्सि-इति । डि-ङ्सप्रत्यय के आदेश स्सि और स्स के परे 'अ' आदेश विकल्प से हो । अस्सि, पक्ष में-इमस्सि । इमस्मि, इमत्थ-इत्यादि भी होंगे । षष्ठी में अस्स, इमस्स । स्त्रीलिङ्ग से अन्य प्रत्यय के परे अर्थात् षष्ठी सप्तमी के बिना इदम्-शब्द को विकल्प से अकार हो । 'ए सुप्य०' से एकार, एहि, इमेहि । एसु, इमेसु । स्त्रीलिङ्ग में आहि, इमाहि । आसु, इमासु । इदम्-शब्द के अकार को आकार हो और वहीं ङस् को विकल्प से 'स्सा' आदेश हो । अस्सा । पक्ष में-इमाइ, इमाए (५+२२) से इकार, एकार ॥ १५ ॥

डेर्देन हः ॥ १६ ॥

इदमा दकारेण सह डे स्थाने हकारादेशो वा भवति । इह (स्प०) । पक्षे-अस्सि, इमस्सि, इमस्मि (पूर्वचद्) ॥ १६ ॥

डेर्मेन ह^२—इदमो मकारेण सह डिप्रत्ययस्य ह इत्यादेश स्यात् । इह । पक्षे-अस्सि, इमस्सि, इमस्मि ॥ १६ ॥

डेरिति । इदम्-शब्द के मकार के सहित डिप्रत्यय को 'ह' आदेश हो । इह । पक्ष में-अस्सि, इमस्सि, इमस्मि ॥ १६ ॥

न त्थः ॥ १७ ॥

इदम् परस्य डे त्थ इत्ययमादेशो न भवति । 'डे स्सिस्मिन्था' इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । इह, अस्सि, इमस्सि, इमस्मि, (शो० ६-१६ सू० द्रष्टव्यानि) ॥ १७ ॥

न त्थ —इदम् परस्य डे त्थ आदेशो न स्यात् । इमस्सि, इमस्मि-इत्येव ॥ १७ ॥ न त्थ । इदम् शब्द से पर डि को त्थ आदेश न हो । तो इमस्सि, इमस्मि ही होंगे ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो ॥ १८ ॥

नपुंसकलिङ्गे इदम् स्वमो परत सविभक्तिकस्य इद, इण, इदमो इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । इद, इण, इणमो धण (स्पष्टानि) । इद धनम् ॥ १८ ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो—नपुंसके स्थितस्य इदमशब्दस्य स्वमो परयो इद, इण, उणमो इति त्रय आदेशा भवन्ति । इद वण । एवम्—इण, इणमो वण । 'नपुंसक इमश्च स्यात् चतुर्थ इदम् स्वमो' । इम वण ॥ १८ ॥

नपुसेति । नपुंसकलिङ्ग में सु अम् के परे इदम्-शब्द को इद-इम-इणमो ये तीन आदेश हों । इद वण । एवम्-इण, इणमो भी होगा । इदम् को नपुंसकलिङ्ग में सु अम् के परे 'इम' आदेश भी होगा । इम वण ॥ १८ ॥

एतद् सावोत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परत ओत्व वा भवति । नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । एस । एसो (४-६ दसोप , ६-२२ त् = स्) एष ॥ १९ ॥

एतद् सोरोत्व वा—एतच्छब्दात्परस्य सुप्रत्ययस्य ओत्व वा स्यात् । एमो । पच्चे—एस ॥ १९ ॥

एतद् इति । एतद्-शब्द के सुप्रत्यय को ओकार विकल्प से होगा । एसो पुरिसो । पच्चे में-एस, होगा ॥ १९ ॥

त्तो ङसेः ॥ २० ॥

एतद् परस्य ङसे त्तो इत्ययमादेशो भवति । एत्तो (संस्कृतानुसारं, ४-६ सूत्राद्वा दलोपे, एत इति जाते, ६-२० ङसि = त्तो, ६-२१ तलोप) । एदादो, एदादु, एदाहि (४-६ दलोप , १२-३ त् = द्, ५-११ दीर्घ , ५-६ ङसि = दो, दु, हि) । एतस्मात् ॥ २० ॥

त्तो ङसे—'ओत्तोदो' इति सिद्धत्वाभियमार्थम् । एतच्छब्दात्परस्य ङसे त्तो इत्येवादेश स्यात् । एत्तो । सामान्यतस्तु प्राप्ता न बाध्यन्ते । तेन एसा, एसाओ, एआउ, एआहि, एआहिन्तो भवन्त्येव ॥ २० ॥

त्तो इति । 'ओत्तोदो' से त्तो आदेश सिद्ध था फिर 'त्तो' आदेश नियम करता है कि एतद्-शब्द से पर ङसिप्रत्यय को 'त्तो' यही आदेश हो । अत 'ओ दो' ये दो आदेश नहीं होंगे । एत्तो । यह साथ में पठितों का ही निषेध करेगा, अत सामान्यत प्राप्त 'ओसेरादो' (५+६) से आकारादि होंगे । एसा-एसाओ-एआउ-एआहि-एआहिन्तो-इनका बाध नहीं करेगा ॥ २० ॥

त्तोत्थयोस्तलोपः ॥ २१ ॥

एतदस्तकारस्य त्तोत्थयोः परतो लोपो भवति । एत्तो । एत्थ (६-२ ङि = त्थ, अन्यत् पू०) । एतस्मिन् ॥ २१ ॥

तत्स्थयोस्तस्य लोपः—तत्स्थयो परयोरेतदस्तकारस्य लोपः स्यात् । एत्तो । एत्थ ॥
तत्स्थयोरिति । तत्स्थ के परे एतद्-शब्द के तकार का लोप हो । एत्तो, एतस्मात् ।
एत्थ, एतस्मिन् ॥ २१ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य च यस्तकारस्तस्य सकारादेशो भवति,
अनपुंसके सौ परत । सो पुरिसो । सो माहिला^१ । एस, एसो । एसा
(४-६ दलोपे, ६-१९ ओत्वविकल्प, स्त्रीत्वे-५-२४ आत्व, महिला
शब्दस्तत्सम) । साविति किम् ? एदे । ते (४-६ दलोप, १२-३ त=द,
६-१ जस्=ए) एते । ते । एद । त (४-६ दलोप, ५-३ अमोऽकारलोप,
४-१२ बि०) । एतम्, एनम् । तम् । अनपुंसक इति किम् ? त एद धण
(नपुंसकत्वान्न तकारस्य सकार, ५-३० सोर्विन्दु, पूर्ववदन्यत्)
तदेतद्धनम् ॥ २२ ॥

तदेतदो स सावनपुंसके—तदेतच्छब्दयोस्तकारस्य अनपुंसकलिङ्गे सौ परे
सकार स्यात् । सो । एसो । स्त्रियाम्-सा, एसा । ‘एस इत्येव सावाहु स्त्रियामप्येतद्
परे’ । एस कला ॥ २२ ॥

तदे-इति । नपुंसकलिङ्ग के अतिरिक्त अर्थात् पुलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में सु के परे
तद्-एतद्-शब्द के तकार को सकार हो । सो एसो देवो । स्त्रीलिङ्ग में । सा, एसा ।
कोई आचार्य एतद्-शब्द का स्त्रीलिङ्ग में भी ‘एस’ यही कहते हैं । एस कला । इति ॥

अदसो दो मुः ॥ २३ ॥

अदसो दकारस्य सुपि परतो मु इत्ययमादेशो भवति । अमू पुरिसो ।
अमू महिला^३ (४-६ स्लोपे, अमु जाते, ५-१८ दीर्घ, ४-६ सोर्लोप) ।
अमूओ पुरिसा । अमूओ महिलाओ^४ (५-१६ जस्=ओ, स्त्रियाम्
५-२० जस ओत्वं, पूर्ववत् दीर्घादि) । अमुं वणं, अमूइ बणाइ (५-३
अमोऽकारस्य लोप, ४-१२ बि०, ५-२६ जस्=इ, पूर्वस्य दीर्घ) ।
अदो वनम् । अमूनि वनानि ॥ २३ ॥

अदसो दो मु —अदस् शब्दसम्बन्धिनो दकारस्य मु इत्ययमादेशः स्यात् ।
अमू । अमूओ । अमूइ । अमी, अमू, अमूनि ॥ २३ ॥

अदस् इति । अदस्-शब्द के दकार को ‘मु’ आदेश हो । अमू । भानुशब्द की
तरह, जस् का लोप, दीर्घ । अमू-देवा । स्त्रीलिङ्ग में ‘जसो वा’ से ओकार । अमूओ ।
नपुंसकलिङ्ग में ‘इ जस्-शसोर्दीर्घश्च’ से इकार, दीर्घ । अमूइ । इत्यादि ॥ २३ ॥

१ सजीवन्यादिसमत पाठ । २ स पुरुष । सा महिला । ३, असौ पुरुषः ।
असौ महिला । ४ अमी पुरुषा । अमूर्महिला ।

हश्च सौ^१ ॥ २४ ॥

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति । अह पुरिसो । अह महिला । अह वण^२ । (४-६ अदस् सलोप) । हादेशोऽयमोत्वात्वचिन्दून् त्रिष्वपि लिङ्गेषु परत्वाद् बाधते ॥ २४ ॥

हश्च सौ—अदसो दकारस्य सौ परे वा हकार स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । अह पुरिसो । पक्षे-अमू । त्रियाम्-अह, अमू । नपुसके-अह, अमु ॥ २४ ॥

हश्चेति । अदस् शब्द के दकार को विकल्प से हकार हो सु के परे । पक्ष में यथा-प्राप्त । अह पुरिसो । पक्ष में-अमू । स्त्रीलिङ्ग में अह, अमू । नपुसक लिङ्ग में अह, अमु ॥

पदस्य ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् आशब्दविधानात्^३ । यदित ऊर्ध्वमनुकमिष्याम , पदस्य तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । तच्च^४ तत्रैवोदाहरिष्याम ॥ २५ ॥

पदस्य—अधिकारोऽयम् । 'द्वेदो' इत्यत प्राक् यत्कार्यं तत्सुबतस्य पदस्य स्थाने भविष्यतीत्यधिकृत वेदितव्यम् ॥ २५ ॥

पदस्येति । 'पदस्य' यह अधिकार सूत्र है, 'द्वेदो' इस सूत्र पर्यन्त जितने कार्य होंगे, वे सिद्ध पद को होंगे ॥ २५ ॥

युष्मदस्तं तुमं^५ ॥ २६ ॥

सावित्येव । युष्मद् पदस्य सौ^६ परतः तं तुमं इत्यादेशौ भवतः । तं आगदो । तुमं आगदो^७ (आङ्पूर्वकक्षान्तस्य गमे. १२-३ त् = द्, शौरसेन्यां २-२ सूत्रबाधेन न लोप , ५-१ ओ) ॥ २६ ॥

युष्मदस्तं तुमं—सुप्रत्यये सिद्धस्य युष्मद् त्वमित्यस्य स्थाने तं तुम इत्यादेशौ भवतः । त, तुम ॥ २६ ॥

युष्मेति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द को अर्थात् त्व को 'त, तुम' ये दो आदेश हों । त आगदो, तुम आगदो । त्वम् आगत ॥ २६ ॥

तुं चामि ॥ २७ ॥

युष्मद्, पदस्य अमि परतः तुं इत्यादेशो वा भवति, तुमं च । तुं

१ म्मावयेमौ वा ८।३।८९। अदसोऽन्त्यव्यञ्जनलुकि दकारान्तस्य स्थाने ङ्यादेशो म्मौ परत अय-इअ इत्यादेशौ वा भवतः । अयमि, इअमि । पक्षे-अमुमि । हे० । अमुमिन् । अन्यत्र ६।२३ मुकुते यथाप्राप्त विभक्त्यादेशः । २ असौ पुरुष । असौ महिला । अदो वनम् । ३ 'द्वेदो' ५४ सूत्रात्प्रागित्यर्थः । तदुक्तम्—'पदस्येत्यधिकारोऽयं द्विशब्दस्य विधेरध' । ४ तत्र तत्र विधिसूत्रेषूदाहरणानि द्रष्टव्यानीत्यर्थः । ५ युष्मदस्तं, तु, तुव, तुद्, तुम सिना ८।३।९० । सिना सह पते पञ्च आदेशा भवन्ति । हे० । ६ 'सौ' इति सप्तम्यन्निर्देशस्तु विषयविभागार्थम् । पवमुत्तगत्रापि । ७ त्वम् आगत ।

पेक्खामि, तुमं पेक्खामि^१ (१२-१ दृश् = पेक्ख, ७-३० जात्वम्) ॥ २७ ॥

तु चामि—अभि परे सिद्धस्य युष्मदस्त्वामित्यस्य तु स्यात् । चकारात् त तुम् अपि । तु, त, तुम् । 'युष्मदोऽमि पदस्य स्याच्चतुर्थस्तु तुमे इति' । तुमे । त्वामित्यर्थः ॥

तुमिति । अस्म के परे सिद्ध युष्मद् को अर्थात् 'त्वाम्' के स्थान पर 'तु' आदेश हो और चकार से त, तुम् ये भी होंगे । जणो तु-त-तुम् पेच्छइ = जनस्त्वा प्रेक्षते । युष्मद्-शब्द को तीन आदेशों के अतिरिक्त चौथा 'तुमे' आदेश भी होगा अर्थात् बाध्य बाधक भाव नहीं होगा । तुमे पासइ । त्वा पश्यति ॥ २७ ॥

तुज्झे तुहो जमि ॥ २८ ॥

युष्मद् पदस्य जसि परत तुज्झे, तुहो इत्येतावादेशौ भवत । तुज्झे आगदा, तुहो आगदा^२ ॥ २८ ॥

तुज्झे तुज्झ तुम्हे जसि^३—जसि यूयमित्यस्य उक्तास्त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे पडिआ । 'तज्झे तव्वे तम्हे चैव तयोऽन्ये युष्मदो ङसि' । तज्झे, तव्वे, तम्हे गुरु ॥ २८ ॥

तुज्झे इति । युष्मद्-शब्द के जस के परे सिद्ध 'यूयम्' इसको तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे ये तीन आदेश हों । 'तुज्झे पडिआ' = यूय पण्डिता । युष्मद् को ङस् के परे सिद्ध तव को तज्झे, तव्वे, तम्हे ये आदेश हों । तज्झे गुरु = तव गुरु ॥ २८ ॥

वो च शसि ॥ २९ ॥

शसि युष्मद् पदस्य वो इत्यादेशो भवति, चकारात् तुज्झे तुहो च । वो पेक्खामि । तुज्झे, तुहो पेक्खामि^४ (पेक्खामि ६-२७ सू० स्प०) ॥ २९ ॥

वो च शसि—शसि युष्मानित्यस्य वो स्यात् । चकारात् पूर्वोक्ता षडपि । वो, तुज्झे, तुज्झ, तुम्हे, तज्झे, तव्वे, तम्हे कहेइ । युष्मान् कथयति ॥ २९ ॥

वो च इति । शस् के परे सिद्ध युष्मान् को 'वो' आदेश हो । चकार से पूर्वोक्त भी छ आदेश होंगे । तम्हे कहेइ । युष्मान् कथयति ॥ २९ ॥

टाङ्घोस्तइ तए तुमए तुमे ॥ ३० ॥

युष्मदुत्तरयो टा, डि-इत्येतयो तइ, तए, तुमए, तुमे इत्येत आदेशा भवन्ति । टा-तइ, तए, तुमए, तुमे कअं^५ । डि-तइ, तए, तुमए, तुमे टिअं^६ । पूर्ववत् स्पष्टानि ॥ ३० ॥

टाङ्घोस्तइ तए तुमइ तुमए तुमे^७—टाप्रत्यये ङौ च सिद्धयोस्त्वया-त्वया त्येतयो तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे इति पञ्च आदेशा भवन्ति । तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे जुज्झइ । त्वया, त्वयि च युव्यते ॥ ३० ॥

टाङ्घो—इति । टा के परे सिद्ध त्वया और डि के परे सिद्ध त्वयि को तइ-तए

१ त्वां पश्यामि । २ यूयम् आगता । ३ एष पाठ सजीवनीसमत । ४ युष्मान् पश्यामि । ५ त्वया कृतम् । ६ त्वयि स्थितम् । ७ सजीव यनुसारी पाठ एष ।

इत्यादि पाँच आदेश होते हैं। त्वया में भी पाँचों और त्वयि में भी पाँचों होंगे ॥ ३० ॥

डसि तुमो तुह तुज्झ तुह तुम्माः ॥ ३१ ॥

युष्मद् पदस्य डसि तुमो, तुह, तुज्झ, तुह, तुम्मा इत्येत आदेशा भवन्ति । तुमो पदं । तुह, तुज्झ, तुह, तुम्मा पदं ॥ ३१ ॥

कसि तुमो-तुह तुज्झ तुव तुम्हा^१—कसि सिद्धस्य युष्मद् पदस्य त्वेत्यस्य पञ्चादेशा स्युः । तुमो धण । तुज्झ पित्रा । तव धनम् । तव पिता । इत्यादि ।

तज्झ, तम्बे, दिए, तुज्झ, तुमाइ, तु, तुमे, तुमा ।

युष्मदो कसि सिद्धस्य स्युरथावपरेऽप्यमी ॥

तज्झेत्यादयः । तव ॥ ३१ ॥

कसीति । युष्मद्-शब्द का कस् के परे सिद्ध तब इस पद को तुमो इत्यादि पाँच आदेश हों । उदाहरण स्वयं बना लेना । 'कस् के परे सिद्ध' तब को, तज्झ-तम्बे-दिए इत्यादि आठ आदेश और होंगे । तज्झ-तम्बे-दिए-तुज्झ (इत्यादि) धण । तव धनमिति ॥ ३१ ॥

आडि च ते दे ॥ ३२ ॥

आडि तृतीयैकवचने चकाराद् डसि च परतो युष्मद् पदस्य ते, दे इत्येतावादेशौ भवतः । ते कअ । दे कअ^२ । ते धणं, दे धण^३ ॥ ३२ ॥

आडि च ते दे—आडि टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वेत्यस्य, कसि सिद्धस्य त्वेत्यस्य च ते, दे इत्यादेशौ भवतः । ते, दे किञ्च । त्वया कृतम् । ते, दे धण । तव धनम् ॥ ३२ ॥

आडीति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तथा कस् के परे सिद्ध तब इसको ते-दे ये आदेश हों । ते-दे-किञ्च । त्वया कृतम् । त्वया को ते, दे आदेश हुये । एवम् ते-दे-धण । तव धनम् । तव को ते, दे आदेश हो गये ॥ ३२ ॥

तुमाइ च ॥ ३३ ॥

आडि युष्मद् पदस्य तुमाइ इत्ययमादेशो भवति । तुमाइ कअ^४ ॥ ३३ ॥

तुमाइ च—टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वेत्यस्य तुमाइ इति स्यात् । तुमाइ । 'आहु ए-दि-तु-इत्यन्यानादेशानाडि युष्मद्' । ए, दि, तु पठिञ्च । त्वया पठितम् ॥ ३३ ॥

तुमाइ इति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तुमाइ आदेश हो । 'युष्मद्' शब्द के आङ् अर्थात् टा के परे सिद्ध त्वया इसको ए-दि-तु ये तीन आदेश और हों । तुमाइ ए दि तु पठिञ्च । त्वया पठितम् । त्वया को उक्त आदेश हुये ॥ ३३ ॥

तुज्झेहिं तुह्मेहिं तुम्मेहिं भिसि ॥ ३४ ॥

भिसि परतो युष्मद् पदस्य तुज्झेहिं, तुह्मेहिं, तुम्मेहिं इत्येत आदेशा भवन्ति । तुज्झेहिं, तुह्मेहिं, तुम्मेहिं कअ^५ ॥ ३४ ॥

१ तव पदम् । पदशब्दः स्फुटसमी विकाराभाववान् महिला-शब्दवत् 'तत्समास्ते वेष्टु न विकारः' इति प्राकृतन्याकरणनियमः । २ संजीवनीसमत पाठः । ३ त्वया कृतम् । ४ तव धनम् । ५ त्वया कृतम् । ६ युष्माभिः कृतम् ।

तुज्झेहि तुब्भेहि तुम्हेहि भिसिं—भिसि सिद्धस्य युष्माभिरित्यस्य त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्झेहि, तुब्भेहि, तुम्हेहि । ‘तज्झेहि, तब्भेहि, तम्हेहि त्रयोऽन्ये युष्मदो भिसि’ । तज्झेहि, तब्भेहि तम्हेहि । युष्माभिरिति ॥ ३४ ॥

तुज्झेहीति । भिस् के परे सिद्ध ‘युष्माभि’ को तुज्झेहि तुब्भेहि तुम्हेहि ये तीन आदेश होते हैं । युष्माभि को तज्झेहि, तब्भेहि, तम्हेहि, ये तीन आदेश और होंगे । युष्माभिरिति ॥ ३४ ॥

इसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ३५ ॥

इसौ परतो युष्मद् पदस्य तत्तो, तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि इत्येत आदेशा भवन्ति । तत्तो आगदो । तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि आगदो । त्वदागत २ ॥ ३५ ॥

इसौ तत्ता तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वा—इसि सिद्धस्य त्वदित्यस्य तत्तो, तइत्तो इत्यादय पञ्च आदेशा स्यु । तत्तो=त्वत् । ‘तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो युष्मदो ङसौ । अमी ग्रपि त्रय प्रोक्ता पृथगादेशपञ्चकात्’ ॥ एवम्-अष्ट रूपाणि भवन्ति । तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो तुहिन्तो, तुडिओ । त्वत् त्रुटित ॥ ३५ ॥

इसाविति । इसि के परे सिद्ध ‘त्वत्’ इस पद को तत्तो, तइत्तो, तुमाओ, तुमाइ, तुमाहि ये पाँच आदेश हों । त्वत् इति । युष्मद् के इसि के परे तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो, तुहिन्तो, ये तीन आदेश और होंगे । इस प्रकार त्वत् के स्थान पर आठ रूप होंगे । तत्तो तुडिओ । त्वत् त्रुटित इति ॥ ३५ ॥

तुम्हाहिन्तो तुम्हासुन्तो भ्यसि ॥ ३६ ॥

युष्मद् पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तुम्हाहितो, तुम्हासुन्तो इत्येतावादेशौ भवत । तुम्हाहितो, तुम्हासुन्तो आगदो ३ ॥ ३६ ॥

तुम्हाहिन्तो तुम्हासुन्तो भ्यसि—पञ्चमीबहुवचने भ्यसि सिद्धस्य युष्मद् इत्यस्य एतावादेशौ स्त । तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो अणो देवो । युष्मद् अन्यो देव । तुज्झेहिन्तो, तुम्हेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुज्झन्तो, तुम्हेहि, तुम्हेहि, तुज्झेहि, तुम्हासुन्तो इति दशान्ये युष्मदो भ्यसि प्रख्याता ॥ ३६ ॥

तुज्झेति । पञ्चमीबहुवचन भ्यस् के परे सिद्ध ‘युष्मद्’ को तुज्झाहिन्तो, तुज्झासुन्तो ये आदेश हों । तुज्झाहिन्तो, तुज्झासुन्तो अणो देवो । युष्मद् अन्यो देव । युष्मद् शब्द के भ्यस् के परे ‘युष्मद्’ इस सिद्ध पद को, तुज्झेहिन्तो तुम्हेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुज्झन्तो, तुम्हेहि, तुम्हेहि, तुज्झेहि, तुम्हासुन्तो ये दश आदेश और होते हैं । उदाहरण पूर्व के समान कल्पना कर लेना । युष्मद् इति ॥ ३६ ॥

वो भे तुज्झाणं तुम्हाणमामि ॥ ३७ ॥

१ सजीवनीसमत. पाठ । २ त्वत्-आगत । ३ सजीवनीस्थ पाठ ।

४ युष्मदागत । ५ सजीवनीसमत पाठ ।

आमि परतो युष्मद् पदस्य वो, भे, तुज्झाणं, तुह्माण इत्येत आदेशा भवन्ति । वो धर्णं । भे धर्णं । तुज्झाणं, तुह्माण धर्णं^१ ॥ ३७ ॥

वो ते तुज्झाण तुम्हाण आमि^२—आमि सिद्धस्य युष्माकमित्यस्य एते चत्वार आदेशा स्युः । तुम्हाण, वो, ते, तुज्झाण वा गामो । युष्माक ग्राम । 'तुज्झ, तुब्भ, तुम्म इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मद्' । युष्माकमित्यस्य एतेऽपि त्रयो भवन्ति ॥ ३७ ॥

वो ते इति । आम् के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द के 'युष्माकम्' को वो, ते, तुज्झाण, तुम्हाण ये चार आदेश हों । तुज्झाण गामो । युष्माक ग्राम । अन्य उदाहरण भी ऐसे ही होंगे । युष्माक को तुज्झ, तुब्भ, तुम्ह ये तीन आदेश और होंगे । सब में युष्माकम् यह जानना ॥ ३७ ॥

डौ तुमम्मि ॥ ३८ ॥

युष्मद्. पदस्य डौ परत तुमम्मि इत्यादेशो भवति । तुमम्मि ठिअं^३ । पूर्वोक्ताश्च तद्-प्रभृतयश्चत्वारोऽप्यादेशा भवन्ति ॥ ३८ ॥

तुमम्मि च डौ^४—डौ सिद्धस्य त्वयीत्यस्य पदस्य तुमम्मि इत्यादेश स्यात् । तुमम्मि । त्वयि ॥ ३८ ॥

तुमग्मीति । ङि के पर सिद्ध त्वयि को तुमम्मि होगा । स्पष्ट उदाहरण है ॥ ३८ ॥

तुज्झेसु तुब्भेसु सुपि ॥ ३९ ॥

युष्मद् पदस्य सप्तमीबहुवचने तुज्झेसु, तुब्भेसु इत्येतावादेशो भवत । तुज्झेसु ठिअ । तुब्भेसु ठिअ^५ ॥ ३९ ॥

तुब्भेसु तुब्भेसु तुम्हेसु सुपि^६—सुपि सिद्धस्य युष्मासु इत्यस्य एते त्रय आदेशा स्युः । तुज्झेसु ठिअ । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

तुज्झेसु इति । युष्मद्-शब्द के सुप् के परे सिद्ध 'युष्मासु' पद को तुज्झेसु, तुब्भेसु, तुम्हेसु ये तीन आदेश हों । तुज्झेसु ठिअ । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

अस्मदो हमहमहअ सौ ॥ ४० ॥

अस्मद्. पदस्य सौ परतो हं, अहं, अहअ इत्येत आदेशा भवन्ति । हं, अह, अहअ करोमि^७ (१२-१५ कृञ् = कर, ७-३ मि, ७-३४ एत्वम्) ॥

अस्मदो ह अह अहअ सौ—सुप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् अहमित्यस्य ह, अह, अहअ एते त्रय आदेशा भवन्ति । ह जाणामि । अह जानामि ॥ ४० ॥

अस्मदो-इति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध-अस्मद्-शब्द के अह पद को ह, अह, अहअ ये तीन आदेश हों । ह आणामि । अह जानामि ॥ ४० ॥

अहम्मिरमि च ॥ ४१ ॥

१ युष्माक धनम् । २ सजीवनीसंमत पाठ । ३ त्वयि स्थितम् । ४ सजीवनीसंमत पाठोऽयम् । क्रमेऽपि भेद । ५ युष्मासु स्थितम् । ६ पाठ सजीवनीस्थ, क्रमस्तु न तथा ७ अह करोमि ।

अमि परतोऽस्मद् पदस्य अहमि इत्ययमादेशो भवति, सौ च ।
अहमि पेक्ख । अहमि करोमि । मा प्रेक्षस्व । अहं करोमि ॥ ४१ ॥

अम्मिरमि च^१—अमि सुप्रत्यये च सिद्धस्य अस्मद् पदस्य 'माम्, अह'
मित्येतयो अमि इत्यादेश स्यात् । अमि पाससि । मा पश्यसि । अमि कहेमि ।
अह कथयामि । 'सावस्मदो भवत्यत्र 'मि' इत्येष च पञ्चम' । मि = अहम् ॥ ४१ ॥

अग्मीति । अम् और सुप्रत्यय के परे सिद्ध अस्मद्शब्द के 'माम्' और 'अहम्' को
अमि आदेश हो । उदाहरण स्पष्ट है । अस्मद्-शब्द के सु के परे सिद्ध 'अह' पद को
'मि' आदेश हो । इस प्रकार अह को पाँच आदेश होंगे ॥ ४१ ॥

मं मम ॥ ४२ ॥

अमीति वर्तते । अस्मद् पदस्य अमि परतो म मम-इत्येतावादेशौ
भवत । मं, मम पेक्ख^२ ॥ ४२ ॥

म मम च^३—अमि सिद्धस्य 'मा'मित्यस्य एतावादेशौ स्त । म, मम = मामि
त्यर्थ । 'चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽमि स्युमिम णो अम अम्ह च' । मिम, णो, अम, अम्ह
रक्खेउ । मा रक्षतु ॥ ४२ ॥

म-इति । अम् के परे सिद्ध 'मा' पद को म, मम ये आदेश हों । अस्मद्-शब्द को
अम् के परे और चार मिम, णो, अम, अम्ह आदेश हों । अम्ह रक्खेउ । मा रक्षतु ॥ ४२ ॥

अहो जश्शसोः ॥ ४३ ॥

अस्मद् पदस्य जश्शसो परत अहो इत्ययमादेशो भवति । अहो
आगदा^४ । अहो पेक्ख^५ ॥ ४३ ॥

अम्हे जश्शसो—जसि शसि सिद्धस्य अस्मद् पदस्य वयमित्यस्य अस्मा
नित्यस्य च अम्हे इत्यादेशो भवति । अम्हे=वयम्, अस्मानिति वा । 'अम्हो, अम्ह
तथैवैतौ जश्शसोरस्मदो मतौ' । अम्हो, अम्ह = वयम्, अस्मानिति वा ॥ ४३ ॥

अम्हे इति । अस्मद्-शब्द के जस् के परे सिद्ध 'वय' पद को और शस् के परे सिद्ध
'अस्मान्' पद को अम्हे आदेश हो । अम्हे । वय के स्थान में और अस्मान् में भी होगा ।
और वयम्, अस्मान् को अम्हो, अम्ह ये भी होंगे । अम्हो, अम्ह=वयम्, अस्मान् वा ।
वय को दोनों एवम् अस्मान् को भी दोनों होंगे ॥ ४३ ॥

णो शसि ॥ ४४ ॥

अस्मद् पदस्य शसि परतो णो इत्ययमादेशो भवति । णो पेक्ख =
अस्मान् प्रेक्षस्व ॥ ४४ ॥

णो च शसि^६—शष्प्रत्यये अस्मद् पदस्य णो इति स्यात् । णो हसइ =
अस्मान् हसति ॥ ४४ ॥

१ सजीवनीसमत पाठ । २ मां प्रेक्षस्व । ३ सजीवनीसमत पाठ । ४ वयमागता ।
५ अस्मान् प्रेक्षस्व, पश्य वा । ६ सजीवनीसमत पाठ ।

णो चेति । शस् के परे सिद्ध अस्मद्-शब्द को अर्थात् 'अस्मान्' पद को णो आदेश हो । णो हसइ । अस्मान् हसति ॥ ४४ ॥

आडि मे ममाइ ॥ ४५ ॥

अस्मद् पदस्य आडि परतो मे, ममाइ इत्येतावादेशो भवत । मे कअ, ममाइ कअ ॥ ४५ ॥

आडि मे ममाइ—टाप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् पदस्य मे, ममाइ इत्यादेशौ स्त । मे, ममाइ किअ । मया कृतमित्यर्थ ॥ ४५ ॥

आह्वीति । अस्मद्-शब्द के टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया' इसको मे, ममाइ ये आदेश हों । मे किअ । मया कृतम् । अथवा-ममाइ किअ । मया कृतम् । इति ॥ ४५ ॥

डौ च मइ मए ॥ ४६ ॥

अस्मद् पदस्य डौ परतो मइ, मए इत्येतावादेशो भवत । चकारा चतुर्थीयैकवचने च । मइ, मए ठिअ^१ । मइ, मए कअ^२ ॥ ४६ ॥

डौ च मइ मए—टाप्रत्यये ङिप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् पदस्य एतौ स्त । मइ, मए । मया, मयि वा । 'टा प्रत्ययेऽस्मदो णे, मि स्यातां द्वावपरावपि' । णे, मि=मया ॥

डौ चेति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया' पद को और ङि के परे सिद्ध 'मयि' पद को मइ, मए ये आदेश हों । मया, मयि दोनों में मइ, मए दोनों होंगे । टाप्रत्यय में सिद्ध 'मया' को णे, मि ये दो और भी होंगे । णे, मि । मया के स्थान में ॥ ४६ ॥

अह्मेहि भिसि ॥ ४७ ॥

अस्मद् पदस्य भिसि अह्मेहि इत्ययमादेशो भवति । अह्मेहि कअ^३ ॥

अह्मेहि भिसि—भिसि सिद्धस्य अस्मद् पदस्य अह्मेहि इत्यादेश स्यात् । अह्मेहि^४ । 'णे, अह्मे, अह्म, अह्माण चत्वारोऽन्येऽस्मदो भिसि' । णे, अह्मे, अह्म, अह्माण इति । अस्माभिरिति ॥ ४७ ॥

अह्मे—इति । अस्मद्-शब्द के भिस् के परे सिद्ध 'अस्माभि' को अह्मेहि आदेश हो । एव णे, अह्मे, अह्म, अह्माण ये चार और होंगे । अह्मेहि, णे, अह्मे, अह्म, अह्माण = अस्माभि को होंगे ॥ ४७ ॥

मत्तो मइत्तो ममादो ममादु ममाहि डसौ ॥ ४८ ॥

अस्मद् पदस्य डसौ परत एत आदेशा भवन्ति । मत्तो गदो । मइत्तो, ममादो, ममादु, ममाहि गदो^५ । (स्पष्टानि, कान्तस्य गमे १२=३ त्-ड, ५-१ ओ) ॥ ४८ ॥

मत्तो मइत्तो ममाओ ममाउ^६ ममाहि डसौ—डसौ सिद्धस्य अस्मद् पदस्य एते पञ्च स्यु । मत्तो, मइत्तो—इत्यादय । मद् इत्यर्थ ॥ ४८ ॥

१ मया कृतम् । २ मयि स्थितम् । ३ मया कृतम् । ४ अस्माभि कृतम् । ५ मत् गत । ६ संजीवनीसमत पाठ ।

मत्तो इति । अस्मद्शब्द के डसि के परे सिद्ध 'मत्' को मत्तो, महत्तो, ममाओ, ममाउ, ममाहि ये पाँच आदेश हों । 'मत्' के स्थान पर पाँचों होंगे ॥ ४८ ॥

अह्माहिन्तो अह्मासुन्तो भ्यसि ॥ ४९ ॥

अस्मद् पदस्य भ्यसि परतो अह्माहिन्तो, अह्मासुन्तो इत्येतावादेशौ भवत । अह्माहिन्तो, अह्मासुन्तो गदो^१ ॥ ४९ ॥

अम्हाहिन्तो अम्हासुन्तो भ्यसि—'अस्मभ्य'मित्यस्य एतौ स्त । अम्हाहिन्तो अम्हासुन्तो अणो । 'अम्हेहिन्तो च अम्हेहि अम्हेन्तो वाऽस्मदो भ्यसि' । अस्मदित्यर्थ ॥ ४९ ॥

अम्हा०—इति । अस्मद्शब्द के भ्यस् के परे सिद्ध 'अस्मभ्यम्' पद को अम्हाहिन्तो, अम्हासुन्तो ये आदेश हों । 'अस्मद्' को, अम्हेहिन्तो, अम्हेहि, अम्हेन्तो ये तीन आदेश और हों । अस्मद् के स्थान पर पूर्वोक्त पाँचों का प्रयोग होगा ॥ ४९ ॥

मे मम मह मज्झ डसि ॥ ५० ॥

अस्मद् पदस्य डसि परत एत आदेशा भवन्ति । मे धण । मम, मह, मज्झ धण^३ ॥ ५० ॥

मे मम मह मज्झ डसि—डसि अस्मद् सिद्धस्य 'ममे'त्यस्य एते स्यु । मे, मम, मह, मज्झ पुत्तो । मम पुत्र ॥ ५० ॥

मे इति । अस्मद्शब्द के डस् के पर सिद्ध 'मम' पद को मे, मम, मह, मज्झ ये आदेश हों । मम को चारो आदेश यथाप्रयोग में होंगे । मज्झ पुत्तो=मम पुत्र ॥ ५० ॥

मज्झणो^४ अह्म अह्माणमहो आमि ॥ ५१ ॥

अस्मद् पदस्य आमि परत एत आदेशा भवन्ति । मज्झणो, अह्म, अह्माण, अहो धण । अस्माकं धनम् ॥ ५१ ॥

णो अम्ह अम्हाण अम्हे आमि^५—आमि अस्मद् सिद्धस्य 'अस्माक'मित्यस्य एते स्यु । णो, अम्ह, अम्हाण, अम्हे वल्लहो । अस्माक वल्लभ ॥ ५१ ॥

णो इति । अस्मद्-शब्द के आम् के परे सिद्ध 'अस्माकम्' को णो, अम्ह, अम्हाण, अम्हे ये आदेश हों । अम्हे वल्लहो=अस्माक वल्लभ । इसीप्रकार णो, अम्ह, अम्हाण भी 'अस्माक' के स्थान पर होंगे ॥ ५१ ॥

ममम्मि डौ ॥ ५२ ॥

अस्मद् पदस्य डौ परतौ ममम्मि इत्यादेशो भवति । ममम्मि डिअ^६ । पूर्वोक्तौ मइ, मए इत्येतौ च ॥ ५२ ॥

ममम्मि च^७—किप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद् पदस्य मयीत्यस्य ममम्मि इति स्यात्, चकारात् पूर्वोक्तावपि । मइ, मए, ममम्मि । मयि इति ॥ ५२ ॥

१ अम्हेहिन्तो अम्हेसुन्तो । का० पा० २ अस्मद् गत । ३ मम धनम् । ४ मज्झाणो । का० पा० । ५ सजीवनीसंमत पाठ । ६ मयि स्थितम् । ७ सजीवनीसंमत पाठ ।

अह्नेसु सुपि ॥ ५३ ॥

अस्मद् पदस्य सप्तमीबहुवचने सुपि परत अह्नेसु इत्ययमादेशो भवति । अह्नेसु ठिअं ॥ ५३ ॥

अह्नेसु सुपि—सुपि सिद्धस्य अस्मद् पदस्य अह्नेसु इति स्यात् । अह्नेसु मई ठिआ । ‘अम्हासु इति चादेशो द्वितीयोऽप्यस्मद् सुपि’ । अम्हासु सदा । युग्मदस्मदव्ययमलिङ्गम् । त्रिष्वपि लिङ्गेषु साम्यम् । ‘विन्दुशमोर्ण इत्यादौ सन्नसन्नपि वा क्वचित्’ । धम्मेण, धम्मेण । जम्माण, जम्माण । कम्मेहिं, कम्मेहि । गामाउ, गामाउ । सरेम, सरेसु । तुज्म तुज्म । अम्हेहिं, अम्हेहि । मह, मह । इत्यादौ लक्ष्यानुसारेण अविन्दुष्वपि विन्दुमद्भावोऽवगन्तव्य ॥ ५३ ॥

अह्नेसु इति । अस्मदशब्द के सप्तमीबहुवचन में सिद्ध ‘अस्मासु’ को अह्नेसु आदेश हो । अह्नेसु मई ठिआ । अस्मासु मति स्थिता । अस्मासु को दूसरा अम्हासु भी आदेश होता है । अम्हासु सदा = अस्मासु श्रद्धा । युष्मद्, अस्मद् और अव्यय अलिङ्ग हैं, अर्थात् पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग नपुंसकलिङ्गादिकृत इनके रूपों के आदेश में किसी प्रकार का भेद नहीं है । अत एव तीनों लिङ्गों में समान रूप होंगे । टा, आम् के परे वैकल्पिक सिद्ध अनुस्वार, तृतीयाबहुवचन, षष्ठी, सप्तमी, पञ्चमी आदि विभक्तिओं में असिद्ध अनुस्वार लक्ष्यानुरोध से कहीं-कहीं विकल्प से होगा । धम्मेण, धम्मेण । गामाउं गामाउ । मह, मह । इत्यादि ॥ ५३ ॥

द्वेदो ॥ ५४ ॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्तते । द्विशब्दस्य दो इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः । दोहिं (प्राकृते द्विवचन नास्तीति नियमात् ’ द्विशब्दात् भिस स्थाने ५-५ हिं, शे० स्प०) । दोसु । द्वाभ्याम्, द्वयो ॥ ५४ ॥

द्वेद्वो—द्विशब्दस्य सुपि परे दो इत्यादेश स्यात् । दोहिं, दोसु ॥ ५४ ॥

द्वेदो इति । द्विशब्द को सुप् के परे दो आदेश हो । तृतीयाबहुवचन में दोहिं । हिं आदेश ॥ ५४ ॥

त्रेस्ति ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दस्य सुपि परत ति इत्यादेशो भवति । तीहिं । तीसु (५-१८ दीर्घः, ५-५ भिसू = हिं) । त्रिभि । त्रिषु ॥ ५५ ॥

त्रेस्ती^३—त्रिशब्दस्य सुपि परे ती इत्यादेश स्यात् । तीहिं, तीसु ॥ ५५ ॥

त्रेरिति । त्रिशब्द को सुप् के परे ती आदेश हो । तीहिं = त्रिभिः । सप्तमी में तीसु = त्रिषु ॥ ५५ ॥

तिणि^१ जश्मसुभ्याम् ॥ ५६ ॥

१ अस्मासु स्थितम् । २ एव सर्वत्र बोध्यम् । ३ सजीवन्यादिसमता पाठा । ४ तिरिसि तिणा-तिभि-तिस्ति-तिणि । का० पा० ।

त्रिशब्दस्य जश्शस्भ्याम् सह तिणिण इत्यादेशो भवति । तिणिण आगदा । तिणिण पेक्ख (स्पष्टानि) । त्रय आगता । त्रीन् प्रेक्षस्व ॥ ५६ ॥

तिणि^१ जश्शस्भ्याम्—जसा शसा च सह त्रिशब्दस्य तिणि स्यात् । तिणि २, त्रय, त्रीन् वा ॥ ५६ ॥

तिणीति । जस्-शस् के सहित त्रिशब्द को तिणि आदेश हो । त्रय का और त्रीन् का तिणि होगा ॥ ५६ ॥

द्वेदुवे दोणि वा ॥ ५७ ॥

द्विशब्दस्य जस्शस्भ्या सह दुवे, दोणि इत्येतावादेशौ वा भवत । दुवे कुणन्ति । दोणि कुणन्ति । पक्षे-दो कुणन्ति । द्वौ कुरुत । दुवे पेक्ख । दोणि पेक्ख । दो पेक्ख । (८-१३ कृञ् = कुण, द्विवचनाभाव नियमात् ४७-४ क्षि = न्ति, कुणन्ति, शे० स्प०) । द्वौ प्रेक्षस्व ॥ ५७ ॥

द्वेदुवे दोणि^२—जसा शसा च सह द्विशब्दस्य दुवे, दोणि इत्यादेशौ भवत । 'द्वेर्जश्शस्भ्या सह स्याता द्वावन्यौ वेणि, वे इति' । दुवे, दोणि, वेणि, वे । द्वौ इति ॥

द्वेरिति । जस्-शस् के सहित द्विशब्द को दुवे, दोणि ये दो आदेश हों । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता है, अतः द्विशब्द के साथ जस्-शस् का ग्रहण है । एव जस् के सहित द्विशब्द को 'वेणि, वे' ये दो आदेश और भी होंगे । चारों प्राकृतप्रयोगों में संस्कृत के द्वौ २, द्वे २ को होंगे ॥ ५७ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ ५८ ॥

चतुश्शब्दस्य जश्शस्भ्या सह चत्तारो, चत्तारि इत्येतावादेशौ भवत । चत्तारो, चत्तारि पुरिसा कुणन्ति^३ (१-२३ रु = रि, ५-११ दीर्घ, ५-२ जसो लोप) । चत्तारो पुरिसे पेक्ख^४ (५-१२ अ-ए, ५-२ शसो लोप, अन्यत् पूर्ववत्) ॥ ५८ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि—चतुर्-शब्दस्य जश्शस्भ्या सह एतौ स्त । स्पष्टम् ॥ चतुरिति । जस्-शस् के सहित चतुर्-शब्द को चत्तारो, चत्तारि ये होंगे । चत्वार, चतुर । चतस्र २, चत्वारि २ ॥ ५८ ॥

एषामामो ण्हं ॥ ५९ ॥

एषां द्वित्रिचतु शब्दानामाम स्थाने ण्ह इत्ययमादेशो भवति । दोण्ह धण (६-५४ द्वि = दो, शे० स्प०) । तिण्ह धण (६-५५ त्रि = ति, शे० स्प०) । चतुण्ह^५ धण (४-६ रलोप, शे० स्प०) ॥ ५९ ॥

एषामामो ण्हं—द्वि त्रि, चतुर्-शब्दानाम् आम्प्रत्ययस्य ण्ह स्यात् । दोण्ह ।

१ सजीवनीसमत पाठ । २ सजीवनीसमत पाठ । ३ चत्वार पुरुषा कुवति । भिसादौ रेफतकारयोर्लोप । तेन-वज्रि । का० पा० । ४ चतुर पुरुषान् पश्य ।

५ चतुण्ह-चउण्ह । का० पा० ।

तिण्ह । चउण्ह । 'कतिपञ्चादिशब्दानाम् आमो ण्ह नैव दीर्घता' । कडण्ह, पचण्ह, छण्ह, सत्तण्ह । इत्यादि ॥ ५९ ॥

एषामिति । द्वि, त्रि, चतुर-शब्द से पर आम को ण्ह हो । उक्त सूत्रों से दो, ति आदेश इनको होंगे । दोण्ह । तिण्ह । चउण्ह । कतिशब्द एव पञ्चन् आदि शब्दों से पर आम को ण्ह होगा । कडण्ह, पचण्ह-इत्यादि ॥ ५९ ॥

शेषोऽदन्तवद् ॥ ६० ॥

शेष^१ सुव्विधिरदन्तवद्भवति । अकारान्ताद् 'भिसो हिं' इत्ययमादेश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्गीहिं । वाऊहिं (५-१८ सू० स्प०) । एवं मालाहिं । णईहिं । बहूहिं । अग्गिम्स (३-२ तलोप, ३-५० गट्ठि०, ५-८ डस्=म्स) । वाउस्स (२-२ यलोप, शो० पू०) । अग्गीदो । वाऊदो (५-६ डसि=दो) । अग्गीसु । वाऊसु (पूर्ववत् यलोपदीर्घौ) । एव दोहि (६-५४ छि=दो, ५-५ भिस्=हिं) । तीहिं (६-५५ त्रि=ति, ५-१८ दीर्घः) । चऊहि (४-६ रलोप, २-२ तलोप, ५-१८ दीर्घः, शो० पू०) ॥ ६० ॥

शेषाददन्तवत्^२—अदन्ताद् यो विधि प्रोक्त स शेषात् अदन्तातिरिक्तशब्दादपि स्यात् । तेन अदन्तात् विहित शसो लोप आदन्तादिदुद-ताच्च भवति । बाला, बालाओ । गिरीओ, गिरीउ । साणूओ, साणूउ । 'ए सुय्विड्डिसो-सूत्रे नेष्ट शेषाददन्तवत्' । रामाओ । सालिणो । पीलुणो । सहीओ । बहूओ । 'अकारलोपसूत्रेऽपि नेष्ट शेषाददन्तवत्' । सव्वाओ । बुद्धीओ । धेणूओ । सहीओ । बहूओ ॥ ६० ॥

शेषादिति । अदन्त से जो कार्य कहे गये हैं वे आदन्त से तथा इदन्त, उदन्त से भी होंगे । जैसे 'जस्ससोर्छोप' से लोप । बाला, गिरि, सानु शब्दों से भी होगा । परन्तु 'ए सुय्विड्डिसो' सूत्र में 'शेषाददन्तवत्' अभिमत नहीं है, अतः रामा, शालि, पीलु, सखी, वधू शब्दों में एकार नहीं होगा । किन्तु रामाओ में 'जसो वा' से जस् को ओकार । सालिणो, पीलुणो में 'इदुतो शसो णो' से णो आदेश । सहीओ, बहूओ में 'क्षियां शस उदोतौ' से ओकार होगा । एव अकारलोपविधायक सूत्र में भी अदन्तवद्भाव नहीं होगा । इससे सव्वाओ, बुद्धीओ, धेणूओ, सहीओ, बहूओ, इत्यादिकों में 'कचिदपि लोप' से लोप नहीं होगा, किंतु अदन्तवद्भाव होने से 'जस्सस्मासु दीर्घ' से दीर्घ होगा ॥ ६० ॥

न डिड्स्योरेदातौ ॥ ६१ ॥

इकारोकारान्तानां डिड्स्योरदन्तवद् एकाराकारौ न भवत । अग्गिम्मि (६-५२ डि=म्मि, शो० अग्गिम्सेतिवत्) । वाउम्मि (२-२ यलोप, शो० स्प०) । अग्गीदो, वाऊदो । अग्गीदु, वाऊदु । अग्गीहि, वाऊहि (५-६ डसि=दो, दु, हि, शो० पू० स्प०) ॥ ६१ ॥

न डिङ्स्योरेदातौ—अकारान्तरहितात् प्रातिपदिकात्परयो डिङ्सिप्रत्यययो
रेत् आच्च न स्त । गिरिम्मि, गिरीउ, गिरीओ ॥ ६१ ॥

न डिङ्स्योरिति । अकारान्त से रहित प्रतिपदिक से पर डिङ्सि-प्रत्ययों को
एकार और आकार न हों । गिरिम्मि, गिरीउ, गिरीओ । डि मे मि और डि
मे उ, ओ ॥ ६१ ॥

ए भ्यसि ॥ ६२ ॥

नेत्यनुवर्तते । भ्यसि परत इकारोकारान्तयोरदन्तवदेत्वं न भवति ।
अग्गीहिन्तो, वाऊहिन्तो, अग्गीसुन्तो वाऊसुन्तो (५-६, १२ सूत्रयोर्बाध,
५-११ दीर्घ, ५-७ भ्यस्=हिन्तो, सुन्तो, शे० पू०) ॥ ६२ ॥

ए भ्यसि—भ्यसि नकारान्तस्य एकारो न स्यात् । पञ्चाहिन्तो, पञ्चासुन्तो ।
अग्गीहिन्तो । वाऊहिन्तो ॥ ६२ ॥

ए भ्यसीति । भ्यस् के परे नकारा त को एकार नहीं होगा । पञ्चाहिन्तो इत्यादि ।
परन्तु वस्तुतः नकारान्त के नकार का लोप होने पर अदन्त प्रातिपदिक नहीं है, और 'ए
भ्यसि' में नकारान्त इस अर्थ का बोधक पद भी नहीं है और अदन्तादिदेश सजातीय
अच् में होगा, नकारान्तादि में नहीं । अतः इसके उदाहरण अग्गीसुन्तो, वाऊसुन्तो
होंगे । सदानन्द तथा वसन्तराज दोनों भ्रम खागये हैं ॥ ६२ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

सर्वासां विभक्तीनां सुपा तिङां च द्विवचनस्य बहुवचनं प्रयोक्तव्यम् ।
वृक्षौ, वच्छा । वृक्षाभ्याम्, वच्छेहि, वच्छाहिन्तो । वृक्षयो, वच्छेसु,
वच्छाण । (स्पष्ट, पञ्चमपरिच्छेदे व्याख्याता) । तिङा यथा—तिष्ठत,
चिद्वन्ति (१२-१६ स्था = चिद्व, ७-४ झि = न्ति) ॥ ६३ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम्—सुप्तिङ्सम्बन्धिनो द्विवचनस्य नित्य बहुवचन स्यात् ।
दो हत्था । दो होन्ति ॥ ६३ ॥

द्विवचनेति । सुप्तिङ् के द्विवचन को बहुवचन हो । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता ।
दो हत्था = द्वौ हस्तौ । दो हौति = द्वौ भवत ॥ ६३ ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतसूत्रेषु षष्ठ परिच्छेद ॥

चतुर्थीविभक्ते स्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति' । बह्वणस्स देहि (३-३

१ तादर्थ्यत्वे वा ८।३।१२ तादर्थ्यविहितस्य देशतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने षष्ठी वा भवति ।
देवस्स देवाय । देवार्थमित्यर्थ । हेति किम् ? देवाण ।

वधाङ्गाश्च वा ८।३।१३ वधशब्दात्परस्य तादर्थ्यत्वे हि आङ् । षष्ठी च वा भवति ।
वहाङ्, वहस्स, वहाय । वधार्थमित्यर्थ ।

रलोप , ५-१० डस् = स्स, देहीति संस्कृतसम) । ब्रह्मणाण देहि ।
ब्राह्मणाय देहि । ब्राह्मणेभ्यो देहि (५-११ आमि दीर्घ , ५-४० आम् = ण,
शे० स्प०) ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशे सर्वनामविधिर्नाम षष्ठ परिच्छेद ॥

चतुर्थ्या षष्ठी—चतुर्थ्या विभक्ते स्थाने षष्ठी विभक्ति स्यात् । बम्हणस्स देसु,
ब्राह्मणाय देहि ॥ ६४ ॥

चतुर्थ्या इति । चतुर्थी विभक्ति के स्थान मे षष्ठी होगी । जैसे ब्राह्मणाय का
बम्हणस्स-इति ॥ ६४ ॥

(कचिन्न तादर्थ्ये ॥)

कचिन्न तादर्थ्ये^१—तादर्थ्ये विहितायाश्चतुर्थ्या कचित् षष्ठीविभक्तिर्न स्यात् ।
घराअ दार । कचिद्-ग्रहणान्न सर्वत्र । तेन-देवाण बली=देवेभ्यो बलि , इत्यादौ
षष्ठयेव । 'व्यत्ययोऽप्यासाम्' । अच्छीसु पिज्जसि । अक्षिभ्या पीयसे । अत्र तृतीया
स्थाने सप्तमी । रत्ति दिट्ठो । रात्रौ दृष्ट । अत्र सप्तमीस्थाने द्वितीया । 'अन्यादृश्यपि
वीप्साया द्विरुक्ति कापि दृश्यते' । अगमगाइ । अज्ञानि अज्ञानि । अगमगाण । अज्ञा
नामज्ञानाम् । अगमगेसु । अगेसु २ । वच्च, वच्चह । व्रजत २ । होहोइ । भवति भवति-
इत्यादिषु बोध्यम् ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाव्याख्याया षष्ठ परिच्छेद ।

कचिद् द्वितीयादे ८।१।११४। द्वितीयादीना विभक्ताना स्थाने षष्ठी भवति कचिद् ।
सीमाधरस्स वदे । तिस्सा मुहस्स भरिमो । अत्र द्वितीयाया षष्ठी । धणस्स लद्धो, धनन लब्ध
इत्यर्थ । चिरस्स मुक्का । चिरेण मुक्तेत्यर्थ । अत्र तृतीयाया । चोरस्स वीहइ । चोरादिभेती
त्यर्थ । अत्र पञ्चम्या । पिट्ठोए केसमारो । अत्र सप्तम्या ॥

पञ्चम्यास्तृतीया च ८।१।१३६। पञ्चम्या स्थाने कचित् तृतीयासप्तम्यौ भवत । चोरेण
वीहइ । चोरादिभेतीत्यर्थ । अ तेउरे रमिउमागओ राया । अ त पुराद् रत्वागतो राजा इत्यर्थ ॥

द्वितीयातृतीययो सप्तमी ८।१।१३५। द्वितीयातृतीययो स्थाने कचित्सप्तमी भवति । नयरे
न जामि । अत्र द्वितीयाया । तिसु तेसु अल किआ पुइवी । अत्र तृतीयाया ॥

सप्तम्या द्वितीया-८।१।१३७। सप्तम्या स्थाने कचिद् द्वितीया भवति । विज्जोय भरइ रत्ति ॥

अर्धे तृतीयाऽपि दृश्यते । तेण कालेण, तण समयेण । तस्मिन् काले, तस्मिन् समय इत्यर्थ ।
प्रथमाया अपि द्विताया दृश्यते । चउक्कीस पि जिणवरा । चतुर्विंशतिरपि जिनवरा इत्यर्थ ।
इति हेम ॥

१ नेद सूत्र भामहवृत्तौ ।

कचिदिति । तादर्थ्य मे विहित चतुर्थी को षष्ठी नहीं होगी । जैसे घराब दास' यहाँ 'गृहस्य घोरोऽपतौ' (४+३४) से घर आदेश, 'कगचज०' (न १) से यलोप, घराब होगा । षष्ठी नहीं हुई । 'कचित् ग्रहण से बहुतों के तादर्थ्य मे निषेध नहीं होगा, किन्तु षष्ठी ही होगी । जैसे देवाण बली । देवेभ्य बलि प्राप्त था । वस्तुतः प्रकृति विकृतिभाव में ही तादर्थ्य यहाँ माना गया है, अत एव पाणिनि ने 'चतुर्थी तदर्थार्थ' सूत्र मे बलिहित-इत्यादि पृथक् पढ़े हैं, और जहाँ प्रकृति की विकृति नहीं है, वहाँ षष्ठी ही होगी । जैसे 'अश्वस्य घास' यही होगा, 'अश्वाय घास' नहीं होगा । क्योंकि यहाँ प्रकृति विकृतिभाव नहीं है । परन्तु अनुभूतिस्वरूपाचार्यादि जो तदर्थमात्र मे तादर्थ्य मानते हैं उनके यहाँ अश्वेभ्य, अथवा अश्वाय घास यही होगा । उसी व्यापक तादर्थ्य को लेकर यह सूत्र है । अस्तु, 'व्यत्ययोऽप्यासाम्' इन विभक्तियों का व्यत्यय भी होता है अर्थात् अन्य विभक्ति के अर्थ मे अय विभक्ति । जैसे 'अच्छीसु पिञ्जसि' अक्षिभ्या यह करण पीने का है, अत तृतीया प्राप्त थी, सप्तमी हो गई । रत्ति दिट्ठो । यहाँ रात्रौ इस सप्तमी के स्थान मे द्वितीया हो गई । एव वीप्साद्विरुक्ति में भी पूरे पद को द्वित्व न होकर केवल पदाश को ही द्वित्व हो जायगा । जैसे अङ्गानि का अगाह होता है, वीप्सा में अगाह को द्वित्व प्राप्त था, परन्तु अग पद को द्वित्व और अनुस्वार । अगमगाह । एवम् अङ्गानाम् अङ्गानाम् का अगमगाण । अङ्गेषु अङ्गेषु का अगमगेषु होगा । एव धातुओं मे भी कहीं अवयवमात्र को द्वित्व होगा । जैसे 'व्रजत' को द्वित्व प्राप्त था । व्रज को वच्च आदेश । त को हकार । वच्च को द्वित्व प्राप्त था, किन्तु केवल वच्च को द्वित्व हुआ । 'वच्च वच्चह' हुआ । एव भवति का होइ सिद्ध होता है । भवति को वीप्सा में द्वित्व होने पर जैसे भवति भवति होता है वैसे ही होइ को भी द्वित्व प्राप्त था, किन्तु हो मात्र को द्वित्व हुआ, अत हो होइ सिद्ध होगा । परन्तु यह क्वाचित्क नियम है, सार्वत्रिक नहीं । अत 'चिनोतु' का वीप्सा में चिणउ-चिणउ होगा । इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृते लोकभाषानुवादे षष्ठ परिच्छेद ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः

ततिपोरिदेतौ ॥ १ ॥

त, तिप् इत्येतयोरेकस्य स्थाने इत्, एत् इत्येतावादेशौ भवत । पढइ (२-२४ ट् = ढ, शो० स्प०), पढए । सहइ, सहए । (यथाक्रम तिप इ, तस्य ए) पठति । पठत । सहति । सहते ॥ १ ॥

ततिपोरिदेतौ—आत्मनेपदपरस्मैपदयोः प्रथमपुरुषैकवचनयोः ततिबित्येतयोः प्रत्येकम् इ, ए इत्येतावादेशौ स्त । तकारोऽसदेहार्थः । रमइ, रमए । विरमइ, विरमए । ततिपोर्व्यत्ययेन ग्रहणाद् यथासख्य न । 'शौरसेन्या विभाषासु भवेद् दिरपि तिप्तयो' । यथा—'चित्ते विहुद्वि न तुद्वि सा गुणोसु' इत्यादि । सिद्धावस्थाया साध्यावस्थाया वा लक्ष्यवशात् परिभाषेयम् । ततिपोरिदेतावित्यादिना 'एकचो हीश्च' इत्येव मन्येन प्रकारेण ये न तिबादीनामादेशा विधास्यन्ते ते सिद्धावस्थाया भूतकाले साध्यावस्थाया वर्तमानकाले लक्ष्यवशाद् भवन्तीति परिभाष्यते । भूते-हसइ, हसए । अहसीत्, अहसीत्, जहास । वर्तमानेऽपि हसइ, हसए । हसति । पेच्छइ, पेच्छए । प्रैक्षत, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षाचक्रे ॥ १ ॥

ततिपोरिति । आत्मनेपद तथा परस्मैपद के प्रथमपुरुष एकवचन के त, तिप् को इ, ए ये आदेश हों । इत्-एत् में तकार असदेहार्थ है । रम्-ति । 'शेषाणामदन्तता' (७+७८) से अदन्तता । रमइ, रमए । विपूर्वक परस्मैपदी है । विरमइ, विरमए । 'शौरसेनी में तिप् त को दि भी होता है' । घुट परिवर्तने (९ से) घ को ह । सिद्धावस्था में अथवा साध्यावस्था में लक्ष्यानुरोध से यह नियामक सूत्र है, अर्थात् भूतकाल के प्रत्ययों की सिद्धावस्था में और वर्तमानकाल के प्रत्ययों की साध्यावस्था में । 'ततिपो०' इससे और 'एकचो हीश्च' इससे या अहसीत्, जहास भूतकाल में, एव हसति वर्तमानकाल में । तथा ईच्च-आत्मनेपदी पेच्छइ, पेच्छए-प्रैक्षत, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षाचक्रे भूतकाल में । एव प्रेक्षते वर्तमानकाल में होंगे ॥ १ ॥

थासिपोः सि से ॥ २ ॥

थास्, सिप्-इत्येतयोरेकस्य स्थाने सि, से इत्येतावादेशौ भवत । पढसि । पढसे । सहसि । सहसे । (पूर्ववत् ढ=ढ, अन्यत्सुगमम्) ॥२॥

सिप्थासो^१ सि से—सिप्थासो सि, से इत्येतौ स्त । जाणासि, जाणासे । जानासि । वेवसि, वेवसे । वेपसे ॥ २ ॥

सिबिति । सिप् को सि-से, एव थास् को सि-से होते हैं । उदाहरणों में स्पष्ट है ॥ २ ॥

(स० ६ से णकार । १५ से प को व । १८ से क्ष को लकार । ४ से रेफलोप)

✓ इड्मिपोमिः ॥ ३ ॥

इट्, मिप्-इत्येतयो स्थाने मिर्भवति । पढामि । हसामि^१ । सहामि (७-३० आत्वम्) ॥ ३ ॥

इण्मिपोमि — इट्-मिप् इत्येतयोमिरेव स्यात् । उत्तमपुरुषे परस्मैपदमेव । जपामि, जाणामि, वदामि । मिपो मि विधान भणोमि करेमीत्यादौ लादेशो वेति एत्वार्थम् ॥

इट् इति । इट् मिप् इनको मि हो अर्थात् उत्तमपुरुष मे परस्मैपद ही हो । जपामि, जाणामि, वदामि इत्यादि उदाहरणों से स्पष्ट है । मिप् को मि-विधान 'लादेशो वा' इससे एत्व के लिये ॥ ३ ॥

✓ न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु ॥ ४ ॥

बहुषु वर्तमानाना तिडा स्थाने न्ति, ह, इत्या, मा, मु, म इत्येत आदेशा भवन्ति । प्रथमपुरुषस्य, रमन्ति । पढति । हसति (२-२४ ट्=ढ, झि = न्ति कृते, ४-१७ बि०, अ० स्प०) । मध्यमस्य-रमह, पढह, हसह, पढित्था^२ (मध्य० थ=ह, इत्थ इति द्वावादेशौ, शे० स्प०) । उत्तमस्य—पढामो, पढमु पढम (उत्तमस्य मो, मु, म इत्येत आदेशा, ७-३० आत्व विकल्प, शे० स्प०) ॥ ४ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु—बहुष्वर्थेषु विहिताना परस्मैपदात्मनेपदसम्बन्धना क्रियन्ते न्ति स्यात्, न्ते इत्यपि, थध्वमो ह इत्था च, मस्-महिष्व मो, मु, म इति त्रय आदेशा स्युः । लहन्ति, लहन्ते = लभन्ते । भवह, भवित्था = भवथ । जुज्झह, जुज्झित्था = युध्यध्वम् । वीहामो, वीहामु, वोहाम = बिभीम, बिभिमो वा । वड्ढामो, वड्ढामु, वड्ढाम = वर्धामहे । 'इरे इत्यपि वाऽऽदेशस्तिपो ज्ञेयस्य च स्मृत' । सुसइरे सुह । शुष्यति सुखम् । इवे' इत्यादेश इति सदानन्द । यथा-सुसइवे, शुष्यति । पडुव्विवे, प्रभवन्ति । दूसइवे, दूष्यन्ते । 'भुव प्रादे परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' । पडुव्विवे रिउणो । प्रभवन्ति रिपव ॥ ४ ॥

न्तिहेत्था इत्यादि । परस्मैपद आत्मनेपद सम्बन्धी बहुवचन के प्रत्ययों को ये हों अर्थात् सि-झ को णि और न्त, एव थ-ध्वस् को ह-इत्था, मस्-महिड् को मो-मु-म ये तीन आदेश हों । तिप्, सि-झ को 'इव' भी आदेश हो । लभते के ते को न्ति-न्त आदेश हो गये । लहन्ति-लहन्ते । (९ से ह) थ-ध्वस् को ह-इत्था । मस्-

१ अदन्ताद्धातोर्मौ परे अत आत्व वा भवति ५ । ५ । प्राकृतव्याकरणम्, तथाच तत्रैव अकारान्ताद्धातोर्मौमुपे परेषु अत इत्वम् आत्वञ्च भवति, कचिदेत्वमपि ५।६ । इसिमो, हसामो, हसमो इसिमु, हसेमु, इत्यादि । इति अत्वम्, इत्वम्, आत्वम्, एत्व च प्रतिपादित मककारान्तधातो । २ सजीवनीसमत पाठोऽयम् । ३ प्रथमपुरुषस्य न्ति, मध्यमस्य ह, इत्था, उत्तमस्य मो, मु, म, इति विवेक । तथाच हेम — बहुष्वाद्यस्य णि, ते, इरे ८।१।१४२। मध्यमस्येत्या, इचौ ८।३।१४३। तृतीयस्य मो, मु, मा । ८।१।१४४ इति । ४ पढीत्था, पढित्थ । का० पा० ।

महिङ् को मो-सु-म उदाहरणों में स्पष्ट है। तिप्-क्षि-क्ष को इरे यह भी आदेश होगा। शुष्-सुसइरे। सदानन्दने इरे के स्थान में 'इवे' आदेश माना है। वह प्रतीत नहीं होता है। प्रादि उपसर्गसे पर भूधातु को हुव् आदेश हो। पहुग्विरे। प्रभवन्ति ॥

अत ए से ॥ ५ ॥

नित्यार्थ वचन यतो विशेषणम्। ततिपो सिप्यासो ए से इत्यादे शावत एव परौ^१ भवतो, नान्यस्मात्। ततिपो, रमए, पढए। सिप्यासो रमसे, पढसे (रम्-त = ए-रमए। २-२४ ट् = ढ, पढ-ति = ए पढए। रम्-याम् = से = रमसे। पढ-सिप् = से = पढसे)। अत इति किम्? होइ (८-१ भू-हो, ७-१ ति = इ)। भवति ॥ ५ ॥

अत ए से—तितयोर्य ए इत्यादेश, सिप्यामोर्य से इत्यादेशस्तौ च आदन्ता देव स्त^२। करए। गिण्टसे। अत इति किम्? होइ, होसि। 'अकारान्तान्नियम्येते न्तमाणौ कापि पण्डितै'। हुवन्ते-भवन्ति। हुवमाणो-भवन् ॥ ५ ॥

अत इति। तिप् त को जो ए आदेश हो और सिप्-थास् को जो से हो वह अकारान्त से ही होगा। जैसे-करए, गिण्टसे। जहाँ अकारान्त नहीं होगा वहाँ नहीं होगा। जैसे-होइ, होसि। न्त और माण भी अकारान्त से कही होते हैं। जैसे हुवन्ते, हुवमाणो। भवन् के अर्थ में न्त और माण है ॥ ५ ॥

अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

अस्तेर्धातो थास्सिपोरादेशयो परतो^३ लोपो भवति। सुत्तो सि (७-२ सिप् = सि, शो० ३-१ सू० स्प०)। पुरिसो सि (१-२३ सू० स्प०)। सुतोऽसि। पुरुषोऽसि ॥ ६ ॥

अस्तेर्लोप—तिबादौ असुधातोर्लोप स्यात्, तुम सि। पुत्तो सि। लक्ष्यानु सारी लोप। तेनेह न-अस्थि। सति। प्राय कर्त्रादिपूर्वपदे लोप इति भाव ॥ ६ ॥

अस्तेरिति। तिबादिक प्रत्ययों के परे अस् धातु का लोप हो। त्वम्-असि। तुम सि। लक्ष्यानुकूल लोप है, अत कहीं न भी होगा। अस्थि। सति। प्राय कर्त्रादिक के पूर्वपद हो लेने पर ही लोप होगा—यही व्यवस्था है ॥ ६ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामस्ते परेषामधो हकार प्रयोक्तव्य। अस्तेश्च लोप। गओ म्हि, गअ म्हो। गअ म्हु, गअ म्ह (२-२ तलोप, ५-१ ओ), (७-२ मिप् = मि, ७-३ मस् = मा, मु, म, ५-२ जसो लोप) गतोऽस्मि। गता स्म ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च—अस्ते सम्बन्धिनामेषामध हकार प्रयोज्य। चकारा-

१ नित्य भवत। का० पा०। २ अस्तेर्लोप। का० पा०। ३ परयो। असेर्धातो परत थास्सिपोर्लोप। का० पा०।

टुक्तवातुलोपश्च । आणत्त म्हि, आणत्तोऽस्मि । आणत्त म्हो, आणत्त म्हु, आणत्त म्ह, आणत्ता स्म ॥ ७ ॥

मिमो इति । अस्-धातु से पर मि-मो-मु-म इनके अधोभाग से हकार का योग होता है । आज्ञस अस्मि । अस् का लोपः 'मिमोमुमा०' इससे हकार का योग । म्हि । एव बहुवचन में आणत्त म्हो । आणत्त म्हु । आणत्त म्ह । आज्ञता स्म । 'स धा-वज्जलोप०' इससे आणत्ता के आकार को ह्रस्व ॥ ७ ॥

यक ईअइज्जौ ॥ ८ ॥

यक स्थाने ईअ इज्ज इत्यादेशौ भवत । पढीअइ । पढिज्जइ । सहीअइ । सहिज्जइ । (स्प०) पठ्यते । सह्यते ॥ ८ ॥

यक इअइज्जौ^१—भावे कर्मणि च विहितस्य यक इअ इज्ज इत्यादेशौ भवत । अकर्मकात् धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि । भावे तावत्-णञिअइ, णञिअए । णञिज्जइ, णञिज्जए-इत्यादि । कर्मणि-अभेहि गीअ गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए ॥ ८ ॥

यक इति । अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक धातु से कर्म में विहित यक् के स्थान में इअ इज्ज ये आदेश हों । णञिअइ, णञिअए । 'ततिपोरिदेतौ ६११ से त-प्रत्यय को ह ए होगा । 'जो व्रजिनृत्यो' ७५१ इससे तकार को च आदेश । 'सन्धावज्जलोप०' ४११ से च के अकार का लोप । णञिअइ, णञिअए । एवम्-णञिज्जइ, णञिज्जए=नृत्यते । कर्म में—गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए । मया गीयते ॥ ८ ॥

नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

धातोरन्त्यद्वित्वे सति यक ईअ इज्ज इत्यादेशौ न भवत । हस्सइ । गम्मइ^२ (८-५८ गमादीना द्वित्वम्) । हस्यते । गम्यते । गमादीनां विकल्पेन [द्वित्वविधानात्^३,] द्वित्वविधाने उक्तावादेशौ न भवत, द्वित्वविधाने तु भवत एव । गमीअइ, गमिज्जइ (पक्षे ७-८ ईअ इज्ज-आदेशौ, शे० पू० स्प०) ॥ ९ ॥

नान्त्यद्वित्वे—भावे कर्मणि च धातेरन्त्यवर्णद्वित्वे इअ-इज्जौ एतौ न स्त । भावे-सकइ, सकए । सुप्पइ, सुप्पए । कर्मणि-गम्मइ, गम्मए । अयं योगो विभज्यते । तेन, अन्यत्रापि यकोऽभाव । हीरइ, कीरइ, तीरइ । हियते, क्रियते, तीर्यते ॥ ९ ॥

नात्येति । भाव अथवा कर्म में धातु के अन्य वर्ण द्वित्व से पर इअ इज्ज आदेश नहीं होते हैं । भाव में-सकइ मए । 'शकादीनाम्' ७५६ इससे ककारद्वित्व । 'ततिपो०' ६११ इससे इकार, एकार । 'शषो स' २३९ से सकार । 'शेषाणामदन्तता' ७७८ इससे धातु को अदन्तत्व । एवम्-सकइ, सकए । मया कर्तुं शक्यते । एवम्-सुप्पइ, सुप्पए । मया सुप्यते । कर्म में—गम्मइ, गम्मए-'गमादीनाम्' ७६२ इससे मकार को द्वित्व । अन्य कार्य पूर्ववत् । गम्यते ग्राम । एवम् लब्भइ, लब्भए ।

१ सजीवनीसमत पाठ । २ 'त्यादे' ८११ । ३ तिबादीनां स्वरस्य स्वरे परे सन्धिन । हेम० । एव सर्वत्र स यभावो बोध्य । ३ [] अयं पाठो न सार्वत्रिक ।

गमादित्वाद् द्वित्व । 'वर्गेषु युज ०' ३।५१ से वकार । लब्भइ, लब्भए । देव लभ्यते । 'नान्यद्वित्वे' का विभाग करे । 'न' यह पृथक् सूत्र है । इसका यह अर्थ होगा कि अन्यत्र भी कही भाव अथवा कर्म में प्रत्यय होने पर यक् नहीं होता । जैसे ह्रियते-हीरइ । क्रियते-कीरइ । तीर्यते-तीरइ ॥ ९ ॥

✓ न्तमाणौ शतृशानचोः ॥ १० ॥

शतृ—शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त, माण इत्येतावादेशौ भवत । पठन्तो । पठमाणो । हसन्तो । हसमाणो (पूर्ववत् पठ, शतृ = न्तजाते ५-१ ओ, एवं शानचोऽपि माण आदेश , ५-१ ओत्वं च) ॥ १० ॥

न्तमाणौ शतृशानचो — एतयो न्त-माण एतौ स्त । कुप्पन्तो, कुप्पमाणो । खमन्तो, खममाणो । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च क्वचित्' । जइ पठन्तो पठिओ होन्तो । जइ पठमाणो पठिओ होमाणो । पच्चे-पठेज्ज पठिओ होज्ज ॥ १० ॥

न्तमाणौ—इति । शतृ-शानच् प्रत्ययों को न्त, माण आदेश होते हैं । कुप्प्यत्-कुप्पन्तो अथवा कुप्पमाणो । कुप क्रोधे । शतृप्रत्यय को न्त अथवा माण आदेश । 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ से धातु को अदन्तत्व, 'शकादीना द्वित्वम्' ७।५७ से पकार द्वित्व । 'अत ओत् सो' ५।१ से सु को ओकार । कुप्पन्तो, एवम् कुप्पमाणो । कुप्प्यतीति कुप्प्यन् । चमते—इति चममाण । चमूप् सहने । उक्त सूत्र से शानच् को न्त, माण आदेश होंगे । 'क्कस्क्का ख' ३।२९ से ख को ख आदेश । धातु को अदन्तता, सु को ओकार पूर्ववत् होंगे । क्रिया के द्वारा क्रिया की सिद्धि में 'ल' के स्थान में कही कहीं न्त, माण आदेश होते हैं । उदाहरण—जइ इति । यदि अपठिष्यत् तदा पण्डित अभविष्यत् । पठ् धातु । ल के स्थान में न्त एव माण आदेश । 'ठो ढ' २।२२ से ढकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । जइ पठन्तो, एव पठमाणो पठिओ होमाणो । पच्चे—'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज्ज जा वेति न्तमाणवत्' । इससे दो में से कोई भी एक आदेश होगा । तो पच्चे में—पठेज्ज, पठेज्जा होगा । 'लादेशे वा' ६।३४ से एकार होगा ॥ १० ॥

ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रिया वर्तमानयो शतृशानचोरीकारादेशो भवति, न्तमाणौ च । हसई, हसन्ती, हसमाणा । वेवई, वेवन्ती, वेवमाणा (वेप० २-१५ प = व, शे० स्प०, ई, न्ती, माणा) ॥ ११ ॥

ई च स्त्रियाम्—स्त्रीलिंगे वाच्ये शतृशानचोरीकारादेश स्यात्, चकारात् न्तमाणावपि । कुणई । पच्चे-कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

ई चेति । स्त्रीलिङ्ग वाच्य रहते शतृ-शानच् को ईकार आदेश हो । चकारग्रहण से न्त माण भी होंगे । कृ धातु, शतृ अथवा शानच् । 'कृञ् कुण च' ७।१० से कुण आदेश । शतृ या शानच् को ईकार । कुणई । कुर्वन्ती कुर्वाणा वा । ह धातु का हरई हरन्ती, हरमाणा । पच्चे में कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

भविष्यति काले धातो परो हिशब्द प्रयोक्तव्य । होहिइ^१ (८-१ भू=हो, ७-१ ति=इ) । हसिहिइ (७-३३ अ=इ, शो० पूर्ववत्) । होहिन्ति । हसिहिन्ति (७-४ झि=न्ति, ४=२७ वि०, शो० पूर्व०) । भविष्यति । हसिष्यति । भविष्यन्ति । हसिष्यन्ति ॥ १२ ॥

धातोर्भविष्यति हि —भविष्यत्काले विहितेषु लकारेषु धातोर्हिविकरण स्यात् । काहिइ । लृट्-लृट्-लिङो भविष्यन्ति । करिष्यति, कर्ता, क्रियाद् । करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट वा ॥ १२ ॥

धातोरिति । भविष्यत्काल में विहित लकार के परे 'हि'विकरण का आगम हो । प्रकृति-प्रत्यय के मध्य में जो आगम होता है, उसे विकरण कहते हैं । कृधातु 'कृञ का भूतभविष्यतोश्च' ७।१४ से का आदेश । 'ततिपोरिदेतौ' ६।१ से तिप् को इकार आदेश । हि विकरणागम । काहिइ । यह भविष्यत्काल लृट् के विषय में, आशिष अर्थ में लिङ् के विषय में एवम् अनद्यतनार्थक लृट् में होगा । काहिइ-करिष्यति, कर्ता, क्रियात् । आत्मनेपद में भी पूर्ववत् साधुत्व । काहिइ=करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट ॥

उत्तमे स्सा हा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्सा हा इत्येतौ प्रयोक्तव्यौ चकाराद् हिश्च । होस्सामि, होहामि, होहिमि । होस्सामो, होहामो, होहिमो^१ (७-३ मिप्=मि, मस्=मो, शो० स्सा, हा, हि आदेशा, ७-३० इ, आ, शो० सुगमम्) इत्यादि । भविष्यामि, भविष्याम ॥ १३ ॥

उत्तमे स्सा हा च—भविष्यत्काले लृट्-लिङ्-लृट् सम्बन्धिनि उत्तमपुरुषे धातो स्सा हा इत्येतौ विकरणौ स्त । चकारात् हिरपि । जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । जाणिस्साम, जाणिहाम, जाणिहिम । लृट्-ज्ञास्याम, ज्ञास्यामहे । लृट्-ज्ञातास्म, ज्ञातास्महे । लिङ्-ज्ञेयास्म, ज्ञातास्महे । 'ज्ञो जाणमुणौ' ७।१९ इति वक्ष्यमाणेन जाणादेशे 'न्तिहेत्ये' ४।६ त्यादिना मस्-महिडोरन्यतरस्य मो-मु-म इति त्रय आदेशा । 'ए च क्त्वे' ०^१ ति भविष्यति काले इत्वे जाणिस्सामो इत्यादय सिद्धयन्ति ॥ १३ ॥

उत्तमे इति । भविष्यत्-काल में विहित लृट्-लिङ्-लृट्-सम्बन्धी उत्तमपुरुष के प्रत्यय के परे धातु से स्सा हा ये विकरण विकल्प से होते हैं । पञ्च में हि-विकरण भी होगा । ज्ञा अवबोधने । 'ज्ञो जाणमुणौ' से जाण, 'ए च क्त्वा' ०^१ ६।३ से इकार आदेश, 'न्तिहेत्ये' ४।६ सूत्र से परस्मैपद में मस्प्रत्यय को और आत्मनेपद में महिड्प्रत्यय को विकल्प से मो, मु, म ये तीन आदेश होंगे । इस प्रकार मो प्रत्यय के परे स्सा हा, हि-विकरण होने पर जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । ज्ञास्याम, ज्ञेयास्म, ज्ञातास्म । एवम्-मु आदेश के परे तीनों विकरण होने पर जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । साधुत्व पूर्ववत् जानना । और म-प्रत्यय के परे जाणिस्साम, जाणिहाम,

जाणिहिम् । आत्मनेपद मे भी ज्ञास्यामहे, ज्ञासीमहि, ज्ञातास्मह को होंगे । पूर्ववत् सब कार्य होंगे ॥ १३ ॥

मिना स्स वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातो पर स्संशब्द प्रयोक्तव्यो वा । होस्सं । पक्षे होस्सामि, होहामि, होहिमि^१ (८-१ भू = हो धातो मिना सह स्स, पक्षे-धातो उत्तमे परे ७-१४ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

मिना स्स वा—भविष्यति काले विहिताना लुट्-लिङ्-लुटा सम्बन्धिनो इण्-मिपो स्थाने यो मिस्तेन सह स्म इति वा विकरणागम स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । 'धातोर्भविष्यति हि' इति हि । उत्तमे-स्सा, हा, स्स इति त्रयोऽपि भविष्यन्ति । अह चेभ्यामि, चीयासम्, चेतास्मि । त्रिष्वपि-अह चिणिस्स । चिज् चयने, 'चिजश्चिण' ७।३२ इति चिणादेश । 'इण्मिपोमि' ६।३ इति मि, तेन सह तस्य स्थाने स्स आदेश । चिणिस्स ॥ १४ ॥

मिनेति । भविष्यत्-काल मे विहित लुट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धी इण्-मिप् के स्थान में जायमान जो मि आदेश उसको विकरण के साथ स्स यह विकरण विकल्प से हो । पक्ष में यथाप्राप्त विकरण होंगे । अतः भविष्यत्काल के उत्तमपुरुष मे स्सा हा हि ये भी तीनों होंगे । लुट् मे चेभ्यामि के स्थान में, लिङ् चीयासम् में, लुट् चेतास्मि में अह चिणिस्स होगा । चिज् धातु को 'चिजश्चिण' ७।३२ से चिण आदेश, 'इण्मिपोमि' ६।३ इससे आत्मनेपद परस्मैपद दोनों में मि आदेश होगा । 'ण च क्त्वा०' ६।३३ से धातु के अकार को इकारादेश । अह चिणिस्स ॥ १४ ॥

मोमुमैर्हिस्सा हित्था ॥ १५ ॥

भविष्यति काल उत्तमे बहुवचनादेशस्य मो, मु, म इत्येतै सह हिस्सा, हित्था, इत्येतावादेशौ वा भवत । होहिस्सा, होहित्था । हसिहि स्सा, हसिहित्था । एव मुमयोरपि, इत्यादि (७-४ सूत्रविहितैर्मोमुमै सह, शो०स्प०) । भविष्याम, हसिष्याम । पक्षे होहिमो, होस्सामो^२, होहामो । हसिहिमो, हसिस्सामो, हसिहामो । (पक्षे-७-१३ सूत्रविहितरूपाणि द्रष्टव्यानि । सेट्-हस्धातोरपि तथैव हि, स्सा, हा इत्येते प्रयोक्तव्याः । एवं ७-४ सूत्रे शिष्टयोर्मुमयोरपि प्रयोग । यथा-होहिमु, होहिम इत्यादयः) ॥

मोमुमैर्हिस्सा हित्था—वेत्यनुवर्तते । भविष्यत्कालविहितयोर्लुट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धिनो उत्तमपुरुषबहुवचनयोर्मस्-महिभोयै मो-मु-म इत्येते त्रय आदेशा उक्तास्तै सह धातो परत हिस्सा, हित्था, इत्येतौ विकरणौ स्त । अम्हे किणिहिस्स । अम्हे किणिहित्था । वय क्रेष्याम, क्रेयास्म, केतास्म । आत्मनेपदे-वय क्रेष्यामहे, क्रेषीमहि । केतास्महे । 'लुटो यन्मध्यमैकत्व हित्था तेन सम क्रज' । कृधातो सिप्

थास् वा प्रत्ययौ । 'सिप्थासो सि से' इति सि । तेन सह हित्था इति विकरण ।
त्व करिष्यसि = तुम काहित्था । आत्मनेपदेऽपि करिष्यसे = काहित्था ॥ १४ ॥

मोमुमेति । भविष्यत्काल में विहित लृट् लिङ् लुट् सम्बन्धी आत्मनेपद एव परस्मै
पद के उत्तमपुरुष बहुवचन में विद्यमान मस्-महिङ्-प्रत्यय के स्थान में जो मो, मु, म
ये तीन आदेश होते हैं, उनके सहित प्रत्यय के स्थान में हिस्सा, हिस्था ये आदेश होते
हैं । अग्ने किणिहिस्सा, आत्मनेपद-परस्मैपद दोनों में समानरूप होगा । एवम् अग्ने
किणिहिस्था । वय क्रेष्याम, क्रेष्यामहे । क्रेष्यास्म, क्रेषीमहि । क्रेतास्म, क्रेतास्महे ।
जहाँ हिस्सा, हिस्था आदेश नहीं होंगे, वहाँ पक्ष में मो-मु-म होंगे । अग्ने किणिस्सामो,
किणिहामो । किणिस्सामु, किणिहामु । किणिस्साम, किणिहाम—इत्यादि होंगे ।
साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'लृटो' इति । कृधातु के लृट् लकार में मध्यमपुरुष के एक
वचन में प्रत्यय के साथ हिस्था विकरण होगा । कृ धातु । सिप् अथवा थास् प्रत्यय ।
'सिप्थासो सि से' इससे अन्यतर को सि आदेश । 'कृज का भूतभविष्यतोश्च'
७१४ से का आदेश । सिप्रत्ययसहित को हिस्था आदेश । तुम काहित्था = करिष्यसि,
करिष्यसे वा ॥ १५ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशिविदिरूपाणा काहं दाहं सोच्छ वोच्छं
गच्छ रोच्छं दच्छ वेच्छ ॥ १६ ॥

भविष्यति काल उत्तमैकवचने कृजादीना स्थाने यथासंख्यं काहं
प्रभृतय आदेशा भवन्ति । काह, करिष्यामि । दाहं, दास्यामि । सोच्छं,
श्रोष्यामि । वोच्छ, वक्ष्यामि । गच्छं, गमिष्यामि । रोच्छं, रोदिष्यामि ।
दच्छ, द्रक्ष्यामि । वेच्छं, वेत्स्यामि । इत्यादि' ॥ १६ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशिरूपाणा काह दाह सोच्छ वोच्छ गच्छ रोच्छ
दच्छ—उत्तमे इति अनुवर्तते । निपातसामर्थ्यात् एकवचन लभ्यते । अत्र कृप्रभृतयो
ये उक्तास्तत्सदृशाना भविष्यदुत्तमपुरुषे स्थिताना पदस्य यथासंख्येन काह इत्यादय
आदेशा निपात्यन्ते । डकृन् करणे । काह, करिष्यामि । दाह, दास्यामि । सोच्छ,
श्रोष्यामि । वोच्छ, वक्ष्यामि । गच्छ, गमिष्यामि । रोच्छ, रुदिष्यामि । दच्छ,
द्रक्ष्यामि । 'रूपशब्दस्य सादृश्यादन्येऽन्येषा निपातिता' । यथा—मोच्छ, मोक्ष्यामि ।
छेच्छ, छेत्स्यामि । मोच्छ, मोक्ष्ये, मोक्ष्यामि वा । विच्छ, वेदिष्यामि । इत्यादि ॥ १६ ॥

कृदेति । भविष्यत्काल में उत्तमपुरुष के एकवचन में कृ इत्यादि धातुओं के
सिद्ध पद के स्थान में क्रम से काह, दाह इत्यादिक आदेश होते हैं, अर्थात् करिष्यामि
का काह । दास्यामि का दाह । श्रोष्यामि का सोच्छ । वक्ष्यामि का वोच्छ । गमिष्यामि
का गच्छ । रुदिष्यामि का रोच्छ । द्रक्ष्यामि का दच्छ आदेश होंगे । 'दृशिरूपाणाम्'
यहाँ रूपग्रहण से पूर्वोक्त धातुओं के सदृश अन्य धातु को भी तत्सदृश निपातस्वरूप
आदेश जानना । जैसे मोक्ष्यामि का मोच्छ । छेत्स्यामि का छेच्छ । मोक्ष्ये, मोक्ष्यामि

१ रूपग्रहणादयत्रापि । यथा—मोच्छ, पेच्छ । मोक्ष्यामि, प्रेक्ष्यामि । का० पा० ।

२ सजीवन्यादिमत पाठ ।

का भोच्छ । वेदिष्यामि का विच्छ-इत्यादिक आदेश जानना । यद्यपि पूर्वोक्त क्रमानुसार वेदिष्यामि का वेच्छ होना चाहिये परन्तु काव्यानुसार पूर्वाचार्य के आदेशानुसार विच्छ होगा ॥ १६ ॥

श्रवादीना त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा ॥ १७ ॥

श्रु इत्येवमादीना प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु परतो भविष्यति काले सोच्छं इत्यादय आदेशा भवन्ति, अनुस्वार विहाय हिलोपश्च वा । सोच्छिइ, सोच्छिहिइ । श्रोष्यति । सोच्छिति, सोच्छिति । श्रोष्यन्ति (सोच्छादेशे ७-३३ अ = इ, ७-१ ति, त = इ, पक्षे ७-१२ हि, ७-४ झि = न्ति, ४-७ बि०, शे० पू०) । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । श्रोष्यसि (७-२ सिप्, थास् = सि, शे० पू०) । सोच्छित्या, सोच्छिहित्या । श्रोष्यथ (७-४ य = इत्या, पूर्ववत् हि) । सोच्छिमि, सोच्छिहिमि । श्रोष्यामि (७-३ मिप् = मि, शे० पू०) । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो, सोच्छिमु, सोच्छिहिमु, सोच्छिम, सोच्छिहिम, सोच्छिसामो, सोच्छिस्सामु, सोच्छिस्साम् । श्रोष्याम (७-४ मस = मा, मु, म, एवं ७-१२ हि प्रयोग, ७-१३ स्साप्रयोगे, मोमुमानां प्रयोगश्चाऽन्ते कार्य) । एवं वोच्छादिरपि ॥ १७ ॥

श्रवादीना त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा—अनुस्वारवर्जमिति क्रियाविशेषणम् । पूर्वोक्तेषु श्रवादिषु श्रु-बचि-गमि-रुदि-दृशीना पञ्चाना त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु यथाक्रम पूर्वसूत्रोक्ता एवादेशा अनुस्वारवर्जं भवन्ति, हिलोपश्च वा । धातोर्भविष्यति विकरणो यो हि विहित तस्य विकल्पेन लोपो भवति । श्रोष्यति, श्रु श्रवणे लुट्-प्रथमपुरुषैकवचनम्-तिप् । वक्तसूत्रेण अनुस्वाररहित सोच्छ आदेश । 'तति-पोरिदेता'वितीकार । 'ण च क्त्वा' ६।३३ इति प्रकृते धातो इकार । सोच्छिइ, सोच्छिहिइ । प्रथमपुरुषबहुवचने 'न्तिहित्ये'त्यादिना न्ति । सोच्छिन्ति, सोच्छिहन्ति । मध्यमपुरुषैकवचने 'सिप्थासो सि से' ६।३ । इति सि । 'अत ए से' इति नियमात् अत्र से इत्यादेशो न भवति । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । बहुवचने मस्य 'न्तिहेत्या०' ६।४ । इत्यादिना इ इत्यादेशौ । 'सन्धावज्जलोप०' इति इत्या इत्यस्य इकार-लोप । सोच्छिह, सोच्छिहिह । सोच्छित्या, सोच्छिहित्या । उत्तमपुरुषबहुवचने मस्, तस्य 'न्तिहेत्या०' इति मो-मु-मा इत्यादेशा । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो । एव वचेर्वोच्छादेशे, गमेर्गच्छादेशे, रुदे रोच्छादेशे, दृशेर्दच्छादेशे, विदेर्विच्छादेशेऽपि ऊह्यम् । लिङ्लोटोरप्येवमेव बोध्यम् ॥ १७ ॥

श्रवादीनामिति । 'अनुस्वारवर्जं' यह क्रियाविशेषण है । पूर्वोक्त श्रु इत्यादिक

१ मोच्छिहामो, मु, म सोच्छिस्ता सोच्छिहित्या, बोच्छिहिस्ता । का० पा० ।

२ सजीवनीसुबोधिनीसमत पाठ ।

धातुओं में अर्थात् कृ, दा को छोड़ कर श्रु, वच्, गम्, रुद्, इश्-धातुओं को भविष्यत् काल में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष तीनों में अनुस्वार-रहित सोच्छ, वोच्छ, गच्छ, रोच्छ, दच्छ इत्यादिक आदेश होते हैं । और हि विकरण का विकल्प से लोप होता है । श्रु धातु सुनने के अर्थ में है । श्रु धातु से भविष्यत्काल में तिप्-प्रत्यय । पकार इत् । उक्त सूत्र से सोच्छ आदेश, विकल्प से हि विकरण का लोप, 'ततिपोरिदेतौ' से तिप् को इकार, 'ए च क्त्वा' इससे धातु के अकार को इकार आदेश । सोच्छिद् । पच् मे-जहाँ हि-विकरण का लोप नहीं होगा, वहाँ सोच्छिद्हिद् । साधुत्व पूर्ववत् । प्रथमपुरुष बहुवचन में 'तिहेत्थ०' इससे न्ति आदेश । सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति । मध्यमपुरुष एकवचन में सिप्, 'सिप्थासो सि से' इससे उभयत्र = आत्मनेपद्—परस्मैपद् में सि आदेश होगा । अकारान्त से ही सि आदेश होता है अतः यहाँ 'से' आदेश नहीं होगा । सोच्छिसि, सोच्छिहिसि । मध्यम पुरुष बहुवचन में 'थ' प्रत्यय होगा । उसको ति 'स्मृतो न्ति शिक्षयो स्थाने, हृत्था वेति थध्वमो' । 'न्तिहेत्था०' इससे ह और इत्था आदेश । 'सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम्' से इत्थाप्रत्यय के इकार का लोप । एव श्रोष्यथ का सोच्छिद्, सोच्छिद्हिद्, सोच्छिद्त्था, सोच्छिद्हिद्त्था ये रूप होंगे । उत्तमपुरुष के एकवचन में सोच्छ, वोच्छ इत्यादिक होते हैं यह प्रथम कह आये हैं । उत्तमपुरुष बहुवचन में मस् को 'न्तिहेत्था' से मो, सु, म आदेश होंगे । सोच्छिमो, सोच्छिहिमो । श्रोष्याम । एव जहा सु आदेश होगा, वहाँ सोच्छिमु, सोच्छिहिमु । जहाँ म आदेश होगा, वहाँ सोच्छिम, सोच्छिहिम रूप होंगे । ये छ रूप श्रोष्याम इस लट् लकार के कहे । इसी प्रकार विध्यादिक अर्थों में लिङ्, लोट् के भी तीनों वचनों में रूप जानना ॥ १७ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

विध्यादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथास्वरयम् उ, सु, मु इत्येत आदेशा भवन्ति । हसउ । हससु । हसमु (स्पष्ट, ७-१ सूत्रस्य बाध) । हसतु । हस । हसानि ॥ १८ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन्—विध्यादिष्वर्थेषु वर्तमानस्य लिङ् एकवचनस्य उ सु मु इति त्रय आदेशा भवन्ति । 'लोट् चे'ति निर्देशात् लिङ्-लोटीर्ग्रहणम्, विधिनि-मन्त्रणामन्त्रणामीष्टसप्रश्नप्रार्थना वि यादयो ग्राह्या । लोटो लिङ्श्च एकवचने ततिपो उ, थाससिपो सु, इङ्मिपो मु । 'ततिपोरिदेतौ' इत्यस्य, 'सिप्थासो सिसे' इत्यस्य, 'इङ्मिपोर्मि' इत्यस्य च बाध । करोतु, कुरुताम् इत्यत्र, कुर्यात्, कुर्वीत इत्यत्र च कुणउ इति । डङ्क् करणे । 'कृञ् कुण च' ७।१० इति कुण आदेश, लिङ्लोटोस्त-तिपोरन्यतरस्य उ इत्यादेश । सो कुणउ । मध्यमपुरुषस्य लिङ्लोटोरुभयत्र एकवचने सिप्थासो अन्यतरस्य सु इत्यादेश, कुणादेश पूर्ववत् । तुम कुणसु । त्व कुर्या, कुरुथा । लोटि कुरु, कुरुष्व वा । उत्तमपुरुषैकवचने इङ्मिपोरन्यतरस्य मु इत्यादेश । ह कुणसु । अह करवाणि, करवै । कुर्याम्, कुर्वीय वा । 'विध्याद्यर्थेषु सिप्थासोरश्वा-देशो विधीयते' । 'भिदिच्छिदोरन्यस्य न्द' ७।४२ । इति भिदिच्छिदोरन्यतरस्य

दकारस्य न्द । तुम भिन्द । तुम छिन्द । त्व भिन्वि, भिन्वा वा । त्व छिन्वि, छिन्वा वा । विध्याद्यर्थेषु विहितस्य अकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यपि बोध्यम् । एव लभ्वातो 'खघयधभा ह' इति भकारस्य ह । तुम लह, लहसु वा । लभस्व, लभेथा-इत्यर्थ । 'विध्यादो प्रथमैकत्वे शौरसेन्या दुरिष्यते' । एदु एदु पिअसही । इण्वातो लोटि लिङि च ततिपो 'अडादेशा बहुलम्' ७।८० इति इकारस्य एकार । एतु, इयाद् वा प्रियसखी । एव पअट्टदु अज्जो । प्रवर्तताम्, प्रवर्तत वा आर्य । 'सर्वत्र लवराम्' इति प्रोपसर्गस्य रस्यलोप, 'तस्य ट' इति ट । 'शेषादेश-योद्वित्वमनादौ' इति टकारस्य द्वित्वम्, 'कगचजे०'त्यादिना वकारलोप । पअट्टदु इति ॥ १८ ॥

विध्यादिक के एकवचन मे विशेष है, वह कहते हैं—

उ सु सु इति । विध्यादिक अर्थों में विद्यमान लिङ् लकार के एकवचन को उ, सु, सु ये तीन आदेश होते हैं । 'लोट् च' लोट लकार भी विध्यादिक अर्थों में होता है । इस कथन से लिङ्-लोट् दोनों का ग्रहण होगा । विधि प्रेरणा=आज्ञा देना, 'अहरह सन्ध्यामुपासीत' प्रतिदिन सन्धयोपासन अथवा साय प्रात इष्टदेव की उपासना करे इस विधिवाक्य में क्यों का प्रश्न नहीं होता । निमन्त्रण भोजन के लिये बुलाना, आमन्त्रण-साधारण बुलाना, यदि अत्यावश्यक प्रतिबन्धक कार्य न हो तो अवश्य आना, अभीष्ट-सत्कारपूर्वक कहना, सप्रश्न-पूछना, प्रार्थना-सत्कारपूर्वक किसी कार्य के लिये कहना । ये वि यादिक जानना । कृधातु से लोट् अथवा लिङ् लकार के आत्मनेपद त-प्रत्यय अथवा परस्मैपद में ति-प्रत्यय । उक्त 'उसुसु' इससे उभयत्र लोट्-लिङ् में और आत्मनेपद-परस्मैपद में उ आदेश होगा । 'ततिपो ०' इत्यादिकों का बाधक है । 'कुण कुण च' इससे कुण आदेश । कुणउ । करोतु, कुरुताम्, कुर्यात्, कुर्वीत में कुणउ होगा । मध्यमपुरुष में सु आदेश, साधुत्व पूर्ववत् । तुम कुणसु । कुर्या, कुरुथा, कुरु, कुरुष्व के स्थान पर कुणसु होगा । उत्तमपुरुष के एकवचन मे सु आदेश होगा । ह कुणसु । करवाणि, करव, कुर्याम्, कुर्वीय के स्थान पर कुणसु । विध्यादिक अर्थों में मध्यमपुरुष के एकवचन मे अकारादेश भी विकल्प से होगा । छिद् अथवा भिद् धातु से सिप् या थास् करने पर 'भिदिच्छिदो' से द को 'न्द्' आदेश । सिप्, थास् को अकारादेश । तुम भिन्द, छिन्द । भिन्वि, भिन्वा । छिन्वि, छिन्वा । पक्ष में-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यादि । लभ् धातु के 'खघयध०' इससे भकार को हकारादेश । तुम लह, लहसु । त्व लभस्व अथवा लभेथा इति । विध्यादिक अर्थों में शौरसेनी भाषा के प्रयोग में प्रथमा के एकवचन में दु आदेश । एदु पियसही । इण् धातु । णकार इत् । लोट्-लिङ् में त अथवा तिप् के स्थान में दु आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से अट् । ट् इत् । 'सन्धौ०' इससे अकार इकार मिलकर एकार । एदु । एतु, इयात् प्रियसखी । एवम्-पअट्टदु अज्जो । पअट्टदु का साधुत्व मूल में स्पष्ट है । अज्जो इति । आर्य । 'र्यशय्याभिमन्युषु ज' इससे 'र्य' को जकार । 'शेषादेशयोद्वित्वमनादौ' इससे आदेशज-जकार को द्वित्व, 'अदातो यथादिषु वा' इसमे अथवा पाली-प्राकृत-व्याकरणस्थ 'युक्ते ओत् उत् आदीदूता ह्रस्वश्चे'ति से ह्रस्व । 'अत् ओत् सो' से ओकार । अज्जो ॥ १८ ॥

न्तु ह मो णुषु ॥ १६ ॥

विध्यादिषु बहुवृत्तपञ्चस्य प्रत्ययस्य यथासत्यं न्तु ह मो इत्येत
आदेशा भवन्ति । हसन्तु, हसह, हसमो (७-४ सूत्रस्य बाध, शो०
स्प०) ॥ १९ ॥

न्तु ह मो बहुषु—विध्यादिष्वर्थेषु त्रयाणां प्रथममयमोत्तमाना बहुवच्यषु लिङ्
लोटो सम्बन्धिना मिथमसा ऋध्वमहिवा च यथासत्यं न्तु ह मो इत्यादेशा भवन्ति ।
तूस्सन्तु । तुष् तुष्टौ । 'शषो स' इति स । 'शेषाणामदन्तता' इत्यदन्तता । 'रुषादीना
दीर्घ' इति दीर्घ । लिङो लोटो वा परस्मैपदे फि इत्यस्य उक्तसूत्रेण 'तु' इत्यादेशो
तूस्सन्तु । तुष्येयु, तुष्यन्तु वा । मध्यमपुरुषे बहुवचने ह-इत्यादेशो तुम्हे तूस्सह । यूय
तुष्येत, तुष्यत वा । उत्तमपुरुषे म-आदेशो अम्हे तूसामो । वय तुष्येम, तुष्याम वा ।
आत्मनेपदे-प्रसु अदने, उकार इत्, 'असेर्विस' । ७।२० इति विस् । विसन्तु । प्रसेरन्,
प्रसन्ता वा । तुम्हे विसह । यूय प्रसेध्वम्, प्रसध्व वा । अम्हे विसिमो । 'इच्च बहुषु'
७।२१ इतीकार, पक्षे आकार, विसामो । वय प्रसेमहि असामहे लोटि ॥ १९ ॥

न्तु ह मो० इति । विध्यादिक अथो मे विद्यमान तीनों पुरुषों के अर्थात् प्रथमपुरुष
के बहुवचन को एव मध्यमपुरुष के और उत्तमपुरुष के बहुवचन को लोट्-लिङ् लकार
के परस्मैपदसम्बन्धी क्षि थ मस् को एवम् आत्मनेपदसम्बन्धी झ ध्व महिङ् को क्रम
से न्तु ह म ये आदेश होते हैं । अर्थात् क्षि झ को न्तु । थ ध्व को ह । मस् महिङ् को म
आदेश । तूस्सन्तु, तूस्सह, तूस्सम । मूल में साधुत्व स्पष्ट है । प्रसु वातु, उकार इत् है ।
'असेर्विस' से विस् आदेश । विसन्तु । यूय प्रसेध्वम् लिङ्-प्रसध्वम् लोट् । विसिमो
विसाम । लिङ् मे प्रसेमहि के स्थान में, 'इच्च बहुषु' से इकार । अम्हे विसिमो
इकारादेश में । पक्ष में-विसामो । एवम्-लोट् लकार के बहुवचन में विसिमो,
विसामो । उक्त साधुत्व से दोनों रूप होंगे ॥ १९ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोज्जं ज्जा वा ॥ २० ॥

वर्तमाने भविष्यदनद्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज, ज्जा
इत्येतावादेशौ वा भवत । पक्षे-यथाप्राप्तम् । वर्तमाने तावत्, होज,
होज्जा । हसेज्ज, हसेज्जा । पक्षे होइ, हसइ—इत्यादि (८-१ भू=हो,
पक्षे ७-१ ति=इ, एव हस्धातोरपि ज्ञेयम्) । भविष्यदनद्यतने, होज्ज,
होज्जा । पक्षे होहिइ इत्यादि । विध्यादिष्वेवम्^१ । (भविष्यत्यपि होज्जे
त्यादि पूर्व०, पक्षे ७-१२ सू० स्प०, विध्यादिष्वपि होज्ज, होज्जा । पक्षे-हो
उ, सु, पु इत्या०) ॥ २० ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च^२ ज्ज ज्जा वा—वर्तमान च भविष्यदनद्यतन
चेति द्वन्द्व, वर्तमाने उत्पन्नस्य लट्, भविष्यदनद्यतने चोत्पन्नस्य लुट्, विध्यादिषु

१ पुरुषत्रयेऽपि एकवचनबहुवचनरूपाणि बोध्यानि । का० पा० ।

२ सजीव-यादिसमत पाठ ।

लोट्लिङोश्च सर्वत्र तिबादीनां ज्ञ, ज्ञा वा । पच्चे-एसो मुणइ । ज्ञा अवबोधने, ज्ञा-
धातोर्लटि, तिपि 'ज्ञो जाणमुणौ' इति मुणादेश, 'लादेशे वा' इति अकारस्य एकार ।
मुणेज्ज एव मुणेज्जा । पच्चे-'ततिपोरिदेतौ' इति इकार, मुणादेश । एसो मुणइ । एष
जानाति । एदे मुणेज्ज मुणेज्जा मुणन्ति । एते जानन्ति । तुम मुणेज्ज, मुणेज्जा, मुणसि ।
त्व जानासि । तुह्मे मुणेज्ज, मुणेज्जा, मुणह । यूय जानीथ । आत्मनेपदेषु एवमेव
बोध्यम् । एसो णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा । पच्चे णच्चावेहिइ, एष नर्तयिता । नृती गात्रविच्चेपे,
'ऋतोऽज्' इत्यकार । 'नो ण' इति ण । 'चो वृजिनृत्यो' इति तकारस्य च इत्यादेश ।
'णिच आवे च' इति आवे इत्यादेश, उक्तसूत्रेण ज्ञ अथवा ज्ञा इत्यादेश । पच्चे-
'धातोर्भविष्यति हि' इति हि विकरणम् । णच्चावेहिइ । बहुवचने, एह णच्चावेज्ज, णच्चा
वेज्जा, पच्चे णच्चावेहिन्ति । 'न्तिहेत्थं' इति मिक्कयोरन्यतरस्य न्ति इत्यादेश । एते
नर्तयितार । तुम णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा, णच्चावेहिसि । त्व नर्तयितासि । यूय नर्तयि
यितास्य, नर्तयिताथ्व । ज्ञ ज्ञा-आदेशा सर्वत्र पूर्ववत्, पच्चे-'न्तिहेत्थे'ति इत्यादेश ।
'सन्धावज्जलोप' इतीकारलोप-णच्चावेहित्था । प्राकृते आत्मनेपदे परस्मैपदे च
समानम् । पच्चे-'इण्मिपोमि' इति मि । 'मिना स्स वे'ति स्स-णच्चावेस्स । 'स्स'-
इत्यादेशपच्चे 'धातोर्भविष्यति हि' इति हि । 'उत्तमे स्सा हा' इति स्सा हा
इत्यादेशौ । एव त्रयोऽप्येत आदेशा भवन्ति । कृज् धातो-कुरेज्ज, कुरेज्जा, कुणउ ।
करोतु, कुरुताम् । कुर्यात्, कुर्वीत । एव सर्वत्र बोध्यम् । 'क्रियातिपत्तिकालेऽपि
ज्जजावेति न्तमाणवत् ।' जइ भुज्ज, भुज्जेज्जा वा । न्त थिप्पेज्ज, थिप्पेज्जा वा । यदाऽभो-
क्ष्यत् तदाऽतुप्प्यत् । भुज् धातो भुज्ज आदेश । तस्य 'लादेशे वे'ति एत्वम् भुज्ज ज्ञा वा
एव तृप् धातोरपि थिप्प आदेश । एत्वम् । थिप्पेज्जा । पच्चे जइ भुज्जन्तो ता थिप्पन्तो ।
'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि वा क्वचित् ।' इति भुज्जतो भुज्जमाणो वेत्यपि । 'जहि
ज्जो चैव दृश्येते विध्यादिष्वपि वा क्वचित्' । कुरेज्जहि, कुरेज्जा । करोतु, कुरुता वा ।
कुर्यात्, कुर्वीत वा । कृज् कुण चे'ति कुणादेश, 'ततिपोरिदेतौ' इति एत्वम् । सर्वत्र
पूर्वकारेषु सर्ववचनेषु सर्वपुरुषेषु एतौ एव । पच्चे-कुणउ, कुण-तु एवमादय ।
'पच्चे हिश्च सह स्याता धातूना लुटि कर्मणि' । मए सो सुमरिज्जिहिइ । 'स्मरतेर्भरसुमरौ'
इति सुमर । एव तुम सुमरिज्जिहिसि । 'सिप्थासो सिसे' इति सिप सिरिव । एवम्-
तुए ह सुमरिज्जिहिमि । त्वया अह स्मरिष्ये । एव बहुवचनेषु । सुमरिज्जिहन्ति ।
सुमरिज्जिहिह । सुमरिज्जिहिमो-इत्यादयो बोध्या ॥ २० ॥

वर्तमानेति । प्रथम भविष्यत्-शब्द का और अनद्यतन शब्द का कर्मधारय समास,
तदनन्तर वर्तमान और भविष्यदनद्यतन शब्द का द्वन्द्व करना । इस प्रकार
'अनद्यतनयो' का द्विवचन उपपन्न होता है । तो यह अर्थ होता है-वर्तमान अर्थ में
उत्पन्न लट् के स्थान में और भविष्यदनद्यतन अर्थ में उत्पन्न लुट् के स्थान में एव लोट्
लिङ् में सर्वत्र तिबादिकों को विकल्प से ज्ञ और ज्ञा आदेश होते हैं । पच्च में यथाप्राप्त
जो जहाँ प्राप्त होगा वह होगा । एसो मुणेज्ज, मुणेज्जा, मुणइ । एष जानाति । एव

बहुवचन मे एते जानन्ति । त्व जानासि, यूय जानीथ के स्थान मे भी जानना । साधुत्व मूल मे सबका प्रदर्शित है । आत्मनेपद मे भी इसी प्रकार आदेश और साधुत्व जानना । एसो णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा । पच्च् मे-णच्चावेहिइ होगा । अनद्यतन भविष्यत् काल मे उक्त ज्ज, ज्जा आदेश पच्च् में हि-विकरण है । एष नर्तयिता । वह कल नचावेगा । साधुत्व प्रयोगों का मूल मे स्फुट है । क्रियातिपत्तीति । क्रिया के अतिपत्तिकाल मे अर्थात् यदि यह कार्य हो तो यह भी कार्य (क्रिया) हो जायगा । जैसे यदि भोजन करेगा तो तृप्त हो जायगा । यहाँ भोजन के साथ तृप्ति का हेतुहेतुमद्भाव है । भुज्ज पालनाभ्यवहारयो । भुज्जधातु को भुज्ज आदेश । 'लादेशे वा' ६३४ इससे एकार । भुज्जेज्ज । इस प्रकार से जहाँ ज्जा आदेश, वहाँ भुज्जेज्जा होगा । तृप् प्रीणने । प्रीणन का अर्थ तृप्त होना । 'तृप् थिप्प' ७१८ इससे थिप्प आदेश । अन्य कार्य पूर्ववत् जानना । लस्य क्रियेति । लकार की क्रियातिपत्ति मे अर्थात् पूर्वोक्त लुटादिक के विषय मे ल के स्थान पर न्त माण ये भी आदेश होते है । जैसे-जइ भुज्जन्तो भुज्जमाणो वा, ता तिप्पन्तो तिप्पमाणो वा । साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'अत ओत् सो' ५११ से ओकार । ज्जहि ज्जो इति । विध्यादिक अर्थों में अथात् लोटलिटादिक के विषय में लकार के स्थान मे कही कही ज्जहि, ज्ज आदेश विकल्प से होते है । जैसे कृधातु । 'कृज्ज कुण च' ७१० इससे कुण आदेश । अकार को एकार । कुणेज्जहि । कुणेज्ज । पच्च् मे-कुणउ=करोतु । सभी लोट लिट् इत्यादिक लकारों में सभा वचनों में अर्थात् एकवचन, बहुवचन में और सभी पुरुषों में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष में समानरूप होंगे, क्योंकि लकार को ही ज्जहि ज्ज आदेश हो जाते हैं । पच्च्-हिश्चेति । धातुओं को लुटलकार में कर्म में प्रत्यय करने पर ज्जहि ज्ज के साथ अर्थात् पच्च् में 'हि' भी होता है । मए सो सुमरिज्जहिइ । स्मृधातु 'स्मरतेभरसुमरौ' ७१५ इससे सुमर आदेश । 'ततिपोरिदेतौ' से इकारादेश । यक् इइज्जौ' ६१८ से यक्विकरण को इज्ज आदेश । 'सन्धौ अज्जलोप०' ४१९ से धात्वादेश के अकार का लोप । इज्ज के अकार को 'ए च क्त्वा०' ६३३ से इकारादेश । सुमरिज्जहिइ । मया स स्मरिष्यते । एवम्-मए तुम सुमरि ज्जिहिसि । 'सिपथासो सिसे' ६१२ से सि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । मया त्व स्मरिष्यसे । तुए ह सुमरिज्जहिमि । 'इष्मिपोर्मि' ६३३ से मि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । त्वया अह स्मरिष्ये । बहुवचन में भी साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ २० ॥

मध्ये च ॥ २१ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज ज्जा इत्येतावादेशौ वा भवत । वर्तमाने-होज्जइ, होज्जाइ । पक्षे यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु-होज्जउ, होज्जाउ (विकरणस्थाने अत्रादेशौ बोध्यौ, शे० स्पष्टम्) । भवेदित्यादि ॥ २१ ॥

मध्ये च—तिबादीना धातूना च मध्ये ज्ज ज्जा इति विकरणौ वा स्त । पूर्व सूत्रेण तिबादीना ज्ज ज्जा इति विधीयेते । इह तु विकरणो इति भेद । पच्चे यथा-प्राप्तम् । देज्जइ, देज्जाइ, देज्ज, देज्जा, देइ । ददाति, दत्ते इति । 'एकाचा भिन्मयोर्मध्ये ज्ज लक्ष्यवशाद् भवेत् ।' तत्र प्राय ज्ज एव । ते देज्जन्ति । ददाति, ददते वा । भूधातो

लुटि-होज्जइ, होज्जाइ, होज्ज, होज्जा, होहिइ । भविता इति । लावातोलाटिलिडि । लेज्जउ लेज्जाइ, लेज्ज, लेज्जा, लेउ । लातु लायाद् वा । एवमन्यत्राप्युह्यम् ॥ २२ ॥

मध्ये इति । तिबादिक प्रत्ययो के और धातु के मध्य में ज जा ये विकरण होते हैं । पूर्व सूत्र से तिबादिक प्रत्ययों को ज जा होते हैं, इससे प्रकृति = धातु के और प्रत्यय के मध्य में होते हैं । पञ्च मे-तिबादिक के स्थान में होंगे । दोनों के पञ्च में-देइ । एकाचामिति । बहुवचन में लक्ष्यानुरोध से ज यह ह्रस्व ही विकरणागम होता है । जैसे ददति, ददते के स्थान में देज्जन्ति । भूधातु, लुट् लकार । 'भुगो होहुवौ' इससे भूधातु को हो आदेश । 'मध्ये च' इससे ज, जा विकरण । पञ्च में 'वर्तमान०' ६१० से तिबादिकों को ज जा आदेश । दोनों के पञ्च में हि-विकरणागम । इस प्रकार पूर्वोक्त पाँच रूप होंगे । ला आदाने, दाने च । 'ए च क्त्वा०' ६१४३ से एकार । पूर्वोक्त प्रक्रिया से ज जा विकरण आदेश । 'उ सु सु' ६१२६ से उकारादेश ॥ २१ ॥

नानेकाचः ॥ २२ ॥

वर्तमानभविध्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु चानेकाचो धातो प्रत्यये परे मध्ये ज जा इत्येतावादेशौ न भवत, किन्त्वन्त एव भवत । हसइ (७-१ सूत्रे स्प०) । तुवरइ (८-४ अित्वरा = तुवर, ७-१ त = इ) । अन्ते यथा-हसेज्ज । हसेज्जा । तुवरेज्ज । तुवरेज्जा (७-३४ अ, ए, इ, से, एवमेव भविष्यद्विध्यादिषु ज्ञेयम्) । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्या ॥ २२ ॥

नानेकाच — लटो लुटो लोटो लिटो वा प्रत्ययस्य अनेकस्वरस्य अतोर्मध्ये ज जा इति विकरणौ न स्त । पूर्वसूत्रेण अविशेषात् प्राप्तौ निषेध । घोलेज्ज, घोलेज्जा । पञ्चे—घोलइ, घोलए । घूर्णते इति । 'अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज जा मध्ये तिङा कचित्' । कुणेज्जसु, कुणेज्जासु । कुरु, कुरुष्व, कुर्या कूर्वीथा इति ॥ २२ ॥

नाने० इति । अनेकाच् धातु से मध्य में ज जा विकरण नहीं होते । घूर्ण धातु का 'पूर्णो घोलघुम्मौ' । ६१५ से घोल आदेश । 'ए च क्त्वा०' से एकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में अनेकाच् धातु से भी तिङादिकों के मध्य में कहीं कहीं ज जा होत है । 'कृञ कुण च' इससे कुण आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । कुणेज्जसु, कुणेज्जासु ॥ २२ ॥

ईअ भूते ॥ २३ ॥

भूते काले धातो प्रत्यस्य ईअ इत्ययमादेशो भवति । हुंवीअ । असीअ (८-१ भू = हुव, ति = ईअ, एवमग्रे) । अभवत् । अहसत् ॥ २३ ॥

ईअ भूते—भूते इति सामान्यभूतग्रहणम्, तेन-अद्यतनानद्यतनपरोक्षकालस्य ग्रहणम् । भूते = अतीते काले उत्पन्नानाम् अनेकाचो धातो परेषा तिबादीनाम् 'ईअ' इत्यादेशो भवति । हुवीअ । भूधातो लङि, लुङि, लिटि, तिबाद्यादेशो 'भुवो होहुवौ' इति हुवादेशो, उक्तसूत्रेण तिप् ईअ आदेश । 'क्वचिदपि लोप' ५११३ इत्यल्लोप ।

१ ईअ, ईअ । ईअभूते भूते वर्तमानाद्धातो प्रत्ययस्य इअ आदेश स्यात् । आसीअ, गङ्गीअ, हसीअ, पढीअ । आसीद्, अग्रहीद्, अहसत्, अपठत्-इत्यादय । का० पा० ।

अभूत्, अभवत्, बभूव इत्यर्थः । लहीअ । अलब्ध, अलभत्, लेभे इति । लभ् यातो 'शेषाणामदन्तता' ८।७८ इति अदन्तत्वम् । ईअ आदेशो, 'क्वचिदपि लोप' इत्यल्लोपे, 'खघथधफभां ह' २।२४ इति ह ॥ २३ ॥

ईअ इति । भूत-पद से सामान्य भूतकाल का ग्रहण होगा । अतः अद्यतन, अनद्यतन, परोक्ष इन तीनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—अतीत काल में उत्पन्न, अनेकाच् धातु से पर तिबादिक प्रत्ययों को 'ईअ' यह आदेश होता है । भू धातु से लङ् लुङ् लिट् लकार में तिबादिक आदेश । 'भुवो हो हुवौ' इससे भूधातु को हुव आदेश । 'हुव' यह अनेकाच् है, अतः तिबादिकों को ईअ आदेश होगा । 'क्वचिदपि लोप' इससे हुव के अकार का लोप । हुवीअ । अभवत्, अभूत्, बभूव इन तीनों में हुवीअ यही होगा । एवम्—लहीअ । लभ् धातु से अतीत काल में तिबादिक होने पर 'शेषाणामदन्तता' इससे अदन्त होने पर भकार सस्वर हो जायगा । तब अनेकाच् होने से ई आदेश । 'क्वचिदपि लोप' इससे अकार का लोप । 'खघथधफभां ह' इससे भकार को हकार, लहीअ । अलब्ध, अलभत्, लेभे—इन तीनों में लहीअ यही होगा ॥ २३ ॥

एकाचो हीअ ॥ २४ ॥

भूते काले एकाचो धातो प्रत्ययस्य हीअ इत्ययमादेशो भवति । होहीअ । (स्पष्टम्) अभूत् ॥ २४ ॥

एकाचो हीअ—एकाचो धातो परेषा भूतकालप्रत्ययानां हीअ इत्यादेश स्यात् । होहीअ । अभूत्, अभवत्, बभूव । काहीअ । अकार्षीत्, अकृत । अकरोत्, अकुरुत् । चकार, चक्रे । 'स्यात्तिङ् हीअ एकाचो वर्तमानेऽपि भूतवत्' । वर्तमाने—सोहीअ । शृणोति ॥ २४ ॥

एकाचो—इति । एकाच् धातु से पर भूतकालसम्बन्धी प्रत्यया को 'हीअ' आदेश हो । भूधातु से लङ् लुङ् लिट् इन तीनों लकारों में 'भुवो हो हुवौ' इससे हो आदेश । उक्त सूत्र से हीअ आदेश । होहीअ । तीनों लकारों में सर्वत्र प्रथमपुरुष, मध्यम-पुरुष, उत्तमपुरुष एव तीनों वचनों में यही होगा । कृधातु, 'कृज का भूतभविष्यतोश्च' इससे कृधातु को 'का' आदेश, उक्त सूत्र से तिबादिक को हीअ आदेश होगा । काहीअ । तीनों लङ् लुङ् लिट् में समान रूप होगा । एकाच् धातु से पर तिबादिकों को भूतकाल के सदृश वर्तमान काल में भी 'हीअ' आदेश होगा । सोहीअ । श्रुधातु से वर्तमानकाल में तिबादिकों को हीअ आदेश, रेफलोप, उकार को ओकार । शृणोति, शृण्वन्ति, शृणोषि, शृणुथ—इत्यादिकों में सर्वत्र सोहीअ यही होगा । वर्तमान में 'हीअ' आदेश क्वाचित्क है ॥ २४ ॥

अस्तेरासिः ॥ २५ ॥

अस्तेर्भूते काले एकस्मिन्नर्थे आसि इति निपात्यते^१ । आसि राआ ।

१ तेनास्तेरास्यहंसी ८।३।१६४ अस्तेर्धातोस्तेन भूतार्थेन प्रत्ययेन सङ् आसि, अहेसि इत्यादेशौ भवत । आसि सो, तुमे, अह वा । जे आसि, ये आसन्नित्यथ । अह अहसि । हे० ।

आसि बहू । (राआ ५-३७ सू० स्प०, बहू ४-१९ सू० स्प०, शे० सुगमम्) ।
आसीद्राजा । आसीद्वधू ॥ २५ ॥

आसिरस्ते ^१—अस्-धातोर्भूतेऽर्थे तिङा सह सिद्धस्य रूपस्येत्यर्थः, आसि इत्यादेशो निपात्यते । आसि रामो । एव द्विवचनबहुवचनेष्वपि बोध्यम् ॥ २५ ॥

आसिरिति । अस्-धातु को भूतकाल मे तिङादिक प्रत्ययों के साथ अर्थात् आसीत् इत्यादि सिद्ध रूप को 'आसि' यह आदेश निपात होता है । आसि रामो । आसीत् राम । सभी वचनों, सभी पुरुषों मे 'आसि' यही होगा । वयम् आस्म । आसि अग्हाणो ॥ २५ ॥

णिच एदादेरत आत् ॥ २६ ॥

णिच्प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति धातोरादेरकारस्य च आत्वं भवति । कारेइ, हासेइ, पाढेइ (८-१२ कृञ् = कर, णिच् = ए, ७-१ ति = इ, शे० स्प०, एव हासेइ-प्रभूतयः) । कारयति । हासयति । पाठयति ॥ २६ ॥

णिच एदादेरात्^२—धातो परस्य णिच्प्रत्ययस्य एकारः स्यात्, धातो सम्बन्धी य आदिस्तस्य आकार । कारेइ । कुवन्त प्रयुङ्क्ते । णिचि णिच उक्तसूत्रेण एकार । 'ततिपोरिदेतौ' इति तिप् तप्रत्ययस्य वा इकार । 'कृञ् कुण च' इति कृधातो ऋकारस्य अर । करेइ इति जाते-आदिभूतस्य अकारस्य उक्तसूत्रेण आकार । कारेइ । कारयति, कारयते वेत्यर्थः । एवम्-पठ्धातोर्णिच एकार, आदिभूतस्य अकारस्य आकार, 'ठे ढ' इति ठस्य ढ । पाढेइ । पाठयति, पाठयते वा ॥ २६ ॥

णिच इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को एकार हो और धातु के आदि में विद्यमान स्वर को आकार हो । कृधातु से प्रेरणा अर्थ में णिच् । उक्त सूत्र से णिच् को एकार, 'ततिपो०' इससे तिप् को इकार । 'कृञ् कुण च' इससे ऋकार को अर, उक्त सूत्र से आदिस्थ अकार को आकार । कारेइ । कारयति, कारयते । इसी प्रकार पाढेइ, पठ्धातु, 'ठे ढ' इससे ठ को ढ आदेश । अन्य सब कार्य पूर्ववत् होंगे ॥ २६ ॥

आवे च ॥ २७ ॥

णिच आवे इत्ययमादेशो भवति चकारात् पूर्वोक्तच । करावेइ । हसावेइ । पढावेइ । कारावेइ इत्यादि (णिच आवे कृते, धातोरादेरकार-स्यात्वं वा भवति, उदाहृतपदेषु तादृशकार्यदर्शनात् । शे० स्प०) ॥ २७ ॥

आवे वा^३—धातो परस्य णिच्प्रत्ययस्य आवे इत्यादेशो वा स्यात् । करावेइ । योगविभाग आद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । एवम्-पढावेइ । पठ्ते-कारेइ, पाढेइ ॥ २७ ॥

आवे इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को 'आवे' यह आदेश विकल्प से हो । योगविभाग=पृथक् सूत्र करना आद्यादेश की निवृत्ति के लिये है । करावेइ, पढावेइ । साधुत्व पूर्वोक्तानुसार जानना । पठ् में-कारेइ, पाढेइ । कारयति, पाठयतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

आवि. क्तकर्मभावेषु वा ॥ २८ ॥

णिच् आविरादेशो भवति वा क्तप्रत्यये परतो भावकर्मणोश्च । कराविश्च । हसाविश्च । पढाविश्च (८-१२ कृञ् = कर, णिच् आवि, २-२ तलोप, ५-३० सोर्बिन्दु, कारितम्, -एवमग्रेऽपि) । कारिश्च । हासिश्च । पाढिश्च । पक्षे सस्कृतानुसार कारितमिति सिद्धे, २-२ तलोप, ५-३० बि०, पढितमत्र २-२४ ठ = ढ, शे० पू०) । भावकर्मणोश्च-कराविज्जइ । हसाविज्जइ । पढाविज्जइ (णिच् आवि, ७-१ त = इ कृते, ७-२१ यक स्थाने ज्ज एवमग्रे) । कारिज्जइ । हासिज्जइ । पाढिज्जइ (णिच् = कारि-तिजाते, ७-२१ यक -ज्ज, एवमग्रे) । कारितम् । हासितम् । पाठितम् । कार्यते । हास्यते । पाठ्यते ॥ २८ ॥

आवि क्तभावकर्मसु वा^१—क्तप्रत्यये भावे कर्मणि चार्थे णिच् आविरित्यादेशो वा स्यात् । पक्षे-‘नैदावे’ इति वक्ष्यमाणेन निषेधात् तौ न स्त । हस्-धातोर्णिच्, तस्य आविरित्यादेश । हसाविश्चो, हासिश्चो । हासित । कराविश्चो, कारिश्चो । कारित । एवम्-पढाविश्चो, पाढिश्चो । पाठित । केचित्तु लक्ष्यवशाद् यत्र आविरादेश-स्तत्र धातोरपि आत्वमपीच्छन्ति । तेन हासाविश्चो, काराविश्चो, पाढाविश्चो-इत्यपि भवन्ति । भावे कर्मणि वा चोराविश्चइ । अनेनैव सूत्रेण आविरादेश-‘अडादेशा बहुलम्’ ७।८० इति मध्ये अङ् । ट् इत् । चोराविश्चइ । यत्र ‘मध्ये चे’ति ज्, तत्र चोराविज्जइ । एवम्-चिन्ताविश्चइ, चिन्ताविज्जइ । धृधातो कर्मणि लकारे ‘तत्तिपोरि-देता’वित्तीकार । णिच्, तस्य आवि । तत् ‘अन्ते अर’ इति ऋकारस्य अर् । ‘णिच् एदादेरात्’ इति आदिस्थस्याकारस्य आकार । ‘अडादेशा बहुल’मिति अडागम । ‘यक इश्च-इज्जौ’ इति यक्प्रत्ययस्य इश्च । ‘सन्धौ अज्जलोपविशेषा०’ इतीकारलोप । धाराविश्चइ, धाराविज्जइ । पक्षे-चोरिश्चइ, चोरिज्जइ । चिन्तिश्चइ, चिन्तिज्जइ । धारिश्चइ, धारिज्जइ । स्वप्धातो भावे-सुप्पाविश्चइ, सुप्पाविज्जइ । पक्षे-सुप्तिश्चइ, सुप्तिज्जइ । त्वर त्वरणे । ‘आहुरीत्व णिच् स्थाने स्यादाविर्गुणपत् कचित्’ । इति ओत्वम्, ‘सन्धौ अज्जलोप०’ इत्याकारलोप । तुरोविश्च । पक्षे-तुरिश्च । लक्ष्यानुसारेण ओत्वमवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥

आवि क्त०-इति । क्तप्रत्यय के परे और भाव अथवा कर्म में णिच्प्रत्यय को आवि आदेश हो । हसाविश्चो । हस्धातु से णिच्, क्त-प्रत्यय । उक्त सूत्र से आवि आदेश । ककार इत् । ‘कगच्चज०’ से तकारलोप । ‘अत ओत् सो’ इससे ओकार । पक्ष में-हासिश्चो । वक्ष्यमाण ‘नैदावे’ इससे एकार । आवादेश का निषेध हो जायगा । हासित, पाठित । यहाँ ‘णिच् एदादेरात्’ इससे आकार । केचित्तु-इति । कोई कोई आचार्य लक्ष्यानुसारे से जहाँ आवि आदेश होता है वहाँ भी धातु के आदि

को आकार मानते हैं। अतः हस्धातु के आदिस्थ अकार को आकार हो जायगा। हासाविओ। अन्य कार्य पूर्ववत्। एव-काराविओ, पाठाविओ इत्यादिकों में भा जानना। भावे-इति। अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक से कर्म में उक्त सूत्र से णिच्प्रत्यय को विकल्प से आवि आदेश। 'अडादेश बहुलम्' इससे मध्य में अट् का आगम, टकार इत्। 'ततिपोरिदेतौ' इससे तिप् को अथवा त-प्रत्यय को इकार, चोराविअइ। और जहाँ पर 'मध्ये च' इससे ज-विकरण होगा वहाँ अट् नहीं, किन्तु ज-विकरण विकल्प से होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्। चोराविजइ। एवम्-चिन्ताविअइ, चिन्ताविजइ में भी जानना। यधातु में कर्म में तिप्। णिच्, उसको आवि आदेश। अर, आदिस्थ अकार को आकार। अडागम। यक्प्रत्यय को इय्, सधिकार्य, धारा विजइ। पञ्च में-जहाँ आवि नहीं होगा, वहाँ चोरिअइ 'यक् इयइजौ' ६१८ से इय इज आदेश होंगे। चोरिअइ, चोरिजइ। एव चिन्तिअइ, चिन्तिजइ। धारिअइ, धारिजइ। साधुत्व सर्वत्र पूर्ववत् होगा। स्वधातु से भाव में तिबादिक, 'आवि क्तभावकर्म०' इससे णिच् क स्थान में आवि आदेश। 'शकादीना द्वित्वम्' ७१५ से तकार को द्वित्व। 'यक् इअइजौ' इससे यक् को इअ आदेश। 'सन्धौ अज्जलोप०' इससे इकारलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। सुप्पाविअइ, एव सुप्पाविजइ। पञ्च में जहाँ आवि आदेश नहीं होगा, वहाँ सुप्पिअइ, सुप्पिजइ। साधुत्व पूर्ववत्। आहुरिति। तुर धातु से णिच्। कोई आचार्य णिच् के स्थान में ओकार और आवि दोनों कार्य मानते हैं। 'सन्धौ अज्जलोप०' से आवि के आकार का लोप। तुरोविअ। पञ्च में-तुरिअ। रुषादित्व से दीर्घ तुरिअ। जो वसन्तराजकृत सज्जीविनीटीका में त्वरधातु का 'तुरिअ' माना है, वह भ्रममूलक है। क्योंकि 'त्वरस्तुवर' ७१४ सूत्र में स्पष्ट ही सन्देह किया है, 'कथं तर्हि तुरिअ? तुर त्वरणे इत्यस्य ज्ञेयम्।' इससे स्पष्ट है-यहाँ तुर धातु है। ओत्व आदेश लघ्यानुरोध से जानना। यह ओत्वादेश अत्यन्त काचित्क है ॥ २८ ॥

नैदावे ॥ २९ ॥

क्तभावकर्मसु णिच्प्रत्ययस्य एत् आवे इत्येतावादेशौ न भवत। कारिअं (णिचि = कारि, २-२ तलोप, ५-३० वि०)। कराविअं (७-२८ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। कारिजइ। काराविजइ (७-२७ सूत्रात् चकारानुकर्षणात्, पक्षे तत्पूर्वसूत्रानुसार धातोरादेरकारस्यात्वं भवति, शेषं ७-२८ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ २९ ॥

नैदावे—क्तप्रत्यये भावे कर्मणि चार्थे णिच ए, आवे इत्यादेशौ न स्त। हसाविअइ, हसाविजइ। 'णिच एदादेरात्' ६१२६ इति आदे आत्वम्। हासिअइ, हासिजइ। पूर्ववत् ॥ २९ ॥

नैदावे इति। क्तप्रत्यय के परे एव भाव कर्म में तिबादिकों के विषय में ए और आवे आदेश नहीं होते हैं। हस् धातु से भाव में तिप्, णिच्, 'आवि क्त भाव०' इससे आवि। 'यक् इअइजौ' से इय इज आदेश। 'णिच एदा०' से एकार-आकार प्राप्त था, परन्तु उक्त सूत्र से एकार का निषेध होगा, वैकल्पिक आकार होगा ही। अतः हसाविअइ, हसाविजइ। पक्ष में-हासिअइ, हासिजइ। पूर्व प्रयोग में आत्व करने पर हासाविअइ, हासाविजइ होंगे। साधुत्व प्रथम सूत्र में दिखा आये हैं ॥ २९ ॥

अत आ मिपि वा ॥ ३० ॥

अकारान्ताद्धातोर्मिपि परत आकारादेशो भवति वा । हसामि, हसमि । (स्पष्टे) ॥ ३० ॥

अत आ मिपि वा—आकारान्तस्य धातोरुत्तमपुरुषैकवचने (मिपि) परत आकारादेशो वा स्यात् । जाणामि । पक्षे—जाणोमि । सहामि, सहेमि ॥ ३० ॥

अत इति । अकारान्त धातु को उत्तमपुरुष के एकवचन में अर्थात् मिप् के परे आकारादेश विकल्प से हो । पक्ष में—‘लादेशे वा’ इससे एकार । ज्ञा धातु, ‘ज्ञो जाणमुणौ’ ७।१९ इससे जाण आदेश । उक्त सूत्र से आकार । पक्ष में—इकार । जाणामि धम्म जाणेमि वा ॥ ३० ॥

इच्च बहुषु ॥ ३१ ॥

मिपो बहुषु परतोऽत इकारादेशो भवति चकारादाकारश्च । हसिमो, हसामो । हस्मिमु, हसामु^१ (७-४ मि = मो, मु, शे० स्प०) ॥ ३१ ॥

इच्च बहुषु—बहुवच्येषु उत्तमपुरुषे परे वातोरत आकार इकारश्च वा स्यात् । लहामो, लहिमो । णिग्रच्छामो, णिग्रच्छिमो । सहामो, सहिमो । इत्यादि ॥ ३१ ॥

इच्छेति । उत्तमपुरुषसम्बन्धी बहुवचन के परे धातु के अकार को आकार और इकार हो । लभ् धातु से उत्तम-बहुवचन, महिङ्प्रत्यय । ‘न्तिहेत्थामोमु०’ इससे मो आदेश । ‘शेषाणामदन्तता’ से अदन्तत्व । ‘खघथधफभा ह’ इससे भकार को हकार । उक्त सूत्र से आकार । एव पक्ष में—इकार । लहामो, लहिमो । एव दश धातु से मस्-प्रत्यय । ‘न्तिहेत्था०’ से मो आदेश । ‘दशे पुलअणिअच्छ०’ ७।७५, से णिअच्छ आदेश । उक्त सूत्र से आकार एव इकार । णिअच्छामो, णिअच्छिमो । वसन्तराज ने दश धातु को णिअक्क आदेश मान कर णिअक्कामो, णिअक्किमो—उदाहरण दिये हैं, वे चिन्त्य हैं, क्योंकि ‘दशे पुलअ०’ सूत्र में ‘णिअच्छ’ ही पाठ है और स्वयं भी उसकी व्याख्या करते हुये ‘णिअच्छइ’ उदाहरण दिया है—इति । सह धातु, ‘शेषाणामदन्तता’ । सहामो, सहिमो । साधुत्व पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

क्ते ॥ ३२ ॥

क्प्रत्यये परतोऽत इर्भवति । हसिअ (२-२ तलोप, शे० स्प०, ५-३० वि०) । पठिअ^२ (२-२४ ठ = ढ, शे० पू०) ॥ ३२ ॥

क्ते—‘अत इदित्यनुवर्तते । अकारान्तस्य वातोरिकारादेशो भवति क्प्रत्यये परत । भरिअ । जाणिअ^३ । पठिअ ॥ ३२ ॥

क्ते इति । उक्त सूत्रों से अत और इत् की अनुवृत्ति होती है, तो यह अर्थ होता है, कि अकारान्त धातु को इकार आदेश होता है । भरिअ । स्मृचिन्तायाम् । क्प्रत्यय । ‘स्मरतेर्भरसुमरौ’ से भर आदेश । आदिस्थ भकार है, इससे, अथवा भकारोच्चारण सामर्थ्य से ‘खघथधफभा ह’ इससे हकार नहीं होगा, अन्यथा ‘हर’ आदेश पढ़ते ।

१ हसाम । २ हसित, पठितम् ।

उक्त सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारलोप । 'नपुसके सोर्विन्दु' से अनुस्वार । भरिअ । ज्ञा धातु, 'ज्ञो जाणमुणौ' से जाण आदेश । उक्त सूत्रे से इकार । जाणिअ । पढिअ । पठ धातु । 'शेषाणामदन्तता' से अदन्तत्व, 'ओ ढ' से ढ आदेश । पढिअ ॥३२॥

ए च क्त्वातुमुन्तव्यभविष्यत्सु ॥ ३३ ॥

क्त्वा, तुमुन्, तव्य इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एव भवति चकारादिश्च । हसेऊण । हसिऊण (४-२३ क्त्वा = ऊण, शो० स्प०) । हसेउ । हसिउं (२-२ तुम तलोप, ४-१२ मवि०, शो० पू०) । हसे-अव्वं हसिअव्वं (२-२ तलोप, ३-५० वद्वि०, ५-३० सोर्विन्दु, शो० स्प०) । हसेहिइ, हसिहिइ^१ (७-१२ धातो परो हि-प्रयोग, शो० स्प०) ॥ ३३ ॥

ए च क्त्वा-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु—भविष्यदित्यनेन तत्कालविहितो लुडादिर्गृह्यते । क्त्वा-तुमुन्-तव्य इत्येतेषु भविष्यदये विहितेषु प्रत्ययेषु च परत अकारान्तस्य धातोरेकार स्यात् इकारश्च । हरेऊण हारऊण । हृधातो क्त्वा-प्रत्यय, तस्य 'क्त्वा तूण' इति तूण आदेश, 'कगचजे'ति तलोप । 'अन्ते अर' इति ऋकारस्य अर । हृत्वा । एव तुमुनादिषु । हरेउ, हरिउ । हर्तुम् । हरेअव्व हरिअव्व । हर्तव्यम् । हरेहिइ, हरिहिइ । हरिष्यति, हरिष्यते वा । एवमन्येऽपि बोध्या ॥ ३३ ॥

ए च क्वेति । भविष्यत् इस पद से भविष्यदर्थ मे लुट् लृट् दोनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—क्त्वा तुमुन् तव्य प्रत्ययों के परे और भविष्यत् अर्थ मे विहित आशिष अर्थ मे लिङ् लृट्-लृट्सम्बन्धी प्रत्ययों के परे अकारान्त धातु को एकार और इकार हो । अर्थात् अन्त्य अकार को एकार, इकार होगा । हरेऊण, हरिऊण । हृधातु से क्त्वाप्रत्यय । उसको 'क्व तूण' इससे तूण आदेश । 'कगचज०' इससे तकार लोप । 'अन्ते अर' इससे सस्वर अर आदेश । उक्त सूत्र से एकार होने पर हरेऊण । और इकार होने से हरिऊण । एवम्-तुमुन् के परे हरेउ, हरिउ । 'कगचज०' से तकार लोप । 'मो विन्दु' से अनुस्वार । हरेउ, हरिउ । हर्तुम् । तव्यप्रत्यय के परे हरेअव्व, हरिअव्व । पूर्ववत् अर और एकार । 'कगचजतद०' से तकार का और 'अधो मन याम्' से यकार का लोप । 'शेषादेशयोद्वित्वमनादौ' से वकारद्वित्व, पूर्ववत् अनुस्वार । हरेअव्व, हरिअव्व । हर्तव्यम् । आशिष अर्थ में लिङ्, अनद्यतन भविष्यत् मे लृट् भविष्यत् में लृट्, एतत्सम्बन्धी त अथवा तिप् करने पर, 'ततिपोरिदेतौ' से इकार, पूर्ववत् अर । 'धातोर्भविष्यति हि' से प्रकृति प्रत्यय के मध्य में 'हि' विकरण । उक्त सूत्र से एकार एवम् इकार । हरेहिइ, हरिहिइ । हर्ता, हरिष्यति, हरिष्यते, हियात्, हषीष्ट इत्यादि । इसी प्रकार अन्य धातुओं मे भी जानना ॥ ३३ ॥

लादेशे वा ॥ ३४ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु सप्तम परिच्छेद ॥

लकारादेशे वा परतोऽत एत्व भवति वा । हसेइ, हसइ । पढइ, पठइ (७-१ ति = इ, शे० स्प०) । हसेन्ति, हसन्ति (७-४ झि = न्ति, ४-१७ बि०) । हसेउ, हसउ^१ (७-१८ ति = उ, शे० स्प०) ॥ ३४ ॥

इति श्रीभामहविरचिताया प्राकृतप्रकाशव्याख्याया मनोरमाया

तिङ्विधिर्नाम सप्तम परिच्छेद ॥

लादेशे वा—लकारादेशे परत अकारा तस्य यातोरेकारादेशो वा भवति । हसेइ, हसइ । हस हसने, 'ततिपोरिदेतो' ६।१ इति तिप् इकार । 'शेषाणामदन्तता' इति अद्-तत्वम् । विकल्पेन एकार । हसतीत्यर्थ । एवम् रमेइ, रमइ । रमते । वड्ढेन्ति वड्ढन्ति । वर्धन्ते । खमेन्तो, खमन्तो । क्षममाण । विरमेउ, विरमउ । विरमतु । एव-विरमेसु, विरमसु । त्व विरम । विरमेसु, विरमसु । अह विरमामि इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया चन्द्रिकाव्याख्याया सप्तम परिच्छेद ॥

लादेशे इति । लकार के स्थान मे जायमान प्रत्यय के परे अकारान्त धातु को अर्थात् अन्य अकार को एकारादेश विकल्प से होता है । हस् धातु । 'शेषाणामदन्तता' से अकारान्त । 'ततिपोरिदेतो' से तिप् को इकार । उक्त सूत्र से विकल्प से एकार । हसेइ, पच्च में-हसइ । हसति । इसी प्रकार सब कार्य पूर्ववत् । रमेइ रमइ । रमते इत्यर्थ । रमु क्रीडायाम् । तप्रत्यय को 'ततिपोरिदेतो' से इकार होगा । तात्पर्य यह है कि चाहे आत्मनेपदी चाहे परस्मैपदी हो, इकार, एकार, दोनों परस्मैपद, आत्मने पद में होंगे । क्योंकि प्राकृत मे आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं है इति । वड्ढेन्ति, वड्ढन्ति । वर्धन्ते इत्यर्थ । वृधु वृद्धौ । वृध् धातु से 'वृधेड्ढ' ७।४८ । से धकार को ड्ढ आदेश । 'ऋतोऽत्' से ऋकार को अकार । 'न्तिहेत्था०' से झ को न्ति आदेश । एत्वं उक्त सूत्र से । वड्ढन्ति । एव वड्ढेन्तो । खमेन्तो, खमन्तो । क्षम धातु से शानच्, 'न्तमाणौ शतृशानचौ' ६।१० से न्त आदेश, 'शेषाणामदन्तता' से अकार । उक्त सूत्र से विकल्प से एकार । 'अत ओत्सो' से ओकार । 'ष्कस्क्का ख' से खकार । खमेन्तो, खमन्तो । क्षममाण । विरमेउ, विरमउ । वि पूर्वक रस् धातु, लोट् । 'उ सु मु' ७।१८ से प्रथमपुरुष में उ । मध्यमपुरुष में सु । उत्तमपुरुष मे मु आदेश । 'शेषाणा०' से अदन्तता । उक्त सूत्र से एकार, पच्च मे अकार । सो विरमेउ, विरमउ । स विरमतु । एवम् मध्यमपुरुष मे-विरमेसु, विरमसु । विरम । उत्तमपुरुष मे-मु आदेश-विरमेसु, विरमसु । ह विरमेसु । अह विरमामि । इत्यादिक जानना ॥ ३४ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृताया प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकाया

सरलाहिन्दीव्याख्याया सप्तम परिच्छेद ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः

भुवो हो हुवो ॥ १ ॥

भू सत्तायाम्, एतस्य धातोर्हो, हुव इत्यादेशौ भवत । होइ (७-५ सू० स्प०) । हुवइ (७-१ ति = इ) । होन्ति, हुवन्ति^१ (७-४ झि = न्ति, ४-१७ बि०, शे० स्प०) ॥ १ ॥

भुवो होहुवौ^२—सत्तार्थकस्य भूधातो हो हुव इत्यादेशौ भवत । होइ, हुवइ । 'ततिपोरिदौ' । भवति । होन्ति, हुवन्ति । भवन्ति । साधुत्वं पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः कार्यम् ॥
भुवो—इति । भू सत्तायाम् । सत्तार्थक भूधातु को हो हुव ये आदेश होते हैं । 'ततिपो०' से तिप् को इकार । होइ, हुवइ । साधुत्वं सर्वत्र पूर्ववत् जानना । भवति ॥१॥

क्ते हु^३ ॥ २ ॥

भुव क्तप्रत्यये परतो हु इत्यादशो भवति । हुआ^४ (२-२ तलोप , ५-३० बि०) ॥ २ ॥

क्ते हु^३—क्तप्रत्यय परत भूधातो हु इत्यादेश स्यात् । हुआ । 'कगचजे०'ति तलोप । भूतम् । 'उपसर्गात् परस्यापि भुवो हूरदुरुत्सम' । दुरुत्सम्यो निषेधार्थमिदमिति फलति । अणुहुओ = अनुभूत । अहिहुओ = अभिभूत । परिहुओ = परिभूतम् । अदुरुत्सम इति । कम् ? दुम्भूओ दुर्भूत , उम्भूओ उद्भूत । सभूओ सभूत । 'भूओ इति पिशाचे स्यात् तत्र क्ते हु भुवो नहि' । भूओ = भूत । पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

क्ते हु इति । क्तप्रत्यय के परे भू धातु को 'हु' यह आदेश हो । हो हुव के अपवाद से । 'कगचज' से तकारलोप । हुआ । उपसर्ग से भी पर भूधातु को हु आदेश हो, परतु दुर्-उत्-सम् उपसर्ग से पर होने पर नहीं हो । अणुहुओ, 'नो ण' से णकार । तलोप, ओत्व पूर्ववत् । अनुभूत । अहिहुओ । 'खघथध०' से भकार को हकार । अभिभूत । परिहुओ, परिभूतम् । दुर् उत् सम् का निषेध क्यों ? दुम्भूओ । दुर् भूत । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफ का लोप, 'शेषादेशयो ०' से भकारद्वित्व । 'वर्गेषु युज पूर्व' से भकार को बकार । दुम्भूओ । उद्भूत , 'उपरि लोप ०' से दकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । उम्भूओ । सभूओ । अनुस्वार से पर भकार है, अत 'खघथध०' से हकार नहीं होगा । पिशाच अर्थ में भू को 'क्ते हु' इससे हु आदेश नहीं होगा । अत भूओ यही होगा । भूत = पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रादेर्भयः ॥ ३ ॥

प्रादेरुत्तरस्य भुवो भव इत्ययमादेशो भवति । पभवइ (३-३ रलोप , ७-१ ति = इ) । उम्भवइ (३-१ दलोप०, ३-५० भद्वि०, ३-५१ भ् = व् ,

१ भवति, भवन्ति । २ सजीवनीसमत पाठ । ३ क्ते हु ८।४६४। हुआ, अणुहुओ, पहुओ । अभिति हु ८।४।६१ बिद्वज्जै । हुति-हुतो । हेम० । ४ भूतम्, भूत । ५ सजीवनीसमत पाठ ।

शे० पू०) । सम्भवइ । परिभवइ^१ (४-१७ वर्गान्त०, शे० स्प०) ॥ ३ ॥

प्रादेर्भव — प्रादेरुपसर्गात् परस्य भुव भव इत्यादेश स्यात् । पद्वेइ, पहवइ । प्रभवति । अणुह्वेइ, अणुहवइ । अनुभवति । अनुस्वारात्परत्वात् 'खघयधे०'ति न हकार । सभवेइ, सभवइ । सभवति । 'अप्रादेरपि तथा दृश्यते भवतेर्भव ।' भवेइ, भवइ । भवति । 'भुव प्रादे परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' । पहुव्वेइ, पहुव्वइ । प्रभवति—इति ॥ ३ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्ग से पर भूधातु को भव आदेश हो । पहवेइ, पहवइ । रेफलोप, हकारादेश पूर्ववत् । 'लादेशे वा' से एकार । प्रभवति । अणुह्वेइ, अणुहवइ । अनुभवति । सभवेइ, सभवइ । सभवति । प्रादि उपसर्ग के बिना भी कहीं कहीं भू को भव आदेश होता है । भवेइ, भवइ । भवति । प्रादिक से पर भूधातु को 'हुव्व' भी आदेश होता है । पहुव्वेइ, पहुव्वइ । एकार इकारादिक पूर्ववत् जानना । प्रभवति ॥३॥

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

जित्वरा सम्भ्रमे, अस्य धातोस्तुवर इत्ययमादेशो भवति । तुवरइ^२ (७-१ त = इ, शे० स्प०) ॥ ४ ॥

त्वरस्तुवर — जित्वरा सत्रमे—इत्यस्य तुवर इत्यादेश स्यात् । तुवरेइ, तुवरइ । त्वरते । कथं तर्हि तुरिअ ? तुर त्वरणे इत्यस्य बोध्यम् । तूरिअ इति तु 'रुषादीना वा' इति दीर्घे सेत्स्यति ॥ ४ ॥

त्वर इति । घबडाने जल्दीकरनेके अर्थ में त्वर धातु को तुवर आदेश हो । तुवरेइ । त्वरते । यदि त्वर को तुवर आदेश सर्वत्र होगा तो 'तुरिअ' कैसे होगा ? इसका उत्तर तुर धातु से तत्प्रत्यय । 'शेषाणामदन्तता' से अकारान्त । 'क्ते' ६।२२ से इकार । 'कग चज०' से तलोप । तुरिअ । तूरिअ । तूरिअ—मे 'रुषादीना दीर्घ' से दीर्घ ॥ ४ ॥

क्ते तुरः^३ ॥ ५ ॥

क्तप्रत्यये तुर इत्ययमादेशो भवति । तुरिअ^४ (७-३२ अ = इ, २-२ तलोप, ५-३० बि०) ॥ ५ ॥

घुणो घोलः ॥ ६ ॥

घुण, घूर्ण भ्रमणे, अस्य धातोर्घोल इत्ययमादेशो भवति । घोलइ^५ (७-१ ति = इ) ॥ ६ ॥

घुर्णो घोलघुर्म्मो^६—घुण, घुर्ण भ्रमणे—इत्यस्य घोल, घुम्म इत्यादेशौ भवत । घोल तो, घोलमाणो । घुम्मन्तो घुम्ममाणो । लाट-घोलइ, घोल्लेइ । घुम्मइ, घुम्मेइ । 'तत्तिषो'रिति एत्वे, घोलए, घुम्मए ॥ ६ ॥

घुर्णो—इति । घुर्ण धातु को घोल घुम्म ये आदेश होते हैं । 'घूर्णो' यह दीर्घ पाठ

१. प्र, उद्, सम्, परि, भवति । २ त्वरते । ३ नेद सूत्र सजीव-न्यादिषु । ४ त्वरितम् । ५ घोर्णते—घूर्णते । ६ सजीवनीसमत पाठ ।

‘वोरुपधाया दीर्घ इक’ से दीर्घ, घूर्ण है । घोलन्तो । ‘न्तमाणौ शतृशानचो’ सेन्त माण शतृ-शानच् को होंगे । ‘अत ओत्सो’ से ओकार । घोलन्तो, घोलमाणो । घूर्णमान । घोलइ, घोलए । घुम्मइ, घुम्मेइ-इत्यादि का साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६ ॥

णुदो णोल्लः ॥ ७ ॥

णुद प्रेरणे, अस्य धातोर्णोल्ल इत्ययमादेशो भवति । णोल्लइ । पणोल्लइ^३ (३-३ प्र-इत्यस्य रेफलोप , शे० पू० स्प०) ॥ ७ ॥

नुदो णोल्ल — प्रेरणे इत्यर्थकस्य णुद्धातोर्णोल्ल इत्यादेश । णोल्लइ, णोल्लेइ । पणोल्लिअ^३ ॥ ७ ॥

नुदो-इति । नुद धातु को णोल्ल आदेश हो । णोल्लइ, णोल्लेइ । ‘लादेशे वा’ इससे विकल्प से एकार । नुदति । पणोल्लिअ । ‘क्ते’ से इकार । ‘कगचज०’ से तलोप । ‘नपु सके सोर्बिन्दु’ से अनुस्वार । प्रणोदितम् ॥ ७ ॥

दूडो दूमः^५ ॥ ८ ॥

दूड् परितापे, अस्य धातोर्दूमादेशो भवति । दूमइ^५ (स्पष्टम्) ॥ ८ ॥

पटे. फलः ॥ ९ ॥

पट गतौ, अस्य धातो फल इत्ययमादेशो भवति । फलिअ (७-३२ अ = इ, २-२ तलोप , ५-३० बिं०) हिअअ^६ (१-२८ सू० स्प०) ॥ ९ ॥

पाटे फाल^७ — अट पट गतौ, णिजन्तस्य पट्धातो फाल इत्यादेश स्यात् । फालइ, फालेइ, फालावेइ । फालेन्ति, फालावेन्ति । पाटयन्ति । क्त-प्रत्यये फालाविअ^८ ॥ ९ ॥

पाटेरिति । णिजन्त पटधातु को फाल आदेश हो फालावेइ । बहुवचन में ‘न्तिहेत्था०’ ते न्तिआदेश । अन्य कार्य पूर्ववत् । फालेन्ति, फालावेन्ति । पाटयन्ति । क्तप्रत्यय के परे फालाविअ । पाटितम् इत्यर्थ ॥ ९ ॥

पदे. पालः^९ ॥ १० ॥

पद गतौ, अस्य धातो पाल इत्ययमादेशो भवति । पालेइ^९ (७-३४ अ = ए, ७-१ ति = इ) ॥ १० ॥

वृषकृषमृषहृषामृतोऽरिः ॥ ११ ॥

वृषादीनामृत स्थाने अरि इत्यादेशो भवति । वरिसइ । करिसइ ।

१ नुगे छोण । नुद प्रेरण अस्य धातोर्लोण इत्यादेशो भवति । छोणइ पल्लोणइ । नुदेर्लोणा-लोणाइ पल्लोणाइ । णुदो णोल - णोल्लइ, णोल्लइ । गमादित्वात् द्वित्व-णुदो ल्लोण । लोणइ, पलोणइ का० पा० । २ नुदति-नुदते । ३ प्रणुत्रम्-इति सजीवन्याम् । ४ नेद सूत्र सजीवन्यादिषु । ५ दूषते-दुनोति । ६ पाटित इदम् । ७ सजीवनीसमत पाठ । ८ पाटितम्-इत्यर्थ । ९ नेद सूत्र सजीवन्यादिषु । १० पथते ।

मरिसइ । हरिसइ^१ (२-४२ ष = स, ७-४ ति = इ, एवमुत्तरत्रापि कृष, मृष, हृष) ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतोऽरि^२—वृषादीना वातूना सम्बन्धिन ऋकारस्य अरि स्यात् । ऋकारस्य उपधास्थत्वेन णादित्वम् । णादिग्रहणात् नृत्यतीत्यादौ न भवति । वरिसउ, वरिसेउ । वरिसिऊण, वरिसेऊण । हरिसिऊण, हरिसेऊण । करिसिऊण, करिसेऊण । करिसइ, करिसेइ । कथं तर्हि कर्षतीत्यस्य कट्ठइ इति ? बहुलग्रहणात् पक्षे ट्ठआदेश । नृतधातो - नच्च ॥ ११ ॥

वृषादीति । वृषादिक धातुओं के ऋकार को अरि आदेश हो । जिनके मध्य में ऋकार होगा वे प्रायः वृषादिक है । परन्तु वृषादि का ग्रहण है अतः नृत्यति इत्यादिक में नहीं होगा । वरिसतु । 'शषो स' से सकार । वर्षतु । वरिसिऊण । 'क्त्वा तूण' से तूण आदेश । 'कगचज' से तलोप । 'ए च क्त्वा०' इससे इकार, एकार । वरिसेऊण । वर्षित्वा । इसी प्रकार हरिसिऊण इत्यादिक भी जानना । प्रश्न यह होता है कि—कृष धातु का 'कट्ठइ' कैसे होगा ? बहुलग्रहण से ट्ठ आदेश हो जायगा । 'ऋतोऽत्' से अकार । कट्ठइ । नृत धातु में 'ञो व्रजिनृत्यो' से च आदेश । 'ऋतोऽत्' से अकार । नच्चइ । नृत्यति ॥ ११ ॥

ऋतोऽरः ॥ १२ ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋत स्थाने अर इत्यादेशो भवति । मृ, मरइ । सृ, सरइ । वृ, वरइ^३ (७-१ = इ, शो० स्प०) ॥ १२ ॥

अन्ते अर^४—धातोर्ऋन्ते वर्तमानस्य ऋत अर स्यात् । हरए, हरेइ, हरइ । अग्ने हरामो, हरिमो । वय हराम । एव वरइ वरइ इत्यादयः ॥ १२ ॥

अन्ते इति । धातु क अन्त में विद्यमान ऋकार को अर् हो । हृधातु, 'तत्तिपोरिदेतौ' से एकार । हरए । इकार होने में 'लादेशे वा' इससे एकार । हरेइ, हरइ । उत्तम पुरुष बहुवचन में । 'न्तिहेत्थामोमुमा' इत्यादि से मो आदेश । अग्ने हरामो, हरिमो । 'हृच्च बहुषु' से आत्व, इत्व । वय हराम । इसी प्रकार धृ इत्यादिकों में जानना ॥ १२ ॥

कृजः कुणो वा ॥ १३ ॥

डुकृञ् करणे, अस्य धातो प्रयोगे कुणो वा भवति । कुणइ, करइ^५ (पूर्ववत् स्प०) ॥ १३ ॥

कृञ् कुण च^६—कृधातो कुण इत्यादेश स्यात्, चकारात् अर इत्यपि । कुणइ, कुणोइ, कुणए, पक्षे-करेइ, करइ । करए । करोति, कुरुते ॥ १३ ॥

कृञ् इति । कृधातु को कुण आदेश हो चकार से अर भी हो । कुणेइ । पक्ष में—करेइ । साधुत्व पूर्ववत् ॥ १३ ॥

१ वषति । कषति । मृष्यति । हृष्यति । भौवादिकस्य हृषति । २ सजीवन्यादिसमत पाठः । ३ त्रियते । सरति-समति । वरति । साधुबन्धकयो वृणोति-वृणुते । वृणीते । ४ सजीवन्यादिसमत पाठः । ५ करोति-कुरुते । ६ सजीवन्यादिसमत पाठः ।

जृभो जम्भाअ* ॥ १४ ॥

जभि, जृभी गात्रविनामे, अस्य धातोर्जम्भाअ इत्ययमादेशो भवति ।
जम्भाअइ^१ (स्पष्टम्) ॥ १४ ॥

जृभेर्जम्भा^२—जृभी गात्रविनामे, जृभधातो जम्भा इत्यादेश स्यात् । जम्भाअ,
जम्भाअइ । जम्भते । 'जम्भेर्जम्भेति' नादेश सोपसर्गस्य दृश्यते ।^३ विग्रभइ,
विजृम्भते ॥ १४ ॥

जृभेरिति । गात्रविनाम-शरीर का फैलाना, जृम्भा लेना । जृभ धातु को जम्भा
यह आदेश हो । जभ को जम्भा आदेश । 'अनदन्तानामद् वा' इससे अकारागम ।
जम्भाइ जम्भाअइ । जृम्भते । जृभेरिति । उपसर्ग सहित जृभधातु को जम्भादेश नहीं
होगा । विग्रभइ । 'कगचज०' से जलोप । 'ऋतोऽत्' से अकार । 'मो विन्दु' से म को
विन्दु । विजृम्भते ॥ १४ ॥

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १५ ॥

ग्रह उपादने, अस्य धातोर्गेण्हो भवति । गेण्हइ^३ (स्पष्टम्) ॥ १५ ॥

ग्रहेर्गेण्हः—उपादानाथे ग्रहधातोर्गेण्ह इत्यादेश स्यात् । गेण्हइ । गृह्णाति ।
कर्मणि गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते ॥ १५ ॥

ग्रहेरिति । ग्रह धातु को गेण्ह आदेश हो । गेण्हइ । गृह्णाति । कर्म मे प्रत्यय के
परे गेण्ह आदेश । 'यक् इअइजौ' इससे यक् को इअइज्ज । 'क्वचिदपि लोप' से
अलोप । गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते इत्यर्थ ॥ १५ ॥

घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु ॥ १६ ॥

ग्रहेर्घेत् इत्ययमादेशो भवति क्त्वातुमुन्तव्येषु परत । घेत्तूण
(४-२३ क्त्वा=ऊण, ३-५० तद्धि०) । घेत्तु (३-५० तद्धि०, २-१२
मबि०) । घेत्तव्व* (पूर्ववत्तलोपतद्धि०, ३-२ यलोप, ३-५० वद्धि०,
५-३० बि०) ॥ १६ ॥

घेत्त^४ क्त्वातुमुन्तव्येषु—ग्रहेघत्त इत्यादेश स्यात् क्त्वा तुमुन् त येषु परत ।
घेत्तूण, गृहीत्वा । घेत्तु, ग्रहीतुम् । घेत्तव्व ग्रहीतव्यम् ॥ १ ॥

घेत्तेति । क्त्वातुमुन् तव्य प्रत्यय के परे ग्रह धातु को घेत्त आदेश हो । 'अलोप' से
अकार का लोप । 'कगचज०' से तलोप । घेत्तूण इति । घेत्तव्व । 'अधो मनयाम्' से
यलोप । 'शेषादेशयो०' से वकारद्वित्व, घेत्तव्व ॥ १६ ॥

कृजः का भूतभविष्यतोश्च ॥ १७ ॥

भूतभविष्यतो कालयो कृज का इत्ययमादेशो भवति, चकारात्
क्त्वातुमुन्तव्येषु परत । काहीअ (७-२४ भूते क्तवतो स्थाने अथवा

१, जम्भते-जम्भते । २ सजीवन्यादिसमत पाठ । ३ गृह्णाति—गृह्यते ।
४ गृहीत्वा, ग्रहीतुम्, ग्रहीतव्यम् । ५ सजीवन्यादिसमत पाठ ।

भूतभविष्यदर्थकलस्थाने हीअ इत्यादेश) । काहिइ (७-१२ भवि० धातो पर हिर्भवति, ७-१ ति = इ) । काऊण (४-२३ क्त्वा = ऊण) । काउ (२-२ तलोप , ४-१२ मवि०) । काअव्व^१ (२-२ तलोप -३-२ मलोप , ४ १२ मवि०) ॥ १७ ॥

कृञ का भूतभविष्यतोश्च—भूते भविष्यति च य प्रत्ययस्तस्मिन् परे क्त्वा-तुमुन् तव्येषु परत कृधातो का इत्यादेश स्यात् । काहीअ । अकरोत्, अका र्षीत् चकार । काहिइ । करिष्यति, क्रियात्, कर्ता । काऊण, कृत्वा । काउ, कर्तुम् । काअव्व, कर्तव्यम् ॥ १७ ॥

कृञ इति । भूत अर्थ लङ् लुङ् लिट् मे भविष्यन्-लृट् लुट् मे, आगीर्लिङ् मे और क्त्वा, तुमुन्, तव्य प्रत्यय के परे कृञ् धातु को का आदेश हो । भूत अर्थ मे 'एकाचो हीअ' से हीअ आदेश । काहीअ । 'धातोर्भविष्यति हि' से हिविकरण । काहिइ इति । काऊण, काउ, काअव्व-का साधुत्व पूर्ववत् ॥ १७ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ ॥ १८ ॥

स्मृ चिन्तायाम्, अस्य धातोर्भर-सुमरौ भवत । भरइ, सुमरइ^२ (७-१ ति = इ, शो० स्प०) ॥ १८ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ—स्मृधातोर्भर सुमर इत्यादेशौ भवत । स्मृ चिन्तायाम्-भरइ सुमरइ । स्मरति । भरिस्स भरिहिमि । सुमरिस्स, सुमरिहिमि । स्मरिष्यामि ॥ १८ ॥

स्मरतेरिति । स्मृ धातु को भर, सुमर आदेश होते है । स्मृ धातु चिन्ता के अर्थ मे है । भर आदेश । भरइ । एव-सुमरइ । भविष्यद् मे, उत्तमपुरुष, 'इण्मिपोर्मि' से मि । 'मिना स्स वा' से स्स विकरण । 'ए च क्त्वा०' से इकार । भरिस्स । भरिहिमि । एव-सुमरिस्स ॥ १८ ॥

भिभो भावीहौ ॥ १९ ॥

जिभी भये, अस्य धातोर्भा-वीहौ भवत । भाइ, वीहइ^३ (पू० ति = इ, शो० स्प०) ॥ १९ ॥

भिभो भावीहौ—जिभी भये, भीभातोर्भा वीह इत्यादेशौ स्त । भाइ, वीहइ । प्रयोगानुसारात् कप्रत्यये वीहादेशो वा । वीहिभो, भीभो । भीत ॥ १९ ॥

भिभो-इति । भी धातु को भा, वीह ये दो आदेश होते हैं । भाइ, वीहइ । स्पष्ट है । प्रयोगानुसार कप्रत्यय के परे वीह आदेश विकल्प से होगा । 'क्ते' इससे इकार, वीहिभो । पक्ष में-भीभो ॥ १९ ॥

जिघ्रतेः पापाऔ ॥ २० ॥

१ चकार—अक्षे, कृतम्, कृतवान्, अकार्षीत्—अकृत, करिष्यति—करिष्यते, कृत्वा, कर्तुम्, कर्तव्यमित्यादि । २ स्मरति—स्मृणोति । ३ बिभेति—विभीते । ४ नेद सूत्र सजीवन्यादिषु ।

घ्रा गन्धग्रहणे, अस्य धातो पा, पाअ इत्यादेशौ भवत । पाइ, पाअइ (स्प०) ॥ २० ॥

म्लै वावाऔ ॥ २१ ॥

म्लै हर्षक्षये, अस्य धातोर्वा—वाऔ भवत । वाइ, वाअइ^१ (पू० स्प०) ॥ २१ ॥

म्लो वा वाआ^२—म्लैधातोर्वा वाअ इत्यादेशौ भवत । वाइ, वाअइ । म्लायति । 'अनदन्तानाम् वा' इत्यकरागमेनैव वाअइ इति सिद्धे, वाअ इत्यादेश प्रपञ्चार्थ ॥ २१ ॥

म्लो वा इति । म्लै धातु को वा वाअ, ये दो आदेश होते हैं । वाइ, वाअइ । म्लाय तीत्यर्थ । 'अनदन्तानाम् अद्वा' इससे अकारागम हो जाने से वाअइ इत्यादि हो जायगा, फिर सूत्र में वाअग्रहण प्रपञ्चार्थ है ॥ २१ ॥

तृप्स्थिपः ॥ २२ ॥

तृप् तृप्तौ, अस्य धातोस्थिपो भवति । थिपइ^३ (पू० स्प०) ॥ २२ ॥

तृप्स्थिप्प^४—तृप्धातो थिप्प इत्यादेश स्यात् । तृप् प्रीणने, थिप्पइ । थिप्पन्तो, थिप्पमाणो । तृप्यति । तृप्यन्, तृप्यमाण ॥ २२ ॥

तृप् इति । तृप् धातु को थिप्प आदेश हो । तृप् धातु तृप्त करने के अर्थ में है । थिप्पइ । तृप्यति । शत्रु में 'न्तमाणौ शत्रुशानचो' न्त-माण, शत्रुप्रत्यय को होंगे । थिप्पन्तो, थिप्पमाणो ॥ २२ ॥

ज्ञो जाणमुणौ ॥ २३ ॥

ज्ञा अवबोधने, अस्य धातोर्जाण—मुणौ भवत । जाणइ, मुणइ^५ । (पू० स्प०) ॥ २३ ॥

ज्ञो जाणमुणौ—ज्ञाधातो जाण मुण इत्यादेशौ भवत । ज्ञा अवबोधने । जाणइ, मुणइ । जानाति । जाणह, जाणित्था । मुणह, मुणित्था । 'मज्ञा-दिनेह सूत्रेण ज्ञो ण इत्यपि दृश्यते ।' णाइ, जानाति ॥ २३ ॥

ज्ञो इति । ज्ञा धातु को जाण मुण आदेश हों । ज्ञाधातु जानने के अर्थ में है । जाण एव मुण आदेश होने पर—जाणइ, मुणइ । जानातीत्यर्थ । 'ज्ञज्ञपञ्चा०' ३।४३ से णकारादेश । 'अडादेशा बहुलम्' से आकार अथवा अकारागम, 'सन्धौ अज्जो' से दीर्घ, णाइ ॥ २३ ॥

(घटेर्गटः ।)

घटेर्गट^६—घटधातोर्गट इत्यादेश स्यात् । घट चेष्टायाम् । गडइ । घटते ॥

घटेरिति । घटधातु को गड आदेश हो । गडइ । घटते । स्पष्ट है ॥

१ म्लायति । २ सजीवनीसमत पाठ । ३ तृप्यति-तृप्तेति—तृपति—तृप्यति । ४ सजीवनीसमत पाठ । ५ जानाति । ६ इत आरम्भ 'पिबतेर्गटः' इति यावन् सप्त सूत्राणि न सन्ति भामहवृत्तौ ।

(समो गलः ।)

समो गल —समुपसर्गात् परस्य घटधातो गल इत्यादेश स्यात् । सगलइ । सघटते ॥

समो-इति । सम् उपसर्ग-पूर्वक घटधातु को गल आदेश हो । सगलइ । सघटित होता है ॥

(ससो ल्हसः ।)

ससो ल्हस —सस इत्यस्य ल्हस इत्यादेश स्यात् । ससु अथ पतने । ल्हसइ । ससते ॥

ससो-इति । सस् धातु को ल्हस आदेश हो । सस् धातु नीचे गिरने के अर्थ में है । ल्हसइ । ससते । नीचे गिरता है ॥

(नेः सदः सज्जः ।)

ने सद सज्ज —नेरुपसर्गात्परस्य सद्धातो सज्ज इत्यादेश स्यात् । षट् ल विशरणगत्यवसादनेषु । निसज्जइ । निषीदति ॥

ने सद इति । निर् उपसर्ग से पर सद् धातु को सज्ज आदेश हो । निसज्जइ । बैठता है ॥

(आडो रभेठवः ।)

आडो रभेठव —आड्पूर्वकस्य रभधातो ढव इत्यादेश स्यात् । आडवइ, आडवेइ । आरभते । आडविअ । आरब्धम् । कथं तर्हि 'आडत्' आरब्धमिति ? उच्यते । 'क्तेन दिण्णादय' इति निपातनात् आडत्तादेश ॥

आडो-इति । आड्पूर्वक रभ धातु को ढव आदेश हो । आडवइ । आरभते । क्त-प्रत्यय के परे उक्त सूत्र से ढव आदेश । 'क्ते' सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तलोप । आडविअ । क्तप्रत्यय में 'आडत्' कैसे होता है ? यह प्रश्न है—'क्तेन दिण्णादय' इससे निपात से 'आ रभ्-त' इस समुदित को आडत् आदेश हो जायगा । आडत् । आरब्धमित्यर्थ ॥

(उदि शलेः थल्लो वा ।)

उदि शले थल्लो वा—उद् उपसर्गात् परस्य शलधातो थल्ल इत्यादेश स्यात् । शल आशुगतौ । उत्थल्लइ । पक्षे—उच्छल्लइ । उच्छल्लति ॥

उदीति । उत्-उपसर्गपूर्वक शल धातु को थल्ल आदेश विकल्प से हो । शल धातु जल्द चलने के अर्थ में है । थल्ल आदेश । 'उपरि लोप कगडतद०' से तकारलोप । 'शेषादेशः' से थकारद्वित्व । 'वर्गेषु युज०' से थ को त । उत्थल्लइ, एव-उच्छल्लइ । उच्छल्लतीत्यर्थ ॥

(पिबतेघोटः ।)

पिबतेघोट —पाधातो वा घोट इत्यादेश स्यात् । पा पाने । घोटइ । पक्षे—पिबइ । पिबति ॥

पिबतेरिति । पाधातु को विकल्प से बोट आदेश हो । पाधातु पीने के अर्थ में है ।
घोटइ जल । पानी घुटकता है । पच मे-पिबइ । बलोप होने से-पिबइ । पिबतीत्यर्थ ॥

जल्पेलो मः ॥ २४ ॥

जल्प व्यक्ताया वाचि, अस्य धातोर्लकारस्य मकारो भवति । जम्पइ^१ ॥

जल्पेलो म — जल्पधातोर्था लकारस्तस्य स्वररहितो म स्यात् । सूत्रे 'म' इति
अत्रा उच्चारणार्थ । जल्पव्यक्ताया वाचि । जपइ । जल्पनि । जपिरो । जपिऊण ॥ २४ ॥

जल्पेरिति । जल्पधातु के लकार को स्वररहित मकार हो । 'म' इसमें अकार
उच्चारणार्थ है । स्पष्ट बोलने के अर्थ में जल्प भातु है । लकार को मकार । 'मो बिन्दु'
से अनुस्वार । जपिइ, जल्पति । जपिरो । 'तृण इर शाल' से इर । जपिरो-जल्पिता ।
जल्पी, बकवादी । जपिऊण, जल्पित्वा । 'क्त्वा तूण' से तूण । 'कगचज' से तलोप ।
'शेषाणामदन्तता' से अकार । 'ए च क्त्वा०' से इकार । अन्य कार्य पूर्ववत् ॥ २४ ॥

ष्टाध्यागाना ठअ-झाअ-गाआः ॥ २५ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ, ध्यै चिन्ताया, गै शब्दे-एतेषा ठअ, झाअ, गाअ
इत्येत आदेशा भवन्ति । ठअन्ति, झाअन्ति, गाअन्ति^१ ॥ २५ ॥

ष्टाध्यागाना ठअ झाअ गाआ — ष्टा गतिनिवृत्तौ ध्यै चिन्तायाम्, गै
शब्द, इत्येतेषा त्रयाणा क्रमात् ठअ, झाअ, गाअ इत्यादेशा भवन्ति । ठअइ-
तिष्ठति । झाअइ-ध्यायति । गाअइ गायति । ठाइअ-स्थित्वा । 'असमासे अ
आदेश क्त्वे यस्य प्रवर्तते' । एव-झाइअ, गाइअ इत्यादयः ॥ २५ ॥

स्थाध्येति । स्था ध्या गा इन धातुओं को क्रम से ठअ, झाअ, गाअ ये आदेश होते
हैं । स्था को 'ठाअ' आदेश । 'ठाअइ' इत्यादिक समान है । असमासे इति । समास के
बिना भी क्त्वा को 'अ' आदेश होता है । इससे क्त्वा को 'अ' आदेश । 'ए च क्त्वा०'
से 'ठाअ' आदेश के अकार को इकार । ठाइअ=स्थित्वा । झाइअ=ध्यात्वा । गाइअ=
गात्वा ॥ २५ ॥

ठाझागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु ॥ २६ ॥

ष्टाध्यागाना ठा, झा, गा इत्यादेशा भवन्ति, चकारात् पूर्वोक्ताश्च
वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु परत । ठाइ, ठाइअ । ठाइइ, ठाइहिइ ।
ठाउ, ठाइउ । झाइ, झाअइ । झाहिइ, झाअहिइ । झाउ, झाअउ । गाइ,
गाअइ । गाहिइ, गाअहिइ । गाउ, गाअउ^३ ॥ २६ ॥

ठाझागाश्च भविष्यद्वर्तमानविध्याद्येकवचने—भविष्यद्वर्तमानविध्यादि
सम्बन्धिन्येकवचने परत ष्टा-ध्या-गा इत्येतेषा त्रयाणां क्रमात् ठा, झा, गा इत्येते त्रय
आदेशा भवन्ति । चकारात् पूर्वोक्ता ठाअ-झाअ-गाअ इत्यपि भवन्ति । ठाइइ,
ठाअहिइ । स्थास्यति, स्थेयात्, स्थाता । तिष्ठपि भविष्यत्सु एवम् । एव झाहिइ,

१ जल्पति । २ तिष्ठन्ति । ध्यायन्ति । गायन्ति । इत्यादीनाम् । ३ तिष्ठति—
स्थास्यति—तिष्ठतु—तिष्ठेत्, एव—ध्यै-गै इत्यादीनामपि ।

भाअहिइ । गाहिइ, गाअहिइ । वर्तमाने-ठाइ, ठाअइ । तिष्ठत । भाइ, भाअइ । गाइ, गाअइ । ध्यायति । गायति । विध्यादौ ठाउ, ठाअउ । भाउ, भाअउ । गाउ, गाअउ । तिष्ठतु, तिष्ठेत् । ध्यायतु, ध्यायेत् । गायतु, गायेत् । एकवचने इति किम् ? ठाअन्ति । भाअन्ति । गाअन्ति । इह बहुवचने ठा-भा-गा आदेशा न भवन्ति, किन्तु पूर्वैण ठाअ भाअ गाअ आदेशा भवन्ति । तिष्ठन्ति, ध्यायन्ति, गायन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

ठाअेति । भविष्यत् वर्तमान-विधि अर्थों में एकवचनसम्बन्धी प्रत्यय के परे उक्त धातुओं को क्रम से ठा आदेश होते हैं और चकार से पूर्वोक्त ठाअ आदेश-गाअ ये भी होते हैं । स्था को ठा आदेश । 'धातोर्भविष्यति हि' से हि । 'ततिपोरिदेतौ' से इकार । ठाहिइ । पक्ष मे- 'ठाअ' आदेश । ठाअ । हिन्दू-ठहरेगा । यही तीनों लकारों के एकवचन मे होगा । मध्यमपुरुष में-तू ठहरेगा । उत्तमपुरुष मे-मै ठहरूंगा । यह तीनों भविष्यदर्थों मे, लुट्-आशीलिङ् और लुट् मे एकसा रूप होगा । इसी प्रकार ध्या गा धातु में भी जानना । ज्ञाहिइ, ज्ञाअहिइ । ध्यास्यति, ध्येयात्, ध्याता । सर्वत्र ध्यान करेगा-यही अर्थ होगा । एव गा का भी जानना । वर्तमान अर्थ मे-ठाइ, ठाअइ । सात्त्वत् पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में, 'उत्तुमु विध्या०' इससे उकार । ठा आदेश । पक्ष मे ठाअ आदेश । ठाउ, ठाअउ । तिष्ठतु, तिष्ठेत्, समानरूप । सभावनार्थक लिङ् में भी यही रूप होगा, अर्थ में वैषम्य रहेगा । ठहरे अथवा कदाचित् या सभवत ठहरेगा । सूत्र में एकवचनग्रहण क्यों ? सामान्यत सर्वत्र ठा-ज्ञा-गा आदेश हों ? उत्तर यह है कि बहुवचन में पूर्वोक्त आदेश न हों, एतदर्थ एकवचन का ग्रहण है । ठाअति । ठा आदेश नहीं होगा, किन्तु 'स्थाध्यागा' स प्राप्त 'ठाअ' आदेश होगा । ठाअन्ति । ज्ञाअन्ति । गाअन्ति । पूर्ववत् साधुत्व है ॥ २९ ॥

खादिधाव्यो० खाधौ ॥ २७ ॥

खाद भक्षणो, धावु जवे, एतयोर्धात्वो खा-धा इत्यादेशौ भवतो वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु । खाइ (७-१ ति = इ) । खाहिइ (७-१२ धातो परो हि, शे० पू०) । खाउ । धाइ । धाहिइ । धाउ^१ (७-१८ ति = उ, शे० स्प०) ॥ २७ ॥

खादिधाव्यो खा धा^२—भविष्यति वर्तमाने वि यादौ एकवचने परत खाद-धाव्-धात्वो यथासख्य खा, धा इत्यादेशो भवत । खाहिइ-खादिष्यति । खाइ-खादति । एवम्—धाहिइ-धाविष्यति । धाइ-धावति । तुम खासि । त्व खादसि । तुम धासि । त्व धावसि । विध्यादौ—खाउ, खादतु । धाउ, धावतु । अह खासु । अह धासु । खादानि । धावानि । 'एकत्वेऽपि भवेत् क्वापि भावतेर्धा विभाषया' । धाहिइ, धाविहिइ । धाइ, धावइ । धाउ, धावउ ॥ २७ ॥

१ तिष्ठति—ध्यायन्ति—गायति । खादधावोलुक् ८।४।२२८ इत्यत्र बहुलाधिकारा वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भवति । तेनेह न भवति । खादति, धावन्ति । क्वचित् भवति—धावइ पुरञो इति । हे० । खादति—खादिष्यति—खादतु—खादेत् । एव धावतीत्यादि । २ सजीवनासम्मत पाठ ।

खादिधाव्योरिति । भविष्यद्, वर्तमान, विधि अर्थ में एकवचन के परे खाद्, धातु धातुओं को क्रमसे अर्थात् भक्षणार्थक खाद् धातु को खा, एव गत्यर्थक-शुद्धयर्थक धाव् धातु को धा आदेश हो । खाहिइ । साधुत्व पूर्ववत् जानना । तुम 'खासि' 'सिप्धासो सिसे' इस सूत्र से सि आदेश । पूर्वोक्तसूत्र से खाद् को खा आदेश । खासि । खादसि । एव-धासि । धावसि । विध्यादिक के एकवचन में 'उसुमु विध्या०' इससे प्रथमपुरुष में उ, मध्यमपुरुष में सु, उत्तमपुरुष में सु होंगे । सो खाउ, स खादतु । वह खाय । तुम खासु । त्व खाद । अह खामु । अह खादानि । इसी प्रकार धाव् को धादेश में भी जानना । धाउ, धासु, धामु । एकत्वे इति । कहीं पर एकवचन में धाव् धातु को 'धा' आदेश विकल्प से हो । तो जहाँ धा आदेश होगा वहाँ 'धाहिइ' होगा, परन्तु पक्षमे-'शेषाणा०' से अकारान्तत्व । धावइ, धावउ । 'ए च क्त्वा' से इकार । धाविहिइ ॥ २७ ॥

ग्रसेविसः ॥ २८ ॥

ग्रसु-ग्लसु अदने, अस्य धातोर्विसो भवति । विसइ' (७-१ ति = इ, स्प०) ॥ २८ ॥

ग्रसेविस —ग्रसे विस इत्यादेश स्यात् । ग्रसु अदने । विसइ । ग्रसते । अग्ने विसिस्सामो, विसिहामो वा । वय ग्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

ग्रसेरिति । ग्रसधातु को विस आदेश हो । ग्रस धातु भोजन करने के अर्थ में है । विसइ । ग्रसते । विसिस्सामो । 'न्तिहेत्था०' से मो आदेश । 'उत्तमे स्सा हा' से 'स्सा'- 'हा'-विकरण । 'ए च क्त्वा०' से इकार । विसिस्सामो, विसिहामो । पक्ष मे-विसिहिमो-ग्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

चिजश्चिणः ॥ २९ ॥

चिज् चयने, अस्य धातोश्चिणो भवति । चिणइ' (स्प०) ॥ २९ ॥

चिजश्चिण —चिज इत्यस्य चिण इत्यादेश स्यात् । चिज् चयने । चिणोइ, चिणइ । चिनोति । 'आदिश्यते चिजो वातोश्चैय इत्येष वा क्वाचत्' । उच्चेअइ, उच्चिनोति । पक्षे-उच्चिणइ । उच्चेअउ, उच्चिणोउ, उच्चिणिउ । उच्चेतुम् ॥ २९ ॥

चिज इति । चिज्धातु चयन-इकट्टे करने के अर्थ में है । चिज् को चिण आदेश हो । चिणेइ । 'लादेशे वा' से एकार । पक्ष में-चिणइ, चिनोति । कहीं पर चिज् धातु को 'चैय' यह आदेश विकल्प से होता है । उत् उपसर्ग । उच्चेअइ । पक्ष में-चिण आदेश । उच्चिणइ । उच्चेअउ । चैय आदेश । पक्ष में-चिण आदेश । 'ए च क्त्वा तुमुन्०' इससे एकार, इकार । उच्चिणेउ, उच्चिणिउ । उच्चेतुम् इत्यर्थ ॥ २९ ॥

क्रीजः किणः ॥ ३० ॥

डुक्रीज् द्रव्यविनिमये, अस्य धातो किणो भवति । किणइ' (७-१ ति = इ, स्प०) ॥ ३० ॥

१ ग्रसते-ग्लसते । २ चिनोति-चिनुते । ३ क्रीणाति-क्रीणीते ।

क्रीञ् क्णिण — क्रीञ् क्णिण इत्यादेशः स्यात् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्णिणइ, क्णिणए । क्रीणाति-क्रीणीते । के परत-क्णिण्य-क्रीतम् ॥ ३० ॥

क्रीञ् इति । क्रीञ्धातु को क्णिण आदेशः हो । क्रीधातु-एक वस्तु, द्रव्य अथवा पदार्थ देकर दूसरी वस्तु को लेने के अर्थ में है । 'ततिपोरिदेतौ' से इकार, एकार । क्णिणइ, क्णिणए । क्रीणाति । खरीदता है । तत्प्रत्यय में 'के' से इकार । क्णिणअ, क्रीतम् ॥

वेः क्वे च ॥ ३१ ॥

वेरुत्तरस्य क्रीञ् क्वे आदेशः क्णिणादेशश्च भवति । विक्वेइ, विक्किणइ (पू० स्प०) । विक्रीणीते ॥ ३१ ॥

वे के च^१—विरित्युपसर्गात्परस्य क्रीञ् के इत्यादेशः स्यात् चकारात् क्णिणादेशोऽपि । विक्वेइ, विक्किणइ । विक्रीणीते । सेवादित्वात् ककारस्य द्वित्वम् ॥ ३१ ॥

वेरिति । वि उपसर्ग से पर क्री धातु को 'के' आदेशः हो । चकार से क्णिण आदेशः भी हो । 'सेवादिषु च' से ककारद्वित्व । 'लादेशे वा' से एकार । विक्वेइ । पक्ष मे-विक्किणइ । विक्रीणीते । बेचता है इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उद्ध्म उद्धुमा ॥ ३२ ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयो, अस्य धातोस्तत्पूर्वस्य उद्धुमा भवति । उद्ध्माइ^२ (७-१ ति = इ) ॥ ३२ ॥

उद्ध्मो धुमा^३—उदुपसर्गात्परस्य ध्माधातो उमादेशः स्यात् । ध्मा शब्दाग्नि संयोगयो । उद्ध्माइ, उद्धमति । सदानन्दमते धूमा इति पाठ । ततो धूमाइ—इति ॥

उद्ध्मो इति । उत् उपसर्ग से पर ध्मा धातु को धुमा आदेशः हो । ध्माधातु शब्द और अग्निसंयोग के अर्थ में है । उद्ध्माइ । सदानन्द 'धूमा' आदेश मानते हैं । अतः उनके मत से उद्ध्माइ यह दीर्घ-उकारयुक्त होगा ॥ ३२ ॥

श्रदो धो दहः ॥ ३३ ॥

श्रच्छब्दादुत्तरस्य डुधाञ् धारणपोषणयो, अस्य धातोर्दहादेशो भवति । सदहइ (२-४३ श् = स, ३-३ रलोप, ३-१ तलोप, ३-५० दद्धि०, ७-१ त = इ) । सदहिअं^४ (सदहेति पूर्ववत्, ७-३२ अ = इ, २-२ तलोप, ५-३० सोर्बि०) ॥ ३३ ॥

श्रदो धो दह—श्रद परस्य धा-धातो दह इत्यादेशः स्यात् । सदहइ । श्रद्धाति । सदहिअ । सेवादित्वात् दकारस्य द्वित्वम् । श्रद्धितम् ॥ ३३ ॥

श्रदो—इति । श्रद् से पर 'धा' धातु को दह आदेशः हो । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफ लोप । 'शषो स' से सकार । 'सेवादौ च' से दकारद्वित्व । 'अन्त्यस्य हल' से श्रद् के दकार का लोप । सदहइ । श्रद्धाति । श्रद्धा करता है । सदहिअ में 'क्ते' से इकार । श्रद्धितम् ॥ ३३ ॥

१ सजीवनीसमत पाठ । २ उद्धमति । ३ श्रद्धते । श्रद्धितम् । ४ सजीवनी समत पाठ ।

अवाद् गाहेर्वाहः ॥ ३४ ॥

गाह विलोडने, अस्य धातोर्वादुत्तरस्य वाहादेशो भवति । ओवा हइ^१ (४-२१ अव = ओ, ७-१ ति = इ, शे० स्प०) । पक्षे^२—अववाहइ (प्रायोग्रहणात् २-२ वलोपो न, शे० स्प०) ॥ ३४ ॥

अवाद् गाहेर्वाह —अवोपसर्गात् परस्य गाहे वाहादेशः स्यात् । ओवाहइ, अववाहइ । अवादिति किम् ? गाहइ ॥ ३४ ॥

अवादिति । अव उपसर्गं से पर गाहधातु को वाह आदेश हो । गाह धातु मथने में मझाने अर्थ में है । 'ओदवापयो' से अव को ओकार । पक्ष मे—अववाहइ । अवगा हते । केवल धातु को वाहादेश न हो, किन्तु अवोपसर्ग में ही हो—अत अवग्रहण है । गाहइ, गाहते । यहाँ वाहादेश नहीं होगा ॥ ३४ ॥

कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्तते । कास्त् शब्दकुत्सायाम्, अस्य धातोर्वादुत्तरस्य वासो भवति । ओवासइ, अववासइ^३ (४-२१ अव = ओ, शे० स्प०) ॥ ३५ ॥

कारोर्वास^४—अवोपसर्गात्परस्य काश्त् दीप्तावित्यस्य वास इत्यादेशः स्यात् । ओवासइ अववासइ, ओवासए अववामए । अवकाशते । ओवासिउ, अववासिउ । अवकाश्य । 'वाशब्दस्य उ आदेशः क्त्वास्थितस्य कचिद् भवेत्' । इति उ-आदेशः । अवादिति किम् ? कासइ ॥ ३५ ॥

काशेरिति । काश्-धातु दीप्ति अर्थ में है । अव उपसर्गं से पर काश् धातु को वास आदेश हो । 'ओदवापयो' से ओकारादेश । ओवासइ । पक्ष में—अववासइ । 'तत्तिपो०' से एकार होने से ओवासए, अववासए । अवकाशते इत्यर्थ । क्त्वाप्रत्यय के विषय में 'कगचज०' से तकारलोप । क्त्वाप्रत्ययसम्बन्धी 'वा' को कहीं उ आदेश हो । इससे उ आदेश । उक्त सूत्र से वास आदेश । पूर्ववत् ओकार । ओवासिउ । 'ए च क्त्वाः' से इकार । ओकारादेश के पक्ष में । अववासिउ । अवग्रहण सूत्र मे क्यों ? जिससे केवल को वास आदेश न हो । कासइ, काशते ॥ ३५ ॥

निरो माडो माणः ॥ ३६ ॥

माड् माने, अस्य धातोर्निरुत्तरस्य माणादेशो भवति । णिम्माणइ^५ (३-३ र्लोप, ३-५० मडि०, शे० पू०) ॥ ३६ ॥

निरो माडो माणमवौ^६—निरुपसर्गात् परस्य माड माण-मव इत्यादेशौ स्त । माड्माने । निम्माणोइ, निम्माणइ, निम्माणए । निम्मवए, निम्मवेइ, निम्मवइ । निर्मिमीते । ननु कथं सम्माणोइ (सम्मानयति)^७ मान पूजायामिति धात्वन्तरस्य

१ अवगाहते । २ ओत्वाऽभावपक्षे इत्यर्थ । ३ अवकाशते । ४ सजावनीसमत पाठ । ५ निर्मिमीते । ६ सजीवनीसमत पाठ ।

तत् । 'निर परस्य माडो वा स्याता मणमरौ क्वचित्' । निम्मणिऊण । निम्मारिऊण । 'अडादेशा बहुलम्' इति आत्वम् । सर्वत्र 'ए च क्त्वा' इति इत्वम् एत्व च । निम्मणोऊण निम्मारेऊण । निम्मणिऊण, निम्मारिऊण । निर्माय ॥ ३६ ॥

निर इति । निर उपसर्ग से पर माङ्धातु को 'माण' 'मव' आदेश हों । माङ्धातु मान अर्थ में है । माण आदेश । 'सवत्र लवराम्' से रेफलोप, 'शेषादेशयो०' से मकारद्वित्व । 'लादेशे वा' से एकार । निम्माणेइ, निम्माणइ । 'ततिपो०' से एकार । पक्ष मे-निम्माणए । इसी प्रकार मव आदेश में भी जानना । 'सम्माणेइ' यहाँ सपूर्वक में मान आदेश कैसे ? उत्तर—यहाँ माङ्धातु नहीं है, किन्तु मानधातु है । निर इति । निर से पर माधातु को कही मण, मर आदेश विकल्प से हों । निम्मणिऊण । 'ए च क्त्वा०' से इकार, एकार । निम्मारिऊण में 'अडादेशा बहुलम्' से आकार । एव निम्मारिऊण । निर्माय ॥ ३६ ॥

(पदेर्वलः ।)

पदेर्वल^१—निरुपसर्गात् परस्य पद गतौ, इत्यस्य वलादेश स्यात् । निव्वलइ । निष्पद्यते ॥

पतेरिति । निर उपसर्ग से पर पद धातु को वल आदेश हो । पूर्ववत् रेफलोप, वकारद्वित्व । निव्वलइ । निष्पद्यते ॥

क्षियो झिज्ज^२ ॥ ३७ ॥

क्षि क्षये, अस्य धातोर्झिज्जो भवति । झिज्जइ^३ (स्पष्टम्) ॥ ३७ ॥

क्षियो झिज्ज —क्षि क्षये, इत्यस्य झिज्ज इत्यादेश स्यात् । झिज्जइ । क्षीयते ॥ ३७ ॥

क्षिय इति । क्षि धातु क्षय के अर्थ में है । क्षि धातु को झिज्ज आदेश हो । झिज्जइ, क्षीयते ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्दः ॥ ३८ ॥

भिदिर्^४, छिदिर्^५ एतयोरन्त्यस्य न्दो भवति । भिन्दइ । छिन्दइ^६ (४-१७ वर्गान्त, ७-१ ति = इ) ॥ ३८ ॥

भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्द —भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, अनयोर्धा त्वोर्याऽन्त्यो वर्ण तस्य न्द इत्यादेश स्यात् । भिन्दइ, भिनत्ति । छिन्दइ, छिनत्ति । तुम भि दसु । त्व भिन्वि । छि-दसु, छिन्वि । 'त इति क्वचिदादेशो विकल्पेन भिदि न्छिदो ।' भेत्तूण, छेत्तूण । भित्त्वा, छित्त्वा । अडादेशा बहुल'मिति इकारस्य एकार । पक्षे—भिन्दिऊण, छिदिऊण । 'ए च क्त्वा०' इत्यादिना इत्वम्, एत्व च । भिन्देऊण, छिन्देऊण ॥ ३८ ॥

भिदीति । फाडदेना इस अर्थ में भिद, फाडकर दो टुकड़े कर देना अथवा चीर देना इस अर्थ में छिद् । इन धातुओं के अन्त्य वर्ण को अर्थात् दकार को न्द आदेश

१ इदं सूत्रं भामहवृत्तौ नास्ति । २ क्षिणोति, क्षयति । ३ पूर्वापरशैलीदशनात् (विदारणे) इत्यथनिर्देशो लेखकभ्रमात्प्रतिन स्याद् इति प्रतीयते । ४ अत्रापि (छेदने) इत्युचित । ५ भिनत्ति, भिन्ते । छिनत्ति, छि ते ।

हो । भिन्दइ, भिनत्ति । लोट् मध्यमपुरुष एवमवचन में 'उसुसु विध्या०' से सुआदेश, भिन्दसु, भिन्धि । एव छिद्दसु, छिन्धि । त्त इति । भिद् छिद् धातु को कहीं विकल्प से द को त्त आदेश हो । 'क्त्व तूण' से तूण आदेश । 'कगचज०' से तलाप । 'अडादेश बहुलम्' से एकार । भेत्तूण, छेत्तूण । पञ्च में- 'ए च क्त्वा' स एकार, इकार । भिन्दऊण, भिन्दिऊण । भित्त्वा । एव छिद् धातु में भी रूप होंगे । छित्त्वा ॥ ३८ ॥

कथेढः ॥ ३९ ॥

कथ निष्पाके, अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति । कढइ^१ (पू० स्प०) ॥

कथेढ — कथ धातोरन्त्यस्य ढ स्यात् । कथ निष्पाके । कढइ, कढए । 'खघयथे' त्यस्य बाध । कथयति । 'क्चित् क का प्रत्ययस्येह उच्चाण इत्यपीष्यते' । कडुआण । 'सन्धावज्जलोप०' इति अकारलोप । कथित्वा ॥ ३९ ॥

कथेरिति । कथधातु के जन्त्य वर्ण को ढकार हो । कथ धातु पकाकर अष्टमाश अवशिष्ट रखना = काढा करने के अर्थ में है । कढइ, कढए । कथयति । कथ धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को कहीं 'उआण' आदेश होता है । 'सन्धावज्जलोप०' से अकारलोप । कडुआण । कथित्वा ॥ ३९ ॥

वेष्टेश्च ॥ ४० ॥

वेष्ट वेष्टने, अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति । वेड्डइ^३ (ष्ट् = ढ, आदेशत्वात् ३-५० ढद्वि०, ३-५१ ढ् = ड्, ७-१ ति = इ) । योग विभाग उत्तरार्थ ॥ ४० ॥

वेष्टेश्च—वेष्ट वेष्टने, इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य ढ स्यात् । वेडइ, वेडए । वेष्टते । योगविभाग उत्तरार्थ ॥ ४० ॥

वेष्टेश्चेति । बिस्तरादि के लपेटने के अर्थ में विद्यमान वेष्ट धातु के अन्त्य वर्ण ष्ट को ढ आदेश हो । वेडइ । 'ततिपो' से इकार, एकार । वेडए । वेष्टते । योगविभाग पृथक् पृथक् दो सूत्र पढ़ना, उत्तरार्थ = अग्रिम सूत्र में केवल वेष्ट की ही अनुवृत्ति के लिये है ॥ ४० ॥

उत्समोलः ॥ ४१ ॥

उत्सम्भ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति । उव्वेळइ, सवेळइ^४ (३-१ तलोप, ३-५० वद्वि०, ष्ट = ल, आदेशत्वात् ३-५० लद्वि०, शे० पू०) ॥ ४१ ॥

उत्समोलः — उत्पूर्वस्य सपूर्वस्य च वेष्टेरन्त्यवर्णस्य 'ल्ल' इत्यादेश स्यात् । उव्वेळइ । उद्वेष्टते । सवेळइ । सवेष्टते । 'शेषादेशयो०' इति द्वित्वेन द्विलकारे सिद्धे पुनर्द्विलकारविधान क्वचिदन्त्यस्यादेशो न द्वित्वम् । तेन, वेडइ-इत्यादि सिद्धम् । अत्र सयुक्तस्य ष्ट-इत्यस्य ढकारादेशो न द्वित्वम् ॥ ४१ ॥

१ कथयति । २ कचित् चकारात् ठो भवति, टश्च । वेडइ, वेठइ, वेटइ-इत्युदाहरणानि-इत्यधिक । ३ वेष्टते । ४ उद्वेष्टते, सवेष्टते ।

उत्समोरिति । उत्पूर्वक, सपूर्वक वेष्टधातु के अन्त्य वर्ण 'ष्ट' को द्विलकारात्मक ल्वादेश हो । उव्वेव्वइ । 'उपरि लोप कगडतद०' इससे दलोप । 'शेषादेशयो०' से वकारद्वित्व । उद्वेष्टते । एव सवेव्वइ, सवेष्टते । प्रश्न यह है कि एक लकारात्मक 'ल' आदेश पढ़ना था, 'शेषादेशयो०' से ल को द्वित्व करने से द्विलकारात्मक हो जाता । फिर द्विलकारात्मक 'ल्ल' आदेश ग्रहण व्यर्थ होकर यह सूचित करता है कि—सयुक्त वर्ण के स्थान में विहित अन्त्य वर्ण आदेश को द्वित्व नहीं होता है । अतः वेष्टइ में 'ढ' को द्वित्व न होगा ॥ ४१ ॥

रुदेवः ॥ ४२ ॥

रुदिर् अस्य धातोर्न्यस्य वो भवति । रुवइ^१ (इरित्, द् = व्, ७-१ ति = इ) ॥ ४२ ॥

रुदो व^२—रुदोऽत्यस्य दस्य व स्यात् । रुवइ । केचित्तु—रोवइ, इत्युदाहरन्ति । तन्मते 'अडादेशा बहुल'मिति उकारस्य ओकार । रुइरा । 'तुन् इर शीले' इति इर । 'आदीतौ बहुल'मिति आप्रत्यय । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

रुदो व इति । रुदधातु के अन्त्य दकार को वकार आदेश हो । रुवइ । रोदिति । कोई आचार्य रोवइ प्रयोग करते हैं, उनके मत से 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार होगा । रुइरा । 'तुन् इर शीले' से इर । 'कगचज०' से वलोप । 'सन्धौ अज् लोप०' से अकारलोप । 'आदीतौ बहुलम्' से आकारप्रत्यय । 'क्वचिदपि लोप' से अलोप । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

उदो विजः ॥ ४३ ॥

उत्पूर्वस्य विजेरन्त्यस्य वकारो भवति । उव्विवइ^३ (२-२ तलोप , ३-५० वद्वि०, शो० पू० स्प०) ॥ ४३ ॥

उदो विजे^३—उदुपसर्गात्परस्य विजेरन्त्यवर्णस्य वकार स्यात् । उव्वेवइ, उव्वेवए । 'अडादेशा बहुल'मिति एकार । उद्विजते ॥ ४३ ॥

उद इति । जोविजी भयचलनयो, उत् उपसर्ग से पर भयचलनार्थक विज धातु के अन्त्य वर्ण को वकार हो । इससे व आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से एकार । 'उपरि लोप कगड' से दलोप । 'शेषादेशयोर्द्वित्व०' इससे वकार को द्वित्व । उव्वेवइ । 'तत्तिपो०' से ए । उव्वेवए । उद्विजते ॥ ४३ ॥

वृधेढः ॥ ४४ ॥

वृधु वर्धने, अस्य धातोर्न्यस्य ढो भवति । वड्ढइ^४ (१-२७ ऋ अ, ध् = ढ , तस्य आदेशत्वात् ३-५० द्वि०, शो० पू०) ॥ ४४ ॥

वृधेढर्ढ —वृधेरन्त्यस्य धस्य ङढ स्यात् । ऋतोऽत् । वड्ढइ, वड्ढए । वर्धते ॥ ४४ ॥
वृधेरिति । वृध वृद्धौ, वृधधातु के अन्त्य को 'ड्' होय । 'ऋतोऽत्' से अकार । वड्ढइ । वर्धते ॥ ४४ ॥

१ रोदिति । २ सजीवनीसमत पाठ । ३ उद्विजते । ४ सजीवन्यादिसमत पाठ । ५ वर्द्धते ।

हन्तेर्मः ॥ ४५ ॥

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति । हम्मइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ४५ ॥

हन्तेर्म — हिंसागत्यर्थकस्य हन् धातोरन्त्यवर्णस्य म्म इत्यादेश स्यात् । हम्मइ, हम्मए । हन्यते । कर्तरि तु नायमादेश । तथा चोक्तम्— क्वचित्तु हन्तेर्म इति आदेशो नेष्यते बुधै । हणइ—हन्ति । हन्तव्व-हन्तव्यम् । हतूण-हत्वा । हओ-हत । 'खने कापि म्म इत्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।' खम्मइ । खायते, खन्यते । 'नान्यद्वित्वे' इति इअइज्योरभाव । कापीति वचनादिह न भवति । खणिअइ, खणिज्जइ । हणिअइ, हणिज्जइ ॥ ४५ ॥

हन्तेरिति । हिंसा-गत्यर्थक हन्धातु के अन्त्य वर्ण को 'म्म' यह आदेश हो । हम्मइ । यह 'म्म' आदेश कर्ता अर्थ में नहीं होता है । कहा भी है—'क्वचिदिति' । हन् धातु को म्म आदेश कहीं कहीं नहीं भी होता है । हणइ । 'शेषाणामदन्तता' । 'नो ण' । हणइ । हन्ति । क्वचिद्-ग्रहण से कर्त्रर्थक प्रत्यय के अतिरिक्त भी होता है । जैसे हतव्व, हतूण—इत्यादि । साधुत्व पूर्ववत् । 'खनेरिति' । खन्धातु के अन्त्य को 'म्म' यह आदेश हन्धातु के सदृश होता है । खम्मइ । 'नान्यद्वित्व' से इअ-इज्ज का निषेध ही जायगा । खायते, खन्यते इत्यर्थ । कापि ग्रहण है, इससे कहीं कहीं 'म्म' आदेश नहीं भी होगा । यक्प्रत्यय को 'यक इअइज्जो' से इय । खणिअइ । हणिअइ । 'नो ण' । खन्यते, हन्यते । एव खणिज्जइ, हणिज्जइ में इज्ज आदेश होगा ॥ ४५ ॥

रुषादीना दीर्घता ॥ ४६ ॥

रुषादीना दीर्घता भवति । रूसइ । तूसइ । सूसइ (२-४३ ष = स, एवं सर्वत्र, शे० स्प० पू०) । रुष्यति । तुष्यति । शुष्यति ॥ ४६ ॥

रुषादीना दीर्घ^२—रुष रोषे, रुष-इत्यादीना वातूनाम् उपवाया उकारस्य दीर्घ स्यात् । रूसइ, रूसेइ, रूसए । रुष्यति । सूसइ सूसेइ । शुष्यति । 'रुषादीना'मिति किम्^३ रुवइ । रोदिति ॥ ४६ ॥

रुषेति । रुषादिक धातुओं के उपधाभूत उकार को दीर्घ होता है । इससे दीर्घ । 'ततिपोरिदेतौ', 'शेषाणामदन्तता', 'शपो स', 'लादेशे वा' इससे विकल्प से एकार । रूसेइ, रूसइ । रुष रोषे । रुष्यति । एव शुष शोषणे । सूसेइ, सूसइ । रुषादिकों को दीर्घ हो यह क्यों कहते हैं ? सामान्यतः सभी उपधा के उकार को दीर्घ हो, ऐसा मानने पर रुवइ में भी दीर्घ हो जायगा ॥ ४६ ॥

चो ब्रजनृत्योः ॥ ४७ ॥

ब्रज, नृती, अनयोरन्त्यस्य चो भवति । वच्चइ^४ (३-३ रलोप, शे० पू०) । णच्चइ^३ (१-२७ ऋ = अ, २-४२ न् = ण, शे० स्प०, ति = इ पू०) ॥

चो ब्रजिनृत्यो — ब्रज गतौ, नृता गात्रविक्षेपे, इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य च इत्या-

देश स्यात् । वच्चइ । व्रजति । णच्चइ । नृत्यति । ननु कथं 'णट्ट'मिति ? नट नृत्तावित्यस्य नाट्यमिति, तस्मादिदं स्यात् ॥ ४७ ॥

च्चो-इति । गत्यर्थक व्रजधातु को, पदार्थाभिनयार्थक नृत धातु के अन्त्य वर्ण को 'च्च' यह आदेश हो । वच्चइ । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । व्रजति । उक्त सूत्र से 'च्च' आदेश । 'नो ण' से णकार । णच्चइ । नृत्यति । यदि नृत को सर्वत्र च्च आदेश होता है तो णट्ट यह कैसे होगा ? उत्तर—यहाँ नट नृत्तौ, नृत्यर्थक नट जातु है । 'ऋहलोर्ण्यत्', 'अत उपधाया'—एव यह नाट्यशब्द का है । 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयो' से द्वित्व । 'नो ण सर्वत्र' से णकार । 'अदातो यथादिषु वा' से आकार को अकार । 'मो बिन्तु' से अनुस्वार । णट्ट । नाट्यम् ॥ ४७ ॥

युधिबुध्योऽङ्गः ॥ ४८ ॥

युध सम्प्रहारे, युध अवगमने, अनयोरन्त्यस्य झो भवति । जुज्झइ । जुज्झइ' (ध् = झ्, आदेशत्वात् ३-५० झद्धि०, ३-५१ झ् = ज्, शेषोऽप्य०) ॥

युधिबुधगृधिसिधुना उक्त^२—युध्यादीनामन्त्यस्य उक्त स्यात् । युध सप्रहारे । जुज्झइ, युध्यते । युध अवगमने । बुज्झइ, बुध्यते । गृध अभिकाङ्क्षा याम् । गिज्झइ, गृध्यति । सिधु स धौ । सिज्झइ, सि यति । क्रुध कोपे । कुज्झइ, क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

युधीति । युधादिक धातुओं के अन्त्य वर्ण को ज्झ आदेश हो । युध धातु मारना युद्ध करने के अर्थ में है । ध को ज्झ आदेश । 'आदेर्यो ज' से जकार । जुज्झइ । युध्यते । बुध धातु समझने के अर्थ में है । पूर्ववत्-बुज्झइ । बुध्यते । गृध धातु अत्यन्त आसक्ति चाहने के अर्थ में है । ज्झ आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार । गिज्झइ । गृध्यति । सिध धातु मिलना, या सिद्ध करने के अर्थ में है । सिज्झइ । सिद्धयति । क्रुध धातु क्रोध करने के अर्थ में है । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । कुज्झइ । क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

रुधेर्न्धम्भौ ॥ ४९ ॥

रुधिर् (अस्य^१ धातो) रन्त्यस्य न्ध-म्भौ भवत । रुन्धइ, रुम्भइ' (इरित्, ध् = पर्यायेण न्ध, म्भ, ७-१ ति = इ, ४-१७ वर्गान्त०) ॥ ४९ ॥

रुधेर्न्धम्भौ—रुध्-धातोरन्त्यस्य न्ध-म्भ इत्यादेशौ स्त । रुन्धइ, रुम्भइ । रुणद्धि । 'रुधो ऽन्धम्भौ ऋचिर्नैव ऋचिज्ज्म्भो भावकर्मणो' । 'क्तेन दिष्णादय' इति क्तेन सह रुद्धादेश, रुद्धशब्दाद् वा । रुद्धो, रुद्ध । रुज्झइ, रुध्यते ॥ ४९ ॥

रुधेरिति । रुध धातु के अन्त्य वर्ण को न्ध म्भ आदेश होते हैं । रुन्धइ । और जहाँ म्भ आदेश होगा वहाँ रुम्भइ । रुध धातु आवरण = ढकना, रूँधना, गेसना अर्थ में । रुणद्धि । कहीं कहीं रुध धातु को न्ध म्भ आदेश नहीं होते और कहीं पर भावकर्म में ज्झ आदेश होता है । क्तप्रत्यय के परे 'क्तेन दिष्णादय' से क्तप्रत्यय के सहित

१ युद्धयते, बुद्धयते । २ मनीषी-स्वोपनिमनन पाठ । ३ रुधेधस्तौ—धस्तइ । का० पा० । ४ अय पाठो न लभ्यते । ५ रुणद्धि, रुधे ।

रुद्ध को रुद्ध आदेश । 'अत ओत् सो' से ओ । रुद्धो । रुद्ध । लट् मे ध को उञ्ज आदेश । रुञ्जइ । रुञ्जते ॥ ४९ ॥

मृदो लः ॥ ५० ॥

मृद् क्षालने, अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति । मलइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ५० ॥

मृदो ल — मृद क्षोदे, इत्यस्यान्त्यवर्णस्य ल स्यात् । मलइ, मलेइ । मृदनाति ॥

मृदो-इति । मृद् धातु मसलना, पीसना आदि अर्थ में है । मृद् धातु के अन्त्य वर्ण को ल आदेश हो । मलइ । मृदनाति ॥ ५० ॥

शद्लपत्योर्डः ॥ ५१ ॥

शद्ल शातने, पत्ल पतने, अनयोरन्त्यस्य डो भवति । सडइ,^२ पडइ (शो० स्प०) ॥ ५१ ॥

शदि^३पत्योर्ड — शद्ल शातने, पद्ल गतौ, इत्यनयोरन्त्यस्य ड स्यात् । सडइ, शीयते । पडइ, पतति । वस्तुतः — शद्ल विशरणगत्यवसादनेषु, पद्ल पतने ॥ ५१ ॥

शदीति । शद् और पत् धातु के अन्त्य वर्ण को 'ड' आदेश हो । 'शषो स' से सकार । सडइ, विशीयते । फौलता है या नष्ट हो रहा है । पडइ । पतति । गिर रहा है ॥ ५१ ॥

शकादीना द्वित्वम् ॥ ५२ ॥

शक्ल शक्तौ, इत्येवमादीना द्वित्वं भवति । सक्कइ (७-१ ति = इ, स्पष्टम्) । लग्गइ (७-१ ति = इ, शो० स्प०) । शक्कोति । लगति ॥ ५२ ॥

शकादीना द्वित्वम् — शक्ल शक्तौ-इत्यादीना धातूनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति । सक्कइ, शक्कोति । सक्कइ मए । शक्यते मया । 'नान्यद्वित्वे' इति निषेधात् यक् इय इज्जयोरभाव । लग्गइ । लग सङ्गे । मग्गइ, इदं नोदाहर्तव्यम्, रेफलोपद्वित्वाभ्यामप्यस्य सिद्धे । द्वित्वेनैव यगर्थस्य प्रतीयमानत्वात् यगपि न । सक्कइ ते-शक्यते त्वया ॥ ५२ ॥

शकेति । शकादिक धातुओं के अन्त्य वर्ण को द्वित्व हो । सक्कइ । समर्थ होता है । भाव में भी सक्कइ-यही होगा । क्योंकि 'नान्यद्वित्वे' से इय-इज्ज का निषेध । द्वित्व से ही भावकर्म की प्रतीति हो जायगी, अतः यक् भी नहीं होगा । लग धातु सङ्ग में लगने के अर्थ में है । लग्गइ । मार्ग अन्वेषणे का मग्गइ उदाहरण नहीं देना, क्योंकि 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । 'शेषादेशयो०' से द्वित्व । 'अडादेशा बहुलम्' से ह्रस्व होने से मग्गइ हो जायगा ॥ ५२ ॥

स्फुटिचल्योर्वा ॥ ५३ ॥

स्फुट विकसने, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं भवति । फुट्टइ (३-१ सलोप, टट्ठि०, ७-१ ति = इ), फुडइ (द्वित्वाभावे २-२० ट = ड, शो० पू०) । चल्लइ, चलइ^४ ॥ ५३ ॥

१ मृदनाति । २ शीयते । पतति । ३ सजीवनीस्थ पाठ । ४ स्फोटते, स्फुटति । चलति ।

स्फुटिचलोर्वा^१—स्फुट विकसने, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्व स्यात् ।
फुट्इ, फुड्इ । स्फुटति । चल्लइ, चलड । चलति । फुटो, फुडिओ । स्फुटित । चल्लिओ,
चलिओ । चलित ॥ ५३ ॥

स्फुटीति । स्फुट खिलजाने कं अर्थ में है, चल-काँपने में है । स्फुट और चल के
अन्त्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व हो । ‘उपरि लोप’ से सकारलोप । फुट्इ । फूटता है ।
पञ्च में—‘टो ढ’ । फुड्इ । स्फुटति । फुटो । स्फुटित कं स्थान में ‘त्तेन दिण्णादय’ से
फुट् आदेश । पञ्च में—फुडिओ । स्फुटित । एव चल्लइ, चलड । चलति । चल्लिओ,
चलिओ । चलित ॥ ५३ ॥

प्रादेर्मीलः ॥ ५४ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मिलोऽन्त्यस्य द्वित्वं भवति वा । पमिल्लइ^१ (स्प० पू०),
पमीलइ (३-३ रलोप, ‘ह्रस्व संयोगे’ इति हेमसूत्रात् मी = मि, शे०
पू०) (स्प०) ॥ ५४ ॥

प्रादेर्मील —प्रादेरुपसर्गात्परस्य मील इत्यस्य अन्त्यस्य वा द्वित्व स्यात् । मील
निमेषणे । निमिल्लइ, निमीलइ । निमीलति । वाशब्दस्य व्यवस्थितविभाषितत्वात् यत्र
‘अडादेशा बहुल’मिति ईकारस्य इकार, तत्रैव द्वित्वम् । तेन निमीलइ-इत्यत्र न
द्वित्वम् । एवम्-पमिल्लइ, पमीलइ । प्रमीलति । समिल्लइ, समीलइ । समीलति ।
उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । प्रादेरिति किम् १ मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्ग से पर मील धातु के अन्त्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व
हो । मील धातु आँख की पलक लगाने के अर्थ में है । ‘अडादेशा बहुलम्’ से ईकार
को इकार । उक्त सूत्र से द्वित्व । निमिल्लइ । यहाँ वा-ग्रहण व्यवस्थितार्थक है । अतः
जहाँ ‘अडादेशा बहुलम्’ से इकार होगा वही द्वित्व होगा । अतः पञ्च में—निमीलइ ।
ह्रस्व न होने से द्वित्व भी नहीं होगा । एव पमिल्लइ । ‘सर्वत्र लवराम्’ से रेफलोप ।
पमीलइ । प्रमीलति । उद् मील, ‘उपरि लोप’ से दलोप । ‘शेषादेशयोः’ से द्वित्व ।
अन्य कार्य पूर्ववत् । उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । आदि ग्रहण करने से केवल
धातु में द्वित्व न होगा । मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

भुजादीना क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ॥ ५५ ॥

भुज इत्येवमादीना क्त्वातुमुन्तव्येषु परतोऽन्त्यस्य लोपो भवति ।
भोत्तूण (जलोपे, ३-१ कलोपे, गुणे^३, ३-५० तद्वि०, ४-२३ क्त्व शेषस्य
वस्य स्थाने ऊणादेश) भोत्तु । भोत्तव्वं । विद्, वेत्तूण (दलोपे, ३-१
कलोपे, ३-५० तद्वि०, ४-२३ वा = ऊण, गुण पूर्ववत्) । वेत्तु (पूर्व-

१ सजीवन्यनुगत पाठ । २ प्रमीलति । ३ ‘युवणस्य गुण’ । ८।४।१३७ हेम
सूत्रेण गुण । एवमुत्तरत्र । वस्तुतस्तु—‘रुद् भुज-मुचां तोऽन्त्यस्य’ । ८।४।११२-एषामन्त्यस्य
क्त्वा-तुम्-त-येषु तो भवति । एष प्रकार शोभन प्रतिभाति । ‘क्त्व ऊण’ इति क्त्वा = ऊण,
पुनस्तकारस्य द्वित्वादि सर्वं सुषट्मिति । रोदितुम्-रोदितव्यम् ।

वद् गुणे कृते जलोपे च शेषभूततुमुनस्तकारस्य ३-५० द्वि०, ४ १२ मबि०) । वेत्तव्वं (३-२ यलोप, ३-५० वद्वि०, ४-१२ मबि०) । रुद्, रोत्तूण, रोत्तु, रोत्तव्व (भोत्तु-भोत्तव्ववत्) । (भोत्तसावात्) ॥ ५५ ॥

भुजादीना क्त्वातुमुनत्तव्यषु लाप — भुजसदृशाना वात्तना क्त्वा-तुमुन तव्येषु परत अन्त्यस्य लोप स्यात् । भुज पालनाभ्यवहारयो । 'क्त्वा तूण' इति तूण, उक्तसूत्रेण अन्त्यलोप । सेवादिषु चे'ति तकारस्य द्वित्वम् । 'अडादेशा बहुलम्' इति ओकार । भोत्तूण भुक्त्वा । भोत्तु भोक्तुम् । भोत्तव्व, भोक्तव्यम् । भोत्तूण, मुक्त्वा । तूणादेशे 'कगचजे'ति तलोपे, मोऊण-इत्यपरे । भोत्तु मोम्तुम् । भोत्तव्व भोक्तव्यम् । रोत्तूण, रोऊण इति वा, रुदित्वा । रोत्तु, रोदितुम् । रोत्त व, रोदि तव्यम् । यथालक्ष्यमुत्प्रेक्ष्यम् ॥ ५५ ॥

भुजेति । भुज-सदृश धातुओं के अन्त्य वर्ण का लोप हो क्त्वा-तुमुन-तव्य प्रत्ययों के परे । भुज धातु पालन और भोजन अर्थ में है । 'क्त्वा तूण' से तूण आदेश । उक्त सूत्र से जकारलोप । सेवादिषु च' से तकारद्वित्व 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । भोत्तूण-भुक्त्वा । इसी प्रकार भोत्तु, भोत्तव्व में भी जानना । यहाँ 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयो०' से द्वित्व विशेष है । भोत्तूण । मुक्त्वा । तूणादेश में 'कगचज०' से तलोप करने पर मोऊण-कोई आचार्य मानते हैं । एव रोत्तूण, रोऊण=रुदित्वा । रोत्तु=रुदितुम् । रोत्त व=रोदितव्यम् । लक्ष्यानुकूल व्यवस्था कर लेनी चाहिये । उभय प्रकार के रूप सिद्ध हैं ॥ ५५ ॥

श्रुहुजिल्लधुवा णोऽन्ते ह्रस्वः^१ ॥ ५६ ॥

श्रु श्रवणे, हु दानादाने,^२ जि जये, लूञ् छेदने^३ धूञ् कम्पने, इत्येतेषा मन्ते ण प्रयोक्तव्य, दीर्घस्य ह्रस्वो भवति । सुणइ (२-४३ श् = स, ३-३ रलोप, ७-१ ति = इ, शे० स्प०) । हुणइ । जिणइ । लुणइ । धुणइ^४ । (स्पष्टा पू०) ॥ ५६ ॥

श्रुहुजिल्लधूना^{*} णोऽन्ते ह्रस्वश्च—श्रु इत्येवमादीना पञ्चाना वात्तनाम् अन्ते अग्रे णकार प्रयोक्तव्य, एषु यो दीर्घ तस्य ह्रस्वश्च स्यात् । श्रु श्रवणे । सुणइ शृणोति । हु दानादानयो । हुणइ जुहोति । जि जये । जणइ, जअइ । जयति । लूञ् छेदने । लुणइ, लुणेइ । अत्र ऊकारस्य ह्रस्व । पूर्वेषु दीर्घाभावान् न ह्रस्व । लूणाति । धूञ् कम्पने । धुणइ, धुणेइ । धूनाति । 'श्रवादीना यो णकारोऽन्ते स कचिद वा विधीयते' । सुणिऊण, सोऊण । श्रुत्वा । हुणइ, जुहोति । हुणन्तो, जुहन् । जिणि-

१ श्रुहुजिमुधुवां णो ह्रस्वश्च । का० पा० । २ हु दानादानयो । का० पा०
३ मुह् शदे इत्यधिक सुणइ भवते । का० पा० । ४ शृणोति । जुहोति । जयति ।
जुनाति-जुनीते । धुनोति-धवते । इत्यादयः । ५ सजीवयात्सिमन पाठ ।

ऊण, जेऊण । जित्वा । लुणिञ्चव्, लवितव्यम् । 'श्वादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते कचन दृश्यते' । णुणइ स्तौति । थुणिऊण, स्तुत्वा ॥ ५६ ॥

श्रुहु-इति । श्रु-हु-जि-लू-धू इन पाँच धातुओं के अन्य वर्ण के आगे णकार का प्रयोग हो और दीर्घ धातु को अर्थात् लू धू धातुओं को ह्रस्व हो । श्रु धातु सुनने के अर्थ में है । सुणइ । शृणोति । सुनता है । हु धातु देने और लेने के अर्थ में है । हुणइ । जुहोति । जि-जीतने के अर्थ में । जिणइ । पक्ष में-जअइ । 'एवमन्येऽपि' से जि को जअ आदेश । जयति । लू धातु छेदन-अन्नादि-पौधों के काटने में है । धातु के अन्त 'ण', पूर्व को ह्रस्व । 'लादेशे वा' से एकार । लुणेइ, लुणइ । लुनाति । इसी प्रकार धुणेइ, धुणइ । धूनाति । 'श्रवादीनामिति' । श्रु इत्यादिक उक्त पाँच धातुओं से विहित जो णकारागम है वह कही विकल्प से होता है । श्रुधातु से क्त्वाप्रत्यय । 'क्त्वा त्ण' से तण । उक्त वार्तिक से विकल्प से ण । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । 'ए च क्त्वा०' से इकार । सुणिऊण । पक्ष में-अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । सोऊण । इसी प्रकार जिणिऊण, जेऊण-भी होंगे । लुणिअ व मे ल धातु, तव्य प्रत्यय । उक्त सूत्र से णकारागम, पूव को ह्रस्व । 'ए च क्त्वा०' से इकार । 'कगचज०' से तलोप । 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयो०' से वकार-द्वित्व । 'मो विन्दु' से त्रिदु । लुणिअव्व । श्रवादिभ्य इति । श्रु-इत्यादिक धातुओं से अतिरिक्त भी कहीं धातु के अन्त में ण होता है । स्तु धातु । णकारागम । 'स्तस्य थ' से थकार । थुणइ, थुणिऊण । पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

भावकर्मणोर्व्वश्च ॥ ५७ ॥

एषा भावकर्मणोरन्त्ये व्व-शब्द प्रयोक्तव्य, चकारात् णश्च । सुव्वइ (२-४३ श = स, ३-३ रलोप, व्वप्रयोगे, सयोगे ८ । ८ । २२७ हेम० ह्रस्व०, ७-१ ति = इ) । सुणिज्जइ (८-५६ णत्वे ह्रस्वे च कृते, ७-३३ अ = इ, इति सुण-इ = सुणि जाते, ७-२१ धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज, ७-१ त = इ) । हुव्वइ, हुणिज्जइ । जिव्वइ, जिणिज्जइ । लुव्वइ, लुणिज्जइ । धुव्वइ, धुणिज्जइ (पूर्ववत् सर्वेषां सिद्धिर्ज्ञेया) ॥ ५७ ॥

भावकर्मणोर्व्वश्च—भावे कर्मणि चार्थे श्रवादीना धातूनामन्ते कृतद्वित्वो 'व्व' इति भवति । चकारात् पूर्वमूत्रोक्तो णकारश्च । सुव्वइ । पक्षे-सुणिअइ सुणिज्जइ । श्रूयते । हुव्वइ हुणिअइ, हुणिज्जइ । हूयते । जिव्वइ जिणिअइ, जिणिज्जइ । जीयते । लुव्वइ, लुणिअइ लुणिज्जइ । लूयते । धुव्वइ धुणिअइ, धुणिज्जइ । धूयते ॥ ५७ ॥

भावेति । भाव और कर्म में श्रु इत्यादिक धातुओं के अन्त में द्वित्व-चकार का अर्थात् 'व्व' इसका आगम हो । सु व्वइ । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । 'तत्तिपो०' से इकार । सु व्वइ । पक्ष में-यक इअइज्जौ' से इअइज्ज । 'क्वचिदपि लोप' से णकारा का लोप । रेफलोप । शकार को सकार । त को इकार । पूर्वोक्त के सदृश होंगे । सुणिअइ, सुणिज्जइ । श्रूयते । इसी प्रकार सर्वत्र जानना । लू और धू धातु में ह्रस्व

भी होगा । लुब्बइ, लुणिअइ, लुणिज्जइ । लयते । धुब्बइ, धुणिअइ, धुणिज्जइ । धूयते ॥ ५७ ॥

गमादीना द्वित्वं वा ॥ ५८ ॥

गमादीना धातूना द्वित्वं वा भवति । गम्मइ (स्पष्ट), गमिज्जइ (७-३३ भविष्यति गमोऽकारस्येत्वं, ७-२१ मध्ये ज्ञ, ७-१ त = इ, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्) । रम्मइ, रमिज्जइ । हस्सइ, हसिज्जइ । गम्यते । रम्यते । हस्यते ॥ ५८ ॥

गमादीना द्वित्वं वा—गम्लु गतौ, भावकर्मणोर्विषये गमादीना धातूनाम् अन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् । कर्मणि लकार -गम्मइ । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति निषेधात् यक इअइजौ न स्त । पक्षे-गमिअइ, गमिज्जइ । गम्यते । एवम्-लब्भइ, लभिअइ, लभिज्जइ । लभ्यते । रम्मइ, रमिअइ, रमिज्जइ । रम्यते । भण्णइ भणिअइ, भणिज्जइ । भण्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥ ५८ ॥

गमादीनामिति । भाग और कम में गमादिक धातुओं के अन्त्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व हो । गम्मइ । ‘ना त्यद्वित्वे’ से निषेध होने से इअ इज्ज नहीं होंगे । द्वित्व से ही भावकर्म की प्रतीति हो जायगी, अतः तदर्थबोधक यक भी नहीं होगा । पक्ष म-गमिअइ, गमिज्जइ । गम्यते । इसीतरह लब्भइ । भकारद्वित्व के बाद ‘वर्गेषु युज पूर्व’ से बकार । लब्भइ । पक्ष मे-लभिअइ, लभिज्जइ । लभ्यते । एवम्-भण्णइ, भणिअइ, भणिज्जइ । भण्यते ॥ ५८ ॥

लिहेलिज्जः^१ ॥ ५९ ॥

लिह आस्वादने, अस्य धातोर्लिज्जो भवति भावकर्मणो । लिज्जइ^२ (स्प० ७-१ त = इ) ॥ ५९ ॥

दुहिलिहिवहा दुज्झ लिज्झ बुज्झा^३—एषां धातूना भावकर्मणोर्विषये यथा क्रम दुज्झ-लिज्झ-बुज्झा इत्येते आदेशा भवन्ति । दुह प्रपूरणे, लिह आस्वादने, वह प्रापणे । दुज्झइ । दुह्यते । लिज्झइ । लिह्यते । बुज्झइ । उह्यते । केचित्तु वेत्यनुवत यन्ति । तन्मते, दुहिअइ, दुहिज्जइ । लिहिअइ, लिहिज्जइ । वहिअइ, वहिज्जइ । इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ५९ ॥

दुहीति । दुहादिक तीन धातुओं को भाव कर्म में दुज्झादिक क्रम से होते हैं । अर्थात्, दुह को दुज्झ, लिह को लिज्झ, वह को बुज्झ होते हैं । दुज्झइ । दुह दोहने का अर्थ में है । लिह आस्वाद लेने में अर्थात् चाटने के अर्थ में है । वह प्राप्त कराने में अर्थात् बोझ इत्यादि को यथास्थान पहुँचाने के अर्थ में है । दुज्झादिक आदेश हाने पर दुज्झइ, लिज्झइ, बुज्झइ । साधुत्व सुगम है । कोई आचार्य ‘वा’ इसकी अनुवृत्ति करते हैं, उनके मत से दुज्झादिक आदेश विकल्पसे होंगे । पक्ष मे ‘यक इअइजौ’ से इअ-इज्ज आदेश होंगे । तब दुहिअइ, दुहिज्जइ । दुह्यते । एव लिहिअइ, लिहिज्जइ । लिह्यते । वहिअइ, वहिज्जइ । उह्यते । ये भी होंगे ॥ ५९ ॥

१ लिहेज्ज-लिज्जइ । का० पा० ।

२ लिह्यते ।

३ सजाव यादिसमत पाठ ।

ह्रकोर्हीरकीरौ ॥ ६० ॥

ह्रञ् हरणे, डुकृञ् करणे, अनयोर्हीरकीरौ भवत भावकर्मणोरर्थयो ।
हीरइ । कीरइ^१ (स्प० पू०) ॥ ६० ॥

ह्रञ्कृञोर्हीरकीरौ^२—एतयोर्भावकर्मणोर्विषये यथाक्रम हीरकीरौ स्त । हीरइ ।
ह्रियते । कीरइ । क्रियते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति योगविभागाद् यकोऽभाव ॥ ६० ॥

ह्रञ् इति । ह्र-कृ को भावकर्म मे हीर-कीर आदेश हों । अर्थात् ‘ह्र’ को हीर एव
‘कृ’ को कीर । हीरइ । ह्रियते । कीरइ । क्रियते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इस सूत्र मे ‘न’ को पृथक्
करके ‘न’ यह सूत्र मानना । इसका यह अर्थ होगा कि कहीं अन्यत्र भी आदेश होने
पर इअ-इज नहीं होते है, अत यहाँ इअ इज नहा होंगे ॥ ६० ॥

(ज्ञो जाणमुणौ ।)

ज्ञो जाणमुणौ^३—ज्ञा-धातोर्भावे कर्मणि च जाण मुण इत्यादेशौ वा स्त ।
‘लादेशे वा’ इत्येतम् । जाणेइ, मुणेइ । ज्ञायते । ‘नान्त्यद्वित्वे’—इह योगविभागादत्र
इअइजयोरभाव । एत्वपक्षे तु द्वावपि भवत । जाणिअइ, जाणिजइ । मुणिअइ,
मुणिजइ । आदेशपक्षे—‘अज्ञपञ्चाशदि’ति णकार । णाइअइ, णाइजइ । ज्ञायते ।
केचित्तु—‘ज्ञो जाणमुणौ’ इत्यस्य स्थाने ‘ज्ञो णज्जणव्वौ’—एव सूत्र पठन्ति । तन्मते णज्जइ,
णव्वइ—इति । ज्ञायते ॥

ज्ञो—इति । ज्ञा धातु जानने के अर्थ मे हे । ज्ञा धातु को भाववाच्य या कर्मवाच्य
रहते जाण और मुण आदेश विकल्प से होते है । ‘लादेशे वा’ से एकार होगा । जाणेइ
मुणेइ । ज्ञायते । एकारादेश होने पर इअ इज नहीं होंगे । क्योंकि पूर्व प्रक्रियानुसार
‘नान्त्यद्वित्वे’ से न का योगविभाग करके इअ इज का निषेध हो जायगा । ‘लादेशे
वा’ इस विकल्प के पक्ष में इअ इज होंगे । जाणिअइ जाणिजइ । मुणिअइ, मुणिजइ ।
सूत्र के आदेशाभाव में ‘अज्ञ०’ इससे णकार होगा । इअ, इज पूर्ववत् । णाइअइ,
णाइजइ । ज्ञायते । कोई आचार्य सूत्र मे जाण मुण के स्थान पर णज्ज णव्व आदेश
मानते हैं, उनके मत में णज्जइ, णव्वइ ये रूप होंगे । ज्ञायते ॥

ग्रहेर्दीर्घो वा^४ ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्धातोर्दीर्घो वा भवति भावकर्मणोरर्थयो । गाहिज्जइ, गहिज्जइ^५
(३-४ रत्नोप , विकल्पेन दीर्घे कृते, अग्रे गमिज्जइवत्) ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्घेष्प^६—ग्रह्-धातोर्भावे कर्मणि च वा घेष्पादेश स्यात् । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति

१ ह्रियते-क्रियते । केचित् ज्ञो णज्जणवौ वा । ज्ञा इत्यस्य धातो णज्ज, णव इत्यादेशौ
भवत भावकर्मणो । णज्जइ । णवइ । पक्षे—जाणिज्जइ-मुणिज्जइ । ‘ज्ञानृत्योर्णज्जणट्टौ’ ।
अनयोर्भावे णज्ज-णट्टौ भवत । णज्जइ । णट्टइ । ज्ञायते । नृत्यते । का० पा० इत्यधिक ।

२ सजीवव्यादिसमत पाठ । ३ नेद सूत्र भामहवृत्तौ । ४ ग्रहेर्वा वेत्थ । वेत्थइ-गेणिहज्जइ-
गृह्यते । ५ गृह्यते । ६ भामहसमतो नाय पाठ ।

निषेधादिग्रहज्योरभाव । घेप्पइ । गृह्यते । पक्षे-‘ग्रहेर्गेण्ट्’ । ‘सन्धावज्जलोप०’ इत्यकारलोप । गण्टिअइ, गेण्टिअइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

ग्रहेरिति । ग्रह धातु को भाव कर्म में घेप्प आदेश हो । ‘नान्त्यद्वित्वे’ से निषेध होने से इअइज्ज नहीं होंगे । घेप्पइ । गृह्यते । पक्ष में ‘ग्रहेर्गेण्ट्’ से गेण्ट् आदेश होगा । ‘यक इअइज्जौ’ से इअ इज्ज होंगे । ‘सन्धावज्जलोपविशेषा बहुलम्’ इससे अथवा ‘क्वचिदपि लोप’ इससे अकार का लोप होगा । गेण्टिअइ, गेण्टिअइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

क्तेन दिण्णादयः^१ ॥ ६२ ॥

दिण्ण = इत्येवमादय क्तप्रत्ययेन सह निपात्यन्ते । डुदाञ् दाने, दिण्ण (स्प०) । रुदिर्, रुण्ण (पूर्व० स्प०) । त्रसी,^२ हित्थ^३ (स्प०) । दह, दड्ढ^४ । रज्जि, रन्त (पू० स्प०) ॥ ६२ ॥

क्तेन दिण्णादय — डुदाञ् दाने इत्यादीना धातूना क्तप्रत्ययेन सह दिण्ण इत्यादयो निपात्यन्ते । ये प्रत्ययलोपागमवर्णविकारलक्षण्येन अनुपपन्नास्ते निपात नात्साध्यन्ते—

१ दत्त २ मुक्त ३ व्यतिक्रान्त ४ त्रस्तानाम् ५ उदितस्य च ।

१ दिण्ण २ मुक्त च ३ बोलीण ४ हित्थ ५ रुण्णा भवन्त्यमी ॥

६ दष्ट ७ दग्धा ८ अर्जित ९ रयात् १० स्थापितानामिमे मता ।

६ डक्क ७ दड्ढ ८ विट्त्त च ९ सखाद १० थाविअ तथा ॥

११ स्पष्टा १२ ऽऽस्वादित १३ नष्टाना स्यात् १४ प्रसारित १५ लूनयो ।

११ छिविअ १२ चक्खिअ १३ लुक्क तथा १४ विसविअ १५ लुअ ॥

१६ आरब्धा १७ ऽपितयो स्याताम् १८ आढत्त च १७ विणाविअ ।

एव दिण्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीना निपातिता ॥ ६२ ॥

क्तेनेति । डुदाञ् दाने, क्तप्रत्यय के सहित दा इत्यादिक धातुओं को अर्थात् सिद्ध ‘दत्त’ इत्यादिक के स्थान पर ‘दिण्ण’ इत्यादिक निपात से हों । जो कार्य प्रत्यय से, लोप से, आगम से, वर्णविकार से अथवा सूत्र से उपपन्न नहीं होते हैं, वे सब निपात से सिद्ध कर लिये जाते हैं । जैसे १ दत्त को दिण्ण, २ मुक्त को मुक्त, ३ व्यतिक्रान्त को बोलीण, ४ त्रस्त को हित्थ, ५ उदित को रुण्ण, ६ दष्ट को डक्क, ७ दग्ध को दड्ढ, ८ अर्जित को विट्त्त, ९ रयात् को सखाद, १० स्थापित को थाविअ, ११ स्पष्ट को छिविअ, १२ आस्वादित को चक्खिअ, १३ नष्ट को लुक्क, १४ प्रसारित को विसविअ, १५ लून को लुअ, १६ आरब्ध को आढत्त, १७ अपित को विणाविअ, होते हैं । एव जैसे दत्तादिकों को दिण्णादिक होते हैं ऐसे ही अन्य भी होते हैं ॥ ६२ ॥

१ दिणादय इत्यपि-दिण्ण, रुण्ण । का० पा० । २ त्रसि-तित्थ, तत्थ । का० पा० ।

३ (हित्थ त्रीडितभीतयो) ४ दट्ठ-दड्ढ-दह । का० पा० । ५ रन्त, रत, रज्ज ।

दत्त-रदित-त्रस्त-दग्ध-रक्त । का० पा० ।

(तक्षेरंपवच्छौ ।)

तक्षेरंपवच्छौ^१—तक्षे रपवच्छ इत्यादेशौ स्त । तक्ष, त्वक्ष तन्करणे । रपइ, वच्छइ । तच्छणोति, तक्षति वा ॥

तक्षेरिति । तक्ष धातु को रप-वच्छ आदेश हों । तन्करण अर्थ मे तक्ष धातु है । रप आदेश होने से रपइ, एव वच्छ आदेश मे वच्छइ । तच्छणोति तक्षति वा ॥

खिदेविसूर. ॥ ६३ ॥

खिद् दैन्ये, अस्य विसूरो भवति । विसूरइ (स्पष्टम् । अत्रोदाहरण भूते प्राकृतपद्यखण्डे 'विरहेण, बाला' इत्येतौ शब्दौ सस्कृते प्राकृतसमौ, शेषो महिलावत् ?) । विरहेण विसूरइ^२ बाला ॥ ६३ ॥

खिदेविसूर—खिद्-धातोर्विसूर इत्यादेश स्यात् । विसूरइ, विसूरेइ । खिद्यते । अत्रापि बहुलग्रहणानुगते 'खिज्' इत्यादेश । खिज्इ । वसन्तराजस्तु दैवादिकत्वात् श्यनि 'त्यथ्यद्या चछजा' इति जकारे, 'शेषादेशयो'रिति जकारद्वि ने खिज्इ-इत्याह । तन्नय कप्रत्यये खिज्जिअ नैव सेत्स्यति ॥ ६२ ॥

खिदेरिति । खिद्दैन्ये, खिद् धातु को विसूर आदेश हो । 'लादेशे वा' से विकल्प से एकार, विसूरेइ । पक्ष मे विसूरइ । खिद्यते । इम सूत्र मे भी बहुल पद की अनुवृत्ति करके बहुलग्रहण से खिद् को खिज्ज आदेश होगा । खिज्जइ । कप्रत्यय मे खिज्जिअ होगा । वसन्तराज खिद्धातु से श्यन्, 'त्यथ्यद्या' से जकार, 'शेषादेशयो' से द्वित्व, खिज्जइ-मानते हैं, उनके मत से कप्रत्ययादि मे खिज्ज आदेश न होने से खिज्जिअ नहीं होगा ॥ ६३ ॥

क्रुधेर्जूर^३ ॥ ६४ ॥

क्रुध कोपे, अस्य जूरो भवति । जूरइ^४ (पू० ति, त = इ, शेष० स्प०) ॥

क्रुधेर्जूर—क्रुधधातोर्जूर इत्यादेश स्यात् । क्रुध कोपे । जूरन् । क्रुध्यति ॥ ६४ ॥

क्रुधेरिति । क्रुध धातु को जूर आदेश हो । क्रुध कोप करने के अर्थ मे है । जूर आदेश । जूरइ, क्रुध्यति ॥ ६४ ॥

चर्चेश्चम्पः ॥ ६५ ॥

चर्च अध्ययने, अस्य धातोश्चम्पो भवति । चम्पइ^५ (स्पष्टम्) ॥ ६५ ॥

चर्चेश्चर^६—चर्चि-इति ण्य तस्य निदेश । चर्च अध्ययने, ण्यन्तस्य चर्च-धातो चरइत्यादेश स्यात् । चरइ । चर्चयति । वक्तीत्यर्थ । चरिअइ, चरिज्जइ, चर्चयते ॥

चर्चेरिति । चर्चि यह ण्यन्त का सूचक है । चर्च धातु पढ़ने के अर्थ मे है । ण्य त चर्च धातु को चर आदेश हो । चरइ । चर्चयति=अध्यापयति । विचारता है, पढ़े हुए पाठ को फिर से विचारता है । कर्म मे प्रत्यय करने पर 'यक इअइजौ' से इअइज्ज आदेश । चरिअइ, चरिज्जइ । चर्चयते ॥ ६५ ॥

१ भामहे नेदमुपलभ्यते मूत्रम् ।

२ खिद्यति ।

३ झूठ ।

४ क्रुध्यति ।

५ चर्चयते । ६ सजीवन्यादिसमत पाठ ।

त्रसेर्वजः ॥ ६६ ॥

त्रसी उद्वेगे, अस्य धातोर्वजो भवति । वज्जइ^१ (पू० स्प०) ॥ ६६ ॥

त्रसेर्वज — इकृतिपो धातुनिर्देशो । त्रस धातोर्वज इत्यादेश स्यात् । वज्जइ । त्रस्यति, त्रसति वा ॥ ६६ ॥

त्रसेरिति । त्रस धातु घबडाने क अर्थ में है । त्रस को वज्ज आदेश हो । वज्जइ । त्रस्यति, त्रसति वा ॥ ६६ ॥

मृजेर्लुभसुपौ ॥ ६७ ॥

मृजू शुद्धौ, अस्य धातोर्लुभ, सुप इत्यादेशौ भवत । लुभइ, सुपइ^२ (स्प०) ॥ ६७ ॥

मृजेर्लुभसुपौ^३ — मृज् लुभ, मृज-धातोर्लुभ-पुस इत्यादेशौ स्त । लुभइ, पुसइ । माष्टि । सदानन्दस्तु-मृजेर्लुहलुभौ-इत्येव सूत्रपाठ मन्यते । तन्मते-लुहइ, लुभइ-इत्युदाहर्तव्यम् ॥ ६७ ॥

मृजेरिति । मृज धातु शुद्धि करने के अर्थ में है । मृज धातु को लुभ पुस आदेश होते हैं । लुभइ, पुसइ । 'लादेशे वा' से एकार । लुभेइ, पुसेइ । माष्टि । सदानन्द 'मृजेर्लुहलुभौ' ऐसा सूत्रपाठ मानते हैं । अतः उनके मत से लुहइ, लुभइ रूप होंगे । भकारोच्चारणसामर्थ्य से 'खवथ०' से भ को ह नहीं होगा । माष्टि ॥ ६७ ॥

वुड्खुप्पौ मस्जेः ॥ ६८ ॥

टुमस्जो शुद्धौ, अस्य धातोर्वुड्खुप्पौ भवत । वुड्इ, खुप्पइ^४ (पू० स्प०) ॥ ६८ ॥

वुड्खुप्पौ मस्जे^५ — मस्जधातोर्वुड्खुप्प इत्यादेशौ स्त । टुमस्जो शुद्धौ । वुड्इ, खुप्पइ । 'ब्रुड निमज्जने' इत्यस्य 'सर्वत्र लवरा'मिति रेफलोपे 'सेवादिषु च' इति ढकारस्य द्वित्वे कृते वुड् इति सेत्स्यति । पुनः सूत्रे वुड्प्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् । शुद्धि निमज्जन च समानार्थे ॥ ६८ ॥

बुड्इति । मस्ज धातु शुद्धि के अर्थ में है, शुद्धयर्थक मस्ज धातु को बुड् खुप्प आदेश होते हैं । बुड्इ, खुप्पइ । 'लादेशे वा' से सर्वत्र एत्व जानना । मज्जति । ब्रुड धातु निमज्जन अर्थ में है । उसको 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप, 'सेवादिषु च' से ढकार को द्वित्व करने से बुड्इ सिद्ध हो जायगा, फिर सूत्र में बुड्-प्रहण निष्प्रयोजन है । शुद्धि और स्नान एकार्थक हैं । क्तप्रत्यय में उभयतः बुड्भू होगा ॥ ६८ ॥

दशेः पुलअणिअकअवक्खाः ॥ ६९ ॥

१ त्रस्यति = त्रसति । २ मृजेजूसुपौ । जूसइ-बुसइ । का० पा० । ३ माष्टि । ४ सजीवन्त्यादिसमत एष पाठ । ५ वुत्त, बुत्था । वुत्तइ, बुत्तइ । ६ मज्जति । ७ सजीवन्त्यादिसमत एष पाठ । ८ दशेः पुलअणिअकअवक्खा । दीसइ, पुलइ, गिछइ, अवक्खइ । वृश्यते । का० पा० ।

दृशिर् प्रेक्षणे, अस्य पुलअ-णिअक्क-अवक्खा भवन्ति । पुलअइ ।
णिअक्कइ । अवक्खइ (स्पष्टम्) ॥ ६९ ॥

दृश पुलअ-णिअच्छ-अवक्ख-सच्चवा^१—दृश्-धातो पुलअ, णिअच्छ,
अवक्ख, सच्चव इत्येते आदेशा भवन्ति । दृशिर् प्रेक्षणे । पुलअइ । ‘लादेशे वा’
इत्यनेन एकार, पुलअइ । एव-णिअच्छइ, णिअच्छेइ । अवक्खइ, अवक्खेइ ।
सच्चवइ, सच्चवेइ इत्यादिष्वपि ज्ञेयम् । ननु पलोएइ इति कथम्^२ तत्तु प्रपूर्वकस्य लोक्
दर्शने इत्यस्य स्वाथ णिजन्तस्य ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

दृशेरिति । दृश धातु देखना अर्थ में है । दृश धातु को पुलअ, णिअच्छ, अवक्ख
और सच्चव ये आदेश होते हैं । पुलअइ । ‘लादेशे वा’ से विकल्प से एकार होगा ।
पुलअइ । एवम्-णिअच्छइ णिअच्छेइ । अवक्खइ, अवक्खेइ । सच्चवइ, सच्चवेइ-
इत्यादिकों में भी जानना । ननु० प्रश्न यह होता है कि यदि दृश धातु को पूर्वोक्त ही
आदेश होंगे किन्तु ‘लोअ’ आदेश नहीं होगा तो ‘पलोएइ’ यह प्रयोग नहीं होगा ।
उत्तर यह है कि यह प्रयोग दृश धातु का नहीं है, किन्तु दर्शन अर्थ में प्रपूर्वक लोक
धातु का है । स्वार्थ में णिच्-प्रत्यय । ‘णिच् एदादेरात्’ से एकार । ‘कगचज०’ से
ककारलोप । ‘सत्र लवराम्’, ‘ततिपोरिदतौ’ से पलोएइ होगा ॥ ६९ ॥

शकेस्तरवअतीराः ॥ ७० ॥

शक्ल शक्तौ, अस्य धातो तर, वअ, तीर इत्येत आदेशा भवन्ति ।
तरइ, वअइ, तीरइ^३ ॥ ७७ ॥

शकेस्तर-वअ-तीरा —शक्ल धातो तर, वअ, तीर इत्येते त्रय आदेशा
भवन्ति । तरइ वअइ, तीरइ । शक्नोति । भावे—‘यक् इअइज्जौ’ इति इअ-इज्जादेशे
तरिज्जइ, वइज्जइ, तीरिज्जइ । शक्यते ॥ ७० ॥

शकेरिति । शक् धातु को तर, वअ, तीर ये तीन आदेश होते हैं । साधुत्व पूर्ववत् ।
भाव में ‘यक् इअइज्जौ’ से इअइज्ज आदेश होंगे । ‘सन्धावज्जोप०’ से अकारलोप ।
तरिअइ, तरिज्जइ । एवम्-वअइ, वरिज्जइ । तीरिअइ, तीरिज्जइ । शक्यते इत्यर्थ ॥ ७० ॥

(एवमन्येऽपि ।)

एवमन्येऽपि^४—एवम् अनेन प्रकारेण यथा पूर्वोक्ताना भूधातो होहुवौ आदेशों
विहितौ, तथैव अपरेषामपि धातूना यथादर्शनम् आदेशा कल्पनीया । यथा—लवि
अवल्लसने । विपूर्वस्य लविधातो ‘थक्’ इत्यादेश । थक्इ । विलम्बते । यथादर्शनम्
इति नियमात् कचिद् धातोरेव थक्कादेश । विथक्कन्तो । विलम्बमान । स्रस धातो
‘विअवि’ इत्यपि आदेश इति सदानन्द । विअविइ । उपवेशने आस्-धातो अच्छ
इत्यादेश । अच्छइ । आस्ते । अच्छन्तो । आसीन । प्रेरणे क्षिप छुह इति । छुहइ ।
क्षिपति । बाछि (वाञ्छ) इच्छायाम्, वाञ्छधातो मह-वछ इत्यादेशौ भवत । महइ ।

१ पश्यति । २ सजीवयादिसमत एष पाठ । ३ शक्नोति । ४ भामह
वृत्तौ नेद सूत्रम् ।

वच्छ । वाञ्छति । आङ्पूर्वकस्य सेवार्थस्यश्रिन्धातो अणि-अल्लि इत्यादेशो । अणिअइ, अल्लिअइ वा । आश्रयति । रक्षणे गुप्धातो लूम इति । लूमेइ । जिधातो जअ इति आदेश । जअइ । जयति । स्थग सवरणे । स्वार्थे णिजन्तस्य स्थग-धातो ढक् इत्यादेश । ढक्कइ । स्थगयति । हि गतौ । प्रपूर्वकस्य हिधातो पिणव इत्यादेश । पिणवइ । प्रहिणोति । भुजधातो जेव इति । जेवइ । भुङ्क्ते । जेमइ इति तु-जिमु अदने, 'अडादेशा बहुलम्' इत्येत्वे । जेमइ । जेमाति । बहुलप्रहणानुवृत्त कचिद् विकल्पेन थक्कादयो भवन्ति । विलम्बइ, थक्कइ वा । विलम्बते । छुहइ, खिवइ । क्षिपति । भावकर्मणोरपि दासइ । दृश्यते । अर्ज अर्जने । विढप्पइ । अर्ज्यते । आङ्पूर्वकस्य रभधातो-आढ-प्पइ । आरभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेऽपि-थक्किऊण । स्था-धातो थक् इत्यादेश । स्थित्वा, विलम्ब्येति वा । छुहिऊण । क्षिप्त्वा । ढक्किऊण । स्थगयित्वा । क्तप्रत्ययेऽपि-लूमिअ । गोपायितम् । महिअ । वाञ्छितम् । ढक्किअ । स्थगितम् । पिणुविअ । प्रहितम् । 'पणविअ' इति सदानन्द, तेन पणविअ । प्रहितम् । एव प्रत्ययान्तरेऽपि धात्वन्तराणाम् आदेशा ऊह्या । केचित्तु-'एवमन्येऽपि' इति सूत्रे क्रियापदमेव व्याचक्षते । तन्न युक्तम् । अक्रियापदानामपि आदेशविधानदर्शनात् । उदाहृत चैवमेव । ननु यथेवम्, तर्हि 'क्तेन दिण्णादय' इति सूत्र व्यर्थं स्यात् ? इति चेन्न, तत्र क्तेनेति सहाय तृताया । तेनाप्ययमर्थ-क्तप्रत्ययसहिताना धातूना दिण्णादय । अत्र तु केवलाना धातूनामिति नानर्थकत्वम् ॥

एवमिति । जैसे भूधातु को हो हुव आदेश कहे है, इसी प्रकार अन्य धातुओं को भी कविप्रयोगानुकूल, व्यवहृतप्रयोगानुकूल धात्वादेश की कल्पना कर ले । अव ससन अर्थ में लबिधातु है । उपसर्गसहित विपूर्वक लबिधातु को यक्क आदेश । थक्कइ । विलम्बते । 'यथादर्शनम्' इस कथन से कहीं उपसर्ग रहित धातुमात्र को थक्क आदेश होगा । विथक्कन्तो । विलम्बमान । 'न्तमाणौ शतृशानचो' से न्त आदेश । सस् को विअवि आदेश । विअविइ । ससते । आस् को अच्छ । अच्छइ । आस्ते । अच्छन्तो, आसीन । प्रेरण अर्थ में चिप धातु को छुह आदेश । छुहइ । क्षिपति । वाळि को मह-वळ ये दो आदेश होंगे । महइ, वळइ । वाञ्छति । श्रिधातु सेवा अर्थ में है । आङ् पूर्वक श्रिधातु को अणि-अल्लि आदेश होंगे । अणिअइ, अल्लिअइ । आश्रयतीत्यर्थ । गुप धातु को लूम आदेश होगा । लूमइ । गोपायति । जि को जअ आदेश । जअइ । जयति । स्थग-धातु सवरण=ढाँकना अर्थ में है । स्वार्थ में णिच् । णिजन्त स्थग धातु को ढक्क आदेश । ढक्कइ, ढक्केइ । 'लादेशे वा' से एत्व । स्थगयति । ढाँकता है । प्रपूर्वक हिधातु को पिणव आदेश । पिणवइ । प्रहिणोति । भेजता है । भुजधातु को जेव आदेश । जेवइ । भुङ्क्ते । प्रश्न यह है कि जेमइ यह अनुनासिकरहित मकारयुक्त कैसे होगा ? उत्तर यह है कि यह भुज धातु का नहीं है, किन्तु अदन=भोजन अर्थ में जिम् धातु का है । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार को एकार । 'शेषाणा मदन्तता' से अकारान्त । जेमइ । जेमति । उक्त सूत्र में बहुलपद की अनुवृत्ति करके यह अर्थ करना कि-थक्कादिक आदेश कहीं विकल्प से होंगे । विलम्बइ, थक्कइ वा ।

विलम्बते । लुहइ, पक्ष में खिवइ । 'क्कस्का ख 'से ख आदेश । 'पो व 'से व । 'शेषाणा मदन्तता' से अदन्तता । खिवइ । क्षिपति । भावकर्म में भी ये आदेश होते हैं । दीसइ, दृश्यते । विठप्पइ, अर्ज्यते । आडपूर्वक रभ् धातु को आडप्प आदेश । आडप्पइ, आरभ्यते । क्त्वा-प्रत्यय के परे भी ये आदेश होंगे । स्था धातु को थक्क आदेश । थक्किऊण, स्थित्वा । अथवा विपूर्वक लविधातु का थक्कादेश । थक्किऊण । विलम्बेत्यर्थ । लुहिऊण, क्षिप्त्वा । ठक्किऊण, स्थगयित्वा । क्तप्रत्यय में भी ये आदेश होंगे । गुपधातु को लुम आदेश । 'क्ते' सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारलोप । लुमिअ, गोपायितम् । महिअ, वाञ्छितम् । ठक्किअ, स्थगितम् । प्रपूर्वक हिधातु को पिणुव आदेश । साधुत्व पूर्ववत् । पिणुविअ । सदान द पण्णव आदेश मानते हैं, अतः उनके मत से पण्णविअ । ग्रहितम् । इसी प्रकार दूसरे प्रत्ययों के सयोग में भी आदेशों की कल्पना कर लेना । कोई कोई आचार्य 'एवमन्येऽपि' सूत्र में क्रियापद की व्याख्या करके क्रिया को ही आदेश मानते हैं, यह ठीक नहीं है, क्योंकि अक्रिया पद को भी आदेश विधान है, इसी प्रकार के उदाहरण है । ननु प्रश्न यह होता है कि यदि 'एवमन्येऽपि' से सब प्रकार के आदेश हो जायेंगे तो 'क्तेन दिण्णादय' यह सूत्र व्यर्थ हो जायगा ? उत्तर—यह कहना ठीक नहीं है । क्योंकि 'क्तेन दिण्णादय' इस सूत्र में 'क्तेन' यहाँ महार्थ में तृतीया है, तो यह अर्थ होता है कि—क्तप्रत्यय के सहित दाधातु को दिण्ण आदेश हो । तो यहाँ केवल धातु को आदेश कहे हैं और वहाँ क्तप्रत्ययसहित को । इस प्रकार अनर्थकत्व की शङ्का नहीं हो सकती ॥

शेषाणामदन्तता ॥ ७१ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वष्टम परिच्छेद ।

शेषाणा लुप्तानुबन्धानामदन्तता भवति । भमइ । चुम्बइ^१ ॥ ७१ ॥

[एवमन्येऽपि क्रियाशब्दादेशा ज्ञेया । यथा—मुजे जामइ, पिबते पाडइ^२] ।

इति श्रीभामहविरचिताया मनोरमान्याख्याया धात्वादेशपरिच्छेदोऽष्टम^३ ॥

१ भ्रमति । चुम्बति । २ [] अय पाठो न सावन्विक । ३ अत्र प्रकरणान्ते प्र या तरेभ्य आवश्यकतया धातुविहितप्रत्ययादेशा धात्वादेशा बोद्धिरय ते सक्षेपेण । तत्र पूर्व धातुविहितप्रत्ययाऽऽदेशा —

सिनान्ते सि । ८।१।१४६ सिना द्वितीयत्रिकादेशेन सइ अस्ते सिरादेशो भवति । निट्ठो ज सि । सिनेति किम् ? से आदेशे सति—अर्थ तुम ।

गुवाँदेरविर्वा । ८।१।१५०। गुवादेर्णे स्थाने अवि इत्यादेशो वा भवति । शोषितम्=सोस विअ, सोसिअ । तोषितम्=तोसविअ, तोसिअ ।

भ्रमेराडो वा । ८।१।१५१। भ्रमे परस्य णेराड आदेशो वा भवति । भमाडेइ । पक्षे—भामेइ, भमावइ, भमावेइ । (भ्रमयति) ।

दु-सु-मु विध्यादिष्वेकस्मिन्त्रयाणाम् । ८।१।१७३। विध्यादिष्वर्थेषु त्रयानामेकत्वेऽर्थे वतमा नाना त्रयाणामपि त्रिकाणा स्थाने यथासंख्य दु, सु, मु इत्येते आदेशा भवन्ति । इसउ सा । इसउ तुम । इसामु अइ । दकारोच्चारण भाषान्तरार्थम् ।

शेषाणामदन्तता—विहितादेशेभ्यो धातुभ्योऽन्ये ये अकृतादेशा हलन्ता धातव, तेषामदन्तता स्यात् । हसइ, हसेइ । 'लादेशो वा' इ येत्वम् । हसति । हसिओ । हसित । अदन्तत्वे 'क्ते' इतीकार । हसिऊण । हसित्वा । एवम्—रुसइ, रुसामि, रुसामहे । अदन्तत्वे 'अत' इत्यधिकारविहितानि सर्वाणि कार्याणि भवन्ति ॥ ७१ ॥

शेषाणामिति । जिन धातुओं को आदेश कहे हैं उनसे अतिरिक्त हलन्त धातुओं को, क्योंकि भुवादिक आदेश जो होते हैं वे अदन्त ही को होते हैं । अत आदेश से अतिरिक्त अर्थात् हलन्त धातुओं को अदन्तता हो । जैसे—हस्-हलन्त सकारान्त अकारान्त हो जाने से 'लादेशो वा' से एकार । हसेइ, हसइ । क्त-प्रत्यय में 'क्ते' से इकार । हसिओ । क्त्वा-प्रत्यय में 'ए' च क्त्वा तुमन् तच्च भविष्यत्सु' से एकार और

सोहिर्वा । ८।३।१७४। पुवमूत्रविहिनस्य सो स्थाने हिरादेशो वा भवति । देहि । देसु ।

अत इज्जस्विज्जहीजे लुको वा । ८।३।१७५। अकारात्परस्य सो इज्जसु, इज्जहि इज्जे इत्येते लुक् च आदेशा वा भवति । हसेज्जसु । हसेज्जहि । हसेज्जे । हस । पक्षे-हससु । अत इति किम् ? होसु ।

क्रियातिपत्ते । ८।३।१७९। क्रियातिपत्ते स्थाने ज्ज-ज्जावादेशौ भवत । होज्ज, होज्जा । अमविष्यदित्यर्थ । जइ होज्ज वणणिज्जो ।

तमाणौ । ८।३।१८०। क्रियातिपत्ते स्थाने त-माणौ आदेशौ भवत । होतो । होमाणो । अमविष्यदित्यर्थ ।

क्यळोयलुक् । ८।३।१८८। क्यळतस्य क्यज तस्य वा सम्बन्धिनो यस्य लुग् भवति । गरुआइ, गरुआअइ । अगुरुगुरुभवति गुरुरिवाचरति वेत्यथ । क्यच् । लोहिआइ । लोहिआअइ ।

क्ते । ८।३।१५६। क्ते परत अत इत्व भवति । हसिअ । पडिअ ।

अदेल्लुक्यादेरत आ । ८।३।१५३। णेरदेल्लोपेषु कृतेषु आदेरकारस्य आ भवति । अति पाडइ । मारइ । एति-कारेइ । खामेइ । लुकि-कारिअ । खामिअ । कारीअइ । खामीअइ । कारिज्जइ । खामिज्जइ । अदेल्लुकीति किम् ? कराविज्जइ । करावीअइ । आदेरिति किम् ? सङ्गामेइ-इह व्यवहितस्य मा भूत् । कारिअ-इहान्त्यस्य मा भूत् । अत इति किम् ? दूसेइ । केचित्तु-आवे-आ आदेशयोरप्यादेरत आत्वमिच्छति । कारावेइ । दासाविओ जणो सामलोइ ।

णेरदेदावावे । ८ । ३ । १४९ । णे स्थाने अत्, एत्, आव, आवे एते चत्वार आदेशा भवन्ति । दरिसइ । कारेइ । करावइ । करावेइ । हासेइ । हसावइ । हसावेइ । बहुलाधिकारात् कचिदेन्नास्ति । जाणावेइ । कचिद् आवे नारिस्स । पाएइ । भावेइ । *

वृशिवचेडींसडुच्च । ८ । ३ । १६१ । इशेर्वचेश्च परस्य क्यस्य स्थाने यथासख्य डीस, डुच्च इत्यादेशौ भवत । इअइज्जापवाद । दीसइ । दुच्चइ ।

सी-ही-हीअ भूताथस्य । ८ । ३ । १६२ । भूतेऽर्थे विहितोऽद्यतनादि प्रत्ययो भूतार्थ, तस्य स्थाने सी-ही-हीअ इत्यादेशा भवन्ति । उत्तरत्र व्यञ्जनादीअ(१)विधानात्स्वरान्तादेवाय

१ 'व्यञ्जनादीअ' इत्यनेन—दुवीअ । (अभूत्-अभवत्—बभूव) । अच्छीअ । (आसिष्ट, आस्त, आसांक्रं) इत्यादिषु व्यञ्जनान्तादीअ-विधान वेदितव्यम् । प्राकृतप्रकाशे चैतद् ७-२३ सूत्रे स्पष्टम् ।

इकार । हसेऊण, हसिऊण होंगे । एव रूसामि में 'अत आ मिपि वा' से आकार । पञ्च मे रूसेमि । बहुवचनमे 'इच्च बहुषु' से आकार, इकार । तात्पर्य यह है कि अदन्त हो जाने से 'अत' इस अधिकार में जितने कार्य विहित हैं, वे सब होंगे ॥ ७१ ॥

(अनदन्तानामद्वा ।)

अनदन्तानामद्वा^१—अदन्तरहिताना स्वरातानाम् अकारागमो वा भवति । 'भियो भावीहौ' इति भादेण । भाइ, भाअइ । बिभेति । होइ, होअइ । भवति ॥ अनदन्तेति । अदन्त से रहित स्वरान्त धातुओं के आगे अकार का आगम होता है । जैसे—भी धातु को भा आदेश होने पर भाइ होगा । विकल्प से अकारागम होने पर भाअइ । बिभेति । एव भू को हो आदेश, होइ, होअइ । भवति ॥

(अडादेशा बहुलम् ।)

अडादेशा बहुलम्^२—अटश्च आदेशाश्चेति द्वन्द्व । अट् इति पाणिनीयप्रतिपादित

विधि । कासी । काही । काहीअ । अकार्षीत्, अकरोत्, चकार वेत्यर्थ । एव ठासा । ठाही । ठाहीअ ।

कृदोर्ह । ८ । ३ । १७० । करोतेदन्तेश्च परो भविष्यति विहितस्य म्यादेशस्य स्थाने ह वा प्रयोक्तव्य । काह । दाह । करिष्यामि । दास्यामीत्यर्थ । पक्षे—कादिमि । दाहिमि । इत्यादि ।

अधुना धात्वादेशा प्रदर्श्यन्त—

भुवेर्हो—हुव—हवा । ८ । ४ । ६० । भुवो धातोर्हो, हुव हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति (१) । होइ । होति । हुवइ । हुवति । हवइ । हवन्ति । पक्षे—भवइ । परिहीणविहवो । कचिदन्यदपि । उभुअइ । भत्त । भुत्त ।

अविति हु । ८ । ४ । ६१ । विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति । हुति । भवन् । (भुवन्) हुतो । अविति किम् ? होइ

पृथक् स्पष्टे णिवड । ८ । ४ । ६२ । पृथक्—भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिवड इत्यादेशो भवति । णिवडइ । पृथक् स्पष्टो वा भवतीत्यर्थ ।

प्रमौ हुप्पो वा । ८ । ४ । ६३ । प्रमुक्तवृत्तस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति । प्रभुत्व च प्रपूर्वस्यैवार्थ । अङ्गे चिअ न पडुप्पइ । पक्षे—पभवइ ।

सम्भाविरासद्वा । ३५ । आसद्वाइ । सम्भावइ ।

कथेर्वज्जर—पज्जर—उप्पाल—पिसुण—सद्वा—बोल्ल—चव—जम्प—सीस—साहा । ८ । २ । बज्जरइ । पज्जरइ । उप्पालइ । पिसुणइ । सद्वाइ । बोल्लइ । चवइ । जम्पइ । सीसइ । साहाइ । पक्षे—कहइ । एते चाऽयैर्देशीषु पठिता अपि अत्र धात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति । तथाच—वज्जरीओ, कथित । वज्जरिऊग, कथयित्वा । वज्जरण, कथनम् । वज्जरन्तो, कथयन् । वज्जरीअ-व, कथयितव्यम् । इति रूपसदृशाणि सिद्ध्यन्ति । सस्कृतधातुवच्च प्रत्ययलोपागमादिविधि । (४)

दु खे णिव्वर । ३ । णिव्वरइ । दु ख कथयतीत्यर्थ ।

१, २ इमे सूत्रे न स्तो भामहवृत्तौ ।

३ 'भवतेर्होहुवौ स्याताम्' इति प्राकृतसर्वस्वम् ।

४ 'शबादीनां च प्रायः प्रयोगो नास्ति' इति हेम ।

प्रत्याहार । 'अइउण्, ऋलृन्, एओङ्, ऐऔच्, हयवरट्' । अनुबन्धवर्जित एत-
दात्मको ग्राह्य । आदेशा 'भुवो हो हुवौ' इत्यादयः प्रतिपादिता, ते बहुलम् अनेक
प्रकारा भवति । बहुलस्वरूपं दर्शयति—

क्वचित्प्रवृत्ति, क्वचिदप्रवृत्ति, क्वचिद विभाषा, क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

अटस्तावत्—धावु गतिशुद्धयो । अत्र आकारस्य ओकार । ओवइ । धावति ।
अत्र शुद्धौ एव ओकार । गतौ तु धावइ इत्येव । जिप्पप् शयने । शषो स । सर्वा
लवराम् । पो व । शेषाणामदन्तता । ततिपोरिदेतौ । सवइ जाते अडादेशा बहुलम्
इति अकारस्य ओकार उकारश्च । सोवइ, सुवइ । स्नापति । एवम्—एइ । इण्धातो

जुगुप्सेञ्जुण-दुगुच्छ-दुगुञ्छा । ४। झुणइ । दुगुच्छइ । दुगुञ्छइ । पक्षे-जुगुच्छइ । गलोपे-
दुउच्छइ-दुउञ्छइ-जुउच्छइ ।

बुभुक्षि-बोञ्जोणीरव-बोञ्जौ । ५। बुभुक्षेराचारकिव तस्य च बीजे । णीरवइ । बुभुक्खइ ।
बोउजइ । बीजइ ।

उदो ध्मो धुमा । ८। उधुमाइ ।

श्रदो धो दइ । ९। सदइइ । सदइमाणो जीवो ।

पिबे पिञ्ज-डल्ल-पट्ट-घोट्ठा । १०। पिञ्जइ । टल्लइ । पट्टइ । घोट्ठा । पक्षे-पिअइ ।

बद्धातेरोहम्मावसुआ । ११। ओहम्माइ । वसुआइ । उ ववाइ ।

निद्रातेरोहीरोह्वौ । १२। ओहीरइ । उह्व । निद्राइ ।

आप्पेराइग्व । १३। आइग्वइ । अग्वाइ । आग्निव्रतीत्यय ।

खातेरभुत्त । १४। अभुत्तइ । ण्हाइ ।

सम स्तय खा । १५। सक्खाइ ।

स्थष्ठा-थक्क-चिट्ठ-निरप्पा । १६। ठाइ । ठाअइ । ठाण । पट्ठिओ । उट्ठिओ । पट्ठाविओ ।
उट्ठाविओ । थक्कइ । चिट्ठइ । चिट्ठिऊण । निरप्पइ । बहुलधिकारात्कचिन्नं भवति-थिअ । थाण ।
पत्थिओ । उत्थिओ । थाऊण ।

उदष्ठ-कुक्कुरौ । १७। उठ्ठइ । उक्कुक्कुरइ ।

म्लेवा-प-वायौ । १८। वाइ । पन्वायइ । मिलाइ । म्लायत इत्यथ ।

निर्मो निम्माण-निम्मावौ । १९। निम्माणइ । निम्मवइ ।

क्षेण्णिञ्जरो वा । २०। णिञ्जइ । पक्षे-क्षिञ्जइ ।

छदेर्णेण्म-नूम-सन्नुम-डक्कौम्बाल-पम्बाला । २१। नुमइ । नूमइ । णत्वे-णूमइ । डक्कइ ।
ओम्बालइ । पम्बालइ । छायइ ।

निवृपत्थोणिहोड । २२। निवृज पतेश्च ण्यन्तस्य । णिहोडइ । पक्षे-निवारेइ । पाडेइ ।

धवल्लेर्दुम । २४। ण्यतस्य । दुमइ । धवल्लइ । दीर्घत्वमपि(१) । दूमिअ । धवल्लितमित्यर्थ ।

तुलेरोहाम । २५। ण्यन्तस्य । ओहामइ । तुलइ ।

मिञ्चेवीसाल-मेलवौ । २८। ण्यन्तस्य । वीसालइ । मेलवइ । मिस्सइ ।

१ 'स्वराणां स्वरा' इति बाहुलकाद् इति भावः ।

इकारस्य एकार । एति । देह । ददाति । शेइ । १कारस्य एकार । नयति । रुदिर्
अश्रुविमोचने, 'रुदो व' इति वकार । शेषाणामदन्तता । अत्र उकारस्य वा ओकार ।
रोवइ । पक्षे-रुवइ । णसइ । शषो स । नो ण । अकारस्य आकार । नश्यति ।

अथादेशा - 'स्मरतेर्भरसुमरौ' इति यदुक्त तद् विकल्प्यते, तेन - 'अयो मनया' मिति
मलोपे अन्ते अर । सरइ, इत्यपि ज्ञेयम् । 'वुड्डुखुड्डौ मस्जे' रित्यपि विकल्प्यते । ततो
मज्जइ, मज्जेइ, इत्यपि । एव 'तक्षे रपवच्छौ' इत्यत्रापि बाहुलकाद् विभाषा । तत तक्खइ
इति । तच्छणोति । 'शकेस्तर-वअ-तीरा' इदमपि विकल्प्यते । तेन सक्खइ इति । शक्नोति ।
'क्षियो फिज्ज' अस्यापि वैकल्पिकत्वात्, पक्षे खिअइ इति । क्षयति । कचिदन्यदेव-
यथा - 'ठाम्मागाश्च भविष्यद्वर्तमानविध्याद्येकवचने' इति भविष्यदाद्येकवचने ठा-म्मा-गा

अमेस्तालिअण्ठ-तमाडौ । ३०। ण्य-तस्य । तालिअण्ठइ । तमाडइ । भामेइ । भमाडेइ ।
भमावेइ ।

दृशेर्दाव-दस-दक्खवा । ३२। ण्य-तस्य । दावइ । दसइ । दक्खवइ । दरिसइ ।

स्पृह सिह । ३४। ण्यन्तस्य । सिहइ ।

यापेजव । ४०। जवइ । जावेइ ।

प्लावेरोम्बालपव्वालौ । ४१। ण्य-तस्य । ओम्बालइ । प-वालइ । पावेइ ।

विकोशे पक्खोड । ४२। ण्यन्तस्य । पक्खोडइ । विकोसइ ।

रोमन्थेरोग्गालवग्गोलौ । ४३। नामधातोऽण्यन्तस्य । ओग्गालइ । वग्गोलइ । रोमन्थइ ।

दोलेरङ्गोल । ४८। स्वार्थे ण्य-तस्य । रङ्गोलइ । दोलइ ।

वेष्टे परिआल । ५१। ण्य-तस्य । परिआलेइ । वेडेइ ।

क्रिय किणो वेस्तु के च । ५२। किणइ । विकइ । विकिणइ ।

भियो भा-वोहौ । ५३। भाइ । भाइअ । वोहइ । वोहिअ । बहुलाधिकाराद् । भीओ ।

आलीखेडल्ली । ५४। अल्लियइ । (अल्लीअइ) । अल्लीणो ।

निलीङ्गेणिलीअणिलुक्कणिरिग्गलुक्कल्लिक्का । ५५। णिलीअइ । णिलुक्कइ । णिरिग्गइ ।

लुक्कइ । लिक्कइ । लिक्कइ । निलिज्जइ । (णिलिज्जइ) ।

विलीङ्गेविंरा । ५६। विंराइ । विलिज्जइ ।

क्तेरुअ-रुण्टौ । ५७। रोते -रुअइ । रुण्टइ । रवइ ।

शृणेरुण । ५८। हणइ । सुणइ ।

धूवेधुव । ५९। धुवइ । धुणइ ।

काणेक्षिते णिअर । ६६। काणेक्षितविषयस्य कृञो णिअर इत्यादेशो वा भवति । णिअरइ ।

काणेक्षित करोति ।

कृञ कुण । ६७। कुणइ । करइ ।

अमे बावम्फ । ६८। वावम्फइ । अम करोति ।

मन्नुनौष्ठमालिचे णिव्वोल । ६९। णि-व्वोलइ । मन्नुना ओष्ठ मलिन करोति ।

शैथिल्यलम्बने पयल्ल । ७०। पयल्लइ । शिथिलीभवति, लम्बते वा ।

क्षुरे कम्म । ७२। कम्मइ । क्षुर करोतीत्यथ ।

चाटौ गुल्ल । ७३। गुल्लइ । चाट्ट करोतीत्यर्थ । निष्पतनविषयस्य तु णोलुब्धइ ।

अडादेशा इति । अट्-प्रत्याहारसे 'अ इ उ, ऋ लृ, ए ओ, ऐ औ, ह्यवर' एतदात्मक पाणिनीयसूत्रप्रतिपादित का ग्रहण करना । और आदेश जैसे—'भुवो होहुवौ' । भू धातु होहुव आदेश, एव भी धातु को 'भियौ भावीहौ' से भा-वीह आदेश कहे गये हैं, वे बहुलग्रहण से अनेक प्रकार के होते हैं । अर्थात् अनेक धातुओं में अनेक प्रकार के अडादिकों के आगम और आदेश होते हैं । कविप्रयोगानुकूल एव व्यवहारा नुकूल कल्पना कर लें । बहुलपद के स्वरूप को कहते हैं—कचिदिति । कहीं पर सूत्र की प्रवृत्ति होती है । सूत्र से अप्राप्त भी आगम आदेश हो जाते हैं । और कही पर

हासेन स्फुटेसुर । ११४। सुरइ । हासेन स्फु तीत्यथ ।

तुडेलोट-तुट्ट-खुट्ट-खुड-उक्खुउ-उल्लु-गिल्लु-लुल्ल-उल्लू । ११६। तोडइ-इत्यादि । पक्षे-तुडइ ।

वूर्णो वुल्ल-वोल्ल-वुम्म-पहल्ला । ११७। वुल्लइ-इत्यादि । ग्रन्थे -गण्ठइ । गण्ठी ।

मथेवुसल विरालौ । १२१। वुसलइ । पक्षे-मथइ । ह्लादे -अवअच्छइ । ह्लादेते, ह्लादयति वा । खिद्यते -जूइ । विसूरइ । खिज्जइ ।

ने सदो मज्ज । १२३। निपूवस्य सदो मज्जइत्यादेशो भवति । अत्ता एथ गिमज्जइ । हे० ।

१२४। दुहावइ-इत्यादि । पक्षे-खिन्दइ । आहपूर्वस्य तु-ओअ दइ । उद्दालइ ।

मृदो मल्ल-मल्ल-परिहृद-खड्डु-चड्डु-मड्डु-पज्जाडा । १२६। मल्लइ-इत्यादि । स्पन्दे - चुल्लुचुल्लइ । पदइ । विसवदे -विअट्टइ । विलोट्टइ । फसद । विसवयइ । शीयते -झडइ । पक्खोडइ । आकन्दे -णीअहरइ । अक्कलइ ।

रुवेरत्थइ । १२३। उत्थइइ । रुथइ । निषेधते -हक्कइ । निसेइइ । तने -तडइ । तड्डुइ । तड्डुवइ । विरल्लइ । तणइ । उपसर्पे -अल्लिअइ । उपसप्पइ ।

सतपेक्षइ । १४०। शङ्खइ । पक्षे-सतप्पइ । ओअग्गइ । वावेइ । व्याप्नोतीत्यर्थ ।

क्षिपेर्गल्ल-अड्डुक्क-मोल्ल-पेल्ल-गोल्ल-लुल्ल-हुल्ल-परी-धत्ता । १४३। गल्लथइ । परीइ-इत्यादि । पक्षे-खिवइ ।

उत्थिपेर्गुल्लगुल्ल-उत्थइ-अल्लथ अम्भुत्त-उत्तिसक्क-हक्खुवा । १४४। गुल्लगुल्लइ-इत्यादि । आक्षिपेस्तु-णीरवइ । अक्खिवइ ।

स्वपे कमवस-ल्लिस-लोट्टा । १४६। कमवसइ-इ यादि । पक्षे-सुअइ । वेपे -आयम्भइ । आयज्जइ । वेवइ ।

विल्लपेक्षइ-बडवडौ । १४८। शङ्खइ-इत्यादि । पक्षे-विल्लवइ । कूपे -अवहावेइ । कूपां करोतीत्यर्थ ।

प्रदीपेस्तेअव-सन्दुम-म धुक्क-अम्भुत्ता । १५२। तेअवइ-इत्यादि । पक्षे-पलीवइ । लुमे - सम्भावइ । लुभइ । क्षुमे -खउरइ । पड्डुइइ । खुम्मइ ।

उपाल्ल-मेह्ल-पच्च-वेल्लवा । १५६। पक्षे-उवाल्लम्भइ ।

अवेज्जम्भो जम्भा १५७। जम्भेजम्भा इत्यादेशो भवति, वेस्तु न भवति । जम्भाइ । अवेरिति किम् ? केलिपमरो विअम्भइ । नमे -गिसुट्टइ । भाराक्रान्तो नमती त्यथ । मण्डे -चिञ्चइ । चिञ्चिअइ । चिञ्चिल्लइ । रीडइ । टिविडिक्कइ । मण्डइ । विश्राम्यते - गि वाइ । वीसमइ । आकमते -ओहावइ उत्थारइ । छुदइ । अक्कमइ ।

अमेष्टिरिटिल्ल-दुंदुल्ल-ढण्डल्ल-चक्कम्म-भम्मड-भमड-भमाड-तलअण्ट-झण्ट-झम्प-अम्प-

सूत्र से सर्वथा प्राप्त है परन्तु नहीं होंगे अर्थात् तत्प्रयुक्त वर्णागमादिक और आदेश नहीं होंगे। और कही विकल्प से और कहीं कुछ और ही हो जायगा, जो सूत्र से कथमपि प्राप्त नहीं है। इस प्रकार कार्य के आगमादि आदेशों को बहुधा भिन्न भिन्न प्रकार से समीक्षा करके अर्थात् आवापोद्वाप से निर्णय करके चार प्रकार का बहुल स्वरूप कहते हैं। प्रथम-अडागम के उदाहरण देते हैं। जैसे धाव धातु को शेषाणा मदनन्तता से अकारान्तता। फिर बहुलपद से अट्-प्रत्याहारान्तर्गत ओकार। एवम्-आकार को ओकार हो गया। धोवह। लोकव्यवहारानुकूल गति में धावह रहेगा।

भुम-गुम-फुम-फुम-डुम-डुम-परीपरा ॥१६१॥ अमेरेतेऽष्टादशदेशा वा भवन्ति। रिरिटिलिइ-इत्यादि। पक्षे-भमइ।

गमेरई-अच्छ भु ॥ १७१॥ उक्तम्-अवम्-कहु-प- - - - -
पदअ-रम्म परिअल्ल-बोल-परिअल्ल-गिरिणास-गिवह-अवसेह-अवहरा ॥१६२॥ गमेरेते एक विंशतिरादेशा वा भवन्ति। अईइ। णीइ-इत्यादि। पक्षे-गच्छइ। हम्मइ। गिहम्मइ। णीहम्मइ। आहम्मइ। पहम्मइ। इत्येते तु हम्म गनावित्यस्यैव भविष्यति। हे०। आह् पूर्वकस्य गमे-अहिपञ्चुअइ। सयुक्तस्य-अभिभुइ। अभ्याहपूर्वस्य-उम्मत्थइ। अभिमुग्गमागच्छतीत्यथ। प्रत्याहपूर्वस्य-पलोहइ। प्रत्यागच्छतीत्यर्थ। शमे-पडिसाइ। पडिसामइ। समइ।

रमे सखुद्ध-खेडु-उम्भाव-किलिकिञ्च-कोट्टुम-मोट्टाय-णीसर-वेला ॥१६८॥ सखुडुइ-इत्यादि। पक्षे-रमइ।

पूरे-रग्गाड-अग्गव-उद्धुम-अज्जुम-अहिरेमा ॥१६९॥ अग्गाडइ-इत्यादि। पक्षे-पूरइ। पूरयतीत्यथ। त्वरते-जअडइ-इत्यधिक।

क्षर ॥ १७३॥ खिरइ-इत्यादि। उच्छ्वलते-उत्थलइ। विगले-थिपइ। दले-विमट्टइ। वले-वम्फइ। पक्षे-विगलइ। दलइ। वलइ।

अशे फिड-फिट्ट-फुड-फुट्ट-चुक्-मुला ॥१७७॥ फिडइ-इत्यादि। पक्षे-भसइ।

नशेर्णिर्नास-गिवह-अवरोह-पडिसा-सेहावहरा ॥१७८॥ पक्षे-नस्सइ। सदिसते-अथाइइ। सदिसइ। अवात्काशे-ओवासइ।

दृशो निअच्छ-पेच्छ-अवयच्छ-अवयज्झ-वज्ज मव्व-देक्ख ओअक्ख अवक्ख अवअक्खइ तुलोल(पुलोप)निअ अवपु-अ म मम ॥१८१॥ निअच्छइ-इत्यादि। निज्झाअइ-इति तु निध्यायते।

सृश फास-फम फरिस-खिव-दिह-आलुक्ख-आलिह ॥१८२॥ फासइ-इत्यादि। प्रविशे-रिअइ। पविसइ। प्रसृशते प्रमुग्गतिश्च-पम्भुसइ।

पिषेर्णिवह-गिरिणास-गिरिणज्ज-रोच्च-चड्डा ॥१८५॥ गिवहइ-इत्यादि। पक्षे-पीसइ। भवे-मुक्कइ। भसइ।

कृषे कट्ठ-साअट्ठ-अञ्च-जणच्छ-अयल्ल-आइल्ल ॥१८७॥ कट्टइ-इत्यादि। पक्षे-करिसइ। असिविषयस्य तु-अक्खोड्ड (अक्खोडइ) अस्मि कोशात्कषतीत्यथ।

गवेपेडुण्डुल-डण्डोल-गमेम-वत्ता ॥१८९॥ डण्डुलइ-इत्यादि। पक्षे-गवेमइ। क्षिप्यते-साम्भरगइ। अवयामइ। परिभन्तइ। सिलेसइ। अक्षे-चोप्पडइ। मक्खइ।

काह्लेराइ-अहिल्ल-अहिल्ल-वच्च-वम्फ-मइ-सिह-विलुम्पा (विलुम्फा) ॥१९२॥ आहइ-इत्यादि। पक्षे-कल्लइ।

मारवाड मे दौडो दौडो इस अर्थ में धाव धाव कहते हैं। एवम्-एवप् धातु को उल्लिखित सूत्रों से सवइ सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को ओकार और उकार होगा। अतः सोवइ एव सुवइ ये दो रूप होंगे। इण् धातु के इकार को एकार होगा। एइ, एति। दा धातु के आकार को एकार होगा। देइ, ददाति। नी धातु के ईकार को एकार होगा। नेइ, नयति। रुद्धातु अश्रुविमोचन अर्थात् रौने के अर्थ में है। उल्लिखित सूत्रों से रुवइ सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से रगत उकार को ओकार होगा। रोवइ, रोदिति। णश् धातु अदर्शन = नाश होना अर्थ में है। निर्दिष्ट सूत्रों से नसइ सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को आकार होगा। नासइ, नश्यति। इसी प्रकार अन्यत्र भी आगमों की कल्पना कर लेना। बहुलग्रहण से जन्य अडादिक आगमों की विधि कही। अर्थात् कहीं पर क्या आगम होता है-इत्यादि उदाहरण दिये।

प्रताक्षे सामय-विहीर-विरमाला । १९३। सामयइ-इत्यादि। पक्षे-पडिक्खइ।

त्क्षेस्त्वच्छ-चच्छ-रम्फा । १९४। तच्छइ-इत्यादि। पक्षे-तक्खइ। विकसे-कोआसइ। वोसट्टइ। विअसइ। हसे-गुअइ। हसइ। ससे-व्हसइ। परिव्हसइ सलिलचसण। डिम्भइ। ससइ।

त्रसेडर-वोज्ज-यजा । १९५। डरइ-इत्यादि। पक्षे-तसइ।

यसो गिम-गुमौ । १९६। गिमइ। गुमइ। पयमस्तु-पलोड्डइ। पल्लड्डइ। पव्हत्थइ। निश्वसे-झञ्झइ। नीससइ।

उल्लसेरूमल-ऊलुम्म-णिळस-पुलआल-गुञ्जोल-आरोआ । १२०२। ऊसलइ। गुञ्जोलइ। हस्वत्वे-गुञ्जलइ इत्यादि। पक्षे-उल्लसइ। भासे-मसइ। भासइ। मसेश्च-पिसइ। गसइ। ओवाहइ। ओगाहइ। अवगाहत्त इत्यर्थः। आरोहत्ते-वडइ। वलग्गइ। आरुहइ।

मुहेगुम्म-गुम्मडौ । १२०७। पक्षे-मुज्झइ।

दहेरडिऊल-आलुङ्गौ । १२०८। पक्षे-डइइ।

अहो वल-गेण्ह-हर-पङ्ग-निरुवार-अहिपच्चुआ । १२०९। वलइ। गेण्हइ, गिण्हइ-इत्यादि।

वचो वोत् । १२११। क्त्वातुमुत्तव्येषु। वोत्तूण। वोत्तु। वोत्तव्व।

दृशस्तन ठ्ठ । १२१३। दृशोऽन्त्यस्य तकारेण सइ द्विरुक्तष्ट्ठकारो भवति। दठ्ठूण। दठ्ठु। दठ्ठव्व। *

आ कुगी(१) भूत-भविष्यतोश्च । १२१४। काहीअ। काहिइ। काऊण। काउ। काअव्व।

छिदिभिदोन्द । १२१६। छिन्दइ। भिदइ।

युध-बुध-गृध-क्रुध-सिध-मुहा ज्झ । १२१७। जुज्झइ। बुज्झइ। गिज्झइ। जुज्झइ। सिज्झइ। मुज्झइ।

समो छ । १२२२। सम्पूर्वस्य वेष्टतेरन्त्यस्य द्विरुक्तो लो भवति। सवेळइ।

वोद । १२२३। उद परस्य तु वा भवति। उवेळइ। उवेढइ।

उवणस्याव । १२३३। धातोर त्यस्योवर्णस्य अवादेशो वा भवति। हुब्-निण्हवइ। हु-निइवइ।

व्युब्-व्युवइ। रु-रवइ। कु-कवइ। सू-सवइ। पसवइ।

स्वराणां स्वरा । १२३८। धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुल भवन्ति। हवइ। हिवइ।

अब आदेशविधि कहते हैं। जैसे—स्मृ धातु को नित्य भर सुमर आदेश कहे हैं। वे बहुलग्रहण से विकल्प से होंगे। अतः पञ्च मे—‘अधो मनयाम्’ से मकारलोप। ‘अन्ते अर’ से अर। सरह। स्मरति। मस्जधातु को बुड्डु खुड्डु आदेश होते हैं, वे भी बहुलपद से विकल्प से होंगे। पञ्च में—‘उपरि लोप कगड०’ से सलोप। ‘शेषादेशयो द्विवमनादौ’ से द्वित्व। ‘शेषाणामदन्तता’ से अकारान्तता। ‘लादेशे वा’ से एत्व। मज्झ, मज्जेह। बहुलग्रहण से तच्च धातु को रप वच्छ विकल्प से होंगे। पञ्च में—‘क्कस्क्का ख’ से ख, ‘शेषादेशयो’ से द्वित्व। ‘वर्गे (घु) युज पूर्व’ से ककार। अ य कार्य पूर्ववत्। तक्खइ। तच्चोति। तथा शक धातु—‘शषो स’। ‘शेषाणामदन्तता’। ‘शकादीना द्विवम्’। सक्कइ। क्षि का विकल्प से पूर्ववत् क्ष को ख। ‘अनदन्तानामद् वा’ से अकार। खिअइ। क्षयति। कहीं अन्य ही कार्य हो जाते हैं।

चिणइ। चुणइ। सद्दहण। सद्दहाण। धावइ। धुवइ। खवइ। रोवइ। कच्चित्तियम्—देइ। लेइ। विहेइ। नासइ। आर्षे—वेमि।

व्यञ्जनाददत्ते ॥२३९॥ व्यञ्जना-ताद्धातोर ते अकारो भवति। भमइ। इसइ। कुणइ। मुम्भइ। भगइ। उवत्तमइ। पावइ। सिञ्चइ। रुधइ। मुसइ। हरइ। करइ। शवादीनां प्रायः प्रयोगो नास्ति।

स्वरादनतो वा ॥२४०॥ अकारान्तवजितात्स्वरा-ताद्धातोर ते अकारागमो वा भवति। पाइ। पाअइ। धाइ। धाअइ। जाइ। जाअइ। झाइ। झाअइ। जम्माइ। जम्माअइ। उव्वाइ। उव्वाअइ। मिलाइ। मिलाअइ। विक्कइ। विक्कअइ। होऊण। होअऊण (होइऊण)। अनत इति किम्। चिइच्छइ। हुगुच्छइ। जानाते कर्मभावे—णव्वइ। णज्जइ। पक्षे—जाणिज्जइ, मुणिज्जइ। णाज्जइ। नञ्—पूर्वकस्य—अणाइज्जइ। व्याहृज कर्मभावे—वहिप्पइ। बाहरिज्जइ। आरमे कर्मणि—आढप्पइ, आढवीअइ। स्निह—सिचो कर्मणि—सिप्पइ। ग्रहे कर्मणि—घेप्पइ। गिण्हिज्जइ। स्थूरे कर्मणि—छिप्पइ। छिविज्जइ। जीइइ। लज्जइ। लज्जत इत्यथ। विरेचयते—ओलुण्डइ। उरुलुण्णइ। पल्लत्थइ। विरेअइ। ताडयते—आहोडइ। विहोडइ। पक्षे—ताडेइ। उद्धूलयते—गुण्ठइ। उद्धूलेइ। नाशयते—विउडइ। नासवइ। हारवइ। विप्पगालइ। पलावइ। नासइ। उत्पूर्वस्य घटेण्यं तस्य—उग्गइ। उग्गडइ। सम्भावयते—आसड्धइ। सम्भावइ। उत्थइ। उछालइ। गुल्लगुच्छइ। उप्पेलइ। उक्तावई। उत्पूर्वस्य नमेण्यं न्तस्यैते प्रयोगा। पट्ठवइ। पेण्डवइ। पट्ठावइ। प्रस्थापयतीत्यथ। अपयते—अछिवइ। चच्चुप्पइ। पणामइ। अप्पेइ। क्रमे प्रयोगौ—णिडुवइ, कामेइ—इति। प्रकशायते—गुव्वइ। पयासअइ। विच्छोलेइ। कम्पेइ। कम्पयतीत्यर्थ। आरुहेण्यन्तस्य—वलइ। आरोवेइ। वज्जेण्यं तस्य—रावेइ। रज्जेइ। घटयते—परिवाडेइ। घडेइ। रचयते—उग्गइ। अवइइ। विडविडइ। रयइ। सम्पूर्वस्य तस्य—उवद्धत्थइ। सारवइ। समारइ। कोलायइ। समारयइ।

अफुण्णादय शब्दा स्तेन सह निपात्य ते। तथथा—

अफुणो—आक्रात। उक्कोस—उक्कष्टम्। फुड—स्पष्टम्। बोलीणो—अतिक्रात। लुग्गो—रुग्ग। विदत्त—वेदत्त, अजितम्। निमिअ—स्थापितम्। चक्खिअ—आस्वादितम्। हीसमण—हेषितम्—इत्यादि।

धातवोऽर्थान्तरेऽपि ॥२५१॥ उक्तादर्थान्तरान्तरेऽपि धातवो वत ते। वलि प्राणने पठित ‘खादनेऽपि वतते। वलइ। खा’ति, प्राणन करोति वा। एवम्—कलि सरयानेऽपि। कलइ।

जैसे-भविष्यदादिक अर्थों में एकवचन के परे ठा-झा-गा आदेश कहे हैं, ये अन्यत्र क्त्वा-तुमुन्-तव्य प्रत्ययों के परे भी होंगे। ठाऊण=स्थित्वा। झाऊण=ध्यात्वा। गाऊण=गात्वा। सर्वत्र 'क्त्वा तूण' से तूण 'कगचज' से तलोप। एव-ठाउ। झाउ। गाउ। 'कगचज०' से तलोप। 'अधो मनयाम्' से यलोप। 'शेषादेशयो' से द्वित्व। 'मो विन्दु'। ठाअव्व। झाअव्व। गाअव्व। इसीप्रकार संस्कृत में भी बहुल ग्रहण से वर्णविपर्ययादिक होते हैं। जैसे-हिसि हिसायाम्। हिनस्ति इति हिस प्राप्त था, हकार-सकार का विपर्यय करने से सिह होगा। पृषत् उदर यहाँ सूत्र से तलोप अप्राप्त था, बहुलग्रहण से लोप। इसी को 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि' कहा है। इस तरह सूत्र से प्रतिपाद्य जो कुछ भी है, बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल उस आगमादेश की कल्पना कर लेना।

इति श्रीमहामहोपाध्याय मथुराप्रसादकृताया प्राकृतप्रकाशव्याख्याया हिन्दी
सरलाव्याख्यायां धातुविवरिष्टम समाप्त ।

जानाति, सख्यान करोति वा। रिगिर्गौ, प्रवेशेऽपि। रिगइ (रिग्गइ, रिंगइ)। प्रविशति, गच्छति वा। काङ्क्षतेवम्फ आदेश प्राकृते-वम्फइ। अस्याथ -इच्छति, (पृच्छति) खादति वा। फक्तेत्स्थक्क आदेश थक्कइ। नीचा गतिं करोति, विलम्बयति वा। विल्प्युपालभ्योऽङ्क आदेश। झङ्कइ विलपति, उपालभते, भाषते वा। एव-पडिवालेइ। प्रतीक्षते, रक्षति वा। केचिन् कैश्चिदुपसर्गैर्नित्यम्। हरइ। युध्यते। सहरइ। सवृणोति। अणुहरइ। सदृशीभवति। नीह्रइ। पुरीषोत्सर्ग करोति। विहरइ। क्रोडति। आहारइ। खादति। पडिहरइ। पुन पूरयति। परिहरइ। त्यजति। उवहरइ। पूजयति। वाहइ। आह्वयति पवसइ। देशांतर गच्छति। उच्चुपइ। चटति। उल्लुहइ। नि सरति। इति (१)। प्रायोऽत्र हेमानुसार्यादेशाना मुल्लख ।

१ अत्र सूत्रसख्या हेमचन्द्राभिधस्य शब्दानुशासनस्य परिशिष्टरूपस्याऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादान्तगताऽवगन्तया ।

अथ नवमः परिच्छेदः

निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातसंज्ञका वेदितव्या । संस्कृतासु
सारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् ॥ १ ॥

निपाता —अधिक्रियन्ते, अतः ये शब्दा वक्ष्यन्ते ते निपात-संज्ञका भवन्तु ।
ते च अव्ययनामानोऽपि भवन्ति । आ परिच्छेदसमाप्तेरयमधिकारो वेदितव्यः ।

सदृश त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥

इति प्रातिपदिकेभ्योऽस्य विशेषः ॥ १ ॥

अब इस परिच्छेद में निपातविधि कहते हैं—

निपाता इति । यह अधिकार सूत्र है । इसके अनन्तर सब शब्द निपातसंज्ञक
होंगे और वे अव्यय-नाम-वाले होंगे अर्थात् उन्हें अव्यय भी कहेंगे । निपाताधिकार
परिच्छेद की समाप्ति तक जानना । अब प्रथम अव्यय का स्वरूप बताते हैं । पुल्लिङ्ग,
स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग इन तीनों लिङ्गों में, प्रथमा-द्वितीया आदि सातों विभक्तियों में
और एकवचनादि सब वचनों में जो सदृश हो समानरूप से रहे, व्यय किसी प्रकार
के नाश को न प्राप्त हो वह अव्यय कहाना है । यही प्रतिपदिक से अव्यय का विशेष
है । प्रातिपदिक में लिङ्ग-वचन से भेद रहता है ॥ १ ॥

(कीस किमर्थे ।)

कीस किमर्थे—किमृशब्दस्य योऽर्थः तत्र कीस इति निपातः प्रयुज्यते । कीस
तएव महः कहिअ । किं त्वया मम कथितम् । अत्र किमर्थे कीस इति ॥

कीसेति । किमर्थे में कीस इस निपात का प्रयोग होता है । 'कीस तएव महः कहिअ' ।
क्या तुमने मुझ से कहा । यहाँ किमृशब्द के अर्थ में कीस यह है ॥

हु दानपृच्छानिर्धारणेषु ॥ २ ॥

हु-इत्ययं शब्दो दानपृच्छानिर्धारणेष्वर्थेषु निपातसंज्ञो भवति । दाने
यथा-हु गेण्ह अप्पणो जीअ (गेण्ह ८-१५ सू० स्प०, अप्पणो ५-५५
सू० स्प०, जीअ २-२, ४-५ सू० स्प०, शे० सुगमम्) । पृच्छायाम्-हु
कधेहि साहुसु सम्भाव (कधेहि इति १२-३ शौरसेन्यां, थ = ध, ७ १८
विध्यादावेकत्वे सिप् = सुकृते ७-३४ लादेशे सति, एत्वम्, मध्यमे २-
२७ ध् = ह्, २-४३ ष् = स् । अन्त्ये ३-२ दलोप, ३-५० भट्टि०, ३-५१
म् = ब्, प्राय इति २-२ वलोपो न, ५-३ अमोऽकारलोप, ४-१२

१ भामहवृत्ताविद नोपलभ्यते सूत्रम् । २ 'सोहिंवा' ८।३।१७४ हेम० सू०-सोहिं ।

मवि०) । निर्धारणे-हु हुवसु तुण्हिको (८-१ भू = हुव, ७-१८ सिप् = सु, अन्त्य ३-५८ सू० द्रष्टव्य) । हु गृहाणात्मनो जीवम् । हु कयय साधुषु सद्भावम् । हु भव तूष्णीक ॥ २ ॥

हु दानपृच्छानिवारणेषु^१—दाने, पृच्छाया, निवारणे च हु-इति निपात प्रयुज्यते । हु देवर ! गेण्हसु । हु देवर ! गृहाण । अत्र हु-शब्दो दानार्थं द्योतयति । हु भण । अत्र हु-शब्द पृच्छा द्योतयति । हु होसु तुण्हिको । हु भव तूष्णीक । अत्र हु-शब्द प्रतिषेधार्थं द्योतयति । निपाता कचिद् वाचका, कचिद् द्योतकाश्चेति यथा-दर्शनमवान्तव्यम् ॥ २ ॥

हु-इति । दान-देना, पृच्छा-पूछना, निवारण-रोकना,—इन अर्थों के द्योत्य रहते अर्थात् कथञ्चित् प्रतीयमान रहते हु इस निपात का प्रयोग होता है । 'हु देवर ! गेण्हसु' । हाँ, देवर ग्रहण कीजिये । जो मैं दे रही हूँ, उसे लीजिये । यहाँ दानप्रतीत्यथ हुशब्द है । हु भण । हा कहिये । क्या पूछते हो । यहा पृच्छा अर्थ में हुशब्द है । 'हु होसु तुण्हिको' । हा सुप्त हो जाइय । अर्थात् अब आगे कुछ मत कहिये । यहाँ कथन निवारण अर्थ में हुशब्द है । निपात कहीं पर वाचक और कहीं पर द्योतक प्रतीत होते हैं । वस्तुतः किसी आचार्य के मत से वाचक है और किसी के मत से द्योतक है । विहार, आहार, सहार, परिहार—एक ही हृधातु में उपसर्गभेद से अनेक अर्थों की प्रतीति है । एवम्—प्रभवति, पराभवति, सभवति, अनुभवति, उद्भवति—इत्यादि ॥ २ ॥

विअ-वेअ अवधारणे^२ ॥ ३ ॥

विअ, वेअ इत्येतावधारणे निपातसंज्ञौ भवत । एवं विअ । एव वेअ । (एव सस्कृतसम, शे० स्प०) । एवमेव ॥ ३ ॥

विअ वेअ^३अवधारणे—निश्चयार्थं चिअ, चेअ इत्येतौ वर्तते । एसो चिअ सो राज्ञा । एष एव स राजा—इति निश्चय । स चेअ इय णअरी । सैवेय नगरा । अन्या न भवतीति निश्चय । स चिअ, स च्चेअ । सैव ॥ ३ ॥

चिअ-इति । चिअ, चेअ ये निपात निश्चय अर्थ से प्रयुक्त होते हैं । एसो चिअ सो राजा । यह वही राजा है । यहाँ निश्चयार्थक चिअ-शब्द है । सचेअ इअ णअरी । यह वही नगरी है अर्थात् दूसरी नहीं है—यह निश्चय है । इस प्रकार यहाँ निश्चयार्थक चेअ-शब्द है ॥ ३ ॥

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु ॥ ४ ॥

ओ इत्ययं शब्द सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु निपातसंज्ञो भवति । ओ चिरअसि (२-२ यलोप, ७-२ सि) । गाथासु द्रष्टव्य ॥ ४ ॥

ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु—सूचना=साभिप्रायमुद्देशकथनम् । पश्चात्तापः=अनुशय । विकल्प=इदम्, इद वेति पाक्षिको विधि । एषु त्रिष्वथषु ओ इति निपातो

१ एष पाठ सनीवनीसमत । २ विअ चेअ चिअ । हु चिअ । तुम चिअ । अहमेव—त्वमेव । का० पा० । ३ विअ-वेअ—इति भामहसमत पाठ ।

वर्तते । ओ अविणयजत्तणिला । ओ अविनययत्तवती । अत्र ओ-शब्द पूर्वकृतस्वकी-
याकरणीयसूचकत्वं द्योतयति । ओ ण पसण्णम्हि । ओ=किमिति न प्रसन्नाहमभवम् इति
पश्चात्ताप द्योतयति । ओ अणुणेमि । ओ अनुनयामि । अत्र विकल्पार्थं ओशब्द ॥ ४ ॥

ओ-इति । सूचनादिक अर्थों में 'ओ' इस निपातसङ्ग का प्रयोग होता है ।
सूचना-अभिप्रायपूर्वक किञ्चिन्मात्र वस्तु की सूचना । पश्चात्ताप-पछुताना । विकल्प-
यह अथवा यह-इस प्रकार पाक्षिक विधि विकल्प कहाता है । इन अर्थों में ओ यह
निपात होता है । ओ अविणयजत्तणिला । अविनय में यत्तवती थी । यहाँ पूर्वकृत यत्त
के अकरणीयत्व की सूचना है । ओ ण पसण्णम्हि । ओ मैं क्यों न प्रसन्न हो गयी ।
यहाँ प्रसन्न न होने के पश्चात्ताप को यह सूचित करता है । ओ अणुणेमि । अच्छा यदि
नहीं मानता है तो मैं पैरों में पट्टेगा=अनुनयविनय करूँगा । यहाँ विकल्पार्थक
ओशब्द हैं ॥ ४ ॥

इरकिरकिला अनिश्रिताख्याने ॥ ५ ॥

इर, किर, किल इत्येते शब्दा अनिश्रिताख्याने निपातसङ्गका भव
न्ति । पेक्ख इर तेण हद्दो (आदिम ६-५१ सू० द्रष्टव्य । तेण ४-६
तदोऽन्त्यलोप , ५-१२ एत्व, ५-४ टा=ण^१ । अन्त्य ४-६ ह्नोऽन्त्य-
लोप , १२-३ त=द, ५-१ ओ) । अज्ज किर तेण ववसिओ । (व्यव-
सित इत्यत्र ३-२ यलोप , प्राय इति २-२ वलोपो न, २-२ तलोप ,
५-१ ओ, शो० स्प०) । अअ किल सिविणओ (२-२ यलोप , ४-१२
मबि०, शो० स्प० । अन्त्य १-३ सू० द्रष्टव्यम्) । प्रेक्षस्व किल तेन
हन । अद्य किल तेन व्यवसित । अय किल स्वप्न ॥ ५ ॥

इर किर-किला अनिश्रयाख्यानेषु^२—इर किर-किला शब्दा अनिश्रयस्य अस-
म्यगर्थस्य आख्याने प्रतिपादने प्रयुज्यन्ते । इह इर दिट्ठो दइओ । इह किल द्दो
दयित । अत्र इरशब्द स्थानदर्शनादेव निश्चितार्थं वक्ति, इति असम्यगेव निश्चया-
ख्यानम् । एत्थ किरालिंघिओ । अत्र किलालिङ्गित । अत्र किरशब्द स्थानस्थालिङ्ग-
नस्य असम्यगर्थता द्योतयति । ण किल रमिओ । न किल रमित । अत्र किलशब्द
रमितार्थप्रतिषेधस्य अपरिस्फुटता कथयति ॥ ५ ॥

इरेति । इर-किर-किल ये शब्द अनिश्रय असम्यग् अर्थ के प्रतिपादन में प्रयुक्त होते
हैं । इह इर दिट्ठो दइओ । यहाँ पर प्रिय को देखा था । यहाँ पर किल (इर)-शब्द
स्थानदर्शन से ही निश्चित अर्थ को कहता है, अतः शब्द के प्रयोग से असम्यक् प्रकार
से निश्चय को कहता है । एत्थ किरालिंघिओ । यहाँ पर आलिङ्गन किया गया । यहाँ
किरशब्द स्थानस्थ आलिङ्गन के अपरिस्फुटार्थ को सूचित करता है । ण किल रमिओ ।
यहाँ किलशब्द रमणप्रतिषेध को अपरिस्फुट सूचित करता है । अर्थात्-रमणप्रतिषेध
को स्फुटतया नहीं कहता है ॥ ५ ॥

१ तेनेत्यत्र २-४२ इति णत्वमात्रमिति केचित् । २ सबीवनीसमत पाठः ।

हु कखु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु ॥ ६ ॥

हु, कखु इत्येतौ निश्चयवितर्कसम्भावनेषु निपातसङ्गौ भवत । हु रक्खसो (हु स्प०, ३-२९ क्ष = ख, ३-५० खद्वि०, ३-५१ ख = क्, ४-१ ह्रस्व, ५-१ ओ) । गुरुओ कखु भारो (५-१ ओत्वम्, अन्य त्स्पष्टम्) । हु राक्षस । गुरु खलु भार ॥ ६ ॥

हु-कखु निश्चयवितर्कसभावनासु^१—निश्चयो = विश्वास । वितर्क = विमर्श । सभावना = उत्कटैककोटिस्वरूपाशङ्कासभावना । कार्याध्यवसायस्वरूपेत्यर्थ, एष्वर्थेषु हु, कखु एतौ निपातौ स्त । अज्ज हु दीसइ दइआ । हु निश्चयेन । अद्य दयिता दृश्यते । अत्र हुशब्दो निश्चय बोधयति । एवमेव कखुशब्दप्रयोगेऽपि । अज्ज कखु एसा म पलोएइ । अद्य खलु एसा मा प्रलोकयेत् । अत्र कखुशब्द निश्चय द्योतयति । ण हु दिट्ठो तइ अज्जवि । न हु दृष्टस्तयाऽद्यापि । अत्र हुशब्दो वितर्क द्योतयति । पेच्छ कखु दारम्मि सो कदावि ठिओ होज्ज । प्रेक्षस्व खलु द्वारे स कदापि स्थितो भविष्यति । अत्र कखुशब्दो द्वारदेशस्थितिविमर्शोत्पत्तिद्योतक । एव हुशब्दप्रयोग । सभावनायाम्-अच्छ ताव हु णइए । आस्ता तावत् खलु नद्या । अत्र हुशब्दो नदीपारगमनसभावना द्योतयति । खणा कखु वच्चामि जलणिहिणो पार । क्षणात् खलु व्रजामि जलनिधे पारम् । अत्र कखुशब्द सागरपारतीरप्राप्त्यवसायद्योतनार्थ । एव यथायथ हु कखु-शब्दौ निश्चयाद्यर्थ प्रकाशयत ॥ ६ ॥

हु-इति । निश्चयादिक अर्थो मे हु, कखु ये निपात प्रयुक्त होते हैं । निश्चय-विश्वासात्मक स्थिरज्ञान । वितर्क-विमर्श । सभावना-उत्कटकोटिस्वरूपा शङ्का अर्थात् शङ्कास्पदकार्याध्यवसायस्वरूपज्ञान । अज्ज हु दीसइ दइआ । हु निश्चयेन अद्य दयिता दृश्यते । यहाँ हुशब्द निश्चय को द्योतित करता है । इसी प्रकार कखु (खलु) शब्द के प्रयोग में भी जानना । अज्ज कखु एसा म पलोएइ । आज वह मुझे देखेगी । यहाँ निश्चय को खलुशब्द बोधित करता है । ण हु दिट्ठो तइ अज्ज वि । आज भी नहीं देख पड़ा । यहाँ हुशब्द वितर्क को प्रकाशित करता है । एव कखु शब्द के प्रयोग में-पेच्छ कखु दारम्मि सो कदावि ठिओ होज्ज । देखो कदाचित् वह दरवाजे पर स्थित होगा । यहाँ कखुशब्द द्वार पर ठहरने के विमर्श को बोधित करता है । सभावना में हु शब्द-अच्छ ताव हु णइए । संभवत नदी के पार होगा । यहाँ हुशब्द नदी के पार जाने की सभावना को कहता है । कखुशब्द-खणा कखु वच्चामि जलणिहिणो पार । क्षणमात्र में मैं समुद्र के पार जाता हूँ । यहाँ कखुशब्द समुद्र के पार जाने के उद्योग साहस से पार प्राप्ति सिद्धि सभावना को सूचित करता है । इसी तरह अन्यत्र भी हु-कखुशब्द पूर्वोक्त निश्चयादिक अर्थों को यथास्थान प्रकाशित करते हैं ॥ ६ ॥

णवरः केवले^२ ॥ ७ ॥

णवर इत्ययं शब्द केवलेऽर्थे निपातसंज्ञो भवति । णवर अण्णं (अन्नशब्दस्य २-४२ न = ण, ४-१२ मवि०^१) ॥ ७ ॥

(इजेराः पादपूरणे ।)

इजेरा पादपूरणे^२—इ-जे र इत्येते निपाता पादपूरणे वर्तन्ते । न्यूनपादपूरणमेव एषा प्रयोजनम् । ‘एस इ तदा पअट्ठो’ । एष तथा प्रवृत्त । अत्र इकार पादपूरणमात्रे वर्तते । न्यूनपादपूरणमेवैतेषा प्रयोजनम् । उक्तभङ्गभयात् इकारस्तत्पूर्त्यै प्रयुक्त । ‘लभइ जे पेक्खेउ’ । लभ्यते प्रेक्षितुम् । अत्र ‘जे’ इति पादपूरणमात्रे । यत्तु सदानन्देन वसन्तराजेन च ‘पेखिउ’ इति प्रयुक्तम्, तन्न समीचीनम् । तथासति एक मात्रा न्यूनैवावतिष्ठते । तस्मात्—‘ए च क्त्वातुमुनतव्यभविष्यत्सु’ इत्येकार । ‘पेक्खेउ’ इति युक्त पाठ । ण र तए वि (कहिओ सो) । न त्वयापि कथित स । अत्र रेफ पादपूरणार्थ ॥

इजेरा इति । इ-जे-र ये निपात श्लोक की पादपूर्ति के लिये होते है । न्यूनपाद की पूर्ति ही इनका प्रयोजन होता है अर्थात् इनका अर्थ कुछ नहीं होता । ‘एस इ तदा पअट्ठो’ । यहाँ वृत्त में एक मात्रा कम होती थी, अत इकार का प्रयोग किया है, जिससे छन्दोभङ्ग न हो । एव जे-शब्दप्रयोग में—‘लभइ जे पेक्खेउ’ । यहाँ जे पादपूर्ति मात्र के लिये है । ‘पेक्खेउ’ यहाँ ‘ए च क्त्वा’ से एकार करने से पादपूर्ति होगी । अन्यथा फिर भी एक मात्रा न्यून होने से छन्दोभङ्ग हो जायगा । ‘ण र तए वि कहिओ सो’ । यहाँ रेफ पादपूर्त्यर्थमात्र है ॥

आनन्तर्ये णवरि ॥ ८ ॥

णवरि इत्ययं शब्द आनन्तर्ये निपातसंज्ञो भवति । णवरि (स्पष्टम्) ॥ आनन्तर्ये णवरि—अनन्तरस्य भाव आनन्तर्यम्, तस्मिन् णवरि इत्यय निपातो वर्तते । णवरि छिण्ण सीस रणो रिउणो । अनन्तर (छन्न शीर्ष) रणो रिपो । अत्र णवरिशब्द शिरश्छेदनस्य आनन्तर्यं द्योतयति । केचित्तु—‘णवरि केवलानन्तर्ययो’ इत्येव सूत्र पठान्ति । तन्मते-रणो रिपो केवल शिरश्छिन्नम्-इत्यपि भवति ॥ ८ ॥

आन-इति । आनन्तर्य अर्थ में ‘णवरि’ इस निपात का प्रयोग होता है । ‘णवरि छिण्ण सीस रणे रिउणो’ । इसके अनन्तर समग्राम में शत्रु का शिर काट दिया । यहाँ णवरि-शब्द आनन्तर्य अर्थ को कहता है । कईएक आचार्य—‘णवरि केवलानन्तर्ययो’ ऐसा सूत्र मानते हैं । उनके मत से केवल अर्थ में भी ‘णवरि’ शब्द है । तो यह भी अर्थ होगा कि-केवल शिर काटा ॥ ८ ॥

(उ क्षेपविस्मयसूचनासु ।)

उ क्षेपविस्मयसूचनासु^३—क्षेप = तिरस्कार । विस्मय = आश्चर्यम् । सूचना =

१ केवलमत्रमित्यर्थ । केचित्तु अन्यशब्दस्य ३-२ यलोप-, २-४२ न-ण, ३-५० णदि०, शे० पू० । २ नेद भामहृष्टौ सूत्रम् । ३ नास्तीद भामहृष्टौ सूत्रम् ।

अभिप्रायपैशुन्यम् । एष्वर्थेषु उ इति निपात प्रयुज्यते । उ अम्ह ण तेण कज्ज । उ अस्माक न तेन कार्यम् । अत्र तस्य प्रयोजनेऽपि प्रयोजन नास्तीति अधिल्लेपो बोध्यते । उ सो एस इह कुदो आअदो । उ स एष इह कुत आगत । अत्र उशब्द तदागमने आश्चर्य जनयति । सहि उ विलक्खो व्व । सखि । उ विलथ इव । अत्र वैलक्ष्यजनन कारणाभिप्रायस्य सूचना उशब्देन द्योत्यते ॥

उ-इति । श्लेषादिक अर्थो में उ इस निपात का प्रयोग होता है । श्लेष = तिरस्कार । विस्मय = आश्चर्य । सूचना = अभिप्राय का सूक्ष्म कहना । श्लेष-‘उ अम्ह न तेण कज्ज’ । उ-मुझे उससे कोई कार्य नहीं है । कार्य रहते हुये भी कार्य का निषेध करना तिरस्कार है । उ-पद से उसका बोध होता है । आश्चर्य-‘उ सो एस इह कुदो आअदो’ । यहाँ उशब्द उसके आगमन में आश्चर्य को कहता है । सूचना-‘सहि उ विलक्खो व्व’ । हे सखि ! वह विलक्ष-सा हो गया । यहाँ वैलक्ष्योत्पादक कारण के अभिप्राय की सूचनामात्र उशब्द से प्रकाशित होती है ॥

किणो प्रश्ने ॥ ९ ॥

किणो इत्यय शब्द प्रश्ने निपातसंज्ञो भवति । किणो सुव्वसि (८-५७ य = व्व, ७-२ यास् = सि) । किणो हससि (किणो स्प०, ७-२ सिप् = सि) । किन्नु धूयसे । किन्नु हससि ॥ ९ ॥

किणो प्रश्ने — किणो-इति निपात प्रश्नेऽर्थे वर्तते । सुहअ किणो कहेसि म । सुभग किं कथयसि माम् । अत्र किणो इति प्रश्नार्थवाचक । कीस किमर्थे वर्तते । किणो-इति तु प्रश्ने । इत्यनयो अर्थभेदे अर्थभेदो न कर्तव्य । तथा चोक्तम्-‘सम्भवत्येकवाच्यत्ये वाक्ये भेदश्च नेध्यते’ ॥ ९ ॥

किणो-इति । किणो यह निपात प्रश्न अर्थ में है । ‘सुहअ किणो कहेसि म’ । हे सुभग मुझे क्या कहते हो ? यहाँ किणोशब्द प्रश्नार्थ में है । कीस यह किमर्थ में है और किणो यह प्रश्न में है । इस प्रकार इनका परस्पर अर्थ में अभेद ही है । अर्थ में भेद नहीं करना । कहा भी है कि-एक वाच्य रहने पर वाक्य भेद नहीं करना-इति ॥ ९ ॥

अब्बो दुःखसूचनासम्भावनेषु ॥ १० ॥

अब्बो इत्यय शब्दो दुःखसूचनासम्भावनेषु निपातसंज्ञो भवति । दु खे-अब्बो कज्जलरसरञ्जिएहि अच्छीहि^३ (अब्बो स्प०, कज्जलरसेति सस्कृतसम शब्द, रञ्जितेत्यस्य २-२ तलोप, ५-१२ अ = ए, ५-५ भिस् = हि । अन्त्ये २-३० क्ष = छ, ३-५० छट्ठि०, ३-५१ च् = छ्, ४-२० स्त्रीत्वे ई, ५-५ भिस् = हि) । सूचनायाम्-अब्बो अवर विअ (२-२५ प = व, ५-३ अमोऽकारलोप, ४-१२ मर्बि०, शे० ९-३ सू० स्प०) । सम्भावने-अब्बो णमिव अत्तु (३-१ दलोप, ३-५० तट्ठि०, ४-१२

१ किणो कीस किमु परिप्रश्ने । का० पा० । २ अथो अब्बो, वो । अथो दु ख-सूचनाभाषणेपु । का० पा० । ३ प्राकृते द्विवचनाभावात् बहुवचनम् ।

मबि०) । अहो कज्जलरसरञ्जिताभ्यामक्षिभ्याम् । अहो अपरमिव । अहो एनमिवात्तुम् ॥ १० ॥

अव्वो दु खसूचनासभाषणेषु^१—दु खे, सूचनाया, सम्भाषणे च अव्वो इति निपातो वर्तते । ‘अव्वो मह पिअविरहो’ । अव्वो मम प्रियविरह । इत्यत्र अव्वो इति निपातो विरहदुःखातिशयावेदक । सहि ! एस निट्ठुरो अव्वो । अत्र अव्वोशब्द अति निष्ठुरतासूचक । सत्त्वा मह सभाषणेऽपि अव्वोशब्द इहावस्थित । तदर्थद्योतनद्वारेण प्रयुक्त । अव्वो—इति निपात आश्चर्यद्योतनेऽपि कापि दृश्यते । अव्वो वल्लह किमिण । आश्चर्यं वल्लभ । किमिदम् । अत्राश्चर्यद्योतकोऽयम् अव्वोशब्द ॥ १० ॥

अव्वो इति । दुःखादिक अर्थों में निपात अव्वो का प्रयोग होता है । ‘अव्वो मह पिअविरहो’ । यहाँ अव्वो यह निपात प्रियविरहदुःखातिशय का सूचक है । ‘सहि एस निट्ठुरो अव्वो’ । यहाँ अत्यधिक निष्ठुरतासूचक है । यहाँ अव्वोशब्द सम्भाषण में भी है । क्योंकि उसी अर्थ को सम्भाषण द्वारा सूचित करता है । अव्वो यह आश्चर्य प्रकाशन में भी होता है । अव्वो वल्लह किमिण । हे प्रिय ! यह क्या है ? यहाँ आश्चर्यसूचक अव्वोशब्द है ॥ १० ॥

अलाहि निवारणे ॥ ११ ॥

अलाहि इत्ययं शब्दो निवारणे निपातसंज्ञो भवति । अलाहि कलह-लेसेण । अलाहि कलहबन्धेण । (संस्कृतसमौ कलहो बन्धश्च, २-४३ श् = स्, ५-४ टा=ण, ५-१२ ए, शे० स्प०) । अलं कलहलेसेन । अलं कलहबन्धेन ॥ ११ ॥

अलाहि निवारणे—अलाहि इत्ययं निपात निवारणेऽर्थे वर्तते । अलाहि तुम्हे अम्हणामेण । अल तव अस्मदीयनाम्ना । अन्य कश्चिन्नामग्रहणात् अलाहि—इत्यनेन निपातेन प्रतिषिध्यते ॥ ११ ॥

अलाहीति । निवारण अर्थ में अलाहि यह निपात है । अलाहि तुम्हे अम्हणामेण । हमारा नाम न लीजिये और किसी का नाम ले । यहाँ अलाहि इस निपात से नाम-ग्रहण का प्रतिषेध है ॥ ११ ॥

अइ-वले सम्भाषणे ॥ १२ ॥

अइ, वले इत्येतौ शब्दौ सम्भाषणे निपातसंज्ञकौ भवतः । अइ मूल पसूसइ (अइ स्प०, मूल संस्कृतसम, शे० ३-३ रलोप, २-४३ श, ष् = स्, ३-२ यलोप, ८-४६ उदीर्घ, ७-३१ ति = इ) । वले किं कलेसि (वले स्प०, किं संस्कृतसम, २-२ यलोप, ७-२ सिप् = सि, ७-३४ एत्वं कले, शे० स्प०) । अपि मूल प्रशुष्यति । वले किं कलयसि ॥ १२ ॥

अइ-रणे सम्भाषणे^२—अइ रणे—इत्येतौ निपातौ सम्भाषणे = निरूपणेऽर्थे वर्तते ।

१ सजीवन्यादिसमत पाठ । २ ‘रणे’ इत्यस्य स्थाने ‘वले’ इति भामहे पाठ ।

अइ पिञ्जतम खण दिअहो । अयि प्रियतम । क्षण दिवस । अत्र क्षणम्-अर्थ सभाव यत् 'अइ'शब्द सभाषित । अज्ज रणे नाह गम्मइ घराउ । अय नाथ ! गम्यते गृहात् । अत्र रणे शब्द गमनस्य सभाषण बोधयति ॥ ११ ॥

अइ-इति । सभाषण और निरूपण अर्थ में 'अइ-रणे' ये दो निपात प्रयुक्त होते हैं । 'अइ पिञ्जतम खण दिअहो' । यहाँ क्षणमात्र अभी दिन है, इस अर्थ को सूचित करता हुआ सभाषण में अइशब्द का प्रयोग है । एवम्-अज्ज रणे नाह गम्मइ घराउ । यहाँ 'रणे' वह सप्तम्यन्तानुकरणस्वरूप निपात गमन-सभाषण में प्रयुक्त है, अत्रमार्थ रणशब्द का सप्तम्यन्त रूप नहीं है । तो यह अर्थ होता है-हे नाथ ! आज घर से जा रह है । यहाँ गमन-सभाषण में 'रणे'शब्द प्रयुक्त है ॥ १२ ॥

णवि वैपरीत्ये ॥ १३ ॥

णवि इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसङ्गो भवति । णवि तह पइसइ बाला (तह १-१० सू० स्प०, ३-३ रलोप, ७ १ ति = इ, बाला इति संस्कृतसम) । विपरीत तथा ग्रहसति बाला ॥ १३ ॥

सू कुत्सायाम् ॥ १४ ॥

सू इत्ययं शब्द कुत्साया निपातसङ्गो भवति । सू सिविणो (सिवि णो १-३ सू० स्प०) । धिक् स्वप्न ॥ १४ ॥

धू कुत्सायाम्—धू-इत्ययं निपात कुत्साया वर्तते । कुत्सा = निन्दा । धू तुह सवत्तिचरिअ । बिक् तव सपत्नीचरितम् । अत्र धूशब्देन सपत्नीचरितस्य निन्दा प्रतीयते ॥ १४ ॥

धू-इति । धू यह निपात निन्दा अर्थ में है । 'धू तुह सवत्तिचरिअ' । तुम्हारी सवत के चरित्र को धिक्कार है । यहाँ धूशब्द से निन्दा प्रतीयमान है ॥ १४ ॥

रे-अरे-हिरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥ १५ ॥

रे, अरे, हिरे इत्येते शब्दा सम्भाषण-रतिकलहा-क्षेपेषु निपात सङ्गा भवन्ति यथासंख्यम् । रे मा करेहि । णाओसि अरे । दिट्ठोसि हिरे (रे स्प०, संस्कृतसमो मा-शब्द, १२-१५ कृञ् = कर, ७-३४ एत्वं, १२-२७ परस्मैपद, संस्कृतवत् लोट् सेहि) । (२-४२ न् = ण, २-२ गलोप, ७-६ स्प० सि, अरे स्प०) । (१-१८ ऋ = इ, ३ = १० छ = ठ, ३-५० ठङ्गि०, ३-५१ ठ-ट, ५-१ ओ) । रे मा कुरुष्व । नागोसि अरे । दट्ठोऽसि हिरे ॥ १५ ॥

रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु^३—सम्भाषणम् = पारस्परिककथनम् ॥ रतिकलहा = निधुवाकेलि । क्षेप = तिरस्कार । एव्येषु यथासंख्य रे, अरे, हरे इति निपाता वर्तन्ते । णिसुअ ज रे जपसि । निश्रुत यत् रे जल्पसि । अत्र रेशब्द सभा

१ नेद सूत्र सजीव यादिषु अतो नास्य चांश्चाव्याख्या, नापि हिदीटीका ।
२ 'दू'स्थाने 'सू' इति भासहे । ३ सजीवनीसमत पाठ ।

षण द्योतयति । देहि अरे णिवसण । देहि अरे निवसनम् । अत्र अरेशब्द प्रार्थनाभि प्रायरतिकलहद्योतकता विवत्ते । हरे धट्ठो । अहो धृष्ट । अत्र हरेशब्द धृष्टत्वलक्षणम् अधिस्तेपम् उद्बोधयति ॥ १५ ॥

रे अरे-इति । सभाषणादिक अर्थो मेरे-अरे-हरे का यथाक्रम प्रयोग होता है । सभाषण = परस्पर बातचीत करना, उसमें 'रे' इस निपात का, रतिकलह = निधुवन केलि, इसमें 'अरे' इस निपात का, स्तेप = तिरस्कार, इसमें 'हरे' इस निपात का प्रयोग होता है । गिसुअ ज रे जपसि । हाँ सुना, जो कहते हो । यहाँ रे-शब्द से सभाषण प्रतीत है । देहि अरे णिवसण । यहाँ अरेशब्द वसनप्रार्थना से रतिकलह को द्योतित करता है । हरे धिट्ठो । यहाँ हरेशब्द धृष्टस्वरूपात्मक अधिस्तेप = तिरस्कार को कहता है ॥ १५ ॥

म्मिवमिवविआ इवार्थे ॥ १६ ॥

म्मिव, मिव, विअ इत्येते शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति । गअण म्मिव, गअण मिव, गअणं विअ कसण (२-२ गल्लोप, २-४२ नू = ण्, ५-३० बि०), (अन्त्ये ३-६१ वर्णे नित्य विप्रकर्ष । पूर्वस्य तत्स्वरता च) । गगनमिव कृष्णम् ॥ १६ ॥

पिव मिव विव-व इवार्थे^१—एते चत्वार शब्दा निपाता इवाथे उपमानोत्प्रेक्षादौ वर्तन्ते । रभा पिव रूवेण । रम्भेव रूपेण । हरिणी मिव तरलप्रेच्छिण । हरिणीव तरलप्रेक्षितेन । हसी विव गमणेण । हसीव गमनेन । सीय्य व्व सईत्तणेण । सीतेव सतीत्वेन । अत्र 'सेवादिषु चे'ति वकारस्य द्वित्वम् । एवमन्येऽपि निपाता सन्ति ।

अनारम्भे च स्तेपे च पश्चात्तापविषादयो ।

निश्चये च बुधै प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥ १ ॥

हन्त वाच्यविभूषाया हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।

आ शब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थक ॥ २ ॥

हज्जे-हण्डे-हले-इत्यादय सम्बोधने मता ।

इवार्थे ण इति कापि हा खेदानुपतापयो ॥ ३ ॥

अल अल विषादार्थौ अप्यर्थोऽपि इ इत्ययम् । इति ।

एव चवाद्य शब्दा अर्थानतिक्रमेण अव्ययत्वेन अवगन्तव्या ।

च वा ह हे अहो हहो णमे आहो हही सिहो ।

अविमो मुत्तु अह हो इत्याद्यास्तु चवाद्य ॥

आहो अहो उताहो च है हे भो भोस्तथैव च ।

हहो इत्यादय शब्दा स्यु सम्बोधनबोधका ॥-॥ १६ ॥

पिवेति । ये चार पिवादिक निपातशब्द इवार्थ में अर्थात् कहीं उपमान में और कहीं उत्प्रेक्षा अर्थ में होते हैं । 'रभा पिव रूवेण' । यहाँ पिवशब्द से सादृश्य प्रतीति है ।

रूप से रम्भा के सदृश । 'हरिणी मिव तरलपेच्छिपुण' । तरल-प्रेक्षण से हरिणी के सदृश । यहाँ मिवशब्द इवार्थ में है । 'हृसी विव गमणेण' । यहाँ विवशब्द इवार्थ में सादृश्य बोधक है । एव 'सीअ व्व सईत्तणेण' । यहाँ वशब्द इवार्थ में है । 'सेवादिषु च' से वकार को द्वित्व होगा । यहाँ कहीं कहीं प्रसङ्गानुरूप उत्प्रेक्षा भी हो सकती है । जैसे रूप से रम्भा हो । गमन से मानो हृसी ही है । इत्यादि यथास्थान समझ लेना । इसी प्रकार और भी निपात हैं और वे विभिन्न अर्थों में होते हैं । जैसे—'हन्त' यह अव्यय अनारम्भ में, क्षेप=तिरस्कार में, पश्चात्ताप=कृतकार्य के सताप में, विषाद=दुःख में और निश्चय=ऐसा ही है—इसमें, विद्वानों ने इन अर्थों में हन्त अथवा को माना है और वक्तव्य के सौ-वर्थ में भी हन्तशब्द होता है । 'हे' यह सबोधन में । 'आ' यह हो गया, हो रहा है—इस अर्थ में है । 'नाम' यह ऐसा ही है इसमें और सभावना में भी होता है । हजे=चेटी के सबोधन में, हण्डे=नीच के सबोधन में, हले=सखी के सबोधन में है । 'ण' इवार्थ में, 'हा' खेद और सताप अर्थ में है । अल=यह पर्याप्त अर्थ में और विषाद अर्थ में है । 'ह' यह अव्यय अपि के अर्थ में है । इसी प्रकार च-वा इत्यादिक अव्ययों को भी जानना । च, वा, ह, हे, अहो, हहो, णमे, आहो, हही, मिहो, अविमो, सुत्तू, अह, हो-इत्यादिक चादि अव्यय हैं । आहो, अहो, उताहो, है, हे, ओ, भो, हहो-इत्यादिक सबोधन में प्रयुक्त होते हैं, क्योंकि सबोधन के बोधक हैं ॥ १६ ॥

अज्ज आमन्त्रणे ॥ १७ ॥

अज्ज इत्यय शब्द आमन्त्रणे निपात्यते । अज्ज मद्वाणुहाव । किं करोसि (अज्ज स्प०, २-४२ न=ण, २-२७ भ=ह, प्राय इति २-२ वल्लोपो न । ७-२ सि, शेष ९-१५ सू० स्पष्टम्) । अहो मद्वाणुभाव ! किं करोषि ॥ १७ ॥

वेच्च^१ आमन्त्रणे—आमन्त्रणम्=आह्वानम् । तस्मिन् अर्थे वेच्च इत्यय निपातो वतते । वेच्च देवर ! जानसु । हे देवर ! जानीहि । अत्र वेच्चशब्द आमन्त्रणार्थं द्योतयति । देश्या पुनरयम् अन्यार्थेष्वपि दृश्यते । यथा—'वेच्चवेव्वलिअौ स्याता वारणे तूरणे तथा' ॥ १७ ॥

वेच्च-इति । वेच्च यह निपात आमन्त्रण अर्थ में रहता है । वेच्च देवर ! जानीहि । हे देवर ! आप जानिये । यहाँ आमन्त्रण अर्थ में वेच्चशब्द है । यह आमन्त्रण को सूचित करता है । वेच्च यह निपात देशी में अन्य अर्थों में भी प्रयुक्त है । 'वेच्च-वेव्व लिअ' ये वारण अर्थ में और तूरण=शब्दकरना अथवा शीघ्रता में है ॥ १७ ॥

शेषः संस्कृतात् ॥ १८ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे नवम परिच्छेद ।

उक्तादन्य शेष । प्रत्ययसमासतद्धितलिङ्गवर्णादिविधि शेष
संस्कृतादवगन्तव्य । इह ग्रन्थविस्तरभयान्न दर्शित ॥ १८ ॥

इति श्रीभामहविरचिताया मनोरमाया निपातसंज्ञाविधिर्नाम नवम परिच्छेद ।

शेषा 'संस्कृतात्—उक्तेभ्योऽन्ये शेषा । सुपतिङ्गितसमासप्रत्याहारकारक-
लिङ्गसंख्यादयोऽत्र नोक्ता, ते संस्कृतात् समीक्ष्यावगन्तव्या । उक्त च—'प्राकृत संस्कृ-
तयोनि'—इति । प्रकृते संस्कृतात् आगत प्राकृतम् । संस्कृत च—

इन्द्रश्चन्द्र काश्यपश्च कपिल शाकटायन ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शाब्दिका मता ॥

एभिः प्रणीत प्रकृतिप्रत्ययविभागेन । तत्संपादनं लोकप्रसिद्धम् । क्वचिच्च-उक्तलक्षणं
मपि बाधित्वा एकदेशसंस्कृतमुपपाद्य व्याक्रियते । यथा—'वचन्ते पित्र्यमि भणित्र' ।
व्रजति प्रिये भणितम् । व्रज गतौ । शतृ प्रत्यये । 'चो व्रजिनृत्यो' इति जकारस्य 'च'
इत्यादेश । 'न्तमाणौ शतृशानचो' इति न्त इत्यादेश । एव वचन्तशब्दात् सप्तम्ये
कवचने ङि । 'ङेरेम्मी' इति ए इत्यादेश । क्वचिदपि लोप-न्तगतस्याकारस्य
लोप । वचन्ते । 'सर्वत्र ऋषराम्' इति रेफस्य, कगचजे'ति यकारस्य च लोप ।
'ङेरेम्मी' इति म्मि । पित्र्यमि । शतृ-क्तप्रत्ययाविधानात् संस्कृतस्यैकदेशमुपपाद्य
व्याख्यातम् । क्वचिच्च संस्कृतोपपाद्यमाश्रित्य एकदेशेन व्याख्यायते । यथा—
शिरस् शब्दस्य तृतीयैकवचने टाविभक्तौ 'अन्त्यस्य हल' इति सलोप । 'टामोर्ण'
इति टाप्रत्ययस्य ण । 'ए च सुप्यङिङ्सो' इति एत्वम् । 'शषो स' इति स । एव
सिरेण—इति प्राप्नोति । संस्कृते शिरसा—इति तृतीयासिद्धमङ्गीकृत्य 'शषो स' इति स ।
शिरसा—इत्यपि भवति । एव-भगम् = ऐश्वर्यम् अस्यास्तीति मत्वर्थे 'आत्विहोहोलाव
न्ते-ता मनुप' इति मनुप स्थाने वन्त इति । तत तृतीयैकवचने टा, 'टामोर्ण'
इति ण । 'ए सुप्यङिङ्सो' इत्येकार । भगवन्तेण इति । संस्कृते सिद्ध भगवता—इति
रूपमाश्रित्य, 'कगचजे ति गलोप । 'ऋत्वादिषु तो ङ' इति ङकार । भगवदा ।
वकारस्यापि लोपे 'मभ्रभ्रदा' इत्यपि भवति । एवम्—किमशब्दस्य सप्तम्येकवचने
कस्मिन् काले इति विवक्षामाश्रित्य 'आहे इआ काले' इति पर्यायेण भवत । 'किम क'
इति क । 'क्वचिदपि लोप' इत्यलोप । काहे, कइआ इत्येतौ एव भवत । संस्कृत-
सिद्धम् कदा—इति प्रयोगमाश्रित्य 'कगचजे'ति ङलोप । कइआ—इत्यपि भवति । एव
यथासिद्ध कविप्रयोगमाश्रित्य व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय प० मथुराप्रसादकृताया प्राकृतप्रकाशस्य चन्द्रिकाख्य-
टीकाया निपातविधिर्नाम नवम परिच्छेद समाप्त ।

शेषा इति । उक्त से अतिरिक्त शेष कहाता है अर्थात् जो प्राकृत के नियमों में नहीं कहा गया है वह शेष है, उसका ग्रहण संस्कृत से करना । जैसे सुप्-तिङ-तद्धित समास-प्रत्याहार-कारक-कर्ता-कर्म-करण-सम्प्रदानादिक, लिङ्ग=पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग नपु सकलिङ्ग, सख्या=एकवचन, द्विवचन, बहुवचनादिक । ये सब संस्कृत से लिये जायेंगे । कहा भी है कि—‘प्राकृत संस्कृतयोनि’=प्राकृत संस्कृत से ही उत्पन्न है । निदान बालक, स्त्री, वृद्ध, मूर्ख, स्फुट संस्कृत का उच्चारण नहीं कर सकते हैं, एवं विकृत उनका उच्चारण ही प्राकृत है । जैसे उट्ट का उट्ट । हस्त का हत्थ । कर्म का कम्म इत्यादि । प्रकृति=संस्कृत, उससे जो हुआ वह प्राकृत अर्थात् संस्कृतोद्भव ही प्राकृत है । संस्कृत=स्वत समुच्चरित शब्द है । परंतु दो हजार धातु-प्रकृति-प्रत्यय-विभाग आदि करके आठ आचार्यों ने दिखाये हैं, वे सब आचार्य शाब्दिक हैं । यथा—इन्द्र, चन्द्र, काश्यप, कपिल, शाकटायन, पाणिनि, अमरसिंह और जैनेन्द्र ये आठ शाब्दिक हैं अर्थात् व्याकरण के निर्माता हैं । इन्होंने प्रकृति-प्रत्ययादि का विभाग करके शब्द-स्वरूप बताया है, वही नियम सूत्रादि व्याकरण कहाता है । व्याकरण-शब्द लोक में प्रसिद्ध है । कहीं पर व्याकरण के नियमों को बाधकर एकदेश संस्कृत का लेकर प्राकृत का साधुत्व देते हैं । जैसे—‘वचन्ते पिअग्नि भणिअ’ । यहाँ उक्त सूत्रों से ‘व’ आदेश ‘त’ आदेश, ङि को ए । यह सब प्राकृत सूत्रों से है । परंतु शतृ प्रत्यय, क्त-प्रत्यय ये संस्कृत से ग्रहण किये हैं । इस प्रकार संस्कृत का एकदेश लेकर साधुत्व है । कहीं पर संस्कृत के पूरे सिद्ध शब्द को लेकर प्राकृत के कार्य करके प्राकृत का प्रयोग करते हैं । जैसे—शिरस शब्द की तृतीया का एकवचन निर्दिष्ट सूत्रों से अन्वष्टोप, टा को ण, श को स, सिरेण होता है और शिरस्-शब्द के तालव्य श को स करके सिरसा भी होता है । एवं-भगवता अस्त्यर्थ में मतुप्-प्रत्यय, मतुप् को निर्दिष्ट सूत्र से वन्त आदेश, टा को ण आदेश, अकार को एकार, भगवन्तेण होगा और ‘भगवता’ इस संस्कृतसिद्ध रूप को लेकर तकार को ऋत्वादि से द आदेश, उक्त सूत्र से गलोप, भअअदा भी होगा । एवं-किम्शब्द से सप्तमी से काल=समय अर्थ की विवक्षा मे आहे, हुआ पर्याय से प्रत्यय होंगे । किम् को क आदेश, अकार का लोप । काहे, कइआ । कचिद्-ग्रहण से अकार का लोप कइआ में नहीं होगा । इस प्रकार काहे, कइआ ये दो होंगे । कदा इस संस्कृत-सिद्ध प्रयोग मे ‘कगचज’ से दकार का लोप करने से कहा यह सिद्ध होता है । इस प्रकार तीनों प्रयोगों का यथासुचि भावुक कवि प्रयोग कर सकता है । अन्यत्र भी इसी प्रकार से साधुत्व मान कर प्रयोग कर सकते हैं । इति ॥ १८ ॥

इति श्री म० म० प० मथुराप्रसाददीक्षितकृताया प्रदीपनामकसरल

हिन्दी टीकाया नवम परिच्छेद समाप्त ।

अथ दशमः परिच्छेदः

पैशाची ॥ १ ॥

पिशाचानां भाषा पैशाची, सा च लक्ष्यलक्षणाभ्या स्फुटीक्रियते ॥

भिक्षीवेषोल्लसद्भूषा सविद्वल्लीमतल्लिकाम् ।

भक्ताभीष्टप्रदामम्बामाश्रये रेणुका शिवाम् ॥ १ ॥

नवीना व्याख्या पूरयितुकामेन प्रयत्यते सम्प्रति । सा च यथा—

पैशाची—पिशाचाना जातिविशेषाणा योनिविशेषाणा वा परस्पर व्यवहियमाणा भाषा पैशाचीति कथ्यते । सा तु लक्ष्यलक्षणाभ्या स्फुटीक्रियते । अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्ते ॥ १ ॥

पैशाचीति । जातिविशेष अथवा योनिविशेष के लोगों को 'पिशाच' कहते हैं । परस्पर की बोलचाल में आनेवाली उनकी भाषा को पैशाची भाषा कहते हैं । उसे उदाहरणों तथा लक्षणों द्वारा स्पष्ट किया जाता है । इस परिच्छेद की समाप्ति तक यह अधिकार सूत्र है अर्थात् इस परिच्छेद के सूत्रों द्वारा बनाये गये रूप पैशाची भाषा के हैं—ऐसा समझना चाहिए ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्या पैशाच्या प्रकृति शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्या पैशाची लक्षण प्रवर्तयितव्यम्^१ ॥ २ ॥

प्रकृति शौरसेनी—अस्या पैशाचीभाषाया प्रकृति = मूल हि शौरसेनी शूर सेनाना भाषास्तीति शौरसेनीनिष्पन्नेषु पदेषु पैशाचीलक्षण प्रवर्तयितव्यमिति बोध्यम् ॥

प्रकृतिरिति । पैशाची भाषा का मूल आश्रय शौरसेनी भाषा है, अतः शौरसेनी के नियमों से बने पदों में पैशाची के लक्षणों की प्रवृत्ति करनी चाहिए । तब वे पैशाची के पद समझे जायेंगे ॥ २ ॥

वर्गाणा तृतीयचतुर्थयोरयुजोरनाद्योराद्यौ^२ ॥ ३ ॥

वर्गाणा तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरयुक्तयोरनादौ वर्तमानयो स्थाने आद्यौ प्रथमद्वितीयौ भवत । गकन (५-३० सोर्वि०, २-२ सूत्रबाध । एवम्—अग्रेऽपि यथास्थानेषु पूर्वसूत्राणा बाधो ज्ञेय) । मेखो । राचा । णि च्छरो । वटिस । दसवतनो । माथवो । गोविन्तो । केसवो । सरफस ।

१ इति वेदितव्यमिति शेष । २ केचित् 'अनादावयुज'—इति विभज्य अनादौ वर्तमाना वर्णा सर्वे असंयुक्ता प्रयोक्तव्या । कसणो । पणय । कृष्ण । पणयम् । तत 'तथयोदधौ' । (उक्तोऽर्थ) इति योगविभागेन व्याचक्षुः । का० पा० ।

सलफो । णिज्झरो (३-५१ सू० स्प०, अत्र ज् = च्, झ् = छ) बटिस (२-२३ सू० स्प०, अत्र ड = ट, शे० स्प०) । (दसवतन-केसव-सलफ इत्येतेषु २-४३ श = स, अन्यत्सर्गं स्पष्टम् । विभक्तयः पञ्चमपरिच्छेदस्य सूत्रैर्यथालक्षणसाधनीया । शे० स्प०) । अयुजोरिति किम् ? सगामो (३-३ रलोप, ३-५० गद्वि०, ५-१ ओ) । सग्राम । वग्घो इत्यादि (३-२ यलोप, ३-३ रलोप, ३-५० ग्रद्वि०, ३-५१ घ् = ग्, ४-१ ह्रस्व, ५-१ ओ) । अनादाविति किम् ? गमन (स्प०) इत्यादि । गगनम्, मेघ, राजा, निर्झर, बडिशम्, दशवदन, माधव, गोविन्द, केशव, सरभसम्, शलभ, संग्राम, व्याघ्र, गमनम् ॥ ३ ॥

पर्गाणा तृतीयचतुर्थयोरिति—कादि मान्तेषु पञ्चविंशतिवर्णेषु पञ्चपञ्चवर्णीयम् एको वर्गः । एव पञ्च वर्गाः सन्ति । ते च यथा—१ कवर्ग, २ चवर्ग, ३ टवर्ग, ४ तवर्ग, ५ पवर्ग इति । तेषु वर्गेषु प्रत्येकस्य वर्गस्य आदौ न वर्तमानयो अस्युक्तयो तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयो स्थाने तस्यैव वर्गस्य क्रमशः प्रथमद्वितीयौ वर्णौ भवतः । यथा—कवर्गीयतृतीयवर्णस्य गकारस्य स्थाने कवर्गीय एव प्रथमो वर्णः ककारः स्यात् । गगन—इति शौरसेनीनिष्पन्नस्य शब्दस्य अनादिस्थितमस्युक्तं तृतीयमक्षरं गगनेत्यत्र द्वितीय गकाररूपं तस्य स्थाने तद्वर्ग्यं प्रथममक्षरं ककाररूपं स्थापनीयं, तेन 'गकन' शब्दरूपं पैशाचीसमतं बोध्यम् । उदाहरणानि—गकन = गगन (गगनम्) । मेखो = मेघो (मेघ) । राचा = राजा (राजा) । णिच्छरो = णिज्झरो (निर्झर) । बटिस = बडिस (बडिशम्) । दसवतनो = दसवदनो (दशवदन) । माधवो = माधवो (माधव) । मलफो = सलभो (शलभ) । अयुजोरिति किम् ? सगामो (सग्राम) । अनाद्योरिति किम् ? गमन (गमनम्) ॥ ३ ॥

वर्गानामिति । 'क' से 'म' तक पच्चीस अक्षर या वर्ण है । उनमें पाँच पाँच का एक एक वर्ग है । एव पाँच वर्ग है, जो अपने प्रथम अक्षर के नाम से प्रसिद्ध है । जैसे—'क', 'ख', ग, घ, ङ' इन पाँच अक्षरों के समुदाय को कवर्ग कहते हैं । इसी प्रकार अ य चार वर्ग 'चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग तथा पवर्ग' के नाम से प्रसिद्ध हैं । आदि में न रहनेवाले, अस्युक्त (एक दूसरे से न मिले हुए=जोड़ अक्षर नहीं) ऐसे उन वर्गों के तृतीय और चतुर्थ वर्णों के स्थान पर उसी वर्ग के क्रमशः प्रथम और द्वितीय अक्षर होते हैं । (गगनम्) 'नपुसकं' ६२ से सु को बिन्दु, इससे द्वितीय गकार के स्थान पर ककार, 'कगचज०' २ से प्राप्त लोप का बाध, गकन । (मेघ) 'अत ओल्लो' ४२ से सु को ओ, इससे 'घ' को 'ख', 'खघ०' २३ से प्राप्त 'ह' का बाध, मेखो । (राजा) 'राज्ज' ५-३६ से आ, इससे 'ज' को 'च', 'कग०' २ से प्राप्त लोप का बाध, राचा । (निर्झर) 'सर्वत्र ल०' ५ से रलोप, इससे 'झ' को 'छ', 'शेषादेशयो०' ६ से द्वित्व, 'वर्गेषु' ७ से 'छ' को 'च', नो ण '२५ से णत्व, 'अत ओत्' ४२ से ओकार, णिच्छरो । (बडिशम्) 'शषो स' २६ से श' को 'स', इससे 'ड' को 'ट', ६२ से बिन्दु, बटिस । (दशवदन) 'शषो स' २६ से स, 'अत' ४२ से ओकार, इससे 'द' को 'त', 'कगच०' २ से प्राप्त लोप का बाध, दस-

वतनो । (माधव) 'अत' ४२ से ओ, इससे 'ध' को 'थ', 'खवध०' २३ से प्राप्त ह का बाध, माधवो । (शालभ) 'शषो' २६ से स, ४२ से ओ, इससे 'भ' को 'फ', २३ से प्राप्त ह का बाध, सलफो । अयुजो — ऐसा क्यों कहा ? नहीं तो सग्राम में सयुक्त 'ग्रा' के स्थान म कादेश होता, सयुक्त होने से यहाँ नहीं हुआ । किन्तु (सग्राम) में 'सर्वत्र' ५ से रलोप, आदिस्थ होने से ग को द्वित्व नहीं, ४२ से ओ, सगामो । अनाद्यो — ऐसा क्यों कहा ? नहा तो (गमनम्) के प्रथम ग को भी क हो जाता, अनाद्यो कहने से आदिस्थ गकार होने से ककार नहीं हुआ, ६२ से बिन्दु, गमन ॥ ३ ॥

इवस्य पिवः ॥ ४ ॥

इवशब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमादेशो भवति । कमलं पिव मुखं (कमल, मुख सस्कृतसमो शब्दौ, शे० रूप०) ॥ ४ ॥

इवस्य पिव — इव इति सिद्धस्याव्ययस्य स्थाने पिव-इत्ययमादेशः स्यात् । कमल पिव मुख (कमलमिव मुखम्) । कमल (अत्र सोबिन्दु), (मुख-इत्यत्रापि), इमावु-भावपि शब्दौ सस्कृतेन समौ, केवलम् इवेत्यव्ययस्य स्थाने पिवादेशः ॥ ४ ॥

इवस्येति । इव इस अव्यय के स्थान में पैशाची भाषा में पिव आदेश होता है । कमलम् इव मुखम् — यहाँ पर इव के स्थान पर पिव आदेश हुआ और कमलम् तथा मुखम् इन दोनों में 'नपुसके सोबिन्दु' से बिन्दु होने से रूप-सिद्धि हुई ॥ ४ ॥

णो नः ॥ ५ ॥

णकारस्य स्थानेन इत्ययमादेशो भवति । तलुनी (रूप०) । तरुणी^१ ॥

णो न — पैशाचीभाषाया णकारस्य स्थाने सर्वत्रैव न इत्ययमादेशः कर्तव्यः । (तरुणी) अनेन नकार, तथा 'रसोर्लशा'विति हेमसूत्रेण लत्वम् । तथा च तलुनी ॥ ५ ॥

ण इति । पैशाचीभाषा में सर्वत्र 'ण' इस अक्षर के स्थान पर 'न' यह आदेश करना चाहिए । (तरुणी) में हेमसूत्र 'रसोर्लशौ' से रकार के रकार को लकार और प्रकृत सूत्र से णकार के स्थान पर नकार करने से 'तलुनी' यह बनता है ॥ ५ ॥

ष्टस्य सटः ॥ ६ ॥

ष्ट इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो भवति । कसटं मम वट्टइ (५-३० बि०, मम तत्सम, ३-२२ तस्य ट, ३-५० टडि०, ७-१ त = इ) । कष्ट मम वर्तते ॥ ६ ॥

ष्टस्य सट — अस्या भाषाया मूलादागतस्य 'ष्ट' इति वर्णस्य स्थाने 'सट' इति आदेशो भवति । (कष्ट मम वर्तते स्पष्टम्) कसट मम वट्टइ फसट ॥ ६ ॥

ष्टस्येति । पूर्व में स्थित ष्ट इस अक्षर के स्थान में सट यह आदेश हो । कष्ट मम वर्तते स्पष्टम् — यहाँ कष्टशब्दगत 'ष्ट' के स्थान पर सट करने पर ६२ से बिन्दु 'कसट' हुआ, मम-यह सस्कृतसम है और ६-५० से सिद्ध भी है, वर्तते में ३-२२ 'तस्य ट' से त

^१ रसोर्लशौ । ८। ॥ २८८ । मागध्या रेफस्य ण्त्यशकारस्य च स्थाने यथासंख्य लकार स्तालव्यशकारश्च भवति । हे० । बाहुलकात् पैशाच्यामपि भवति ।

को ट, ३ ५० 'शेषादेश०' से वृद्धि, तथा ७ १ 'ततिपो०' से त को इ = वट्टइ, स्पष्टम् में ३ ३६ 'स्पष्टम्' इससे फ, प्रकृत से छ को सट तथा 'सोर्बिन्दुनपुसके' ५ ३० से बिन्दु, फसट बनेगा । कसट मम वट्टइ फसट ॥ ६ ॥

सस्य सनः ॥ ७ ॥

स इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमादेशो भवति । सनान । सनेहो (स्प०, पू० विभक्ति साध्या) । स्नानम् । स्नेह ॥ ७ ॥

सस्य सन —सकारनकाराभ्यां सयुक्तस्य 'स' इति वर्णस्य स्थाने सन-इत्ययमादेशो भवति । सनान = स्नानम्, सनेहो = स्नेह ॥ ७ ॥

स्नस्येति । सयुक्त 'स' के स्थान पर 'सन' यह आदेश होता है । (स्नानम्) स्नाके स्थान पर प्रकृत सूत्र से 'सना' हुआ और ५ ३० से बिन्दु, सनान । (स्नेह) स्ने के स्थान पर 'सने' करने पर ५ १ से ओ, सनेहो ॥ ७ ॥

र्यस्य रिअः ॥ ८ ॥

र्य इत्यस्य स्थाने रिअ इत्ययमादेशो भवति । भारिआ । भार्या ॥

र्यस्य रिअ —सयुक्तस्य 'र्य' इत्यस्य स्थाने 'रिअ' इत्यादेश स्यात् । (भार्या) रिआदेशो कृते भारिआ ॥ ८ ॥

र्यस्येति । सयुक्त अर्थात् र-युक्त य के स्थान में 'रिअ' आदेश हो । भार्या में र्य के स्थान पर 'रिअ' आदेश प्रकृत सूत्र से करने पर स्त्रीत्व होने से आकार, भारिआ ॥ ८ ॥

ज्ञस्य ज्ञः ॥ ९ ॥

ज्ञ इत्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । विज्ञातो (५-१ ओ, शो० स्प०) । सव्वज्जो (३-३ रलोप, ३-५० वृद्धि०, शो० स्प० पू०) । विज्ञात । सर्वज्ञ ॥ ९ ॥

ज्ञस्य ज्ञ —जकार-जकाराभ्यां सपञ्स्य ज्ञ-इत्यक्षरस्य स्थाने ज्ञ इत्यादेश स्यात् । (विज्ञात) = विज्ञातो । (सर्वज्ञ) = सव्वज्जो ॥ ९ ॥

ज्ञस्येति । 'ज्ञ' इस अक्षर के स्थान में 'ज्ञ' यह आदेश हो । विज्ञात —प्रकृत सूत्र से ज्ञ करने पर ५ १ से ओ, विज्ञातो । सर्वज्ञ —'सर्वत्र लवराम्' से रलोप, 'शेषादेशयो' से वृद्धि, प्रकृत से ज्ञ, 'अत ओस्सो' से ओकार, सव्वज्जो ॥ ९ ॥

कन्याया न्यस्य ॥ १० ॥

कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । कञ्जा (स्पष्टम्) ॥

कन्याया न्यस्य —कन्याशब्दान्तर्गतस्य 'न्ये'त्यक्षरस्य स्थाने 'ज्ञ' आदेशो भवति । कन्या = कञ्जा ॥ १० ॥

कन्येति । कन्या-शब्द के 'न्य' के स्थान पर ज्ञ आदेश होता है । कन्या । प्रकृत सूत्र से ज्ञ आदेश करने पर कञ्जा ॥ १० ॥

ज च ॥ ११ ॥

ज्जशब्दस्य शौरसेनीसाधितस्य स्थाने च इत्ययमादेशो भवति ।
कच्च । कार्यम्^१ ॥ ११ ॥

ज च—‘ज’ इति लुप्तषष्ठीक, चेति प्रथमान्त पदम्, शौरसेनीनियमसिद्धस्य
‘ज’वर्णस्य स्थाने च इत्यादेशो भवति । सयुक्तत्वात् ‘वर्गणा’मिति सूत्रेणाप्राप्तस्य
विधानम् । कार्यम् = कच्च ॥ ११ ॥

जेति । शौरसेनीनियम से साधित ‘ज’ के स्थान पर ‘च’ यह आदेश होता है ।
कार्यम् = ‘यश्चय्याभिमन्युषु ज’ इससे य के स्थान पर ज, ‘शेषादे०’ से द्विव होने
पर ‘ह्रस्व सयोगे’ से ह्रस्व करने पर ‘कज्ज’ इस दशा में प्रकृत से ‘ज’ को ‘च’,
‘सोर्विन्दुर्नपुसके’ से विन्दु ‘कच्च’ यह रूप पैशाची से सिद्ध होता है ॥ ११ ॥

राज्ञो राचि टाडसिड्सडिषु वा ॥ १२ ॥

राजन्-शब्दस्य टा, डसि, डस्, डि-इत्येतेषु परतो राचि इत्ययमा
देशो वा भवति । राचीना (५-४१ टा = णा कृते, १०-५ णा = ना^२, शे०
स्प०) । रज्जा (राज्ञा अत्र १०-९ ज्ञा = आ, ह्रस्व सयोग इति ह्रस्व,
एवमग्रेऽपि) । राचिनो (५-३८ डसि, डस् = णो^३, १०-५ णो = नो) ।
रज्जो । राचिनि, रज्जि । (राचि = डि ५-२८ डि = णो, शे० पू०) । राज्ञ । राज्जि ।
एतेष्विति किम् ? राचा । राचान । रज्जो (राजा इत्ययुक्तस्य १०-३ सू०
जा = चा, एवं राजान = राचान । राज्ञ १०-९ ज्ञ = ज्ञ) ॥ १२ ॥

राज्ञो राचि टा-डसि-डस्-डिषु वा—राजन्-शब्दस्य टा-डसि डस् डिषु
परेषु ‘राचि’-इत्ययमादेशो विकल्पेन भवति । टा राचिना, रज्जा = राज्ञा । डसिङ्सो—
राचिनो, रज्जो = राज्ञ, पञ्चमीषष्ठयो । डौ-राचिनि, रज्जि = राज्जि । पूर्वोक्तास्वेव विभक्तिषु
इति किम् ? सौ-राचा, अग्नि राचान इत्यत्रापि स्यात्, न च भवति ॥ १२ ॥

राज्ञ इति । टा डसि डस् डि इन पर रहते राजन् शब्द को राचि यह आदेश विकल्प
से होता है । टा, राचिना—राजन्शब्द से टा पर रहते प्रकृत सूत्र से राचि आदेश, ‘टा
णा’ ५ ४१ से टा को णा, ‘णो न’ १० ५ से ण को न, राचिना । राचि आदेश के अभाव
पक्ष में ‘जस्य ज्ञ’ १० ९ से ज्ञ आदेश, ‘ह्रस्व सयोगे’ से ह्रस्व, रज्जा = राज्ञा । इसी
प्रकार डसि तथा डस् पर रहते प्रकृत से राचि आदेश, ‘जश्शसडसां णो’ ५ ३८ में
‘डस्’ से डसि, डस् दोनों का ग्रहण होने से पञ्चमी तथा षष्ठी दोनों विभक्तियों में
डसि डस् को णो आदेश, ‘णो न’ १० ५ से ण को न, राचिनो । अभावपक्ष में—‘जस्य०’
१० ९ से ज्ञ आदेश, ‘ह्रस्व सयोगे’ से ह्रस्व, रज्जो = राज्ञ । एव डि = सप्तमी के एक
वचन में—इससे राचि आदेश, ‘जश्शस०’ ५ ३८ से णो, ण को नत्वं, इत्वं, राचिनि ।

१ ३-१७ प्रतिपादितस्येत्यत्र । तत्र ज्ञ इति पाठा तर दृश्यते । प्राकृतस्य शौरसेनी
व्यवहारस्य प्रायशो दर्शनाच्च । २ लाक्षणिकस्याऽपीति साम्प्रदायिका । ३ तत्र
डस्ग्रहणान्त्सेरपि ग्रहणम् ।

पक्षान्तर मे-रञि = राजि । सिद्धि पूर्ववत् । टा डसि ङस् ङि पर रहते ही राञि आदेश क्यो ? ऐमा न कहेगे तो-राचा, राचान इत्यादि में भी होगा, परन्तु होता नहीं ॥ १२ ॥

क्त्वस्तून ॥ १३ ॥

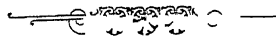
क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने तून इत्ययमादेशो भवति । दातूनं (दाधातो क्त्वास्थाने तूनमादेश) । कातूनं (८१७ कृञ् = का, शे० पू०) । घेत्तूनं (८१६ ग्रह = घेत्, शे० स्प०) ॥ १३ ॥

क्त्वस्तून—पैशाचीभाषाया क्त्वा प्रत्ययस्य स्थाने तून-इत्यादेशो भवति । दातून । कातून । घेत्तून ॥ १३ ॥

क्व इति । पैशाची मे क्त्वा प्रत्यय के स्थान पर तून यह आदेश होता है । (क्त्वा) दा धातु से क्त्वाप्रत्यय, प्रकृत से तून आदेश, दातून । (क्त्वा) कृञ् धातु से क्व', प्रकृत से क्त्वा को तून, 'कृञ् का०' ८१७ से कृ को का, कातून । (गृहीत्वा) ग्रह धातु से क्त्वा, इससे क्त्वा को तून, 'घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु' ८१६ से ग्रह को घेत् आदेश, घेत्तून ॥ १३ ॥

हृदयस्य हितअकं ॥ १४ ॥

इति श्रीवरकृचिकृतेषु प्राकृतसूत्रेषु दशम परिच्छेद ।

हृदयशब्दस्य हितअकं निपात्यते । हितअक हरसि मे तलुनि (१-२७ ऋ = अ, ७-२ थास्, सिप् = सि । मे तत्सम', तुलनि ५२९ ह्रस्व, शे० १०-५ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

इति श्रीभामहकृताया मनोरमाव्याख्याया पैशाचिको नाम दशम परिच्छेद^१ ॥

१ शो व्ज पैशाच्याम् ८१४।३०६ । अभिमञ्जू । पुञ्जकम्भो । पुञ्जाह । कञ्जका । लो ल ८१४।३०८ । लकारस्य लकार एव । सील । कुल । सलिल । न कगजादिषट्म सम्यतसूत्रोक्तम् ८१४।३२४ । इति सूत्रेण प्रायो द्विनी प् छेत्स्वयात् न योऽत्र ज्ञेय । यथा—सुबुसा । वचिचततीयस्यापि । तेन भगवती पव्वतीत्यादौ न तलोप । पताका, वेतसो-इत्याद्यपि च सिद्धयति । तथा च मक्ककेनू-मगरपुत्तवचन-‘विजयसेनेन लपित’-मित्यादि मङ्गच्छते । शषो सस्तु भवति, ‘शषो स’ ८१४।३०९ । इति पुन सूत्राऽऽरम्भाद् । हृदये यस्य प ८१४।३१० । हितपक । किपि किपि हितपके अत्थ चि तय मानी । दोस्तुर्वा ८१४।३११ । कुतुम्बक—कुडम्बक । दधूनत्थूनौ द्व ८१४।३१३ नदधून-नत्थून । तदधून । तत्थून । य ल्छा रिथ सिन सया कचित् । ८१४।३१४ । यथासरयम् । भार्या = भारिया । स्नातम् = सिनातम् । कष्टम् = कसटम् । कचिदिति किम् ? सुज्जो । सुनुसा । तिट्ठो-इत्यादि । सूर्य । स्नुषा । दिष्टम् । यादृशादेर्दुस्ति ८१५।३१७ यातिसो । तातिसो । केतिसो । एतिसो । शुम्हातिसो अम्हातिसो । यादृश । तादृश । कीदृश । एतादृश । शुष्मादृश । अस्मादृश । अ-यादृशस्य तु अञ्जादृशो इति । शेष शौरसेनीवदवग त यम् । हेमस्तु पैशाचीशुद्धचूलिका

हृदयस्य हितअक — हृदय शब्दस्य स्थाने पैशाच्या हितअक-इति निपात्यते ।
हृदय हरसि मे तरुणि !, हृदयम् इत्यस्य स्थाने निपातनात् हितअक । एव पूर्णस्य
वाक्यस्य पैशाचीरूपान्तरमिदम्—हितअक हरसि मे तरुणि !-इति ॥ १४ ॥

इति श्रीहोशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिकृताया चन्द्रिकापूरण्या प्राकृतप्रकाश
व्याख्याया पैशाचिको नाम दशम परिच्छेद ।

हृदयस्येति । पैशाची मे हृदय के स्थान पर हितअक निपातन से किया जाता है ।
हितअक हरसि मे तरुणि । मे 'हृदय' के स्थान पर हितअक ऐसा व्यवहार में आता है ।
हरसि में हृत्रातु, 'ऋतोऽत्' १ २७ से ऋ को अर, 'थास्सिपो सिसे' ७ २ से सि, मे
सस्कृत सम, 'मे मम०' ६-५० से सिद्ध भी, तरुणि । में 'णो न' १० ५ से ण को न,
'रसोर्लशौ' इस हेमसूत्र मे ल, 'इदूतो०' ५ २९ से सम्बुद्धि में ह्रस्व, तरुणि । 'हितअक
हरसि मे तरुणि' इति ॥ १४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपारयसरलहिन्दीव्याख्यानस्य पूरण्या
दशम परिच्छेद ।

भेदेन द्विधा भित्वा 'वर्णाणां'मिति प्रतिपादित कार्यं चूलिकाविषयक मन्यते । पैशाच्या दकारस्य
तकारविधानार्थ 'तदोस्त' ८।४।३०७ । सूत्रमेव पठितवान् । मतनपरवसो = मदनपरवश इति ।
अत एव पैशाच्या सगरपुत्तवचन, भगवतीन्यायुदाजहार । तत्र 'रस्य लो वे'ति भेदमेकमित्थ
मुदाजहार । 'उच्छलन्ति ससुहा, सल्ल निपतन्ति, त हल नमथ' इति । अन्य र पूर्ववत् ।

अथैकादशः परिच्छेदः

मागधी ॥ १ ॥

मागधाना भाषा मागधी, लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥ १ ॥

मागधी—मागधाना मगधदेशवासिना लोकाना पारस्परिकव्यवहारषुष्ठा तैरुच्यमाना भाषा मागधीति सञ्ज्ञिता भवति । सा च सम्प्रति लक्ष्यलक्षणाभ्या स्पष्टीक्रियते । परिच्छेदसमाप्तिं बाधत् एतत्सूत्रस्याधिकार ॥ १ ॥

मागधीति । मगध-देश-निवासियों के आपस के व्यवहार में बोली जानेवाली उनकी भाषा मागधी कहलाती है । उदाहरण एव लक्षणों से उसे स्पष्ट करते हैं । यह परिच्छेद समाप्ति तक अधिकार सूत्र है । अतः प्रत्येक सूत्र से साधित रूप मागधी भाषा के हैं—ऐसा अर्थ समझना होगा ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्या मागध्या प्रकृतिः शौरसेनी^१—इति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी—मागधीभाषाया अपि प्रकृतिः अर्थात् मूलश्रवयती पैशाचीवत् शौरसेन्येव भाषा वर्तते—इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । मागधी-भाषा की भी पैशाची-भाषा के समान प्रकृति = मूल आधार शौरसेनी भाषा ही है । शौरसेनी के नियमों से सिद्ध शब्दों में प्रकृतिप्रत्ययादि के कुछ परिवर्तन द्वारा मागधी नामक भाषा बनती है—ऐसा समझना चाहिए ॥ २ ॥

षसोः शः ॥ ३ ॥

षकारसकारयोः स्थाने शो भवति । माशे । विलाशे । (स्प०) । माष । विलास ॥ ३ ॥

षसोः श — शौरसेनीनियमानुसार सिद्धाना शब्दाना मध्ये वर्तमानयो षकार-सकारयो मूर्धन्यदन्त्ययो स्थाने तालव्य श = शकारो भवति । (माष) = माशे । (विलास) = विलाशे ॥ ३ ॥

षसोरिति । शौरसेनीके नियमों द्वारा साधित शब्दों में वर्तमान मूर्धन्य और दन्त्य ष स के स्थान पर तालव्य शकार होता है । (माष) प्रकृत सूत्र से 'ष' के स्थान में 'श', 'अत इदेतो' ११ १० इससे एकार, माशे । इसी प्रकार (विलास) का विलाशे ॥ ३ ॥

जो यः ॥ ४ ॥

जकारस्य यकारो भवति । यायदे (प्रायोग्रहणात् २-२ यलोपो न, १२-२ त् = द्) । जायते ॥ ४ ॥

जो य —जकारस्य स्थाने यकारो भवति । (जायते) यायदे ॥ ४ ॥

ज इति । शौरसेनीसिद्ध शब्द में वर्तमान जकार के स्थान पर यकार आदेश होता है । जायते—यहाँ शब्द के आदि में वर्तमान ज को इससे य हुआ, 'कगच०' २२ में प्रायोग्रहण से 'य' का लोप नहीं, 'अनादावयुजो०' १२३ से त को द, यायदे ॥ ४ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः ॥ ५ ॥

चवर्गो यथास्पष्टस्तथोच्चारणा भवति । पलिचप (रसोर्लशौ ८ ४।२८० हेम० सू० २=ल्, २-२ यलोप, एत्व पूर्ववत्) । गहिदच्छले (२-२७ ऋ=अ, १२-३ त=द, शो० पू०) । वियले (११ ४ ज=य, शो० पू०) । णिञ्जले (एत्व पूर्ववत्, शो० ३-५१ सू० स्प०) । परिचय । गृहीत च्छल । विजल । निर्झर ॥ ५ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारण —चवर्गस्य यथा स्पष्टमुच्चारण स्यात्तथा तस्योच्चारण कर्तव्यम् । (परिचय) पलिचप । (गृहीतच्छल)=गहिदच्छले । (विजल)=वियले । (निर्झर)=णिज्जले ॥ ५ ॥

चवर्गेति । चवर्ग की स्पष्टता झलकानेवाला उच्चारण इस भाषा में करना चाहिए । (परिचय) 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से ल, 'कगच०' २२ से यलोप, 'अत इ०' १११० से एत्व, पलिचप । (गृहीतच्छल) 'ऋतोऽत्' १२० से ऋ को अ, 'अनादावयु०' १२३ से त को द, ह्रस्व, पूर्ववत् एत्व, गहिदच्छले । (विजल) 'जो य' ११४ से ज को य, पूर्ववत् एत्व, वियले । (निर्झर) 'सर्वत्र ल०' ३३ से रलोप, 'शेषादे०' ३५० झद्वित्व, 'वर्गेषु युज' ३५१ से झ को ज, 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से र को ल, पूर्ववत् एत्व, 'नो ण सर्वत्र' २४२ से नि के न को णत्व, णिज्जले ॥ ५ ॥

हृदयस्य हृडक्ः ॥ ६ ॥

हृदयस्य स्थाने हृडक्को भवति । हृडक्के आलले मम (स्पष्ट०) । हृदये आदरो मम ॥ ६ ॥

हृदयस्य हृडक् —मागध्या हृदयशब्दस्य स्थाने हृडक्-इत्यादेशो भवति । हृदये आदरो मम = हृडक्के आलले मम ॥ ६ ॥

हृदयेति । हृदय-शब्द के स्थान में हृडक्-आदेश होता है । (हृदये) इससे हृडक् आदेश, 'डेरम्मी' ५-९ से ए, हृडक्के । (आदर) 'अत इदेतौ०' ११-१० से एत्व, 'रसोर्लशौ' से लत्व, आलले । मम-तत्समशब्द । एव 'हृडक्के आलले मम' इति ॥ ६ ॥

र्यर्जयोर्यः^१ ॥ ७ ॥

र्यकारर्जकारयो स्थाने र्यो भवति । कय्ये (संयोगे ह्रस्व, ११-१० एत्वम्) । दुय्यणे (२-४२ न=ण, पूर्ववत् एत्वम्) । कार्य्यम् । दुर्जन ॥ ७ ॥

र्यज्योयर्थ — रकारयुक्तोर्यकारजकारयो र्य-र्ज इति वर्णयो । स्थाने य्य इत्यादेश स्यात् । (कार्यम्) र्यस्य य्यकारादेशो, 'सन्धावचा' ४-१ मन्तर्गतं 'मयोगे ह्रस्व' इति मन्त्रेण ह्रस्वे, कय्य इति जाते पूर्ववद् एत्वै, कय्ये । एवमेव दुय्यणे (दुर्जन) ॥ ७ ॥
यैति । र्य और र्ज के स्थान में य्य आदेश हो । (कार्यम्) प्रकृत से र्य के स्थान में य्य, 'सन्धावचा' ४-१ के अन्तर्गत सयोग पर रहते ह्रस्व, पूर्ववत् एत्व, कय्ये । (दुर्जन) प्रकृत से र्ज को य्य, 'नो ण ०' २-४२ से णत्व, पूर्ववत् एत्व, दुय्यणे ॥ ७ ॥

क्षस्य स्कः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्थाने स्ककारो भवति । लस्कशे । दस्के (पलिचप-वत् र = ल, ११-३ स=श, एत्व माशेवत् । एव दस्के) । राक्षस । दक्ष ॥ ८ ॥

क्षस्य स्क — क्ष-इत्यक्षरस्य स्थाने स्क-इत्यादेश स्यात् । (राक्षस) = लस्कशे । (दक्ष) = दस्के । उभयत्र क्षस्य स्थाने स्कादेश । एत्वम् ॥ ८ ॥

क्षस्येति । मागधी में क्ष के स्थान पर स्क-आदेश हो । (राक्षस) इससे क्ष को स्क, 'षमो श' ११-३ से सको श, पूर्ववत् एत्व, 'रसोर्लसौ' से ल, 'सन्धा' ४-१ से सयोग पर रहते ह्रस्व, एत्व, लस्कशे । (दक्ष) प्रकृत से क्ष को स्क, पूर्ववत् एत्व, दस्के ॥ ८ ॥

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके ॥ ९ ॥

अस्मद स्थाने सौ परतो हके, हगे, अहके इत्येत आदेशा भवन्ति । हके, हगे, अहके भणामि । (स्प०) अहं भणामि ॥ ९ ॥

अस्मद सौ हके-हगे-अहके—सौ परत अस्मद स्थाने हके, हगे, अहके इति त्रय आदेशा भवन्ति । आशय—अहम्-इत्यस्य पूर्वोक्तानि त्रीणि रूपाणि भवन्तीति । (अह भणामि) अहम्-इत्यत्र हके, हगे, अहके भणामि ॥ ९ ॥

अस्मद इति । अस्मदशब्द को प्रथमैकवचन सुविभक्ति में हके, हगे, अहके ये तीन रूप होते हैं । हके, हगे, अहके=(अह), भणामि-तत्समक्रिया । भणधातु से 'इङ्मि पोमि' ७-३ से मि, 'अत आ मिपि वा' ७-३० से आत्व ॥ ९ ॥

अत इदेतौ लुक् च ॥ १० ॥

सावित्यनुवर्तते । अकारान्ताच्छब्दात्सौ परत इकारैकारौ भवत, पक्षे-लोपश्च । एशि (एतत्सूत्रेण इकारैकारौ) पक्षे लुप्यते, ११-३ ष=श । लाआ (राजा इत्यत्र रसोर्लसौ इति हेम० व्याकरणानुसारं र=ल, शे० ५-३६ सू० स्प०) । एशे (एशिवत् शकार, शे० स्प०) । पुलिशे (लाआवत् लकार, शे० पू०) । एष राजा । एष पुरुष ॥ १० ॥

अत इदेतौ लुक् च—'अस्मद सौ' इत्यत सौ-इत्यस्यानुवृत्ति । अकारान्तात् शब्दात् सौ परत इदेतौ भवत, तत्पक्षे लोपश्च भवति । (एष राजा) = एशि लाआ । (एष पुरुष) = एशे पुलिशे । इत्त्वपक्षे-एशि-इति, एत्वपक्षे-एशे-इति । उभयत्रापि सोर्लोप ॥ १० ॥

अत इति। इस सूत्र में पूर्व सूत्र से 'सौ' की अनुवृत्ति करते हैं तब अर्थ होता है कि अकारान्त शब्द को 'सु' पर रहते ह, ए होते हैं तभी सु का लोप भी होता है। (एष) 'तदेतद्दो स ०' ६-२२ से तकार को सकार, 'अन्त्यस्य हल' ४-६ से दलोप, 'एतद् सावोत्व वा' ६-१९ से ग्रास ओत्व को बाध कर मागधी में प्रकृत सूत्र से इत्व तथा सुलोप, एशि। एत्वपक्ष में—एशे। उभयत्र 'षसो श' १४-३ से शकार। (राजा) 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से र को ल, 'राज्ञश्च' ५-३६ से आ, 'कगचज०' २-२ से जलोप, लाआ। (पुरुष) 'रसो' इससे ल, 'षसो श' ११-३ से शकार, 'इत्पुरुषे रो' १-३३ से उकार को इकार, पूर्ववत् एत्व, पुलिशे ॥ १० ॥

कान्तादुश्च ॥ ११ ॥

क्षप्रत्ययान्ताच्छब्दात्सौ परत उकारश्च भवति, चकाराद् इदेतौ लुक् च। हशिदु, हशिदि, हशिदे, हशिद। (शकार पूर्ववत्, शे० स्प० पू०)। हसित ॥ ११ ॥

कान्तादुश्च—क्षप्रत्ययान्तात् शब्दात् सौ परत उकारो भवति, चकारादिदेतौ लुक् च। (हसित) उकारे-शत्वे लुकि च हशिदु। इत्वे-हशिदि। एत्वे-हशिदे इति त्रीणि रूपाणि ॥ ११ ॥

कान्तादिति। क्षप्रत्यय है अन्त में जिसके ऐसे शब्द को सु पर रहते उकार होता है। सूत्र में चग्रहण से इकार और एकार भी होते हैं और सु का लोप भी। हस् धातु से क्षप्रत्यय करने पर सिद्ध क्षप्रत्ययान्त हसित शब्द है, उसे सु पर रहते क्षप्रत्ययवाले अकार को उकार, इकार, एकार तथा लोप करने पर 'षसो' ११ ३ से स को श किया, तब हशिदु, हशिदि, हशिदे ये तीन रूप हुए ॥ ११ ॥

उसो हो वा दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

उस षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने हकारादेशो वा भवति तत्संयोगे च दीर्घत्वम्। पुलिशाह (पुलिशवत् र=ल, शकारश्च, शे० स्प०)। धणे (२-४२ न=ण्, एत्व माशेवत्)। पक्षे-पुलिशश्श धणे (५-८ डस्=स्स, ११-३ स्स=श्श, शे० पू०)। पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

उसो हो वा दीर्घत्व च—षष्ठीविभक्तेरेकवचनस्य ष्स स्थाने हकारो विकल्पेन भवति, तत्संयोगे च दीर्घत्वमपि भवति। (पुरुषस्य) पुरुष + षस् इति स्थितौ प्रकृत-सूत्रेण वैकल्पिके हकारे, तत्संयोगे दीर्घे च कृते पुरुषाह इति जाते, हेमसूत्रेण 'रसोर्लशा'-वित्यनेन लकारे, 'इत्पुरुषे रो' १-२३ इत्यनेन रोरकारस्य इत्वे, 'षसो श' इति शत्वे पुलिशाह-इति सिद्धम्। पक्षान्तरे-'स्सो ष्स' ५-८ इति सूत्रेण ष्स स्सकारादेशो, पूर्ववत् इत्वे, लत्वे, शकारे च कृते पुलिशाश्श इति रूप सिद्धमिति। धनम्-णत्वे, एत्वे च षण्ये-इति। पुलिशाह, पुलिशश् वा षण्ये = पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

इस इति । षष्ठी के एकवचन के ङस्-प्रत्यय के स्थान पर 'ह' यह आदेश विकल्प से होता है, उसी समय उसके साथ ही तत्पूर्ववर्ती स्वर को दीर्घ भी होता है । उदाहरण— पुलिशाह धणे, अथवा पुलिशश धणे । पुलिशाह और पुलिशश दोनों स्थान पर 'इत्पुरुषे रो' से रुके ठकार को इकार, 'रसोर्लशौ' से लकार । ङस् को प्रकृत सूत्र से हकारादेश के पक्ष में दीर्घ भी होने पर पुलिशाह । पदान्तर में—'सो इस' से ङस् को स्स करने पर ष और स्स को 'षसो श' से शकार करने पर पुलिशश—इति । धनम्—को 'नो ण' से णत्व, पूर्ववत् एत्व करने पर धणे सिद्ध होता है ॥ १२ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ ॥ १३ ॥

अदन्तादित्येव । अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ । माणुशा (२-५२ न-ण, ११-३ ष = श, ५-२ जसो लोप) आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणश धणे (५-४७ सू० स्प०, शे० पुलिशशधत्) । ब्राह्मणस्य धनम् ॥ १३ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ—ह्रस्वाकारान्तादित्येव । अस्य दीर्घः = अदीर्घः इति षष्ठी-तत्पुरुष । ह्रस्वाकारान्तस्य शब्दस्य अन्ते वर्तमानोऽकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ, माणुशा आगच्छ । = हे पुरुष ! आगच्छ । हे मानुष ! आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणश धणे (ब्राह्मणस्य धनम्) ॥ १३ ॥

अदीर्घ इति । अदन्त (ह्रस्व अकारान्त) से ही । अदीर्घ में नञ्-तत्पुरुष नहीं किन्तु 'अस्य दीर्घः' इस प्रकार षष्ठीतत्पुरुष समास है । ह्रस्व अकारान्त शब्द के अन्तिम अकार को सम्बुद्धि पर रहते दीर्घ होता है । ह्रस्व अकारान्त पुरुष शब्द से तथा मानुष शब्द से सम्बुद्धि के सु पर रहते उभयत्र षकारोत्तरवर्ती अकार को दीर्घ अर्थात् आ हुआ तब पुरुषा, मानुषा हुआ । पूर्वोदाहरण में 'इत्पुरुषे रो' से इत्त्व, 'रसोर्लशौ' से ल, 'षसो श' से श, पुलिशा इति । द्वितीयोदाहरण में 'णो न' सर्वत्र से णत्व तथा 'षसो श' से शकार, माणुशा इति । सम्बुद्धौ ऐसा क्यों कहा ? नहीं कहते तो षष्ठी में 'बम्हणश' यहाँ पर भी दीर्घ प्राप्त हो जाता । यहाँ सम्बुद्धि न होने से दीर्घ नहीं हुआ ॥

चिट्ठस्य चिष्ठः ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य^१ स्थाने चिष्ठ इत्ययमादेशो भवति । पुलिशे चिष्ठदि । (पुलिशे व्याख्यात, १२-१६ चिट्ठस्य चिष्ठ, १२ ३ ति=दि) । पुरुषस्तिष्ठति ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य चिष्ठ—ब्रह्ममाणौन 'स्थश्चिट्ठ' १२ १६ इति सूत्रेण साधितस्य चिट्ठ-इत्यस्य स्थाने चिष्ठ इत्यादेशो भवति । पुलिशे चिष्ठदि = पुरुषस्तिष्ठति । चिष्ठदि—स्थश्चात्ते-शौरसेन्या साधितस्य चिट्ठस्य स्थानेऽनेन चिष्ठादेशो 'अनादा०' १२ ३ इति सूत्रेण वीत्यस्य तकारस्य दकार, चिष्ठदि ॥ १४ ॥

१ 'स्थश्चिट्ठ' इति साधितस्येत्यर्थः ।

चिट्ठेति । शौरसेनी-भाषा नियम के द्वारा साधित 'चिट्ठ' के स्थान में चिष्ठ आदेश होता है । पुलिसे चिष्ठदि=(पुरुषस्तिष्ठति) में पुलिसे की सिद्धि पूर्व में कही जा चुकी है । स्था धातु से वर्तमानकालिकप्रत्ययादेश ति करने पर वक्ष्यमाण 'स्थश्चिट्ठ' सूत्र से चिट्ठ होने पर प्रकृत से चिट्ठ को चिष्ठ, 'अनादावयुजो' से तकार को दकार, चिष्ठदि ॥

कृञ्मृङ्गमा क्तस्य डः ॥ १५ ॥

डुकृञ् करणे, मृड् प्राणत्यागे, गम्ल् गतौ एतेषां क्तप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । कडे । मडे । गडे (१-२७ ऋ = अ, एत्व, सोर्लोपश्च माशेवत्, शे० स्प०) । कृत । मृत । गत ॥ १५ ॥

कृञ् मृङ् गमा क्तस्य ड —डुकृञ् करणौ, मृड् प्राणत्यागे, गम्ल् गतौ-एषा धातूना परत कृतस्य क्तप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । (कृत) = कडे । (मृत) = मडे । (गत) = गडे ॥ १५ ॥

कृजिति । कृञ् धातु, मृड् धातु तथा गम् धातु से विहित क्तप्रत्यय के स्थान पर 'ड' यह आदेश होता है । कृत -'ऋतोऽत्' १ २७ से ऋ को अ, प्रकृत से ड, पूर्ववत् प्रथमैक वचन में एत्व, सुलोप, कडे । मृत =मैं कृत के समान सब कार्य, मडे । गत -उक्त सूत्र से ड, एत्व, सुलोप, गडे ॥ १५ ॥

क्त्वो दाणिः ॥ १६ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो भवति । शहिदाणि गडे (११-३ स = श, ७-३३ इत्वं, शे० स्प०) । करिदाणि (१२-१५ कृञ् = कर, इकार, पू० शे० स्प०) । आअडे (२२ गलोप., शे० पू०) । सोढ्वा गत* । कृत्वाऽऽगत ॥ १६ ॥

क्त्वो दाणि —धातोर्विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि-इत्येष आदेश स्यात् । शहिदाणि गडे = सोढ्वा गत । करिदाणि आअडे = कृत्वा आगत । षह मर्षणौ-इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये सूत्रेणानेन दाणि आदेश, शहिदाणि । डुकृञ् करणे धातो विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दाणि-इत्यादेश, करिदाणि ॥ १६ ॥

क्त्वं इति । क्त्वाप्रत्यय के स्थान में मागधी भाषा में दाणि आदेश हो । षह मर्षणे से क्त्वाप्रत्यय करने पर 'षसो श' से श, 'ए च क्त्वा०' ७-३३ से चकारात् इ, प्रकृत से दाणि आदेश, शहिदाणि=सोढ्वा । गडे-गत पूर्व सूत्र में स्पष्ट किया गया है । करिदाणि = कृत्वा, कृधातु से क्त्वाप्रत्यय करने पर कृ +त्वा, 'डुकृञ् कर' १२-१५ वक्ष्यमाण से कर, ७-३३ से इ, प्रकृत से दाणि, करिदाणि । आङ्पूर्वक गम् धातु से क्त-प्रत्यय, आ + ग + त इस स्थिति में 'कगच०' २-२ से गलोप, 'कृञ्-मृङ्-गमां क्तस्य ड' ११-१५ से ड, एत्व-सुलोप आअडे ॥ १६ ॥

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलकाः ॥ १७ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वेकादश परिच्छेद ।

शृगालशब्दस्य स्थाने शिआलादय आदेशा भवन्ति । शिआले आअच्छदि । शिआलके आअच्छदि (आङ्पूर्वक-गमे २-६ गलोप , १२ । स्प०) । शृगाल आगच्छति ॥ १७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशस्य मनोरमाव्याख्याने
मागध्याख्य एकादश परिच्छेद ।^१

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलका — शृगाल-इतिशब्दस्य स्थाने शिआल, शिआलक इत्यादेशौ भवत । शृगाल आगच्छति-इत्यत्र शृगालस्य स्थाने शिआल-इत्यादेशे, एत्वे सुलोपे च शिआले-इति । शिआलक-इत्यादेशपक्षेऽपि एत्वसुलोपयो कृतयो शिआलके-इति । आङ्पूर्वस्य गमे वर्तमाने तिप्रत्यये आ + गच्छ + ति इत्यत्र 'कगच०' इत्यादिना गलोप , 'अनादावयुजो' इति तस्य दकारे, आअच्छदि ॥

इति श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गकृताया चन्द्रिकापूरण्या
मागध एकादश परिच्छेद समाप्त ।

१ अत एव सौ पुसि मागध्याम् ८।१।२८७ । मागध्यां भाषायां सौ परे अकारस्य एकारो भवति पुलिङ्गे । एष मेष । ऐशे मेशे । एष पुरुष । ऐशे पुलिङ्गे । करोमि भदन्त । करेमि भन्ते । अत इति किम् ? गिही । कली । गिली । पुसीति किम् ? जलम् । [रसोर्लशौ] र, नळे । कले स, दशे । उभयो । शालशे । पुलिङ्गे ।

सषो सयोगे सोऽग्रीष्मे ८।४।२८९ । मागध्या सकारषकारयो सयोगे वर्तमानयो सो भवति, ग्रीष्मशब्दे तु न भवति । ऊध्वलोपाधपवाद । स-पस्त्वल्दि हस्ती । बुहस्पदी । मस्कली । ष-सुस्कदालु । कस्ट । विस्तु । शस्पकवले । उस्मा । निस्फल । धनुस्खण्ड । अग्रीष्म इति किम् ? गिम्हवाशले ।

दृष्टयो स्ट ८।४।२९० । द्विस्तस्य टस्य षकाराक्रान्तस्य च ठकारस्य मागध्यां सकारा क्रान्त टकारो भवति । दृ भस्टालिका । भस्टिणी । छ शुस्टु कद । कोस्टागाल ।

स्थर्थयोस्त ८।४।२९१ । स्थ-र्थ इत्येतयो स्थाने मागध्या सकाराक्रान्तस्तो भवति । स्थ उवस्तिदे । शुस्तिदे । थ अस्तवदी । शस्तवाहे ।

जब्या य ८।४।२९२ । मागध्या ज ब यां स्थाने यो भवति । ज यणवदे । ब मय्य । अय्य किल विव्याहळे आगदे । यस्य यत्वविधानम् आदेर्यो ज ८।१।२४५ । इति बाधनार्थम् ।

शृगालेति । शृगालशब्द के स्थान में शिआल, शिआलक—ये दो आदेश मागधी में होते हैं । 'शृगाल आगच्छति' में शृगाल के स्थान में शिआल किंवा शिआलक आदेश करने पर पूर्ववत् एत्व तथा सुलोप, शिआले, शिआलके—ये दो रूप होते हैं । आगच्छति में आङ्पूर्वक गम् धातु से वर्तमानकालिक लादेश ति करने पर 'कगचज०' २-६ से गलोप, 'अनादावयुजो' १२-१ से ति को दि, आअच्छदि । एव-शृगाल आगच्छति—यह सिद्ध हुआ ॥ १७ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाख्ये हिन्दीसरलव्याख्यानं
एकादश परिच्छेद समाप्त ।

व्रजो अ ८।४।२९४ । मागध्या व्रजेजकारस्य औ भवति । यापवाद । वजति ।

छस्य श्रोऽनादौ ८।४।२९५ । मागध्यामनादौ वर्तमानस्य छस्य तालव्यशकाराक्रान्तश्चो भवति गश्च । पिश्चिले । पुश्चदि । लाक्षणिकस्यापि-आपन्नवत्तल । अवन्नवश्चले । तिर्यक् तिरिच्छि । तिरिश्चि । अनादाविति किम् ? छाले ।

स्क प्रेक्षाचक्षो ८।४।२९७ । मागध्यां प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराक्रान्त को भवति । जिह्वामूलीयापवाद । पेस्कदि । आचस्कदि ।

अवर्णाद्वा ङसो डाह । ८।४।२९९ । मागध्यामवर्णात्परस्य ङसो ङित् आह इत्यादेशो वा भवति । इगे न पलिशाह कम्माह काली । पक्षे-हिङ्मिन्वा षडुक्कय शोके ण उवशमदि ।

आमो डाह् वा ८।४।३०० । मागध्यामवर्णात्परस्य आमोऽनुनासिकान्तो ङित् आह्वादेशो वा भवति । श्य्यणाह् सुह । पक्षे-नलिन्दाण । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि-ताह् । तुम्हाह् । अम्हाह् । सरिआह् । कम्माह ।

अह्वयमोह्वगे ८।४।३०१ । मागध्यामह्वयमो स्थाने इगे इत्यादेशो भवति । इगे शक्वावदा लतिस्तर्पिवाशौ धीवले । इगे शम्पन्तौ । शैर्ष शौरसेनीवत् । इति हेम ।

अथ द्वादशः परिच्छेदः

✓शौरसेनी ॥ १ ॥

शूरसेनाना भाषा शौरसेनी । सा च लक्ष्यलक्षणाभ्या स्फुटीक्रियते-
इति वेदितव्यम् । अधिकारसूत्रमेतदापरिच्छेदसमाप्ते ॥ १ ॥

शौरसेनी—शूरसेनदेशोद्भवै पुरुषै परस्पर व्यवहियमाणा शूरसेनाना भाषा
शौरसेनीति निगद्यते । सा च लक्षणोदाहरणै स्पष्टता नीयते-इत्यवगन्तव्यम् । आ
परिच्छेदसमाप्तेरिदमधिकारसूत्रम् । इदं सूत्रं प्रत्येकस्मिन् सूत्रे स्वाधिकारेण प्रविश्य
त्वया क्रियमाणं कार्यं शौरसेनीसङ्गक स्यादिति बोधयति ॥ १ ॥

शौरसेनीति । शूरसेन नामक देशवासियों की आपस की बोलचाल की भाषा को
शौरसेनी कहते हैं । उस शौरसेनी को लक्षणों तथा उदाहरणों द्वारा स्पष्ट करते हैं ।
परिच्छेद-समाप्ति तक अधिकार-सूत्र होने के कारण निम्नाङ्कित सूत्रों द्वारा साधित रूप
शौरसेनी के कहे जायेंगे ॥ १ ॥

प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

शौरसेन्यां ये शब्दास्तेषा प्रकृति संस्कृतम् ॥ २ ॥

प्रकृति संस्कृतम्—शौरसेनीभाषाया वर्तमानाना शब्दाना प्रकृति प्रधान
मुख्यमवलम्बन संस्कृत गीर्वाणानां वाण्येव-इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । शौरसेनीनियमों से सिद्ध शब्दों की मूल प्रकृति संस्कृत ही है ॥ २ ॥

✓अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ ॥ ३ ॥

अनादौ वर्तमानयोरसंयुक्तयोस्तथयोर्दधौ भवत । तस्य-मारुदिना
मन्तिदो (त = द, शे० संस्कृतवत्, ३-३ रलोप, ५-१ ओ) तस्य-करेध
(१२-१५ कृञ्=कर, ७-३४ एत्वम्) । तथा (स्प०) । असंयुक्तयोरित्येव ।
तेन अज्जउत्त-हत्ता सउन्तले, इत्यादौ न । अनादाविति किम् ? तस्स ।
मारुतिना मन्त्रित । कुरुथ । तथा । आर्यपुत्र-हत्ता शकुन्तले । तस्य ॥३॥

अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ—आदाववर्तमानयोरसंयुक्तयो तकारथकारयो स्थाने
क्रमेण दकारधकारौ भवत । तस्योदाहरण, 'मारुदिना मन्तिदो'=मारुतिना मन्त्रित ।

१ अस्मिन् परिच्छेदे सवत्र वृत्त्यनुपलब्धिवर्तते । तत्र मया यथामति भामहानुसूना शैली
मवलम्ब्य वृत्तिर्विनियते । २ अधिकारोऽयम् । अत्र केचिद् 'अनादावयुज' अतादौ
वर्तमानां वर्णां सर्वे असंयुक्ता प्रयोक्तव्या । कसणो । पणय । कृष्ण । पण्यम् । इति ।
तत 'तथयोर्दधौ' इति च छेदेन व्याख्यातवन्त । का० पा० ।

यस्य-करेध = कुरुथ । तथा = तथा । असयुक्तयोरित्येव, तेनेह न—‘अज्जउत्त, हला सउ तले’ आर्यपुत्र-हला शकुन्तले । अनादाविति किम्^१ तस्स, आदिस्थत्वाच्चात्र ॥३॥

अनादाविति । आदि में अवर्तमान तथा असयुक्त त एव थ के स्थान पर क्रम से द और ध अर्थात् त को द और थ को ध होते हैं । त का, मारुतिना-सस्कृतप्रकृतिसिद्ध मारुतिना में त को द होने से, मारुदिना । मन्त्रित —‘सर्वत्र लवराम्’ ३-३ से रलोप, प्रकृत से क्तप्रत्ययावयव त को द, ‘अत ओत्सो’ ५-१ से ओकार, मन्तिदो । य का, कुरुथ-कृञ् धातु को ‘डुकृञ् कर’ १२-१५ से कर, ‘लादेशे वा’ ६-३४ से एत्व, प्रकृत से थ को ध, करेध । तथा में प्रकृत से थ को ध, तथा । सयोग-रहित त-थ होने चाहिएँ, अत एव ‘अज्जउत्त’ = (आर्यपुत्र) में तथा ‘सउन्तले’ (शकुन्तले) में सयुक्त होने से दकार नहीं हुआ । अनादौ—ऐसा क्यों कहा ? न कहते तो तस्स = (तस्य) में भी होता । होना इष्ट न होने से अनादौ कहा । अत यहाँ आदिस्य तकार होने से दकार नहीं हुआ ॥ ३ ॥

व्यापृते डः ॥ ४ ॥

व्यापृतशब्दे तस्य डो भवति । पूर्वसूत्रापवाद । वावडो (३ २ यलोप , २-१५ प-व, ५-१ ओ) । व्यापृत ॥ ४ ॥

व्यापृते ड — व्यापृतशब्दावयवस्य तकारस्य डकारो भवति । पूर्वमृत्रापवाद । व्यापृत —‘अनादा’विति १२-३ सूत्रेण प्राप्त दकारम् अपवादत्वेन बाधित्वाऽनेन डकार , वावडो ॥ ४ ॥

व्यापृते-इति । व्यापृत के त को ड हो । ‘अनादा’वित्यादि-पूर्वसूत्र का अपवाद अर्थात् बाधक सूत्र है । व्यापृत —‘अधो मनयाम्’ ३-२ से व्यागत य का लोप, ‘पो व’ २-१५ से व, ‘ऋतोऽत्’ १-२७ से ऋ को अ, प्रकृत से त को ड, ‘अत ओत्सो’ ५-१ से ओ, वावडो ॥

✓ पुत्रेऽपि कचित् ॥ ५ ॥

कचित् पुत्रशब्देऽपि तस्य डो भवति । पुडो (३ ३ रलोप) । पक्षे-पुत्तो (३ ३ रलोप , ३ ५० तद्धि०, ५ १ ओ) ॥ ५ ॥

पुत्रेऽपि कचित्—कचिदितिपदेन विकल्पो गृह्यते । पुत्रशब्दावयवीभूतस्यापि तकारस्य विकल्पेन डकारो भवति । ङादेशपर्क्षे—पुडो । पक्षान्तरे तु-पुत्तो । पुत्र इत्यर्थ ॥

पुत्रेऽपीति । पुत्र शब्द में भी कहीं त को ड होता है । कहीं कहने से यह भी सिद्ध होता है कि अन्यत्र नहीं भी होता अर्थात् विकल्प से होता है । पुत्र —‘सर्वत्र’ ३-३ से रलोप, उक्त से ड, ‘अत’ ५-१ से ओ, पुडो । पक्षान्तर में—‘सर्वत्र’ ३-३ से रलोप, ‘शेषादेशयो’ ३-५० से तद्धित्व, ‘अत ओत्’ ५-१ से ओ, पुत्तो ॥ ५ ॥

✓ इ गृध्रसमेषु ॥ ६ ॥

गृध्रसमेषु ऋकारस्य इर्भवति । गिद्धो (३ ३ रलोप , ३ १ दलोपः, ३ ५० धद्धि०, ३ ५१ ध् = द्, ५ १ ओ) । गृध्रः ॥ ६ ॥

इ गृध्रसमेषु—गृध्रसदृशेषु ऋकारयुक्तेषु शब्देषु ऋकारस्य इकारो भवति ।
गृध्र-इकारे, रलोपे, द्वित्वे च गिद्धो ॥ ६ ॥

इ-इति । गृध्रशब्द के समान शब्दों में ऋकार को इकार होता है । गृध्र—प्रकृत से गकारोत्तरवर्ती ऋकार को इकार, 'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेश०' ३-५० से द्वित्व, 'वर्गेषु युज ०' ३-५१ से घ को द, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, गिद्धो ॥ ६ ॥

✓ ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकाना ण्यज्ञन्याना ज्ञो वा ॥ ७ ॥

एतेषां ण्यज्ञन्याना ओ वा भवति । पैशाच्या तु नित्यमिति विशेष ।
बम्हञ्जो (३-३ रलोप , ३-८ ह्रास्य विपर्यय , ५-१ ओ) विज्ञो, जज्ञो,
कञ्जा (एते १०-९, १०-१० सूत्रयो स्प०) । पक्षे-बम्हण्णो, विण्णो,
जण्णो, कण्णा (३-४४ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकाना न्यज्ञन्याना ज्ञो वा—एतेषा शब्दाना मध्ये
वर्तमानाना ण्य-ज्ञ न्य वर्णाना स्थाने ज्ञो=अकारसहितो जकारो वा स्यात् । पैशाच्या
नित्यम्, इह तु विकल्पेनेति विशेष । ब्रह्मण्यम्-बम्हञ्जो । विज्ञ-विज्ञो । यज्ञ-जज्ञो ।
कन्या-कञ्जा । पक्षान्तरेतु कमश —बम्हण्णो, विण्णो, जण्णो, कण्णा-इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्येति । ब्रह्मण्य, विज्ञ, यज्ञ, कन्या-शब्दों में अन्तिम ण्य, ज्ञ, न्य वर्णों के स्थान
पर अ यह आदेश विकल्प से होता है । पैशाची में नित्य और शौरसेनी में विकल्प से यही
विशेषता है । ब्रह्मण्यम्—'सर्वत्र ल०' ३-३ से रलोप, 'ह्रस्वेषु' ३-८ से प्रथम मकार
अनन्तर हकार (ऊर्ध्वस्थिति), प्राकृतत्वात् लिङ्गान्तर पुस्त्व, 'अत ओत्' ५-१ से
ओकार, बम्हञ्जो । विज्ञ-प्रकृत सूत्र से अ, 'अत' ५-१ से ओ, विज्ञो । यज्ञ-'आदे
र्यो ज' २-३१ से य को ज, प्रकृत से ज्ञ को अ, पूर्ववत् ओत्व, जज्ञो । कन्या-इससे
अ, कञ्जा । वैकल्पिक आदेश होने से पक्षान्तर में तो-'अज्ञ' ३-४४ से ण, 'शेषादेश०'
३-५० से आदेशभूत ण को द्वित्व, ओत्व पूर्ववत्, बम्हण्णो । ३-४४ से ण, पूर्ववत् द्वित्व
ओत्व, विण्णो । 'आदे०' २-२१ से ज, पूर्ववत् णत्व, द्वित्व, ओत्व, जण्णो । 'अधो
मनयाम्' ३-२ से यलोप, 'ज्ञो ण सर्वत्र' २-४२ से णत्व, 'शेषा०' ३-५० द्वित्व, कण्णा ॥

✓ सर्वज्ञेज्जितज्ञयोर्णः ॥ ८ ॥

एतयो संयुक्तस्यान्त्ययोर्णो भवति । सव्वण्णो (३-२ रलोप ,
३-५० वणयोर्द्वि०, ५-१ ओ) । इङ्गिअण्णो (२-२ तलोप , शो० पूर्व०) ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेज्जितज्ञयोर्ण —सर्वज्ञेज्जितज्ञशब्दयोरन्त्यस्य ज्ञस्य ण इत्यादेश स्यात् ।
सव्वण्णो सर्वज्ञ । इङ्गिअण्णो इङ्गितज्ञ । अनेनोभयत्र ज्ञस्य णादेशात् सिद्धि ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेति । सर्वज्ञ और इङ्गितज्ञ शब्दों में वर्तमान ज्ञ-वर्ण के स्थान में ण आदेश हो ।
सर्वज्ञ —'सर्वत्र लवराम्' ३-३ से रलोप, 'शेषादेश०' ३-६० से वद्वित्व, प्रकृत से ज्ञ
को ण, पुन 'शेषादेश०' से णद्वित्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओत्व, सव्वण्णो । इङ्गितज्ञ -
'कगचज०' २-२ से तलोप, पूर्ववत् णत्व, द्वित्व, ओत्व, इङ्गिअण्णो ॥ ८ ॥

४ क्त्व इअः^१ ॥ ६ ॥

क्त्वा इत्यस्य इअ आदेश । भणिअ । भविअ (स्पष्टम्) । भणित्वा । भूत्वा ॥ ९ ॥

क्त्व इअ — क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने शौरसेन्याम् इअ इत्यादेश स्यात् । भणित्वा भण् धातो क्त्वाप्रत्यये, भण + क्त्वा इत्यत्र सूत्रेणानेन क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इअ इत्यादेशो, भणिअ । भूत्वा=भविअ ॥ ९ ॥

क्त्व इति । शौरसेनी में क्त्वाप्रत्यय के स्थान में इअ-ऐसा आदेश होता है । भण् से क्त्वा-प्रत्यय करने पर उक्त सूत्र से इअ आदेश करने पर भणिअ = भणित्वा बनता है । भू + क्त्वा-यहाँ प्रकृत सूत्र से क्त्वा को इअ करने पर भू + इअ इस दशा में गुण, अवादेश, भविअ ॥ ९ ॥

कृगमोर्दुअः^२ ॥ १० ॥

आभ्या परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ इत्यादेश । कदुअ = कृत्वा । गदुअ = गत्वा (स्प०) ॥ १० ॥

कृगमोर्दुअ — पूर्वसूत्रस्याशिकोऽपवाद । कृ-गम् धातुभ्या परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दुअ इत्यादेश स्यात् । कृत्वा-कृ + क्त्वा-इत्यत्र 'ऋतोऽत्' १-२७ इत्यनेन अत्वे, क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ आदेशो, कदुअ । एवमेव-गत्वा=गदुअ ॥ १० ॥

कृगमोरिति । कृ और गम् धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को दुअ आदेश हो । पूर्वसूत्र से सर्वत्र क्त्वा को इअ प्राप्त था, इसने कृ-गम् धातुओं में विशेष दुअ-आदेश के विधान द्वारा आशिक बाध दिखाया है । कृत्वा-कृ धातु से क्त्वाप्रत्यय होने पर इससे दुअ आदेश हुआ और 'ऋतोऽत्' से कृ के ऋ को अकार, कदुअ । गम् धातु से क्त्वा करने पर शौरसेनी की प्रकृति संस्कृत होने से किंवात् भास्वबन्ध म का लोप, क्त्वा को प्रकृत सूत्र से दुअ, गदुअ ॥ १० ॥

णिर्जशसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च ॥ ११ ॥

नपुंसके वा जशसोर्णिर्भवति, पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च । वणाणि, धणाणि = वनानि, धनानि (२-४२ नृ = ण, शो० स्प०) ॥ ११ ॥

णिर्जशसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च — नपुंसके प्रातिपदिकात् परयोर्जस् शस्-प्रत्यययो स्थाने णि = णि इत्यादेशो भवति, तदैव पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च भवति । वनानि-वनशब्दात् जसि शसि वा पूर्वोक्तसूत्रेण णित्वे दीर्घे च, 'नो ण' इति वनशब्द-घटकीभूतस्य नकारस्य च णत्वे, वणाणि । एवमेव धनानि इत्यस्य धणाणि ॥ ११ ॥

१ सिद्धहेमस्तु-क्त्व इयदूणी ८।४।२८२ । भवत । भविष । भोदूण । इविष । होदूण । पठिय । पठिदूण । रमिय । रन्दूण । पक्षे-भोत्ता । होत्ता । पठित्ता । रन्ता-इति । ता अह बम्हणो भविअ दाणि भवन्त सीसेण पडिअ विण्णेमि । तदह ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्त शीर्षेण पतित्त्वा विज्ञापयामि ।

२ कृगमोर्दुअ ८।४।२७२ । कदुअ । गदुअ । पक्षे-करिय, करिदूण । गच्छिय, गच्छिदूण ।

गिरिति । प्रातिपदिकमात्र से नपुसकलिङ्ग में जस् और शस् को णि होता है और पूर्वस्वर को दीर्घ भी होता है । वन अथवा धन शब्द से जस् और शस् प्रत्यय करने पर इस सूत्र से जश्शस् को णि और तत्पूर्ववर्ती नकार के अकार को दीर्घ, तथा 'नो ण' २-४२ इस सूत्र से वन और धन के नकार को णकार, वणाणि=वनानि, धणाणि=धनानि ये रूप सिद्ध होते हैं ॥ ११ ॥

✓ भो भुवस्तिङि ॥ १२ ॥

भूधातोर्भो भवति तिङि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो भुवस्तिङि—भू धातोस्तिङि परतो भो इत्यादेशो भवति । भोति = भवति । भोसि = भवसि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो—इति । तिङ् पर रहते भू धातु को भो यह आदेश होता है । भू को भो आदेश करने पर भोति, भोसि, भोमि ये रूप वर्तमान के एकवचन में भवति, भवसि, भवामि के स्थान पर शौरसेनी में प्रयुक्त किए जायेंगे । ऐसे ही बहुवचन में भवाम के स्थान पर भी भो आदेश करने पर भोमो ऐसा रूप होगा ॥ १२ ॥

न लटि ॥ १३ ॥

भूधातोर्लटि भो न भवति । भविस्सदि = भविष्यति ॥ १३ ॥

न लटि—भूधातोर्लटि परे भो इत्यादेशो न स्यात् । भविस्सदि=भविष्यति ॥ १३ ॥
नेति । भूधातु को पूर्वसूत्र से प्राप्त भो आदेश नहीं होता लट् पर रहते । भविष्यति 'अधो स' २-४३ से षकार को सकार, 'अधो मनयाम्' ३-३ से यलोप, 'शेषादेशः' ३-५७ से सङ्खित्व, 'अनादाः' १२-३ से ति को दि, लट् होने से भो आदेश का प्रकृत सूत्र से निषेध, भविस्सदि ॥ १३ ॥

१, ददातेर्दे दइस्स लटि ॥ १४ ॥

दाधातोर्दे आदेशो भवति तिङि, दइस्स इति लटि च । देमि=ददामि । दइस्स = दास्यामि ॥ १४ ॥

ददातेर्दे दइस्स लटि—दाधातोस्तिङि परतो दे इत्यादेशो भवति, किन्तु लटि परतो दइस्स इति भवति । देति = ददाति । देसि = ददासि । देमि = ददामि । लटि तु तिङ्प्रत्ययविशिष्टस्य दाधातोः दइस्स इत्यादेश, तेन-दइस्स इत्यस्य दास्यति, दास्यसि, दास्यामि इति ॥ १४ ॥

ददातेरिति । दा-धातु को तिङ् पर रहते दे यह आदेश होता है और लट् पर रहते दइस्स आदेश होता है । इससे दा को दे आदेश करने पर देति, देसि, देमि रूप सिद्ध होते हैं । इसी प्रकार लट् में दइस्स यह रूप होगा ॥ १४ ॥

१ अत्र केचित् सूत्रद्वय लिखितवत् - 'तत्तदे' । तच्छब्दस्य ते आदेशो भवति । तेदो गदो । तेद पुच्छ । तेदेण किद इति । तत् 'ददातेर्दे दस्य लटि' । दाधातो दकारस्य लटि परतो दे आदेशो भवति । देस्सदि-इति च । का० पा० ।

✓ डुकृञः करः ॥ १५ ॥

डुकृञ्-धातो कर आदेशो भवति । करेमि=करोमि (६-४१ सू० स्प०) ॥

डुकृञ् कर —डुकृञ् करणौ-धातो स्थाने कर आदेशो भवति तिङि परत । करोमि । कृञ् धातोर्वर्तमाने लादेशो मिपि तिङ्परकत्वाद्नेन कर आदेशो, 'लादेशो वा' ७-३३ सूत्रेण, 'अनन्त्य एच्च' १२-२८ इति सूत्रेण वा एत्व, करेमि ॥ १५ ॥

डु-इति । डुकृञ् करणे-धातु को कर आदेश होता है तिङ् पर रहते । कृधातु से लट् को मिप् करने पर उक्त सूत्र से कर आदेश, 'लादेशो वा' अथवा 'अनन्त्य एच्च' से एत्व, करेमि=करोमि ॥ १५ ॥

✓ स्थश्चिट्ठः ॥ १६ ॥

तिङि । एशे चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि = एष चारुदत्तो वृक्ष-वाटिकायां तिष्ठति । (स्प०) ॥ १६ ॥

स्थश्चिट्ठ —घ्राधातो 'धात्वादे ष स' इति सत्वे 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति नियमेन ठस्य थकारे कृते स्था-इति भवति । तस्यैव स्थाधातो तिङि परे शौरसेन्या चिट्ठ आदेश स्यात् । एशे चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि = एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति ॥ १६ ॥

✓ स्थ इति । घ्राधातु से परिवर्तित स्थाधातु को तिङ् पर रहते चिट्ठ आदेश हो । एशे एतद् में 'अन्त्यस्य हल्' ४६ से दलोप, 'तदेतदो' ६२२ से त को स, 'षसो श' ११३ से स को श, 'अत इदेतौ' १११० से ए, एशे=एष । चालुदत्ते-'रसोर्लशौ' हे सू से र को ल, 'अत इदेतौ' से ए, चालुदत्ते=चारुदत्त । रुक्खवाडिआए—'वृक्षे वेन र्वा' १३२ से वृ को र्, 'क्कस्कर्वां ख' ३२९ से ख को ख, 'शेषादे' ३-५० से ख-द्वित्व, 'वर्गेषु' ३५१ से प्रथम ख को क, 'टो ड' २२० से ट को ड, 'कगचज' २-२ से कलोप, 'डिरेम्मी' ५९ से एत्व, रुक्खवाडिआए=वृक्षवाटिकायाम् । चिट्ठदि-स्थाधातु को प्रकृत सूत्र से चिट्ठ, ति के त को 'अनादा' १२३ से द, चिट्ठदि=तिष्ठति ॥ १६ ॥

✓ स्मरतेः सुमरः ॥ १७ ॥

निङि स्मृधातो केवलं सुमर इत्यादेशो भवति । स्मरतेर्भरसुमरौ प्राप्नौ, तदेकं भरादेशं निवर्तयति । सुमरइ = स्मरति (८१४ सू० स्प०) ॥

स्मरते सुमर —अस्या भाषाया स्मृधातो तिङि परे केवल सुमर इत्यादेशो भवति । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८१८ इति प्राप्त केवल भरादेश निषेधति । स्मरति स्मृधातो स्थाने तिपि परे सुमरादेशो, 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ इति तिप इत्त्वे, सुमरइ ॥ १७ ॥

स्मरतेरिति । स्मृ धातु को तिङ् पर रहते केवल सुमर आदेश होता है । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८१८ से प्राप्त भर-सुमर इन दो आदेशों में से केवल एक ही होता है दूसरा जो भर-आदेश है उसको निषेध करता है । स्मृ चिन्तायाम् इस धातु से ति करने पर 'स्मरतेर्भरसुमरौ' से प्राप्त भर आदेश के बाधक प्रकृत सूत्र से सुमर आदेश किये जाने पर 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ से ति को इ हुआ-एव सुमरइ सिद्ध हुआ ॥ १७ ॥

✓ दृशेः पेक्खः ॥ १८ ॥

दृश् धातो पेक्खादेशस्तिङि । पेक्ख = पश्य । अरे रे पेक्ख पेक्ख ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्जेण राअमग्गस्स । एद् ताव विआरह कस्स कहि पवसिओ पवहणोत्ति ॥ १८ ॥

दृशे पेक्ख — दृश्-धातोस्तिङि पेक्खादेशो भवति । पश्य-दृश्-धातोर्लोटि मध्यमपुरुषैकवचने सेहिंरादेशे, प्रकृतेन पेक्खादेशे संस्कृतप्रकृतित्वात् 'अतो हे' इति हेर्लुकि, पेक्ख इति । अरे रे पेक्ख पेक्ख, ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्जेण राअ मग्गस्स = अरे रे । पश्य पश्य, अपसारित प्रवहण वर्तते मध्येन राजमार्गस्य । एद् ताव विआरह-कस्स कहि पवसिओ पवहणोत्ति = इद् तावद्विचारय-कस्य कुत्र प्रवेशित प्रवहणमस्ति ॥ १८ ॥

दृशेरिति । दृश् धातु को पेक्ख आदेश होता है तिङ् पर रहते । दृश् धातु से लोट्-मध्यमपुरुषैकवचन में सि को 'सेहंपिच्च' से हि होने पर प्रकृत सूत्र से पेक्ख आदेश, 'अतो हे' से हि का लोप, पेक्ख = पश्य । वाक्यगत प्रयोग नाटक से उद्धृत किया गया है—'अरे रे पेक्ख पेक्ख'—इत्यादि ॥ १८ ॥

अस्तेरच्छः ॥ १९ ॥

अस्धातोस्तिङि अच्छादेशो भवति ॥ १९ ॥

अस्तेरच्छ — अस्-धातो अच्छ इत्यादेशो भवति तिङि । अच्छसि = असि ॥ अस्तेरिति । अस् धातु को तिङ् पर रहते अच्छ आदेश होता है । असि-अस् + सिप् इस अवस्था में अस् को अच्छ और 'थास्सिपो सि से' ७२ से सि, अच्छसि ॥ १९ ॥

तिपा त्थि ॥ २० ॥

अस्तेस्तिपा सह त्थि इत्यादेशो भवति । अत्थि = अस्ति । पसंसिदु णात्थि मे वाआविहवो । प्रशसितुं नास्ति मे वाग्विभव ॥ २० ॥

तिपा त्थि—तिप् प्रत्ययेन सह अस्धातोर्थादन्त्यस्य सकारस्य स्थाने त्थि-इत्यादेशो भवति । अस्ति इत्यत्र सूत्रेणानेन 'स्ति'-इत्यस्य स्थाने त्थि-इति । अत्थि = अस्ति । ग्रन्थान्तरादुदाहरणमुद्धृत्य प्रदर्शयते—पसंसिदु णात्थि मे वाआविहवो = प्रशसितु नास्ति मे वाग्विभव ॥ २० ॥

तिपेति । अस् धातु को तिप् के साथ त्थि यह आदेश होता है । अस् धातु के अन्य अवयव स् को ति के साथ त्थ आदेश करने पर अत्थि = अस्ति सिद्ध हुआ । वाक्य में प्रयुक्त ग्रन्थान्तर का उदाहरण—पसंसिदु = (प्रशसितुम्) रलोप, सत्त्व, दत्त्व । णात्थि = (नास्ति) इस सूत्र का मुख्य उदाहरण, वाआविहवो = (वाग्विभव) 'स्त्रियामात्' ४७ से क् को आ, 'खधयधमा ह' २२७ से ह, 'अत ओत्' ५१ से ओ ॥

भविष्यति मिपा स्सं वा स्वरदीर्घत्वं च ॥ २१ ॥

अस्तेर्मिपा सह स्सं इत्यादेश , पक्षे धातो स्वरदीर्घत्वं च । स्स,
आस्स = भविष्यामि ॥ २१ ॥

भविष्यति मिपा स्स वा स्वरदीर्घत्व च—अस्तेर्मिपाव्यदर्थे मिपा सह स्स-
इत्यादेशो भवति वा । पक्षे धात्ववयवस्य अकारस्य स्वरस्य दीर्घत्व च भवति । भवि-
ष्यामि—एतस्य स्थाने स्स इत्यादेशो, स्स इति । पक्षान्तरे—पूर्वस्वरस्य दीर्घत्वे, आस्स-
इति । भविष्यामीत्यर्थ ॥ २१ ॥

भविष्यतीति । अस् धातु को भविष्यत्काल के उत्तम पुरुषैकवचन में मिप् के साथ
स्स-यह आदेशरूप होता है विकल्प से । पक्षान्तर में—स्वर को दीर्घ भी होता है । तथा
च-स्स. आस्स-ये दो रूप होते हैं । इनका अर्थ भविष्यामि = (होगा) यह होता है ॥

✓ स्त्रियामित्थी ॥ २२ ॥

स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी इत्यादेशो भवति । इत्थी = स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामित्थी—स्त्रीशब्दे अर्थात् स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी-इत्यादेशो भवति ।
इत्थी स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामिति । स्त्रीशब्द के स्थान में इत्थी आदेश होता है । तात्पर्य यह कि 'स्त्री' का
इत्थी यह रूपान्तर शौरसेनी में होता है । स्त्री = इत्थी ॥ २२ ॥

✓ एवस्य जेव्व ॥ २३ ॥

स्पष्टम् । जेव्व = एव ॥ २३ ॥

एवस्य जेव्व—एव-इत्यव्ययस्य स्थाने जेव्व-इति प्रयुक्त भवति । जेव्व = एव ॥
एवस्येति । शौरसेनी में एव इस अव्यय के स्थान पर जेव्व का प्रयोग होता है ।
एव = जेव्व ॥ २३ ॥

इवस्य विव ॥ २४ ॥

सुगमम् । विव = इव ॥ २४ ॥

इवस्य विव—इव इत्यव्ययस्य स्थाने विव-इति प्रयुज्यते । विव = इव ॥ २४ ॥
इवस्येति । इस भाषा में इव इस अव्यय के स्थान में विव का प्रयोग किया जाता
है । जैसे—विव = इव । वावडो विव = व्यापृत इव । वावडो की सिद्धि 'व्यापृते ड'
१२४ सूत्र में स्पष्ट की गई है ॥ २४ ॥

✓ अस्मदो जसा वअं च ॥ २५ ॥

अस्मदो जसा सह वअं इत्यादेश , चकारात् अम्हेऽपि भवति । वअं,
अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मदो जसा वअ च—जसा सह अस्मद्-शब्दस्य वअ इत्यादेशो भवति,
चकारात् अम्हे अपि भवति । वअ, अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मद् इति । अस्मद्-शब्द को जस् के साथ वअ-आदेश होता है । चकारग्रहण से
'अम्हे जरशसो' ६४३ से नित्य प्राप्त अम्हे को केवल जस् पर रहते विकल्प से करता
है । वयम्-प्रकृत से वअ-आदेश करने पर, वअ । चकार से अम्हे भी होता है तब,

अम्हे । वय-इस सस्कृत का 'कगचज०' से प्रायिक लोप करने पर भी वञ-होगा । केवल भाषा-वैशिष्ट्य के सूचनार्थ यह सूत्र है ॥ २५ ॥

सर्वनाम्ना डेः सित्वा ॥ २६ ॥

सर्वनाम्ना डे सप्तम्येकवचनस्य स्थाने सित्वा इत्यादेशो भवति । सव्वसित्वा । इदरसित्वा । सर्वस्मिन् । इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वनाम्ना छे सित्वा—सर्वनामसङ्गकाना शब्दाना परस्य सप्तम्येकवचनस्य डे-इत्यस्य स्थाने सित्वा इत्यादेशो भवति । सव्वसित्वा = सर्वस्मिन् । इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वेति । सर्वनामसङ्गक शब्दों से विहित सप्तमी एकवचन डि प्रत्यय के स्थान पर सित्वा यह आदेश होता है । सर्वशब्द से डि करने पर सर्व + डि-इस दशा में प्रकृत सूत्र से डि को सित्वा, 'सर्वत्र लवराम्' ३३ से रलोप, और 'शेषा०' ३५० से वद्वित्व, सव्वसित्वा = सर्वस्मिन् । इतर से डि होने पर उक्त सूत्र से डि को सित्वा, 'अनाद्यो०' १२३ से त को द, इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

शौरसेन्यामेव । भावे-सासाअसि । किं दाणि दासीपुत्ता ! दुग्भि क्खकाले रुढरको विअ उद्धक सासाअसि ऐसा सा सेत्ति । किमिदानीं दास्या पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरद्ध इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेत्ति । कर्तरि-अज्ज वन्दामि=आर्य्य वन्दे । कर्मणि-कामीअदि । अदोज्जेव कामीअदि = अतएव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्—धातो शौरसेन्यामेव भावे, कर्तरि, कर्मणि च परस्मैपद भवति, नात्मनेपदम् । भावे, सासाअसि । ग्रन्थान्तरोदाहरण यथा—किं दाणि दासीए पुत्ता ! दुग्भिक्षकाले रुढरको विअ उद्धक सासाअसि, ऐसा सा सेत्ति । किमिदानीं दास्या पुत्र ! दुर्भिक्षकाले वृद्धरद्ध इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेत्ति । कर्तरि, अज्ज ! वन्दामि = आर्य्य ! वन्दे । कर्मणि, कामीअदि । अदो जेव्व कामीअदि= अत एव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोरिति । शौरसेनी भाषा में ही भाव, कर्तृ, कर्म में धातु से परस्मैपद होता है अर्थात् प्राप्त आत्मनेपद नहीं होता । भाव में—श्वासायसे का सासाअसि, 'शेषो स' से स, 'सर्वत्र लवराम्' से व य-लोप, उक्त से परस्मैपद, अतएव 'सि' । कर्त्रर्थ में—वन्दे धातु आत्मनेपदी होने पर उक्त नियम से परस्मैपद, वन्दे का वन्दामि । कर्म में—काम्यते का कामीअदि, परस्मैपद, त को इत्व इत्यादि ॥ २७ ॥

१ केचित् 'सर्वनाम्ना छे' । सर्वनामसङ्गकानां चतुर्थ्येकवचनस्य वञ इत्यादेशो भवति । सव्ववञ । कवञ । मव्ववञ । तुह्वञ । सर्वस्मे । कस्मे । मद्यम् । तुभ्यम् । तत 'सिञ्चोर्धात्वो'-रित्यादि-इत्याहु । का० पा० ।

अनन्त्य एच्च ॥ २८ ॥

अनन्त्यभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करेदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य एच्च—अनन्त्यवर्णभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करोति = करेदि । कृञ् धातोर्लोपि प्रथमपुरुषैकवचने तिप्रत्यये परे 'डुकृञ् कर' १२ १५ इति सूत्रेण कृञ् करादेशो, 'अनाद्यो'रिति १२ ३ सूत्रेण तकारस्य दकारे, प्रकृतसूत्रेण कर इति रकारो त्तरवर्तिनोऽकारस्य एत्वे, करेदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य इति । अनन्त्य से भिन्न वर्ण को एत्वं होता है । करेदि-‘डुकृञ् कर’ से कर, प्रकृत से एत्वं, ‘अनाद्यो’ से त को द, करेदि = करोति ॥ २८ ॥

मिपो लोटि च ॥ २९ ॥

मिपश्चैत्वं भवति लोटि परत १ ॥ २९ ॥

मिपो लोटि च—लोट स्थानिकस्य मिपोऽपि एत्वं भवति । करए = करवाणि । मिप एत्वे रूपमिदम् ॥ २९ ॥

मिप इति । लोट् के स्थान में हुए मिप् को एकार हो । कृञ्-धातु से लोट्, उसके स्थान में उत्तमपुरुषैकवचन में मि होने पर ‘डुकृञ् कर’ से कर, प्रकृत से मिप् के मि को एत्वं, करए = करवाणि ॥ २९ ॥

आश्चर्यस्याच्चरिअ ॥ ३० ॥

आश्चर्य इत्यस्य अच्चरिअमित्यादेश । अहह, अच्चरिअं अच्चरिअं ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्याच्चरिअ । आश्चर्यम्-इत्यस्य स्थाने अच्चरिअ-इत्यादेशो भवति । अहह ! अच्चरिअ अच्चरिअ = अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम् ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्येति । आश्चर्यम् के स्थान पर अच्चरिअ यह आदेश होता है । अर्थात् आश्चर्यम्-को अच्चरिअ निपातवत् आदेश होता है । अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम्-का ‘अहह ! अच्चरिअ अच्चरिअ’-पेसा बनता है ॥ ३० ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु ॥ ३१ ॥

दोलादिषु प्रकृतिवद्भावो भवति ॥ ३१ ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु । दोला-दण्ड-दशन-शब्देषु प्रकृतिवद्भावो भवति । एषु त्रिष्वपि शब्दरूपेषु ‘दोलादण्डदशनेषु ड’ २-२५ इति सूत्रात् ङत्वे, दशनशब्दे सत्वे च प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिवद्भावाच्चादेशान्तराणि । दोला, दण्डो, दशनो-इति रूपाणि भवन्ति शौरसेन्याम् ॥ ३१ ॥

१ ‘अन्ये एव’ । सिक्वोर्धातोर्मावादिषु विहित यत् परस्मैपद तदन्त्यवर्णस्य एव भवति । इति केचिद् । का० पा० । गच्छदे । गच्छदि । हे० ।

२ ‘मिपो लोटि च’ । लोटि परतोऽन्ये मिप एव भवति । अह करवामि, अह गच्छामि । अह करवाणि, गच्छानि इति केचिद् व्याचख्यु । का० पा० ।

३ प्राकृतो-इति प्राकृत शब्द प्रयोक्तव्य इति च व्याचख्यु । का० पा० ।

प्रकृत्येति । शौरसेनी भाषा मे दोला, दण्ड तथा दशन-इन शब्दों को प्रकृतिज्ञाव होता है अर्थात् इनका रूपपरिवर्तन नहीं होता । इन तीनों शब्दों मे 'दोलादण्डदशनेषु ड' २-३५ सूत्र से दकार को डकार प्राप्त था तथा दशनशब्द में 'शषो स' २-४३ से श को सत्व भी प्राप्त था, परन्तु प्रकृत सूत्र से प्रकृतिवद्भाव होने से ये कार्य नहीं होंगे । दण्डो दशनो, में सुप् प्रत्ययसम्बन्धी सु को 'अन ओत्' ५-१ से ओत्व होगा । उदाहरण ये है—दोला । दण्डो । दशनो । इति ॥ ३१ ॥

शेषं महाराष्ट्रीयत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेषु द्वादश परिच्छेद ।

१ पूर्वस्य पुरव ८।४।२७० । शौरसेन्या पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति । अपुरव नाडय । अपुरवागद । पक्षे—अपुव पद । अपुव्वागद ।

विरिचेचो ८।४।२७३ । त्यादीनामाद्यत्रयास्य आद्यस्येचेचौ ८।३।१३९ । इति विहितयोरि चेचो स्थाने दिभवति । वेति निवृत्तम् । नेदि । देदि । भोदि । होदि ।

अनो देश ८।४।२७४ । अकारात्परयोरिचेचयो स्थाने देशकाराद् दिश्च भवति । अच्छदे । गच्छदि । गच्छदे । रमदे । रमदि । किज्जदे । किज्जति । अत इति किम् ? वसु आत्ति । नेत्ति । भोदि ।

भविष्यति स्मि ८।४।२७५ । शौरसे यां भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे स्मिर्भवति । डिस्साहामपवाद ।

इदानीमो णिम् ८।४।२७७ । शौरसे यामिणानीम स्थाने दाणिमित्यादेशो भवति । अन-तर करणीय दाणि आणवेदु अय्यो । यत्ययात्प्राकृतेऽपि अन्नदाणि वोहि ।

तस्मात्ता ८।४।२७८ । शौरसे यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति । ता जाव पवि सामि । ता अल एदिणा माणेण ।

मोऽन्याणो वेदेतो ८।४।२७९ । शौरसेन्यामत्यामकारात्पर इदेतो परयोणकारागमो वा भवति । इकारे-जुत्त णिम जुत्त मिण । सरिस णिम, सरिस मिण । एकारे-कि णेद, किमेद । एव णेद, एवमेद ।

एवार्थे ज्येव २८० । स्पष्टम् । मम ज्येव बम्भणस्स ।

हज्जे चेव्याह्वाने २८१ । शौरसेन्या चेव्याह्वाने हज्जे इति निपात प्रयोक्तव्य । हज्जे चदुरिके ।

हामाणहे विस्मये निर्वेदे २८२ । शौरसेन्या हीमाणहे इत्यय निपातो विस्मये निर्वेदे च प्रयोक्तव्य । विस्मये-हीमाणहे जीवन्तवश्चा मे जणणी । निर्वेदे-हीमाणहे पलिस्सन्ता ह्ये एद्रेण नियमविधिणो दु ववसिदेण ।

ण नवर्ये २८३ । शौरसे यां नवर्ये णमिति निपात प्रयोक्तव्य । ण अफलोदया । ण अय्य मिस्सेहि पुढम येव आणत्त । ण भव मे अगदो चलदि । आर्षे-वाक्यालङ्कारेऽपि वृद्धयते । नमोत्थु ण । जयाण, तथाण ।

अम्महे ह्वे २८४ । शौरसेन्याम् अम्महे निपातो ह्वे प्रयोक्तव्य । अम्महे एभाए सुम्मिलान-ए सुपलिगठिदो मव ।

अनुक्त कार्य महाराष्ट्रीवज्जेयम् । महाराष्ट्रीपदेनात्र प्राकृतस्य ग्रहणं बोध्यम् ॥ ३२ ॥

(इत्यभिनवाया वृत्तौ द्वादश परिच्छेद)

इति श्रीवररुचिप्रणीतसूत्रसहित श्रीभामहविरचित प्राकृतप्रकाश समाप्त ।

ह्री-हा विदूषकस्य २८५। शौरस या हा-हा इति निपातो विदूषकाणां हर्षे आत्य प्रयोक्तव्य ।
ही-ही भो ! सम्पन्नो मणोरधो पियवयस्सस ।

इहृचोहस्य । इह-शब्दमन्वन्धिनो 'मध्यमस्येत्याहचौ' (८।३।१४३) इति विहितस्य
हचश्च हकारस्य शौरसेन्या धो वा भवति । इव । होन । परितावध । पक्षे इह । होह ।
परित्यावह ।

न वा यो य्य ८।४।२६६। शौरसे वा यस्य स्थाने य्यो वा भवति । अय्यउत्त । पय्याकुली
कदद्धि । पक्षे-अज्जो । पत्ताउलो । वज्जपरवसो ।

शेष प्राकृतवत् २८६। इति हेम ।

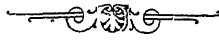
अथ मार्कण्डेयमुनीन्द्रकृत-प्राकृतसर्वस्वानुसारि-

सौरसेनी-विशेषकार्याणि प्रदर्शयन्ते-

वेदसो, अङ्गारो-इदभाव । वेतस, अङ्गार । वअर, लवण, लावण, चउट्टी, चउड्डी,
मऊरो महूओ । ओदभाव-जया, नथा, कुमारो । हस्याभाव-पिण्ड इत्यादि । सु एदभाव-
किंसुओ, केसुओ = किंसुकम् । तुण्ड-इत्यादिषु ओत्वाभाव । मोती = मुक्ता । पोस्वरम्-
पुष्करम् । पोक्सरिणी = पुष्करिणी । उल्लह्लो । ओदभाव । ईदिस, कीदिस-एदभाव ।
पुरुषो-इदभाव । जुहुट्टिरो, उवरि अदभाव । वेअणा, देअरो-इदभाव । पभोट्टो, वत्वाभाव ।
देव्व, अहत्वाभाव । गोरव, गउरव । पोरवो, गोरवो-अउत्वाभाव । आदभाव-कचिद्
भवति पउरस । जादिस । तादिस । मिओ = मृत । पिदणा = पृतना । हक्खो = वृक्ष, ननु
वच्छो । सीअरो (म) । चदिआ (म न) । पताकाव्यावृतगर्मितेभ्योऽन्यस्य तस्य द ।
पावो = पाप । कवथो = कवथ । (प०, म०, न) । अउव्व, अवरूव, अपूर्वम् । जथा ।
मरथो । सोदामिणी-बहुल न दलोप । कचित् । हिअअ । धमौदवदुच्चायौ मधुरम् ।
(उ० मधुर) रस्य ल कचित् । हलिहा । मडुरो । सहल = सफलम् । सहरी = शफरी ।
पासाणो । (ह०, ष०, न) दस, दह-दश । नाग्नि दसरहो । एआरह । वारह । सावो ।
(छ० न) । लङ्गल । लोहल । लगूल । णत्वाभाव । जट्टी = यष्टी ल्वाभाव । किरातो-वत्वा
भाव । डङ्गमाणो = दङ्गमान । फोडओ = स्फोटक-वत्वाभाव । उत्थिदो-वत्वाभाव ।
खणो, खीर, सरिक्ख-वत्वाभाव । सम्महहो-वत्वाभाव । कुम्हण्डो-वत्वाभाव । अहिमण्ण
ज्वाभाव । जण्णसेणो = वज्रसेन । इक्खिअज्जो = इक्षितश्च । चिण्ह-वत्वाभाव । वाहो,
वप्फो-वाष्प । भिन्दिवालो, भिण्डिवालो = भिदिपाल । अब्बम्हण, अब्बम्हज्ज = अब्रह्मण्यम् ।
कण्णआ, कलजआ कन्था-लोपाभाव (सधौ० ४-१ वत्) । कोदूहल, थूल-द्वित्वाभाव ।
काण्णअसो, माअणम्-अलुक् । इदाणि, इदाणि-लुक् वा । मस । ण्ण । कथ । विह्वफदी = बृह
स्पृष्टि-भआभाव । पडुत्तणम्-तमभाव । डसे दो एव । कचित् अदन्तादा अपि । 'तव

शेष महाराष्ट्रीवत् । 'उक्तादन्य' शेष' इति नियमादनुक्तमित्यर्थो लभ्यते ।
तथा च—अनुक्त कार्यं शौरसेन्या महाराष्ट्रीवत् बोध्यम् । महाराष्ट्रीपदेनात्र सामान्य-
तया विहितस्य प्राकृतस्य ग्रहणं कर्तव्यमिति । महच्च तद्राष्ट्रं च महाराष्ट्रमिति
'आन्महत समानाधिकरणयो'रित्यात्वे भवति । एव भारतस्य राष्ट्रस्येति फलि
तोऽर्थः । तत्रत्याना भाषा महाराष्ट्रीति तथा तुल्यमित्यथे तेन तुल्य क्रिया चे-
द्वति'रिति वत्-प्रत्यय ॥ ३२ ॥

इति श्री काशीवास्तव्यस्य माहि याचार्यस्य होशिज्ञोपनाम्न श्रीजगन्नाथशास्त्रिण
कृतौ प्राकृतप्रकाशस्य चन्द्रिमापूरण्या व्याख्याया शौरसेनीसमाख्यो
द्वादश परिच्छेद समाप्तिमगात् ।

होशिज्ञान्वय विश्वनाथविवुध श्रीलाञ्छनपूर्णजने

श्रामल्लक्ष्मणभालचन्द्रविवुधोत्तसाप्तबोधश्रिय ।

काशीवासरते कृतो द्विन जगन्नाथस्य पूर्तिं गता

व्याख्या प्राकृत'-सत्-'प्रकाश'विषये श्रीचन्द्रिकापूरणी ॥ १ ॥

रसेन्दुनाकाक्षिमिते श्रामल्लक्ष्मणवत्सरे ।

अपूर्यत नभ शुक्लपूर्णमाकुजवासरे ॥ २ ॥

कारणा किलिङ्गि सो जणो' । अद ता-छेरे —रुखे । इदु-इथा छेम्म-अग्निग्निमि वाडाम्म ।
इदु-इथा जसो वो-आनेशाभाव । कइणो = कअओ । भाणुओ, भाणओ छिा नम उदमाव ।
मालाओ । णइओ । बहूओ । टाडसिडम्भीनामेत्-बालाप । नइए । बहूए । णिा गया मात्त-
मादर । किमादे छियामी वाडभाव-का । जा । ताए । इमाए कनीवे-असो पि वा,
वणाणि-वणाइ । इदमादेराम एसि मभाव । तथा अमा सह इदमा सिमभाव । इम ण । ण ।
जाण । ताण, एणण=एतेषाम् । आस, ससा, सो, इति विभक्त्यादेश म णि पण्णेश न
भवति । कस्स । जस्स । तस्स । काए । ताए । इमाए । एदाप । कतो जणो । ओ । मा ।
कुदो, इदो-इति तु भवत । आहा, इआ, आहे-इत्यादयस्तु न भवन्ति । कस्सि णि
कत्थ । तस्सि तहिं तत्थ । म्मिन भवति । इध = इह । इद वन इण वण-इति द्व कल्पाव
इअ बाला । अअ रुक्खो । एसो जणो । अदसश्चाऽहभाव यम् जणो । अमु बहू
अमु वण । एतदसोऽमिडस्याम् । अदो । कारणादो । तुम त्व त्वां वा) म्भं
(यूयस्, युष्मान् वा) । तए (त्वया वयि) । तुम्हेहिं = (युष्म मि) । तुम्हं =
(युष्मस्यम्, युष्मान्) । तुम्हाण = युष्माकम् । तुम्हेस = युष्मासु तमाणा = व
तुम्ह = (तव) । वो = (युष्मान्, युष्माकम्) । अह = अहम् । वअ = । म । अम्हे =
अस्मान् वा । मे = मा । मए = (मया) । मइ = मयि । छसा म कदेण भाव (म
मम, मह । अम्ह, अम्हाण = (अस्माकम्) । मत्तो, ममादो-अ म त्वेन ।
स्मैपदमेव । त्रिष्वपि कालेषु लडेव प्रायेण । त्यादेस्तस्य द-गच्छ दु जा - ता व
तस्य ध । उत्तमे मिपा सह स्तमेव = गमिस्स इ० । धातुनिष्ठोम' जज

शेषमिति । शौरसेनी में अनुक्त कार्य महाराष्ट्री = भारत य राष्ट्र की भाषा के समान अर्थात् पूर्वोक्त सर्वसाधारण प्राकृत-नियमों से सिद्ध भाषा की तरह होते हैं—ऐसा समझ कर ग्रहण करना चाहिए ॥ ३२ ॥

इति श्री प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाभिधस्य हिन्दीसरलव्याख्यानस्य द्वादश परिच्छेद ।

त्रय , तिछा स्थान ज्ञ, ज्ञा इत्युभौ च, सोच्छ-इत्यादयश्च न भवन्त । दहि । भोदि । करि
स्सदि इत्यादि । भू = भो, हो । भोदि, भविस्सदि । क्ते-भू । भूद । दृशे पेच्छ-पेच्छदि ।
ब्रुवो बुच्च-बुच्चदि । कथे कथ, -कथेदि । घ्राते जिग्घ-जिग्घदि । भातेर्माअ-भाअदि ।
मृजे फुस = फुसदि । घूर्णे घुम्म-घुम्मदि । स्तोतु धुण-धुणदि । भियो भा-भादि ।
सजते पस-पसदि । लटि दाअ-दइस्सदि । चर्चे चव्व । चव्वदि । ग्रहेर्गेण्ह । गेण्हदि ।
ग्रहेर्यपा सह गेज्झ-वेप्पो गेज्झदि, ज्ञेप्पदि । शक्रोते सक्कुणसकौ-सक्कुणादि सकदि ।
म्लायो-मिआअदि । उदा सह तिष्ठते उत्थ-उत्थेदि । स्वपे सुअ-सुअदि । शौङ् सुआदि ।
रथे-रोवदि । रुदे-रोददि । मज्ज-बुड्ढदि । दुहादानां यका सह दुब्भादयो न-दुहीअदि ।
वहीअदि, लिहीअदि । भिक्को-(भौष्म) सत्तुग्घो (शत्रुघ्न) जेत्तिक यावत् (तैत्तिक)
पत्तिक । मट्टा । धूदा । दुहिदिआ । इत्थी । भादा, भादुओ जमादा, जामादुओ इत्यादय ।
दउत्ति-द्राग् । कलु-निश्चये वि दुत्त परे तु खु इत्येव । त खु भणामि इत्यादि । व्व-इव ।
चन्दो व्व । ज्जेव एवार्थे । विदो परे, त जेव । तजेव इति । पु-ननु । विअ = इव ।

इति डवरालोपाद्धेन श्रीउदयरामशास्त्रिणा कृता टिप्पणी समाप्ता ।

प्राकृतप्रकाशस्य पाठान्तरसहितः सूत्रपाठः ।

तत्र प्रथमः परिच्छेदः

सूत्राङ्का सूत्राणि

- १ आदेरत
- २ आ समृद्ध्यादिषु वा
- ३ इदीष्वपकस्वप्नवेतस्य ननमृदङ्गा
ङ्गारेषु
(इदीष्वपकस्वप्नवेतस्य ननमृदङ्गाङ्गारेषु च)
- ४ लोपोऽरण्ये
- ५ ए शय्यादिषु
(ए च शय्यादिषु)
- ६ ओ बदरे देन
- ७ लवणमल्लिकयोर्वेन
- ८ मयूरमयूखयोर्वा वा
- ९ चतुर्थीचतुर्दश्योस्तुना
- १० अदातो यथादिषु वा
- ११ ह्रस्वदादिषु
- १२ इत् एत् पिण्डसमेषु
- १३ अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु
- १४ हतेस्त पदादे
- १५ उदिबुवृश्चिकयो
- १६ ओ च द्विधाकृज
- १७ ईत् सिंहजिह्वयोश्च

सूत्राङ्का सूत्राणि

- ॐ ऊदुत् उपमर्गे विसर्जनीयेन
- ॐ ईदित
- १८ इदीत् पानीयादिषु
- १९ एकीडापीडकीहगीहशेषु
- २० उत ओत् तुण्डरूपेषु
(उत ओत् तुण्डसमेषु)
- २१ उल्लखले स्वा वा
- २२ अन्मुकुटादिषु
- २३ ह्रस्वरूपे रो
- २४ उदूतो मधूके
(उदूतो मधूकादिषु)
- २५ अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम्
- २६ एल्लपुरे
- २७ ऋतोऽत्
- २८ इहव्यादिषु
(इहव्यादिषु वा)
- २९ उहत्वादिषु
- ३० ऋ रीति^१
- ३१ कचिषुक्तस्यापि }
- ३२ वृत्ते वेन र्वा
- ३३ लृत् क्लृप्त इलि

() एतत्कोष्ठका तमेन पाठ 'चन्द्रिका व्याख्यासमत-इति शेषम् ।

ॐ पाठातरेण रूपांतर प्राप्तानां सूत्राणां पाठा तराणि सजीवन्यादिसमतया नवीनया
'चन्द्रिका समाख्यया व्याख्यया समनानि सूत्राणि ॐ एतच्चिह्नेन दर्शितानि ।

१ पुस्तकान्तरे तु—'अयुक्तस्य रि'—इति पाठ । द्वयोरनयो * सूत्रयो स्थाने
सूत्रमेकमित् ।

सूत्राङ्का सूत्राणि
 ३४ एत इद्वेदनादेवरयो
 ४५ ऐत एत्
 ३६ दैत्यादिष्वह
 (दैत्यादिष्वहत्)
 ३७ दैवे वा
 ३८ इत् सैन्धवे
 ३९ ईद् धैर्ये

सूत्राङ्का सूत्राणि
 ४० ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य व
 (ओत उद्वा प्रकोष्ठे कस्य व)
 ४१ औत ओत्
 ४२ पौरादिष्वउ
 (पौरादिष्वउत्)
 ४३ आ च गौरवे
 (आच्च गौरवे)
 ४४ उत्सोन्द्यादिषु

द्वितीयः परिच्छेदः

१ अयुक्तस्यानादौ
 २ कगचजतदपयवा प्रायो लोप
 ३ यमुनायां मस्य
 ४ स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य ह }
 ५ शीकरे भ }
 (स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को ह)
 ६ चन्द्रिकायां म
 ७ ऋत्वादिषु तो द
 ८ प्रतिसरवेतसपताकासु ङ
 (प्रतिवेतसपताकासु ङ)
 ९ वसतिभरतयोर्ह
 १० गर्भिते ण
 ११ ऐरावते च
 (ऐरावते वा)
 १२ प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दोःल
 १३ गद्गदे र
 १४ सङ्ख्यायां च
 १५ पो व
 १६ आपीढे ल
 १७ उत्तरीयानीययोर्जो वा
 (उत्तरीयानीययोर्जो जो वा)

१८ छायाया ह
 १९ कव धे वो म
 २० टो ड
 २१ सटाशकटकैटभेषु ङ
 २२ स्फटिके ल
 २३ ङस्य च
 २४ ठो ङ
 २५ अङ्कोले ल
 (अङ्कोले ल)
 २६ फो भ }
 २७ खघथधभा ह }
 (खघथधफभा ह)
 २८ प्रथमशिथिलनिषधेषु ङ
 २९ कैटमे व
 ३० हरिद्रादीना रो ल.
 ३१ आदेर्यो ज
 ३२ यष्टया ल
 ३३ किराते च
 ३४ कुब्जे ख
 ३५ दोलादण्डदशनेषु ङ
 ३६ परुषपरिघपरिखामु फ

सूत्राङ्का	सूत्राणि	सूत्राङ्का	सूत्राणि
३७	सि च	५३	आम्रताम्रयोव
	(चन्दि काया सूत्रमिदं नास्ति)	५४	न रहो
३७	बाष्पेऽश्रुणि ह	५५	आढो ज्ञस्य
३९	कार्षापणे		(आढो ज्ञादशस्य)
४०	श्चत्तप्सा छ	५६	न बिदुपरे
४१	वृश्चिके ञ्छ		(चन्दि काया नास्ति)
४२	नोत्सुकोत्सवयो	५७	समाप्ते वा
४३	न्मो म	५८	सेवादिषु च
४४	अज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशेषु ण	५९	विप्रमर्ष
	(अज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशसु ण)		(विकर्ष)
४५	तालवृन्ते णट	६०	क्लिष्टशिल्पहरत्नक्रियाशास्त्रेषु
४६	भिन्दिपाले णट		तत्स्वरवत्पूर्वस्य
४७	विह्वले भो वा	६१	कृष्णे वा
	(विह्वले भो वा)	६२	इ श्रीहीक्रीतक्लान्तक्लेशग्लान
४८	आत्मनि प		स्वप्नस्पर्शहर्षार्हगर्हषु
४९	कमस्य		(इत् श्रीहाक्लान्तक्लेशग्लानस्वप्न
५०	शेषादेशयोद्वित्वमनादौ		स्पशादशहर्षाहर्षषु)
५१	वर्गेषु युज पूर्व	६३	अ क्षमाश्लाघयो
	(वर्गे युज पूर्व)	६४	सेहे वा
५२	नीडादिषु	६५	उ पञ्चतन्वीसमेधु
		६६	ज्यायामीत्

चतुर्थः परिच्छेदः

१	सन्धावचामड्लोपविशेषा बहुलम्	६	अन्त्यहल
	(सन्धावचामड्लोपविशेषा बहुलम्)		(अन्त्यस्य हल)
२	उदुम्बरे दोर्लोप	७	स्त्रियामात्
	(उदुम्बरे दोर्वा लोप)	८	रो रा
३	कालायसे यस्य वा	९	न विद्युति
	(कालायसे यस्य)	१०	शरदो द
४	भाजने अस्य		(शरदोऽत्)
५	यावदादिषु वस्य		

सूत्राङ्का	सूत्राणि
११	दिवप्रावृषो स
१२	मो वि दु }
१३	अचि मश्च }
	(मो वि दुरचि वाऽलोपश्च)
१४	नजोहलि
	(नड हलि)
१५	वक्रादिषु
१६	मामादिषु वा
	(मामादिषु)
१७	ययि तद्वर्गान्त
	(कपि तद्वर्गान्त)
१८	नसान्नप्रावृट्शरद पुसि
	(नम-तप्रावृट्शरद पुसि)
१९	न शिरोनभसी
२०	पृष्ठाक्षिप्रना स्त्रिया वा
२१	आदवापयो
२२	तल्लव्ययोर्दात्तणौ
✓२३	क्व ऊण
	(क्व तूण)

सूत्राङ्का	सूत्राणि
२४	तृण इर शीले
	(तृण इर शीले)
२५	आस्त्रिस्त्रोल्लालवन्तेन्ता मतुप
	ॐ स्वार्थे को वा
२६	विद्युत्पीताभ्या वा ल
	(विद्युत्पीतयोल)
२७	वृन्दे वो र
	(वृन्दे दो व)
२८	करण्वा रणो स्थितिपरिवृत्ति
२९	आलाने लनो
	ॐ महाराष्ट्रे हरो
३०	बृहस्पतौ बहोर्भऔ
	(बृहस्पतौ बहोर्भपौ)
३१	मलिनेरिलौ वा
३२	गृहे घरोऽपतौ
	(गृहस्य घरोऽपतौ)
३३	दाढादयो बहुलम्

पञ्चमः परिच्छेदः

१	अत ओत् सो
२	जश्शमोर्लोप
३	अतोऽम
	(अमोऽम)
४	टामोर्ण
५	भिसो हि
६	डसेरादोऽदुहय
७	भ्यसो हिन्तो सुन्तो
८	स्सो डस
९	डेरेम्मी
१०	सुप सु

११	जश्शसुडस्याम्सु दीर्घ
	(जसुडस्याम्सु दीर्घ)
१२	ए च सुप्यडिडसो
	(ए सुप्यडिडसो)
१३	क्वचिद् डसिडयोर्लोप
	(क्वचिदपि लोप)
१४	इदुतो शसो णो
१५	डसो वा
१६	जसश्च ओ यूत्वम्
	(जस ओ वो वाऽव च)
१७	टा णा

सूत्राङ्का सूत्राणि

१८ सुभिस्सुप्सु दीघ

१९ स्त्रिया शस उदोतौ

२० जसो वा

२१ अमि ह्रस्व

२२ टाडसङ्गीनामिदेददात्

२३ नातोऽदातौ

२४ आदीतौ बहुलम्

२५ न नपुसके

(नास्तीद चन्द्रिकायाम्)

२६ इज्जशसोर्दीर्घश्च

(इ जश्शसोर्दीर्घश्च)

२७ नामन्त्रणे सावोत्त्वदीघविन्द्व

२८ स्त्रियामात एत्

(आत ए)

२९ ईद्रुतोह्रस्व

३० सोबिन्दुर्नपुसके

(नपुसके सोबिन्दु)

३१ ऋत आर सुपि

३२ मातुरात्

(मातुरा)

३३ उर्ज्जशस्राडस्सुप्सु वा

(उ जश्शस्राडस्सु वा)

सूत्राङ्का सूत्राणि

३४ पितृभ्रातृजामातृणामर

३५ आ च सा

३६ राज्ञश्च

(राज्ञ)

३७ आमन्त्रणे वा बिन्दु

(आमन्त्रणे बिन्दुर्वा)

३८ जश्शस्रडसा णो

३९ शस एत्

(शस एच्च)

४० आमो ण

(अमो ण)

४१ टा णा

४२ डसश्च द्वित्व वान्त्यलोपश्च

(डसश्च द्वित्व वा जलोपश्च)

४३ ह्रद्वित्वे

४४ आ णोणमोरडसि

४५ आरमोऽप्पाणो वा

४६ ह्रस्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे

(ह्रद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे)

४७ ब्रह्माद्या आरमवत्

(ब्रह्माद्योऽप्येवम्)

षष्ठः परिच्छेदः

१ सवादेर्जस एत्वम्

(सर्वादे)

(जस एत्) } चन्द्रिकाया सूत्रद्वयम्

२ डे सिस्मिथा

३ ह्रदमेतर्कियत्तद्गृष्टा इणा वा

५ आम एसि

५ कियत्तद्गृथो डस आस

(कियत्तद्गृथो डस आस)

६ ईद्गृथ स्सा-से

७ डेहिं

८ आहे इआ काले

९ त्तो दो डसे

(ओत्तोदो डसेरनिदम्)

१० तद ओश्च }

११ डसा से }

(तदो डसा से वा स्त्रियामपि)

सूत्राङ्का सूत्राणि

१२ आमा सि

(आम सि)

✓ १३ किम क

✓ १४ इदम इम

१५ स्सस्सिमोरद्वा

(अ स्सस्सयोर्वा)

१६ डेरेन ह

(डेरैन ह)

१७ न त्थ

१८ नपुसके स्वमोरिदमिणमिणमो

१९ एतद सावोत्व च

(एतद सोरोत्व च)

२० त्तो डसे

२१ त्तोत्थयोस्तलोप

(त्तथयोस्तस्य लोप)

२२ तदेनदो स सावनपुसके

२३ अदसो दो सु

२४ हश्च सौ

२५ पदस्य

२६ युष्मदस्त तुम

२७ तु चामि

२८ तुज्जे तुग्हे जसि

(तुज्जे तुज्ज तुग्हे जसि)

२९ वो च शसि

३० टाडयोस्तइ तए तुमए-तुमे

(टाडयोस्तइ तए तुमइ-तुमए तुमे)

३१ डसि तुमो-तुह तुज्ज-तुग्ह-तुग्मा

(डसि तुमो तुह तुज्ज तुव तुग्हा)

३२ आडि च ते दे

३३ तुमाइ च

३४ तुज्जेहिं तुग्हेहिं-तुग्मेहिं भिसि

(तुज्जेहि-तुग्मेहिं तुग्हेहिं भिसि)

सूत्राङ्का सूत्राणि

३५ डसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु-

तुमाहि

(डसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ

तुमाहि वा)

३६ तुग्हाहितो तुग्हासुतो भयमि

(तुज्जाहितो तुज्जासुतो भयसि)

३७ वो भे तुज्जाण तुग्हाणमामि

(वो ते तुज्जाण तुग्हाणमामि)

३८ डौ तुमम्मि

(तुमम्मि च डौ)

३९ तुज्जेसु तुग्हेसु सुपि

(तुज्जेसु तुग्मेसु तुग्हेसु सुपि)

४० अस्मदो हमहमहअ सौ

४१ अहम्मिरमि च

(अम्मिरमि च)

४२ म मम

(म मम च)

४३ अग्हे जशसो

४४ णो शसि

(णो च शसि)

४५ आडि मे ममाइ

४६ डौ च मइ मए

४७ अग्हेहिं भिसि

४८ मत्तो मइत्तो ममादो ममादु ममाहि

डसौ

(मत्तो मइत्तो ममाओ ममाउ

ममाहि डसौ)

४९ अग्हाहितो अग्हासु तो भयसि

५० मे मम मह मज्झ डसि

५१ मज्झणो अग्ह अग्हाणमग्हे आमि

५२ ममम्मि डौ

५३ अग्हेसु सुपि

सूत्राङ्का सूत्राणि
 ५४ द्वेदौ
 ५५ त्रेस्ति
 (त्रेस्ती)
 ५६ तिणिण जश्शस्भ्याम्
 (तिणि जश्शस्भ्याम्)
 ५७ द्वेदुवे दोणि वा
 (द्वेदुवे दोणि)
 ५८ चतुरश्चत्तारो चत्तारि

सूत्राङ्का सूत्राणि
 ५९ एषामामो ण्ह
 ६० शेषोऽदन्तवत्
 (शेषाददन्तवत्)
 ६१ न डिडस्योरेदातौ
 ६२ ए भ्यसि
 ६३ द्विवचनस्य बहुवचनम्
 ६४ चतुर्थ्या षष्ठी
 ❀ कचिन्न तादर्थ्यं

सप्तमः परिच्छेदः

१ तानिपोरिदेनौ
 २ थास्सिपो सि से
 (सिप्थासा सि से)
 ३ इड्मिपोर्मि
 (इण्मिपोर्मि)
 ४ न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु
 ५ अत ए से
 ६ अस्तेल्लोप
 ७ मिमामुमानामधो हश्च
 ८ यक ईअहज्जौ
 (यक इअहज्जौ)
 ९ नान्त्यद्वित्वे
 १० न्तमाणौ शतृशानचो
 ११ ई च खियाम्
 १२ धानोभविष्यति हि
 १३ उत्तमे स्सा हा च
 १४ मिना स्स वा
 १५ मोमुमैहिस्सा हित्था
 १६ कृदाश्रुवचिगमिरुदिद्विषिविदिरूपाणा
 काह दाह सोच्छ वोच्छ-गच्छ रोच्छ-
 दच्छ वेच्छ

(कृदाश्रुवचिगमिरुदिद्विशिरूपाणा
 काह दाह सोच्छ वोच्छ गच्छ रोच्छ-
 दच्छ)
 १७ श्वादीना त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हि-
 लोपश्च वा
 (श्वादीना त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलो-
 पश्च वा)
 १८ उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन्
 १९ तु ह मो बहुषु
 २० वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोज्ज्जा वा
 (वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च
 ज्ज जा वा)
 २१ मध्ये च
 २२ नानेकाच
 २३ ईअ भूते
 २४ एकाचो हीअ
 २५ अस्तेरासि.
 (आसिरस्ते)
 २६ णिच एदादेरत् आत्
 (णिच एदादेरात्)
 २७ आवे च

सूत्राङ्का सूत्राणि
(आवे वा)

२८ आवि क्कर्मभावेषु वा
(आवि क्कर्मभावेषु वा)

२९ नेदावे

सूत्राङ्का सूत्राणि

३० अत आ मिपि वा

३१ इच्च बहुषु

३२ क्ते

३३ ए च क्त्वातुमुन्तव्यभविष्यसु

३४ लादेशे वा

अष्टमः परिच्छेदः

१ भुवो हो हुवो
(भुवो होहुवौ)

२ के हु
(क्ने हू)

३ प्रादेर्भव

४ त्वरस्तुवर

५ क्ते तुर
(चन्द्रिकाया नास्ति)

६ घुणो घोळ
(घुणो घोळघुम्भौ)

७ णुदो णोल्ल

८ दूडो दूम,
(चन्द्रिकाया नास्ति)

९ पटे फल

१० पदे पाल
(चन्द्रिकाया नास्ति)

११ वृषकृषमृषहषामृतोऽरि
(वृषादीनामृतोऽरि)

१२ ऋतोऽर
(अन्ते अर)

१३ कृज कुणो वा
(कृज कुण च)

१४ जृभो जम्भा
(जृभेर्जम्भा)

१५ ग्रहेगेणह

१६ घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु
(घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु)

१७ कृज का भूतनञि यनेश्च

१८ स्मरतेर्भरसुमरौ

१९ भियो भावीहौ

२० जिग्रते पापाभौ
(चन्द्रिकाया नास्ति)

२१ म्लै वावाभौ
(म्लो वा वाभ)

२२ तृपस्थिप
(तृपस्थिप)

२३ ज्ञो जाणमुणौ

⊗ घटेर्गह

⊗ समो गल

⊗ स्रसो रहस

⊗ ने सद सज

⊗ आडो रभेर्दव

⊗ उदि शले थल्लो वा

⊗ पिबतेर्घोट

२४ जल्पेल्लोम

२५ छाध्यागाना ठाअ झाअ गाआ

२६ ठाझागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्या
द्येकवचनेषु

- सूत्राङ्का सूत्राणि
 (ठाक्षागाश्च भविष्यद्वर्तमान
 विध्याद्येकवचने)
 २७ खादिधाव्यो खाद्यौ
 (खादिधाव्यो खा धा)
 २८ ग्रमेर्विम
 २९ चिजश्चिण
 ३० क्रीज किण
 ३१ वे के च
 (वे क च)
 ३२ उद्धम उद्धुमा
 (उद्धमो धुमा)
 ३३ अदो धो दह
 ३४ अवाद् गाहेर्वाह
 ३५ कासेर्वास
 (काशेर्वाप्त)
 ३६ निरो माडो माण
 (निरो माडो माणमवौ)
 ❀ पदेवळ
 ३७ चियो क्षिज
 ३८ भिदिच्छिदोरन्त्यस्य न्द
 ३९ कथेढ
 ४० वेष्टेश्च
 ४१ उत्समोल
 (उत्समोर्ल)
 ४२ रुदेर्व
 (रुदो व)
 ४३ उदो विज
 (उदो विजे)
 ४४ वृधेर्द
 (वृधेर्द)
 ४५ हन्तेर्म

- सूत्राङ्का सूत्राणि
 ४६ रुषादीना दीर्घता
 (रुषादीना दीर्घ)
 ४७ ञो व्रजन्त्या
 ४८ युधिबुधोक्ष
 (युधिबुधिगुधिसिधिकुधा ज्ञ)
 ४९ रुन्धेन्धर्मौ
 ५० मृदो ल
 ५१ शद्लपत्योर्द
 (शदिपत्योड)
 ५२ शकादीनां द्वित्वम्
 ५३ स्फुटिचल्योर्वा
 (स्फुटिचलोर्वा)
 ५४ प्रादेर्मोल
 ५५ भुजादीना क्स्वातुमुन्तव्येषु लोप
 ५६ श्रुहुजिल्लधुवां णोऽन्त्य ह्रस्व
 (श्रुहुजिल्लधूना णोऽन्त्ये ह्रस्वश्च)
 ५७ भावकमणोर्ब्वश्च
 ५८ गमादीनां द्वित्व वा
 ५९ लिहेलिषश्च
 (दुहिलिहिवहा दुज्ज लिज्ज-बुज्जा
 ६० ह्रकोर्हीरकीरौ
 (ह्रजूकोर्हीरकीरौ)
 ❀ ञो जाणमुणौ
 ६१ ग्रहेर्दीर्घो वा
 (ग्रहेर्वेण्य)
 ६२ क्तेन दिण्णादय
 ❀ तक्षे रपवच्छौ
 ६३ सिदेर्विसूर
 ६४ कुधेर्जूर
 ६५ चर्चेश्चरप
 (चर्चेश्चर)
 ६६ त्रसेर्वज

सूत्राङ्का सूत्राणि

६७ मृजेलुभसुपौ

(मृजेलुभसुपौ)

६८ वुड्बुपौ मज्जे

(वुड्बुपौ मज्जे)

६९ दशे पुलभ णिअक्क अवक्ख

(दशे पुलभ णिअक्क अवक्ख
सच्चवा)

सूत्राङ्का सूत्राणि

७० शकेस्तर वभ तीरा

ॐ एवमयेऽपि

७१ शेषाणामदन्तता

ॐ अनदन्तानामद्वा

ॐ अडादेशा बहुलम्

नयमः परिच्छेदः

१ निपाता

ॐ कीस किमर्थे

२ हु दानपृच्छानिधारणेषु

(हु दानपृच्छानिवारणेषु)

३ विअ वेअ अवधारणे

(चिअ च्चेअ अवधारणे)

४ ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु

५ हरकिरकिला अनिश्रितारयाने

(हरकिरकिला अनिश्रयाख्याने)

६ हु वखु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु

(हु वखु निश्चयवितर्कसम्भावनासु)

७ णवर केवले

(चन्द्रिकाया नास्ति)

८ इजेरा पादपूरणे

८ आनन्तर्ये णवरि

९ उ चोपविस्मयसूचनासु

९ किणो प्रश्ने

१० अब्बो दु खसूचनासम्भावनेषु

(अ बो दु खसूचनासम्भावनेषु)

११ अलाहि निवारणे

१२ अह वले सम्भाषणे

(अह रणे सम्भाषणे)

१३ णवि वैपरीत्ये

१४ सू कुत्सायाम्

(धू कुत्सायाम्)

१५ रे अरे-हिरे सम्भाषणरतिकलहा

चोपेषु

(रे अरे हरे सम्भाषणरतिकलह

चोपेषु)

१६ म्मिवमिवविआ इवार्थे

(पिव मिव विव व इवार्थे)

१७ अज्ज आमन्त्रणे

(वेच्च आमन्त्रणे)

१८ शेष सस्कृतात्

दशमः परिच्छेदः*

१ पैशाची

२ प्रकृति क्षौरसेनी

३ वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोर्युजोरना

क्षौराद्यौ

४ इवस्य पिव

५ णो न

६ एस्य सट

७ सस्य सन

८ र्यस्य रिअ

* इत आरभ्य चन्द्रिकाटीकाया अभावान्न पाठान्तराणि, नाप्यधिकानि सूत्राणि ।

सूत्राङ्का	सूत्राणि
९ ज्ञस्य ज्ञ	
१० कन्याया न्यस्य	
११ ज्ञ ज्ञ	

सूत्राङ्का	सूत्राणि
१२ राजो राचि टाडसिडम्डिषु वा	
१३ त्वस्तून	
१४ हृदयस्य हित अक	

एकादशः परिच्छेदः

१ मागधी	१० अत इदेतौ लुक् च
२ प्रकृति शौरसेनी	११ क्तान्तादुश्च
३ षस्यो श	१२ ङसो हो वा दीर्घत्व च
४ जो य	१३ अदीर्घ सम्बुद्धौ
५ चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारण	१४ चिट्टस्य चिट्ट
६ हृदयस्य हङक्	१५ कृष्ण्मृङ्गमा त्स्य ङ
७ यर्जयोर्य	१६ त्वो दाणि
८ षस्य स्क	१७ शृगालशब्दस्य शिआलाशिआ-
९ अस्मद् सौ हक् द्वे अहके	लका

द्वादशः परिच्छेदः

१ शौरसेनी	१७ स्मरते सुमर
२ प्रकृति संस्कृतम्	१८ द्वयो पेक्ख
३ अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ	१९ अस्तेरच्छ
४ व्याघ्रते ङ	२० तिपा स्थि
५ पुत्रेऽपि कचित्	२१ भविष्यति मिपा स्स वा स्वर-
६ इ गृध्रसमेषु	दीर्घत्व च
७ ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकाना ण्यज्ञ	२२ स्त्रियामिथी
न्यानां ओ वा	२३ एवस्य जेव्व
८ सर्वज्ञेज्जितज्ञयोर्ण	२४ इवस्य विअ
९ त्व इअ	२५ अस्मदो जसा वअ च
१० कृगमोर्दुअ	२६ सर्वनाम्ना ङे सिक्वा
११ णिज्जशसोर्वा क्लीवे स्वरदीर्घश्च	२७ धातोर्भावकतृकर्मसु परस्मैपदम्
१२ भो भुवस्तिडि	२८ अनन्त्य एच्च
१३ न लृटि	२९ मिपो लोटि च
१४ ददातेर्दे, दहस्स लृटि	३० आश्चर्यस्याश्चरिअ
१५ दुवृज कर	३१ प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु
१६ स्थश्चिड	३२ शेष महाराष्ट्रीवत्

इति प्राकृतप्रकाशस्य सूत्रपाठः समाप्तः ।

प्राकृतप्रकाशस्थसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका ।

पृष्ठाङ्का	सूत्रांशा	पृष्ठाङ्का	सूत्रांशा
अ		२८ अयुक्तस्या०	
८० अ चमाश्लाघ०	३।६३	२१८ अलाहि०	९।११
२१८ अइ वले०	९।१२	१८४ अवाद् गा०	८।३४
६१ अद्यादियु०	३।३१	२४५ अस्तेरच्छु	१२।१९
३८ अङ्गोले०	२।२५	१६५ अस्तेरासि	७।२५
९४ अचि मश्च	४।१३	१५२ अस्तेर्लोप	७।६
२२१ अज आम०	९।१७	५३ अस्थनि	३।११
२०३ अडादेशा०	८।३३	२३३ अस्मद् सौ०	११।९
१६९ अत आ०	७।३०	२४६ अस्मदो ज०	१२।२५
२३३ अत इदेतौ	११।१०	१४० अस्मदो ह०	६।४०
१५२ अत ए से	७।५	१४० अहम्मिर०	६।४१
१०७ अत ओत्०	५।१	आ	
१०८ अतोऽम	५।३	१३८ आडि च ते०	६।३२
१० अत् पथि०	१।१३	१४२ आडि मे म०	६।४५
१३५ अदसो दो०	६।२३	७३ आडो ज्ञस्य	३।५५
७ अदातो०	१।१०	१७९ आडो रभे०	८।३३
२३५ अदीर्घ०	११।१३	२६ आ च गौर०	१।४३
१७ अद् दुक्क०	१।२५	१२० आ च सौ	५।३५
४९ अधो मन०	३।२	१२४ आ णोणमो०	५।४४
२०३ अनदन्ता०	८।३३	६१ आत्मनि प	३।४८
२४८ अनन्त्य ए०	१२।२८	१२४ आत्मनोऽप्पा०	५।४५
२३९ अनादाव०	१२।३	११६ आदीतौ ब०	५।२४
८७ अन्त्यहल	४।६	१ आदेरत	१।१
१६ अन्मुकुटा०	१।२२	४१ आदीर्यो ज	२।३१
२१७ अन्वो दु ख०	९।१०	६८ आदेश्व	३।३३
११५ अमि ह्रस्व	५।२१	२१६ आनन्तर्ये०	९।८
१४३ अम्हाहितो०	६।४९	३५ आपीडे म	२।१६
१४१ अम्हे जरश०	६।४३	१२८ आम एसि	६।४
१४४ अम्हेसु सु०	६।५३	१२१ आमन्त्रणे०	५।३७
१४२ अम्हेहि मि०	६।४७	१३२ आमा सि	६।१२

ॐ सूत्रांशोत्तर क्रमशः परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काश्च सन्ति ।

ॐ सूत्राङ्कस्थानेषु चन्द्रिकाश्रुतानां सूत्राणां कृते * एतच्चिह्नं स्थापितम् ।

पृष्ठाङ्का सूत्रांशा

१२२ आमो ण	५१४०
७२ आस्रतास्र०	३१५३
१०१ आलाने०	४१२९
९७ आलिवल्लो०	४१२५
१६७ आवि कक०	७१२८
१६६ आवे च	७१२७
२४४ आश्चर्यस्या०	१२१३०
१ आ समुद्धया०	११२
१३० आहे हआ०	६१८

इ

७८ हा श्रीह्री०	३१६२
२४० इ गुध्र०	१२१६
१६९ इच्च बहु०	७१३१
२१६ इजेरा पा०	९१७७
११७ इज्जश०	५१२६
१५१ इड्मिपो०	७१३
९ इत एत्०	१११२
११ इतेस्त प०	१११४
१६ इत्पुरुषे०	११२३
१२४ इत्तद्विस्व०	५१४६
९ इत्सदादि०	११११
२४ इत्सैन्धवे	११३८
१२३ इत्तद्विस्वे	५१४३
१३२ इत्तम इ०	६११४
१२८ इत्तमेत०	६३
१४ इत्तीत०	१११८
३ इत्तीषत्प०	१३
११३ इत्तुतो श०	५११४
१८ इत्तुप्या०	११२८
२१४ हरकिर०	९१५
२२६ हवस्य पि०	१०१४
२४६ हवस्य वि०	१२१२४

इ

१६४ ईध भूते	७१२३
१५४ ई च छि०	७१११
१२ ईत् सिंह०	१११७

पृष्ठाङ्का सूत्रांशा

१३ ईदित	११७७
११८ ईदूतोर्ह०	५१२९
२४ ईद धैर्ये	१३९९
१२९ ईद्वय स्सा से	६१६

उ

८० उ पद्मन्तवी०	३१६५
२१६ उ ज्ञेपवि०	९१७७
१५ उत ओत्त०	११२०
१५५ उत्तमे स्सा०	७११३
३५ उत्तरीया०	२११७
१८६ उत्समोर्ल	८१४१
२७ उत्सौन्दर्या०	११४४
११ उदिच्छु वृ०	१११५
१७९ उदि शले०	८१७७
८५ उदुग्गरे०	४१२
१७ उदूतो मधू०	११२४
२० उद्वत्वादि०	११२९
१८७ उदो विज	८१४३
१८३ उद्धम उ०	८१३२
४८ उपरि लोप०	३११
११९ उर्ज्जशस्०	५१३३
१५ उल्लखले०	११२१
१५९ उल्लुसु वि०	७११८

ऊ

१२ ऊहुत उप०	११७७
-------------	------

ऋ

११९ ऋत भार०	५३१
१८ ऋतोऽतत्	११२७
१७५ ऋतोऽर	८११२
३१ ऋत्वादिषु०	२१७
२१ ऋ रीति	११३०

लृ

२२ लृत क्लृप्त०	११३३
-----------------	------

ए

१६५ एकाचो हीध	७१२४
१७० ए च क्त्वा०	७१३३

पृष्ठाङ्का सूत्राशा

१२ ए च सुप्य०	५१२
२२ एत इद्वेद०	१३४
१३४ एतद् सा०	६१९
१४ एत्रीडापीड०	११९
१८ एन्नूपुरे	१२६
१४७ ए भ्यसि	६६२
१९९ एवमन्येऽपि	८१०
२४६ एवस्य जे व	१२२३
५ ए शय्यादि०	१५
१४५ एषामामो०	६५९
ऐ	
२३ ऐन एत्	१३५
३३ ऐरावते च	२११
ओ	
११ ओ च द्विधा०	११६
२५ ओतोऽद्वा प्र०	१४०
९५ ओदवाप०	४२१
६ ओ बदरे०	१६
२१३ ओ सूचना०	९४
औ	
२५ औत ओत्	१४१
क	
२८ कगचजत०	२२
२२७ कन्याया न्य०	१०१०
३६ कवन्धे बो०	२१९
१०१ करेणवां र०	४२८
६५ कार्षापणे	३३९
८६ कालायसे०	४३
१८४ कासेर्वास	८३५
२१७ किणो प्रश्ने	९९
१३२ किम क	६१३
४२ किराते च	२३३
१२९ कियत्तद्भयो०	६५
२१२ कीस किमर्थे	९१०
४२ कुब्जे ख	२३४
२४२ कृगमोर्दुश्च	१२१०
१७६ कृज का भूत०	८१७

पृष्ठाङ्का सूत्राशा

१७५ कृज कुणो०	८१३
२३६ कृजसृज्जमा०	१११५
१५७ कृदाश्रुवचि०	७१६
७८ कृष्णे वा	३६१
४० कैटमे व	२२९
२३४ कान्तादुश्च	११११
१६९ के	७३२
१७३ के तुर	८५
१९६ केन दिण्णा०	८६२
१७२ के हु	८२
२४२ क्त्व हञ	१२१
९६ क्त्व ऊण	४२३
२२९ क्त्वस्तून	१०१३
२३६ क्त्वो दाणि	१११६
६९ कमस्य	३४९
१८२ क्रीज किण	८३०
१९७ कृधेर्जूर	८६४
७७ क्लिष्टश्लिष्ट०	३६०
११३ कचिद् ड०	५१३
२१ कचिद्युक्त०	१३१
१४८ कचिञ्ज ता०	६१०
१८६ कथेर्द	८३९
६२ क्षमावृत्त०	३३१
२३३ क्षस्य स्क	११८
१८५ क्षियो क्षिज्ज	८३७
८९ क्षुधो ह	३१०
ख	
३८ खवथध०	२२७
१८१ खादिधाम्योः ०	८२७
१९७ खिदेर्विसूर	८६३
ग	
३४ गद्गदे र	२१३
१९४ गमादीनां ०	८५८
५८ गर्ते ड	३२५
५८ गर्दभसम०	३२६
३३ गर्भिते ण	२१०
१०२ गृहे चरो०	४३२

पृष्ठाङ्का सूत्राशा

१८२ असेर्विस	८१२८
१७६ अहेर्गेण्ह	८११५
१९५ अहेर्दीर्वो वा	८१६१

घ

१६८ घटेर्गढ	८१७७
१७३ घुणो घोळ	८१६
१७६ घेत् क्त्वा०	८११६

ङ

१२३ ङसश्च द्वि०	५१४२
१३१ ङसा से	६१११
१३८ ङसि तुमो०	६१३१
१०९ ङसेरादो०	५१६
११३ ङसो वा	५११५
२३४ ङसो हो वा	१११२
१३९ ङसौ तत्तो०	६१३५
१२७ ङसि मि०	६१२
१११ ङरेग्मी	५१९
१३३ ङेर्देन ह	६११६
१३० ङेर्हि	६१७
१४२ ङौ च मङ् ०	६१४६
१४० ङौ तुमग्मि	६१३८

च

१४५ चतुरश्चत्ता०	६१५८
७ चतुर्थीचतु०	११९
१४७ चतुर्थ्या ०	६१६४
३१ चन्द्रिकायां	२१६
१९७ चर्चेश्चम्प	८१६५
२३२ चवर्गस्य०	१११५
१८२ चिजश्चिण	८१२९
२३५ चिट्टस्य चि०	१११४
६३ चिह्ने ङ्घ	३१३४
५६ चौर्व्यसमेष्टु०	३१२
१८८ चो व्रजनृ०	८१४७

छ

३६ छायाया ह	२११८
-------------	------

पृष्ठाङ्का सूत्राशा

ज

१८० जल्पेलोम	८१२४
१०७ जश्शसोलो०	५१२
१२१ जश्शसुडसा०	५१३८
१११ जश्शसुडस्या०	५१११
११४ जसश्च ओ०	५११६
११५ जसो वा	५१२०
१७७ जिम्रते पा०	८१२०
१७६ जृमो जग्मा०	८११४
२३१ जो य	१११४
२२८ ज्ञ च	१०१११
२२७ ज्ञस्य ज्ञ	१०१९
१७८ ज्ञो जाणमुणौ	८१२३
१९५ ज्ञो जाणमुणौ	८१७७
८१ ज्यायामीत्	३१६६

ट

११६ टाडसुडी०	५१२२
१३७ टाडयोस्तद् ०	६१३०
११४ टा णा	५११७
१२२ टा णा	५१४१
१०८ टामोर्ण	५१४
३६ टो ङ	२१२०

ठ

१८० ठाझागाश्च०	८१२६
३८ ठो ङ	२१२४

ड

३७ ङस्य च	२१२३
२४४ ङुङ्गज कर	१२११५

ण

२१५ णवर के०	९१७
२१९ णवि वैप०	९११३
१६६ णिच प् दा०	७१२६
२४२ णिर्जश्शसो०	१२१११
१७४ णुदो णोञ्ज	८१७
२२६ णो न	१०१५
१४१ णो श्चि	६१४४

पृष्ठाङ्का	सूत्राशा
	त
१९७ तच्चे रपव०	८१७
१५० ततिपोरि०	७११
१३१ तद ओश्च	६११०
१३५ तदेतदो ०	६१२२
९५ तलत्वयो०	४१२२
६७ तालवृन्ते०	३१४५
१४४ तिणिण जश्शस्०	६१५६
२४५ तिपा स्थि	१११२०
१५१ तिहेत्थामो०	७१४
१३६ तु चामि	६१२७
१३७ तुज्जे तुम्हे०	६१२८
१४० तुज्जेसु तुम्हे०	६१३९
१३८ तुज्जेहि तु०	६१३४
१३८ तुमाह च	६१३३
१३९ तुम्हाहितो०	६१३६
१६१ तु ह मो ब०	७११९
५५ तूर्यधैर्य०	३११८
९६ तृण हर ०	४१२४
१७८ तृपस्थिप	८१२२
१३४ त्तो ङसे	६१२०
१३४ त्तोत्थयोस्त०	६१२१
१३० त्तो दो ङसे	६१९
५९ त्थय्यथा०	३१२७
१९८ त्रसेर्वज्ज	८१६६
१४४ त्रेस्ति	६१५५
१७३ त्वरस्तुवर	८१४
	थ
१५० थास्सिपो ०	७१२
	द
२४३ ददातेद्वेह०	१२११४
४६ दशादिषु०	२१४४
१०३ दाढादयो०	४१३३
८९ दिक्प्रावृषो ०	४१११
४७ दिवसे सस्य	२१४६
१७४ दूढो दूम	८१८
१९८ दशो पुल्ल०	८१६९

पृष्ठाङ्का	सूत्राशा
२४५ दशे पेक्ख	१२११८
२३ दैत्यादिष्वह	११३६
२४ दैवे वा	११३७
४२ दोलादण्ड०	२१३५
५० द्वे रो वा	३१४
१४७ द्विवचनस्य०	६१६३
१४५ द्वेतुवे दाणि०	६१५७
१४४ द्वेदो	६१५४
	ध
१५५ धातोर्भावि०	७११२
२४७ धातोर्भावि०	१२१२७
६० ध्यह्योर्क्ष	३१२८
	न
२४३ न लटि	१२११३
१४६ न डिङस्यो०	६१६१
९१ नजोर्हलि	४११४
१३३ न स्थ	६११७
३८ न धूर्तादिषु	३१२४
११७ न नपुसके	६११८
१३४ नपुसके०	५१२५
७४ न बिन्दुपरे	३१५६
७३ न रहो	३१५४
८९ न विष्णति	४१९
९४ न शिरो०	४११९
९३ नखान्तप्रा०	४११८
११६ नातोऽद्गतौ	५१२३
१६४ नानेकाच	७१२२
१५३ नान्यद्विस्वे	७१९
११८ नामन्त्रणे०	५१२७
२१२ निपाता	९११
१८४ निरो माहो०	८१३६
७२ नीडादिषु	३१५२
१७९ ने सद् ०	८१७
१६८ नैदावे	७१२९
४४ नो ण सर्वत्र	२१४२
६६ नोऽसुकोत्स०	३१४३

पृष्ठाङ्का सूत्राशा		पृष्ठाङ्का सूत्राशा	
१५४ न्तमाणौ शतृ०	७१०	८६ भाजने जस्य	४१४
६६ न्मो म	३१४३	१९३ भावकर्म०	८१५७
	प	१८५ भिदिच्छिदो०	८१३८
१७४ पटे फल	८१९	६८ भिन्दिपाले०	३१४६
९८ पत्तने	३१२३	१७७ भियो भा०	८११९
१३६ पदस्य	६१२५	१०९ भिसो हि	५१५
१७४ पदे पाल	८११०	१९१ भुजादीना०	८१५५
१८५ पदेर्वल	८१७	१७२ भुवो हो०	८११
४३ पनसेऽपि	२१३७	२४३ भो भुवस्ति०	१२११२
४३ परुषपरि०	२१३६	११० भ्यसो हितो०	५१७
५६ पर्यस्तपर्या०	३१२१		म
१२० पितृभ्रातृ०	५१३४	१४३ मञ्जणो०	६१५१
१७९ पिबतेर्घोट	८१७	१४२ मत्तो मद्तो०	६१४८
२४० पुत्रेऽपि क०	१२१५	१९० मृदो ल	८१५०
९४ पृष्ठाक्षिप्ररना ०	४१२०	५१ मध्याह्ने ह०	३१७
२२४ पैशाची	१०११	१६३ मध्ये च	७१२१
३४ पो व	२११५	४३ मन्मधे व	२१३९
२६ पौरादिष्व०	११४२	१४१ म सम	६१४२
२२४ प्रकृति शौ०	१०१२	१४३ ममग्नि डौ	६१५२
२३१ प्रकृति शौ०	१११२	६ मयूरमयू०	११८
२३९ प्रकृति स०	१२१२	१०२ मलिने लिनो०	४१३१
२४८ प्रकृत्या दो०	१२१३१	१०१ महाराष्ट्रे०	४१७
३२ प्रतिसर०	२१८	२३१ मागधी	११११
४० प्रथमशिथि०	२१२८	११९ मातुरात्	५१३२
३३ प्रदीप्तकद०	२११२	९२ मासादिषु०	४११६
१७२ प्रादेर्भव	८१३	१५६ मिना स्स वा	७११४
१९१ प्रादेर्माल	८१५४	२४८ मिपो लोटि०	१२१२९
	फ	१५२ मिमोमुमा०	७१७
३८ फो भ	२१२६	१९८ मृजेलुम०	८१६७
	व	१४३ मे मम मह०	६१५०
६४ बाष्पेऽश्रुणि०	३१३८	९० मो बिन्दु	४११२
४३ बिसिन्या भ	२१३८	१५६ मोमुमोहि०	७११५
१०१ बृहस्पतौ०	४१३०	६७ मृजपञ्चा०	३१४४
२४१ ब्रह्मण्यवि०	१२१७	१२० मिमवमि०	९११६
१२५ ब्रह्माद्या०	५१४७	१७८ म्लै वावाभौ	८१२१
	भ		य
२४५ भविष्यति०	१२१२१	१५३ यक ईअ०	७१८

पृष्ठाङ्का सूत्रांशा

३० यमुनाया०	२।३
९२ ययि तद्व०	४।१७
४१ यष्टया ल	२।३२
८७ यावदादि०	४।५
५२ युक्तस्य	३।९
१८९ युधिष्ठिर्यो०	८।४८
१३६ युष्मदस्त०	६।२६

र

१२१ राज्ञश्च	५।३६
१२८ राज्ञा राचि०	१०।१२
१८७ रुदेर्व	८।४२
१८९ रुधेन्धर्मौ	८।४९
१८८ रुषादीना०	८।४६
२१९ रे अरे हिरे०	९।१५
८८ रो रा	४।८
५७ रस्य ट	३।२२
२३२ र्यर्जयोर्य	१।१७
५५ र्यशरयाभि०	३।१७
२२७ र्यस्य रिञ्ज	१०।८

ल

६ लवणमल्लि०	१।७
१७० लादेशे वा	७।३४
४४ लाहले ण	२।४०
१९४ लिहेलिङ्ग	८।५९
४ लोपोऽरण्ये	१।४

व

९१ वक्रादिषु	४।१५
२२४ वर्गाणां वृ०	१०।३
७१ वर्गेषु यु०	३।५१
१६१ वर्तमान०	७।२०
३३ वसतिभर०	२।९
२१३ विञ्ज वेञ्ज०	९।३
१०० विद्युत्पीता०	४।२६
७७ विप्रकर्ष	३।५९
६८ विह्वले भहौ०	३।४७
१९८ वुट्टखुप्पौ०	८।६८
२२ वृत्ते वेन०	१।३२

पृष्ठाङ्का सूत्रांशा

१८७ वृधेर्ह	८।४४
१०० वृन्दे वो र	४।२७
६६ वृश्चिके ळ्छ	३।४१
१७४ वृषकृष०	८।११
१८३ वे क् च	८।३१
१८६ वेष्टेश्च	८।४०
१३७ वो च शसि	६।२९
२४० व्यापृते ड	१२।४

श

१९० शकादीना०	८।५२
१९९ शकेस्तर०	८।७०
१९० शद्लुप्त्यो०	८।५१
८९ शरदो द	४।१०
४५ शषो स	२।४३
१२२ शस प्त्	५।३९
३० शीकरे भ	२।५
२३७ शृगालशब्द०	११।१७
२२१ शेष सस्कृ०	९।१८
२४९ शेष माहा०	१२।३२
२०१ शेषाणाम०	८।७१
६९ शेषादेश०	३।५०
१४६ शेषोऽदन्त०	६।६०
२३९ शौरसेनी	१२।१
६५ श्चत्सप्सा छ	३।४०
५१ श्मश्रुश्मशा०	३।६
१८३ श्रदो धो द०	८।३३
१९२ श्रुहुजिल्०	८।५६
१५८ श्वादीना०	७।१७

ष

४४ षट्शावक०	२।४१
२३१ षसो श	१।१३
६० षकृक्त्वा०	३।२९
५२ षस्य ठ	३।१०
२२६ षस्य सट	१०।६
१८० षाध्यागाना०	८।२५
६३ षपस्य फ	३।३५
६२ षमपचम०	३।३२

पृष्ठाङ्का	सूत्रांशा	पृष्ठाङ्का	सूत्रांशा
	स		
३४ सख्याया च	२।१४	२४४ स्थश्चिट्ठ	१२।१६
४६ सज्ञाया वा	२।४५	५४ स्थाणावहरे	३।१५
३७ सटाशकट०	२।२१	२२७ स्त्रस्य सन	१०।७
८० सन्धावचा०	४।१	४७ स्नुषाया०	२।४७
७४ समासे वा	३।५७	८० खेहे वा	३।६४
१७९ समो गल	८।३३	६४ स्पस्य सर्व०	३।३६
५१ सर्वज्ञतु०	३।५	३० स्फटिकनि०	२।४
२४१ सर्वज्ञेज्जित०	१२।८	३७ स्फटिक ल	२।२२
५० सर्वत्र लव०	३।३	१९० स्फुटिचल्यो०	८।५३
२४७ सर्वनाम्ना	१२।२६	५४ स्फोटके	३।१६
१२७ सर्वादेर्जस०	६।१	२७७ स्मरतभर०	८।१८
६४ सि च	३।३७	२४४ स्मरते सु०	१२।१७
१११ सुप सु	५।१०	१७९ खसो व्हस	८।३३
११४ सुभिस्सुप्सु०	५।१८	९९ स्वार्थे को वा	४।३३
२१९ सू कुत्सायाम्	९।१४	१३३ स्सस्सिमो०	६।१५
५५ सूर्ये वा	३।१९	११० स्सो डस	५।८
७५ सेवादिषु०	३।५८		ह
११८ सोबिन्दुर्न०	५।३०	१८८ हन्तेगर्म	८।४५
५४ स्तम्बे	३।१३	४० हरिद्रादी०	२।३०
५४ स्तम्भे ख	३।१४	१३६ हश्च सौ	६।२४
५३ स्तस्य थः	३।१२	२१५ हु वसु नि०	९।६
११८ स्त्रियामात०	५।२८	२१२ हु दानपृ०	९।२
८८ स्त्रियामात्	४।७	१९५ हक्रोर्हरि०	८।६०
२४६ स्त्रियामिथी	१२।२२	२३२ हृदयस्य ह०	११।६
११५ स्त्रिया शस०	५।१९	२२९ हृदयस्य हि०	१०।१४
		६३ ह्रस्वणच्ण०	३।३३
		५२ ह्रह्रहोषु०	३।८

इति सूत्रानुक्रमणिका ।

चन्द्रिकोद्धृतानां पद्य-पद्यांशानां वर्णानुक्रमणिका ।

परिच्छेदाङ्का सूत्राङ्का

पद्य-पद्यांशा

प्रणामपद्यम्

- ३ २९ एसो पचणमुक्कारो सवपावप्पणासन ।
मगलाण भ सव्वेसि पढम हवह मगल ॥

संस्कृतव्याकरणकारा*

- ९ १८ इन्द्रश्चन्द्र कारयपश्च कपिल शाकटायन ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शब्दिका मता ॥

बाहुलकलक्षणम्

- ४ १ कचित् प्रवृत्ति कश्चिद्विप्रवृत्ति कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ।
विधेर्विधान बहुधा समीक्ष्य चतुर्विध बाहुलक वदन्ति ॥

अव्ययलक्षणम्

- ९ १ सद्दश त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

गण-संग्रहः

- ३ ६५ तन्वी लघ्वी तथाऽशिश्वी मृद्वी पट्वी तथैव च ।
बह्वी गुर्वी च पृथ्वी च तन्वीतुल्या स्युरीदृशा ॥
- ८ ६२ दत्तमुक्त यतिक्रान्तत्रस्तानामुदितस्य च ।
दिग्ण मुक्त च बोलीणहिंथरुण्णा भवन्त्यमी ॥
दष्टद्वार्जितरयातस्थापितानामिमे मता ।
डक दड्ढ विदत्त च सखाद थाविअ तथा ॥
स्पष्टास्वादितनष्टाना स्यात् प्रसारितलूनयो ।
ल्लिविअ चक्खिअ लुक्क तथा विसविअ लुअ ॥
आरब्धार्पितयो स्याताम् आदत्त च विणाविअ ।
एव दिग्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीना निपातिता ॥
- ४ ३३ दष्टाललाटपत्तीना स्युर्भुवो व्याकुलस्य च ।
दाढा णिडाल पाङ्क भुमभा बावला क्रमात् ॥

परिच्छेदाङ्का सूत्राङ्का

पद्य-पद्याशा

अधोवैदूर्यशुक्तीना ववूभ्रमितशब्दयो ।
 हेट्ट वेरुल्लिअ सुप्पी अउज्जा चाथ भामिअ ॥
 दुहित्राकृष्टयोस्तद्वत् स्यात् श्वश्रूलेलिहानयो ।
 धूआ आभट्टिअ चैव अत्ता लल्लकमेव च ॥
 मण्डलीसमयेदानीनिलयाना भवन्त्यमी ।
 विचिह्मिअ च अच्छुक्क एण्ह चाथ निहेलण ॥
 कडसी अवहोआस श्मशानोभयपार्श्वयो ।
 उत्पलस्य तु कदोद कोड्ड कौतूहलस्य च ॥
 स्याल्लज्जालुङ्गी चेति लज्जाया निपातनम् ।
 शालिवाहनशब्दस्य हालो शालाहणो तथा ॥
 गोदावर्याश्च गोला स्यादित्याद्या पाञ्चिका पुन ।
 अहो वेदुज्जअ सुत्ती बह्माद्या एवमादय ॥
 मातृवसृ पितृवस्त्रोरत इत्वं सलुक् तत ।
 पत्ते च स्वसृशब्दस्य छ्वा ह्रयेतन्निपात्यते ॥

- ३ ६५ पद्मधस्मरकशमीरवेरमसञ्जा झरा दय ।
 समाना पद्मशब्दस्य प्राकृतज्ञै प्रकीर्तिता ॥
- ४ ४७ बम्हाणो ब्रह्माणो वा स्याद् यूनो ज्जाण इत्यपि ।
 राज्ञो राभाण आदेशो ग्राहणो गावाण इत्यपि ॥
 अर्यग्णस्त्वज्जमाणो वा पूष्ण पूसाण इत्यपि ।
 अद्वाणो त्वध्वन स्थाने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥
- ४ ५ यावत्तावज्जीवितदेवकुलावर्तमानशब्दा ये ।
 प्रावारक एवमेव स्कन्धावारो यावदादयो ह्येवम् ? ॥
- ४ १५ वक्रव्यस्रवयस्याश्रुसौरभाणि मनस्विनी ।
 स्पर्शो निवसन शुल्क स्युर्वकादय ईदृशा ॥
- १ ५ शययासौन्दर्यपर्यन्तवल्लीत्रित्तिआन्तोत्करा ।
 आश्चर्यमात्रवृत्तानि ज्ञेय शययादिरीदृश ॥
- १ ३ समृद्धि प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।
 अभिजात प्रसुप्त च प्रतिपद् प्रकट तथा ॥
 सङ्घ चैवमादि स्यात् समृद्ध्यादिगण किल ।
- ३ ५८ सेवा कौतूहल दैव निहित नखजानुनी ।
 इवार्थका निपाताश्च एतदाद्यास्तथा परान् ॥

परिच्छेदाङ्का सूत्राङ्का

पद्य-पद्याशा

त्रैलोक्य कणिकारश्च वेश्या भूर्जश्च दुखित ।

एवजातीयकान् शब्दान् विदुः सेवादिकान् बुधा ॥

उदाहरणम्

- ४ ३३ इह हि नववसन्ते मञ्जरीपुञ्जरेणुच्छुरितधवलदेहा बद्धवेला वसन्ति ।
तरलमणिमयूरा हारिदुङ्कारकटा बहलपरिमलालीसुन्दरा सिन्धुवारा ॥

व्याकरण-नियमाः

अ

- ६ ६० अकारलोपसूत्रेऽपि नेष्ट शेषाददन्तवत् ।
७ ५ अकारान्तान्नियम्येते न्तमाणौ क्वापि पण्डितैः ।
४ २५ ॐ अज्ञाते कुत्सिते चारुपे तथा हस्वानुकम्पयो ।
सज्ञायामपि विद्वद्भिः प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥
१ ३३ अत्वमित्व तथा चोत्वं रित्वं रुवमृतोऽत्र यत् ।
एषां लक्ष्यवशात् कार्यो निश्चयो न तु सूत्रतः ॥
५ २ अदन्ताद् यो विधिः प्रोक्तः शेषादित्यतिदेशतः ।
आदन्तादिदुदन्तात् स ईदूदन्तादपीष्यते ॥
९ १६ अनारम्भे च क्षेपे च पश्चात्तापविषादयोः ।
निश्चये च बुधैः प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥
हन्त वाच्यविभूषाया हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।
आ शब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थकः ॥
हण्डे हञ्जे हले इत्यादयः सम्बोधने मताः ।
इवार्थे ण इति क्वापि हा खेदानुपतापयो ॥
अल अल विषादार्थौ अप्यर्थोऽपि इ इत्ययम् ।
३ ११ अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्वित्वम् (इष्यते) ।
७ २२ अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज्ञ ज्ञा मध्ये तिङा क्वचित् ।
६ ७ अन्यशब्दात्परस्यापि हिंकारो डेर्विकल्प्यते ।
६ ६४ ॐ अन्यादृश्यपि वीर्याया द्विरक्तिः क्वापि दृश्यते ।
८ ३ अ(?)प्रादेरपि तथा दृश्यते भवतेर्भवः ।
६ १२ अम् टा भिस्सु तद् स्थाने ण इत्येष स्त्रियामपि ।
६ ५३ अम्हासु इति चादेशो द्वितीयोऽप्यस्मद् सुपि ।
६ ४९ अम्हेहिंतो च अम्हेहि अम्हेतो वाऽस्मदो भ्यसि ।
६ ४३ अम्हो अम्ह तथैवैतौ जश्शसोरस्मदो मतौ ।

परिच्छेदाङ्का सूत्राङ्का

पद्य-पद्याशा

- १ } { १७*(१)
४ } { ऊहुत सविसर्गस्य हु सहादौ विभाषया ।
२१

ल

- ७ १५ लुटो यन्मध्यमैकत्व हिंथा तेन सम कृज ।

ए

- ८ २७ एकत्वेऽपि भवेत् क्वापि धावतेर्धा विभाषया ।
७ २१ एकाच्चा क्षिप्तयोर्मध्ये ज लचयवशाद्भवेत् ।
६ ११ एतदोऽपि डसा से वा त्रिलिङ्गयामिष्यते बुधै ।
४ २० एव लिङ्गविपर्यासो ज्ञेय शब्दान्तरेष्वपि ।
६ २२ एस इत्येव सावाहु स्त्रियामप्येतद परे ।
५ } { १२ ए सुप्यडिडसो सूत्रे नेष्ट शेषाददन्तवत् ।
६ } { ६०

ऐ

- ४ ३३ ऐ औ स्फ ष्य ऋ ऋ लृ लृ प्लुतशेषा बिन्दुश्चतुर्थी कचित्
प्रान्ते हल्ङजना पृथग् द्विवचन नाष्टादश प्राकृते ।
रूप चापि यदात्मनेपदकृत यद्वा परस्मैपदे
भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्तादृग् यथा सस्कृते ॥

ओ

- ४ २१ ओत्व वा स्यान्निरो मालये कचिदोत्वसुपस्य वा ।
३ ५१ ओत्व सह नकारेण स्यादितो निक्षरेऽपि वा ।

क

- ६ ५९ कति पञ्चादिशब्दानामामो ण्ह नैव दीर्घता ।
६ ८ काले डरेतदस्याहे एकशब्दादित्या तु वा ।
६ ६ कियत्तद्भयो भवत्याद्भय स इत्येव तु वा डस ।
३ ६१ कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णोऽर्थे नतु नामनि ।
७ २० क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज जा वेति न्त माणवत् ।
८ ३९ कचित्क्त्वाप्रत्ययस्येह उभाण इत्यपीष्यते ।
८ ४५ कचित्तु हन्तेर्म इति आदेशो नेष्यते बुधै ।
३ } { ३६ कचित्सस्य कचित्पस्य लोप स्पाक्षर इष्यते ।
४ } { ३०
३ ११ कचिदन्यत्रावि(बुधै)स्थस्य ठस्वमि(हे)ष्यते ।
३ ३८ कचिद् दक्षिणशब्देऽपि क्षस्य हादेश इष्यते ।

परिच्छेदाङ्का सूत्राङ्क

पद्य-पद्याशा

- ४ २३ कापि क्त्वाप्रत्ययादेशे उभाण ह्यपीष्यते ।
 ४ ६ कापि लोपानुबन्धस्य बुधा वाच्छन्त्यदन्तनाम् ।

ख

- ८ ४५ खने कापि ग्म ह्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।
 २ ३४ खादेशो नम्रदेहस्ये न कुब्जे पुष्पवाचिनि ।

ङ

- ५ ४३ ङसिङ्गथोर्जश्शसो राज्ञ ह्वादेशोऽनजादिके ।
 ५ } { ६ ङसेरत्त परस्येह हितो ह्यपि दृश्यते ।
 ६ } { ९
 ५ ६ ङसेर्यदाऽऽहिरादेशौ नादन्तवदुतो विधि ।

च

- ६ ४२ चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽमि स्युर्मिम णो अम अम्ह च ।
 ९ १६ च वा ह हे अहो हहो णणे आहो हही सिहो ।
 अविमो मुत्तु अह हो इत्याद्यास्तु चवादय ॥
 आहो अहो उताहो च है हे भो भोस्तथैव च ।
 हहो इत्यादय शब्दा स्यु सम्बोधनबोधका ॥
 ३ ४० च्छादेश श्रत्सयो कापि न मन्यन्तेमनीषिण ।

ज

- ५ १२ जसि दीर्घ शसि त्वेत्स्व णान्ता सस्यां विना भवेत् ।
 ८ १४ जृभेर्जभेति नादेश सोपसर्गस्य दृश्यते ।
 ७ २० जहि ज्जो चैव दृश्येते विध्यादिष्वपि वा कचित् ।

ट

- ६ ४६ टाप्रत्ययेऽस्मदो णे मि स्याता द्वावपरावपि ।

ण

- ६ ४७ णे अम्हे अम्ह अम्हाण चत्वारोऽन्येऽस्मदो भिसि ।
 ५ ४२ णो ङसेर्णत्वद्वित्व स्याद्राज्जो लोपश्च जस्य वा ।

त

- ६ ३१ तज्झ तम्बे दिप्प तुज्झ तुमाह तु तुमे तुमा ।
 ६ २८ तज्झे तम्बे तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो ङसि ।
 ३ ३३ तीमार्थे तीचणशब्दे ण्हो निशितार्थे तु खो भवेत् ।
 ६ ३७ तुज्झ तुम्भ तुम्भ इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मद् ।

परिच्छेदाङ्का सूत्राङ्का

पद्य-पद्याशा

- ६ ३५ तुग्हाहितो तग्हाहितो तुर्हितो युष्मदो ङसौ ।
अमी भ(चा)पि त्रय प्रोक्ता पृथगादेशपञ्चकात् ॥
८ ३८ त इति कचिदादेशो विकल्पेन भिदिच्छिदो ।
६ ९ त्तो इत्यपि तद् प्राहुरादेश ङसिना सह ।
३ ४९ त्वस्य स्थाने कचौ कापि गघद्भधेषु च ङ कचित् ।

द

- ३ ५७ द्वित्व कापि समासे स्यादशेषादेशयोरपि ।
४ २५ ॐ द्वित्वापन्नो लकारोऽपि कचित्स्वार्थ इतीष्यते ।
६ ५७ द्वेर्जशसूभ्या सह स्याता द्वावन्यौ वेणि वे इति ।

न

- ६ १८ नपुसक इमश्च स्याच्चतुर्थ इदम स्वमो ।
६ १३ नपुसके स्वमो क्त्व न किम स्यादलुप्तयो ।
२ २७ न हत्व खवथादीना परेषा बिन्दुतो भवेत् ।
४ १८ नान्त नपुसके विद्धि पुँल्लिङ्गेऽपि प्रशस्यते ।
८ ३६ निर परस्य माङो वा स्याता मणमरौ कचित् ।

प

- ७ २० पने हिश्च सह स्याता धातूना लृटि कर्मणि ।
२ ३६-३७ पनसेऽपि पकारस्य फकारादेश इष्यते ।
५ १ परस्य कचिदीकारात् सोरोकार प्रवर्तते ।
२ ३८ पाषाणेऽपि (च) षस्य ह ।
५ ३५ पित्रादिभ्य परस्यापि सावाकार ऋतो मत ।
३ ६२ पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्येत्वं च वस्य म ।
२ ८ प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि कचित् ।
२ ३८ प्राधान्याद् बिसशब्दस्य स्याद्भादेशोऽस्त्रिया तु वा ।
३ ६२ प्रोषे भ्रुष्टे भवेत् स्त्रायौ श्लोके विश्लेष इस्तथा ।

व

- ४ ८ वहि शब्दे हलोऽन्त्यस्य रेफादेशो विभाषया ।
५ ३७ बि दुदीर्घौ विनाह्वाने राज्ञो हे राभ इत्यपि ।
भवद्भगवतोर्बि दु सावनामन्त्रणेऽपि च ॥

- ५ } { ४ बिन्दुष्टामोर्ण इत्यादौ सन्नसन्नपि वा कचित् ।
६ } { ५३
३ } { ३६ बिन्द्वादीदूस्परस्येह द्वित्व शेषस्य नेष्यते ।
३ } { ५०

परिच्छेदाङ्का सूत्राङ्का

पद्य-पञ्चाशा

भ

- ३ ४९ भवति स्थानिनो ड्मस्य कुड्मलेऽपि पकारता ।
 ४ २५ भवेता मतुपोऽन्यस्य न्त आकारस्तथा कचित् ।
 ५ ४३ भिस्भ्यसोराम्भुपोरित्वा राज्ञोऽकारस्य चेष्यते ।
 ७ } { ४ भुव प्रादे परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि ।
 ८ }

म

- १ २४ मूल्यतान्बूलयोस्त्वोस्त्वम् ।

य

- ३ २७ यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यथ्यद्येषु तु दृश्यते ।
 ६ २७ युष्मदोऽमि पदस्य स्याच्चतुर्थस्तु तुमे इति ।

र

- ८ ४९ रूधो न्धग्भौ कच्चिन्नैव कचित् उक्तो भावकर्मणो ।
 ७ १६ रूपशब्दस्य सादृश्यादन्येऽन्येषा निपातिता ।
 ३ ६२ रेफस्याधो हकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ २ रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ १७ र्य-हस्यस्य रलोपोऽपि शौरसेन्यां प्रयुज्यते ।

ल

- ७ } { १० लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च कचित् ।
 ७ } { २०
 १ } { १७४(१)
 ४ } { लुक्वा दुरूपसर्गस्य विसर्गस्य कच्चिन्नवेत् ।
 ४ } { २
 ४ ३ लोप साचो यकारस्य कच्चिन्नित्य कचिन्न वा ।

व

- ३ ६३ वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्व च पूर्ववत् ।
 ३ ६२ वा विश्लेषो भवेद्द्वजे पूर्वस्य स्वर एव वा ।
 ७ १८ विध्यादौ प्रथमैकत्वे शौरसेन्या दुरिष्यते ।
 ७ १८ विध्याद्यर्थेषु सिन्धासोरश्चादेशो विधीयते ।
 ९ १७ वेच्च-वेच्चलिञौ स्याता वारणे तूरणे तथा ।
 ४ २५ वेच्येते स्वार्थ इल्लोलौ, आभ्यां कः स्वार्थ एव वा ।

श

- ५ ११ शस् टा डमिषु दीघत्व वक्त यमिदुतो स्त्रियाम् ।
 ७ १ शौरसेन्या विभाषासु भवेद् दिरपि तिप्तयो ।
 ३ १८ शौण्डीर्येऽपि (च) रादेश ।
 ८ ५६ श्वादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते कचन दृश्यते ।
 ८ ५६ श्वादीना यो णकारोऽन्ते म कचिद्वा विधीयते ।
 ३ ३५ श्लेष्मशब्दे तु फादेश षम इत्यस्य प्रचक्षते ।

ष

- ३ २ षकस्कयोरत्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया ।

स्

- ४ २५ सरयाया कृत्वसो हुत्त आभिमुख्येऽपि दृश्यते ।
 ४ १६ सस्कारसस्कृतादौ तु नित्य बिन्दुर्विलुप्यते ।
 ९ ९ सम्भवत्येकवाच्यत्वे वाक्ये भेदश्च नेष्यते ।
 ५ ११ सर्वादिष्विदमा दीर्घो नत्वन्वयेषा कदाचन ।
 ६ ९ ” ” ” डमौ भवेत् ।
 ६ ४१ सावस्मदो भवत्यत्र स्मि इत्येष च पञ्चम ।
 १ १७ (१) सुभगाया भवत्यत्र दुभगायाश्च गस्य व ।
 ६ १२ स्त्रियामपि सहैवामा स्याच्च सि इदमोऽपि वा ।
 ४ २९ स्थितयो परिवृत्तिर्वा हरिताले लरेफयो ।
 ३ १४ स्थूणार्थे स्तस्य ख स्तम्भे नत्वन्वयस्मिन् कदाचन ।
 ३ २२ स्थस्तयोरपि वा टत्व क्रियते कापि शाब्दिकै ।
 ७ २४ स्यात्तिडा हीअ एकाचो वर्तमानेऽपि भूतवत् ।
 ६ १५ स्यात् प्रत्ययान्तरेऽप्यत्व स्त्रियामन्यत्र चेदम ।
 ४ २५ ऋस्वार्थे क स्यात् ङकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृत ।

ह

- ३ ४७ ह्रस्य भ कचिदयत्र गोजिह्वादावपीष्यते ।

इति पद्य पञ्चाशानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ परिशिष्टम्

कर्पूरमञ्जरी सेतुबन्ध कुमारपालचरितादिप्राकृतनिबन्धज्ञानाय^१ ग्रन्था
न्तरेभ्योऽपभ्रंशादिभाषाप्रपञ्चाय परिशिष्टं प्रारभ्यते—

तत्राऽपभ्रंशविचारः ।

युष्मद् सौ तुहु ८।४।३६८। अपभ्रंशे युष्मद् सौ परे तुहु इत्यादेशो भवति ।
तुहु । त्वम् ।

जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइ ८।४।३६९। अपभ्रंशे युष्मद् जसि शसि च प्रत्येक
तुम्हे, तुम्हइ इत्यादेशौ भवत । तुम्हे, तुम्हइ जाणह, पेच्छइ ।

टाड्यमा पइ तइ ८।४।३७०। अपभ्रंशे युष्मद् टा-डि-अम् इत्येतै सह पइ,
तइ इत्यादेशौ भवत । टा पइ सुक्का । एव-तइ । डिना 'पइ मइ बेहिं वि रणगयहिं
को जयसिहि तक्केइ । केसहिं लेप्पिणु जम घरिणि भण सुहु को थक्केइ' ॥ एव तइ ।
अमा सह-पइ मेळन्तिहें महु मरणु मइ मेळन्तहो तुञ्जु । सारस जसु जो वेगला
सो वि किदन्तहों मञ्जु' ॥ एव—तइ सर्वत्र ।

भिसा तुम्हेहि ८।४।३७१। अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह तुम्हेहि इत्यादेशो
भवति । तुम्हेहि । युष्माभि ।

डसिडस्म्या तउ तुञ्ज तुध ८।४।३७२। अपभ्रंशे युष्मदो डसिडस्म्या सह
तउ, तुञ्ज, तुध इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । डसिना तउ होत्तउ आगदो ।
तुञ्जा होन्तउ आगदो । तुध होन्तउ आगदो । डसा 'तउ गुण-सपइ तुञ्ज मदि
तुध अणुत्तर खन्ति । जइ उप्पत्ति अञ्ज जण महिमण्डलि सिक्खन्ति' ॥ एव तुध, तव ।

भ्यसाम्भ्या तुम्हह ८।४।३७३। अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताभ्यां सह
तुम्हह इत्यादेशो भवति । तुम्हह होन्तउ आगदो । तुम्हह केरउ धणु ।

तुम्हासु सुपा ८।४।३७४। अपभ्रंशे युष्मद् सुपा सह तुम्हासु इत्यादेशो
भवति । तुम्हासु ठिञ्च ।

सावस्मदो हउ ८।४।३७५। अपभ्रंशे अस्मदः सौ परे हउ इत्यादेशो भवति ।
'तसु हउ कलिजुगि दुल्लहहों' ।

जसशसोरम्हे अम्हइ ८।४।३७६। अपभ्रंशे अस्मदो जसि शसि च परे
प्रत्येकम् अम्हे अम्हइ इत्यादेशौ भवत । जसि अम्हे, अम्हइ । वयम् । शसि अम्हे,
अम्हइ पेक्खइ । अस्मान् ।

टाड्यमा मइ ८।४।३७७। अपभ्रंशे अस्मद् टा डि अम् इत्येतै सह मइ
इत्यादेशो भवति । मइ । मया, मयि, माम् । टा 'मइ जाणिउ पिअविरहिअह

क वि धर होइ विआलि । जवर मिअकु वि तिह तवइ जिह दिणयख खयगालि' ॥
अमा मइ मेळन्तहो तुझ ।

अग्हेहिं भिसा ८।४।३७८। अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह अग्हेहि इत्यादेशो
भवति । 'तुग्हेहिं अग्हेहिं ज किअउ' ।

महु मज्झु डसिडम्भ्याम् ८।४।३७९। अपभ्रंशे अस्मदो डसिना डसा च सह
प्रत्येक महु, मज्झु इत्यादेशो भवत । महु, मज्झु = मत्, मम । डसिना महु होंतउ
गदो । मज्झु होंतउ । डसा मज्झु पिण्ण । एव महु ।

अम्मह भ्यसाम्भ्याम् ८।४।३८०। अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा आमा च सह
अम्मह इत्यादेशो भवति । अम्मह अस्मत् । आमा अहवग्गा अम्मह तणा ।
अस्माकम् ।

सुपा अम्हासु ८।४।३८१। अपभ्रंशे अस्मद् सुपा सह अम्हासु इत्यादेशो
भवति । अम्हासु ठिअ ।

स्यादौ दीघह्रस्वौ ८।४।३८०। अपभ्रंशे नाम्नोऽन्तस्य दीर्घह्रस्वौ स्यादौ
प्रायो भवत ।

स्यमोरस्योत् ८।४।३३१। अपभ्रंशे अकारस्य स्यमो परधोरुकारो भवति ।
'इहमुहु भुवण भअकरु तोसिअ सकरु णिग्गउ रहवरि चडिअठ । चउमुहु छमुहु
झाइवि एकहि लाइवि णावइ दइवे घडिअउ' ॥

डसे हेँहु ८।३।३३६। अकारात्परस्य डसेहेँ हु इत्यादेशो भवत । वञ्छहे-हु ।
भ्यसो हु ८।४।३३७ । अपभ्रंशेऽकारात्परस्य भ्यस पञ्चमीबहुवचनस्य हु-
इत्यादेशो भवति । 'जिह गिरिसिगहु पडिअ सिलअन्नु विचूल्करेइ ।

डस सु हो स्सुव ८।४।३३८। अपभ्रंशे अकारात्परस्य डस स्थाने सु हो स्सु
इति आदेशा भवन्ति । 'जोगुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु । तसु हउ कलिजुगि
दुल्लहहो वलि किज्जउ सुअणस्सु' ॥

आमो ह ८।४।३३९। अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति । तणह ।
हु चेदुद्गयाम् ८।४।३४० । अपभ्रंशे इकारोकाराभ्या परस्यामो हु, ह चादेशौ
भवत । तरुहु । सउणिहु । प्रायोऽधिकारात्कचित्सुपोऽपि हु । दुहु दिसिहिं ।

डसिभ्यस्डीना हे हु हय ८।४।३४१ । अपभ्रंशे इदुद्गयां परेषां डसिभ्यस्
डि-इत्येतेषां यथासख्य हे हु हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । डसि 'गिरिहे
सिलायलु तरुहेँ फलु वेप्पइ नीसावन्नु' । भ्यस् 'तरुहु वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु
असणु लहन्ति । सामिहु एत्तिउ अगलउ आअरु मिच्चु गृहन्ति' ॥ डे- 'अह
विरलपहाउ जि कलिहि धम्म' ।

स्यमृजसशसा लुक् ८।४।३४४ । अपभ्रंशे सि अम् जस् शस् इत्येतेषा लोपो
भवति । 'एइ ति घोडा एह थलि' इत्यादि । अत्र स्यमृजसा लोप । 'जिम जिम

वकिम लोअणह गिरु सावेलि सिक्खेइ । तिम तिम वम्महु निअअ सरु खरपरथरि
तिक्खेइ' ॥ अत्र स्यम्भसा लोप ।

षष्ठ्या ८।४।३४५ । प्रायो लुग् भवति । 'सगरसएहि जु वणिअइ देक्खु
अह्वारा कन्तु । अहमत्तह चत्तकुसह गय कुम्भइ दारन्तु' ॥ पृथग्योगो लक्ष्यानुसारार्थ ।

आमन्थे जसो हो ८।४।३४६ । अपअशे आमन्थेऽर्थे वर्तमानान्नामन परस्य
जसो हो इत्यादेशो भवति । लोपापवाद । 'तरुणहो तरुणिहो मुणिउ मइ करहु म
अप्पहो घाउ' ।

भिस्सुपोहिं ८।४।३४७ । भिस् 'गुणहिं न सपइ कित्ति पर' । सुप् 'भाईरहि
जिअं भारइ मगोहि तिहि वि पयट्टइ' ।

स्त्रिया जस्ससोरुदेत् ८।४।३४८ । लोपापवादा । जस - 'अगुलिउ उज्जरियाओ
नहेण' । शस - 'सुदरसव्वगाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण' ।

टा ए ८।४।३४९ । 'निअमुहकरहि विमुद्धकर अन्धारइ पडि पेक्खइ । ससि-
मण्डल-चिन्धमए पुणु काइ न दूरे देक्खइ' ॥ जहि मरगयकतिप् सवल्लिअ ।

डसडस्योर्हे ८।४।३५० । अपअशे स्त्रिया वर्तमानान्नामन परयोर्दसडसि-
इत्येतयोर्हे इत्यादेशो भवति । डस - तुच्छ मज्झह जग्गिपरहे । डसे - 'फोडेन्ति ज हि-
अडउ अप्पणउ ताह पराई कवण घिण । रक्खेज्जहो लोअहो अप्पणा वालहे जाया
विसमयण' ॥

भ्यसामोर्हु ८।४।३५१ । अपअशे स्त्रिया वर्तमानान्नामन परस्य भ्यस आमश्च
हु इत्यादेशो भवति । 'अल्ला हुआ जो मारिआ बहिणि महारा कन्तु । लज्जित
वअसिअहु जइ भग्गा घर एन्तु' ॥ वयस्याभ्यो वयस्याना वेत्यथ ।

डेहि ८।४।३५२ । अपअशे स्त्रिया वर्तमानान्नामन परस्य डेहि (हि) इत्या
देशो भवति । 'अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तडत्ति' ।

क्लोबे जस्ससोरि ८।४।३५३ । 'कमलइ मेल्लवि अलि उलइ करि गण्डाइ
महन्ति' ।

कान्तस्यात उ स्यमो ८।४।३५४ । अपअशे क्लोबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य
नान्नो योऽकारस्तस्य स्यमो परयोर् उ इत्यादेशो भवति । तुच्छउ, भग्गउ, पसरिअउ ।

सर्वादेर्दसेर्हा ८।४।३५५ । अपअशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य डसेर्हा—इत्यादेशो
भवति । जहा तहा ।

किमो ड्हि वा ८।४।३५६ । अपअशे किमोऽकारान्तात्परस्य डसेड्हि इत्या
देशो वा भवति । किह । 'त किह वकेहि लोअणेहिं जोइज्जउ सय वार' ।

डेहिं ८।४।३५७ । सर्वादेरकारान्तात्परस्य इत्येव । 'जहिं खण्डिज्जइ सरिणसरु
झिज्जइ खगिण खग्गु । तहिं तहविइ भडघडनिवहि कतु पयासइ मग्गु' ॥ 'एक्कहिं
अक्खिहिं सावणु अज्जहिं भद्वउ । माहउ महिअल सत्थरि गण्डत्थले सरउ' ॥

‘अगिहिं गिग्गसुहच्छी तिल वणि मग्गसिह । तह मुद्दह मुहपकइ आवासिउ
सिसिह’ ॥ ‘हिअडा फुटि तडत्ति करिका लक्खेवे काइ । देक्खउ हव विहिकाह ठवइ
पइ विणु दु खसयाइ’ ॥

यत्तक्किम्भो डसो डसुर्न वा ८।४।३५८ । अपभ्रंशे यत् तत् किम् इत्येतेभ्य
परस्य डसो डसुर् इत्यादेशो भवति । ‘कन्तु महारउ हलि सहिए निच्छइ रूसइ
जासु । अत्थिहिं सत्थिहिं हत्थिहि वि ठाउ वि फेडइ तासु’ ॥ ‘जीविउ कासु न
वल्लहउ धणु पुणु कासु न इट्ठु । दोणि वि अवसरनिवडिअइ तिणसम गणइ
‘वसिट्ठु’ ॥

खिया डहे ८।४।३५९ । अपभ्रंशे खिलिङ्गे वतमानेभ्यो यत्तक्किम्भ्य परस्य
डसो डहे इत्यादेशो वा भवति । जहे, तहे, कहे केरउ ।

यत्तदो स्यमो धु ८।४।३६० । अपभ्रंशे यत्तदो स्थाने स्यमो परयोर्यथा
सरय धु, नु इत्यादेशौ वा भवत । ‘प्रगणि चिट्ठि नाहु धु नुरणि करदि न अन्ति’ ।
पस्से—त बोल्लअइ जु नि-वहइ ।

इदम इमु क्कोवे ८।४।३६१ । स्यमो परयोरित्येव । इमु कुलु तुह तणउ ।
इमु कुलु देक्ख ।

एतद स्त्री पु क्कोवे एह एहो एहु ८।४।३६२ । अपभ्रंशे स्त्रिया, पुसि, नपुसके
वर्तमानस्यैतद स्थाने स्यमो परयोर्यथासरय एह, एहो, एहु इत्यादेशा भवन्ति ।

एह जस्ससो ८।४।३६३ । अपभ्रंशे एतदो जस्ससो परयोरेइ-इत्यादेशो
भवति । जस ‘एइ ति घोडा एह थलि’ । जस एइ पेच्छ ।

अदम ओइ ८।४।३६४ । अपभ्रंशे अदस स्थाने जस्ससो परयोरोइ इत्या-
देशो भवति ।

इदम आय ८।४।३६५ । अपभ्रंशे इदमशब्दस्य स्यादौ आय इत्यादेशो
भवति । ‘आयइ लोअहों लोअणइ जाई सरइ न भन्ति । अप्पिण् दिट्ठइ मउलिअहिं
विण् दिट्ठइ विहसन्ति’ ॥ ‘सोसउ म सोसउ ज्झिअ उअही वडवानलस्स कि तेण । ज
जलइ जले जलणो आपण वि किं न पजत्त’ ॥ ‘आयहो द्ढुक्कलेवरहो ज वाहिउ त
सारु । जइ उट्ठमइ तो कुहइ अह डज्जइ तो लारु’ ॥

सवम्भ साहो वा ८।४।३६६ । अपभ्रंशे सर्वशब्दस्य साह इत्यादेशो वा भवति ।

किम काइक्वणो वा ८।४।३६७ । अपभ्रंशे किम स्थाने काइ, कवण इत्या-
देशौ वा भवत ।

त्यादेशाद्यत्रयस्य बहुखे हि न वा ८।४।३८२ । त्यादीनामाद्यत्रयस्य सम्ब
न्धिना बहुष्वर्थेषु वतमानस्य वचनस्यापभ्रंशे हि-इत्यादेशो वा भवति । ‘सुह-
कवरिबध तहे सोह धरहिं । न मल्ल-जुज्झु ससि राहु करहि ॥’ ‘तहे सोहहि कुरल
अमरउल्लुअ । न तिमिरडिंभ खेल्हन्ति मिलिअ ॥’

मध्यत्रयस्याद्यस्य हि ८।४।३८३ । त्यादीना मध्यत्रयस्य यदाद्य वचन तस्या-
पञ्चशे हि-इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे हु ८।४।३८४ । त्यादीना मध्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुवचनेषु वर्तमान
यद्वचन तस्यापञ्चशे हु-इत्यादेशो भवति । 'बलिभट्मथणि महुमहणु लहुईह्वा
सोइ । जइ इच्छहु बहुत्तणउ देहु म मग्गहु कोइ' ॥ पच्चे-इच्छहु-इत्यादि ।

अन्यत्रयस्याद्यस्य उ ८।४।३८५ । त्यादीनामन्यत्रयस्य यदाद्य वचन
तस्याऽपञ्चशे उ इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे हु ८।४।३८६ । त्यादीनामन्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुवचनेषु वर्तमान
यद्वचन तस्य हु-इत्यादेशो भवति । 'खग्गविसाहिउ जहिं लहहु पिय तहिं देसहिं
जाहु । रणदुग्गिभक्खे भग्गाइ विणु जुज्जे न वलाहु' ॥ पच्चे-लहिमु इत्यादि ।

हिस्वयोरिदुदेत् ८।४।३८७ । पञ्चम्या—(लोडादेशस्य सञ्ज्ञेयम्) हिस्वयोरप-
ञ्चशे इ, उ, ए-इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ।

स्यस्य स ८।४।३८८ । अपञ्चशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यदादे स्यस्य सो
वा भवति । 'दिअहा जन्ति झडप्पडहि पडहिं मणोरह पच्छि । ज अच्छइ त
माणिअइ होसइ करतु म अच्छि' ॥ पच्चे होहिहि ।

क्रिये कीसु ८।४।३८९ । क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्यापञ्चशे कीसु इत्यादेशो
वा भवति । 'सन्ता भोग जु परिहरइ तसु कन्तहो बलि कीसु । तसु दइवेण वि
मुण्डियउ जसु खल्लिहडउ सीसु' ॥ पच्चे-साध्यमानावस्थात् क्रिये-इति सस्कृ
तशब्दादेश प्रयोग । 'बलि किज्जउ सुअणस्सु' ।

भुव पर्याप्तौ हुच्च ८।४।३९० । अपञ्चशे भुवो धातो पर्याप्तावर्थे वर्तमा-
नस्य हुच्च-इत्यादेशो भवति । 'अइ तुगत्तणु ज थणह सो छेयउ न हु लाहु ।
सहि जइ केवइ तुडिवसेण अहरि पहुच्चइ नाहु' ॥

ब्रुगो ब्रुवो वा ८।४।३९१ । अपञ्चशे ब्रुगो = 'बृज' धातोर्ब्रुव-इत्यादेशो वा
भवति । ब्रुवह सुहासिउ किं पि । पच्चे-'एत्तउ बोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु
बोप्पि । ता हउ जाणउ एहो हरि जइ अग्गइ बोप्पि' ॥

व्रजेर्बुज ८।४।३९२ । अपञ्चशे व्रजतेर्धातोर्बुज-इत्यादेशो भवति । बुजइ-
बुजेप्पि । बुजेप्पिणु ।

इशे प्रस्स ८।४।३९३ । अपञ्चशे इशेर्धातो प्रस्स-इत्यादेशो भवति ।
प्रस्सदि ।

अद्देर्गृण्ह ८।४।३९४ । अपञ्चशे अद्देर्धातोर्गृण्ह-इत्यादेशो भवति । पठ गृण्हे-
प्पिणु वतु ।

तच्चादीनां छोल्लादय ८।४।३९५ । अपञ्चशे तच्चि-प्रभृतीनां धातूनां छोल्ल
इत्यादय आदेशा भवन्ति । आदिग्रहणाद् देशेषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते
उदाहार्या ।

अनादौ स्वरादस्युक्तानां कखतथपकां गघदधबभा ८।४।३९६।
अपभ्रंशेऽपदादौ वर्तमानानां स्वरात्परेषामस्युक्तानां क-ख-त-थ-प-फा स्थाने
ग-ब-द-ध-ब-भा प्रायो भवन्ति । कस्य ग-‘ज दिट्ठउ सोमग्गहणु अस-
इहि हसिउ निसकु । पिअमाणुसविच्छोहगरु गिलि गिलि राहु मयकु’ ॥ खस्य घ
‘अग्गिण्ण सत्थावथेहिं सुधिं चिन्तिज्जइ माणु । पिण्ण दिट्ठे हल्लोहलेण को चेअइ
अप्पाणु’ ॥ तथपकानां दधबभा—‘सबधु करेप्पिणु कधिदु मइ तसु बर समलउ
जस्सु’ । अनादाविति किम् ? सबधु करेप्पिणु—अत्र कस्य गाव न । स्वरादिति किम् ?
गिलिगिलि । अस्युक्तानां किम् ? एक्कहिं । प्राय इति क्वचिन्न—अकिपा इत्यादि ।

मोऽनुनासिको वो वा ८।४।३९७ । तथोक्तस्य मस्य अनुनासिको वकारो
वा भवति । कव्वलु, कमलु । भव्वरु, भमरु । लाच्चणिकस्यापि—जिव्वं, तिव्वं, जेव्वं,
तेव्वं । अनादावित्येव—मयणु । अस्युक्तस्येत्येव—‘तसु बर समलउ जस्सु’ ।

अभूतोऽपि क्वचिद् ८।४।३९९ । अपभ्रंशे क्वचिद्विद्यमानोऽपि रेफो भवति ।
‘त्रासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइसत्थु पमाणु । मायह च्छण नवताह दिवे
दिवे गगणहाणु’ ॥ क्वचिदिति किम् ? वासेण वि भारह खभि बड्डु ।

आपद्विपत्सम्पदा द इ ८।४।४०० । अपभ्रंशे आपद्-विपद्-सम्पदा द इकारो
भवति । आवह । विवह । सपइ । प्रायोऽधिकारात्—‘गुणहि न सपइ किति पर’ ।

कथयथातथाथादेरेमेमेहेधा डित ८।४।४०१ । अपभ्रंशे कथ, यथा, तथा
इत्येतेषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम-इम-इह-इध-इत्येते डितश्चावार
आदेशा भवन्ति । ‘केम समप्पउ दुट्ठु दिणु किध रयणी लुहु होइ । गवबहुदस
णलालसउ वहइ मणोरह सो इ’ ॥ ‘ओ गोरीमुहणिज्जिअउ बहलि लुक्कु मिअकु ।
अन्नु वि जो परिहवियतणु सो किव्वं भव्वइ निसकु’ ॥ ‘विबाहरि तणु रअणवणु
किह ठिउ सिरिआणद । निरुवमरसु पिण्ण पिअवि जणु सेसहो दिण्णी मुह’ ॥ एव
तिथजिआणुदाहार्यौ ।

याद्वक्ताद्वक्त्रीद्वगीद्वशा दादेर्देह, ८।४।४०२ । एषा दादेरवयवस्य डित् एह
इत्यादेशो भवति । ‘मह भणिअउ बलिराउ तुहु केहउ मग्गणु एहु । जेहु तेहु नवि
होइ वठ सइ नारायणु एहु’ ॥

अता डहस ८।४।४०३ । अदन्तानामेषा पूर्वोक्तानां दादेरवयवस्य डहस-
इत्यादेशः । जहसो—तइसो—कहसो—अहसो ।

यत्रतत्रयोस्त्रस्य डिदेत्त्वत् ८।४।४०४ । एतयोस्त्रस्य एत्थु, अत्तु-इत्येतौ डितौ
भवत । ‘जइ सो घडिदि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि तेत्थु वि
एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु’ ॥ जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

डेत्थु कुत्राऽत्रे ८।४।४०५ । कुत्राऽत्रयोस्त्रस्य डित्-एत्थु आदेशः । केत्थु वि,
लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि, तेत्थु वि, एत्थु जगि ।

यावत्तावतोर्वादेर्म उ मर्हि ८।४।४०६ । अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वका रादेरव्यवस्य म, उ, मर्हि-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । 'जाम न निवडइ कुम-अडि सीहचवेडचडक्क । ताम समत्तह मयगलह पइ पइ वज्जइ ढक्क ॥' तामर्हि अरुद्ध इयरु जणुसु अणुवि अन्तरु देइ ।

वा यत्तदोर्तोर्वेड ८।४।४०७ । अपभ्रंशे यद् तद् इत्येतयोरस्वन्नयोर्वावत्तावतोर्वकारादेरव्यवस्य डित् एवड-इत्यादेशो वा भवति । 'जेण्डु अन्तरु रावण रामह । तेवडु अन्तरु पट्टण गामह' ॥ पच्चे जेतुलो, तेत्तुलो ।

वेदकिमोर्थादे ८।४।४०८ । इयत्क्रियतोयकारादेरव्यवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति । एवडु अन्तरु । कवडु अन्तरु । पच्चे एत्तुलो, केत्तुलो ।

परस्परस्यादिर ८।४।४०९ । अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति । अवरोप्परु ।

म्हो म्मो वा ८।४।४१२ । अपभ्रंशे म्ह इत्यस्य स्थाने म्म इत्यादेशो भवति । म्ह इति 'पच्चम-रम-प्पम-रम-ह्मा म्ह' इति प्राकृतलक्षणविहितोत्र गृह्यते, मस्कृते तदसम्भवात् । गिम्मो । सिम्मो । 'बम्म ते विरला क वि नर जे सव्वगद्धइल्ल । जे वका ते वच्चयर जे उज्जुअ ते बडल्ल' ॥

प्रायस प्राउप्राह्वप्राह्म्वपगिग्ग्वा ८।४।४१४ । प्रायस् इत्येतस्य प्राउ, प्राह्व, प्राह्म्व, पगिग्ग्वा-इत्येत आदेशा भवन्ति ।

वान्यथो नु ८।४।४१५ । अन्यथाशब्दस्य नुर्वा ।

कुतम कउ कहतिहु ८।४।४१६ । स्पष्टम् ।

ततस्तदोस्नो ८।४।४१७ । स्पष्टम् ।

एवपरसमधुवमामनाक्, एम्बपरसमाणुधुवममणाउ ८।४।४१८ । एवमादीनाम् यथाक्रमम् एम्वादय आदेशा भवन्ति ।

किला ऽथवा दिवा सह नहे किरा हउइ दिव सहु नाहि ८।४।४१९ । यथाक्रममादेशा ज्ञेया ।

विषण्णोक्तवत्सनो वुत्त वुत्त विच्च ८।४।४२१ । विषण्णादीनां यथाक्रमवुत्तादय आदेशा भवन्ति ।

शीघ्रादीना वहिल्लादय ८।४।४२२ । शीघ्रस्य-वहिल्ल । शकटस्य घघल । अस्पृश्यसमर्गस्य—विहल । भयस्य द्रवक्क । आरामीयस्य अप्पण । अवाधानस्य सड्डल । कौतुस्य कोडु । क्रीडाया खेड्डु । रम्यस्य खण्ण । अद्भुतस्य ढक्करि । हे सखीत्यस्य हेल्लि । पृथक्पृथगित्यस्य जुअजुअ । मूढस्य नालिअ वढी । नवस्य नवल । अवस्कन्दस्य-दडवड । सम्बन्धिन—करतणौ । मा भैषीरित्यस्य—मग्गीसेति स्त्रीलिङ्गम् । यद्यद् दृष्ट तत्तदित्यस्य—जाइट्ठिआ ।

हुहुह घुग्घादय शब्द चेष्टाऽनुकरणयो ८।४।४२३ । अपभ्रंशे हुहुर्वादयश्शब्दानुकरणे घुग्घादयश्चेष्टानुकरणे यथासङ्ख्य प्रयोक्तव्या ।

वहमादयोऽनर्थका ८।४।४२४ । आदिपदाद् खाइ—इत्यादय ।

तादर्थ्यं केहि तेहि रेसि रेसि तणेण ८।४।४२५ । एते पञ्च निपातास्तादर्थ्यं प्रयोक्तव्या ।

युष्मदादेरीयस्य डार ८।४।४३४ । अपभ्रंशे युष्मदादिभ्य परस्य ईय प्रत्य-
यस्य डार—इत्यादेशो भवति । तुहार । त्वदीय ।

त्रस्य डेत्तहे ८।४।४३७ । अपभ्रंशे सर्वादि सप्तम्यन्तात्परस्य त्रप्रत्ययस्य डेत्तहे
इत्यादेशो भवति ।

नव्यस्य एड्ववउ एवउ एवा ८।४।४३८ । अपभ्रंशे त यप्रत्ययस्य एड्ववउ,
एववउ, एवा—इत्येत आदेशा भवन्ति ।

क्व इ इउ इवि अवय ८।४।४३९ । क्त्वाप्रत्ययस्य एते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

तुम एवमणाऽणहमणहि च ८।४।४४२ । अपभ्रंशे तुम प्रत्ययस्य एवम् अण
अणहम् अणहि इत्येते चत्वार आदेशा भवति ।

तृनोऽणअ ८।४।४४३ । अपभ्रंशे तृनप्रत्ययस्य अणअ इत्यादेशो भवति ।

इवार्थे न नउ नाइ-नावइ जणि जणव ८।४।४४४ । अपभ्रंशे इवार्थे एते षट्
आदेशा भवन्ति ।

लिङ्गमतन्त्रम् ८।४।४४५ । अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्र व्यभिचारि प्रायो भवति ।

शौरसेनीवत् ४।४।४४६ । अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।

व्यत्ययश्च ८।४।४४७ । प्राकृतादिभाषालक्षणां व्यत्ययश्च भवति । यथा
मागध्यां—‘तिष्ठतिष्ठ’ इत्युक्तं, तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीष्वपि भवति । चिष्टदि ।
अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति । शद् माणुश शश भालके ।
कुम्भशहश्च वशाहे शञ्जिदे । इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । न केवल भाषालक्षणा
स्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमानकाले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति ।
अह पेच्छहुरहु तणओ । अथ प्रेक्षाञ्जके तनय इत्यर्थः । आभासइ रयणीअरे ।
आवभासे रजनीचरानित्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि—सोहीअ एम् वण्ठो ।
शृणोत्वेष वण्ठ इत्यर्थः ।

शेष सस्कृतवत्सिद्धम् ८।४।४४८ । शेष यदत्र प्राकृतभाषासु अष्टमेनोक्तं
तत्सप्ताध्यायीनिबद्धसस्कृतवदेव सिद्धम् । हेष्टट्टिअसूरनिवारणाय छत्त अहो इव
वहन्ती जयइ ससेसवराहसासदूरुक्खुया पुहवी । अत्र चतुर्थ्या आदेशो नोक्तः, स
च सस्कृतवदेव सिद्धः । उक्तमपि क्वचित् सस्कृतवदेव भवति । यथा प्राकृते उरम्
शब्दस्य सप्तम्यकवचनान्तस्य उरे, उरम्मि इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिदुरसीत्यपि
भवति । एव मिरे, सिरम्मि । शिरसि । सर्रे, सरम्मि । सरमि ।

अत्र लाटाचूलिकादीना विशेषभेदाऽभावाच्च ग्रन्थविस्तरो वितन्धते । माग-
ध्याद्या सविशेष पूर्वमेवोक्ताः ।

इति हेमानुशासनेऽपभ्रंशविचार समाप्तः ।

शब्दरूपावलि:

अकारान्त पुल्लिङ्ग

वच्छ = (वत्स, वृक्ष-)शब्द
 प्रथमा-वच्छो=वत्स, वृक्षो वा एव
 सर्वत्र, ए०। वच्छा, वच्छे=वत्सा ब०।
 द्वि०-वच्छ = वत्सम् ए०। वच्छा,
 वच्छे=वत्सान् ब०।
 तृ०-वच्छेण^२ = वत्सेन ए०। वच्छेहि,
 वच्छेहिहि, वच्छेहि=वत्सै ब०।
 प०-वच्छाद्, वच्छाहि, वच्छाआ =
 वत्सात् ए०। वच्छतो वच्छाउ, वच्छा-
 हितो—इत्यादि। क्वचित् वच्छाहितो,
 वच्छासुतो, वच्छेहितो, वच्छेसुतो =
 वत्सेभ्य ब०।
 ष०-वच्छस्स = वत्सस्य ए०।
 वच्छाण, वच्छाण = वत्सानाम् ब०।
 स०-वच्छे, वच्छस्मि = वत्से ए०।
 वच्छेहि, हू^३ = वत्सेषु ब०।
 स०-वच्छ, वच्छो = हे वत्स।
 शेष प्रथमावत्। गोशब्द पुंसि-
 गावो, गावे—इत्याद्यदन्तवत्। एवमेका
 रौकारान्तादयः। एव देव-कसण-
 इत्यादयः अकारान्ता शब्दा बोध्या।

इकारान्त पुल्लिङ्ग

अग्नि = (अग्नि-)शब्द
 प्र०-अग्नी = अग्नि ए०^४। अ
 ग्नीओ = अग्नय ब०। अग्निणो^५।
 द्वि०-अग्नि = अग्निम् ए०। अग्नी^६
 अग्निणो = अग्नीन् ब०।
 तृ०-अग्निणा = अग्निना ए०।
 अग्नीहि, अग्नीहि = अग्निभि ब०।
 प०-अग्नीद्, अग्नीहि, अग्नीदो =
 अग्ने ए०। अग्नीसुतो, अग्नीहितो =
 अग्निभ्य ब०।
 ष०-अग्निस्स, अग्निणो = अग्ने
 ए०। अग्निण, (अग्नीण) क्वचित्,
 अग्निण = अग्नीनाम् ब०।
 स०-अग्निस्मि = अग्नौ ए०। अग्नी-
 सु, अग्नीसु=अग्निषु ब०।
 स० अग्नि=हे अग्ने! ए०। शेष
 प्रथमावत्। एव गिरि अद्यादयः।
 उकारान्त पुल्लिङ्ग
 वाउ = (वायु-)शब्द
 प्र०-वाउ = वायु ए०। वाउणो,
 वाउओ, वाउओ = वायव ब०।

१ प्राकृतभाषासु द्विवचन चतुर्थी विभक्तिश्च न भवतः। 'सर्वत्र षष्ठीव चतुर्थ्या' इति क्रमदीश्वर। यथा-विष्णस्स देहि।

२ कल्पलताकाकारमते वच्छेण, वच्छाण टामोरूपम्।

३ अपभ्रंशे सप्तम्या बहुवचने सुपि हू वा कचिद्भवति।

४ अग्निशब्दस्य प्राकृते अग्नी, अग्निणो इति द्वे रूपे भवतः इति केचिद्।

५ क्रमदीश्वर 'जस ओरोरिणश्चात्' इति सूत्रेण अग्नीओ, अग्नीरो, साद्ओ, साद्रो-इत्ये तानि साधितवान्।

६ अग्नीओ, अग्नि, गुरुओ, गुरु, इति केषाञ्चिन्मते शसि रूप स्यात्।

द्वि०-वाउ = वायुम् ए० । वाउ
णो = वायून् ब० । वाउहु, वाउहु
(अपभ्रंशे) ।

तृ०-वाउणा = वायुना ए० । वाऊहि,
वाऊहि = वायुभि ब० ।

प०-वाउदो, वाउदु, वाउहि = वायो
ए० । वाउहितो, वाउसुतो - वायुभ्य
ब० ।

ष०-वाउस्स, वाउणो = वायो ए० ।
वाउण, वाउण = वायूनाम् ब० ।

स०-वाउम्मि = वायो ए० । वाऊसु,
वाऊसु = वायुषु ब० ।

स०-वाउ = हे वायो ए० । वाउओ =
हे वायव ब० । एव-कारु गुरु प्रभृतय ।
हेमचन्द्रमतानुसारेण सर्वे ईकारान्ता
ऊकारान्ताश्च प्राकृते ह्रस्वा प्रयुज्यन्ते,
अतः अग्निवायुवत्तेषां रूपाणि
भवन्ति ।

ऋकारान्त पुंलिङ्ग

पिअर = (पितृ-)शब्द ।

प्र०-पिआ, (पिदा-शौरसेनी), पि
अरो = पिता ए० । पिअरो, पिअरा =
पितर ब० ।

द्वि०-पिअर, (पिदर-शौर०) =
पितरम् ए० । पिदुणो, पिअरे =
पितृन् ब० ।

तृ०-पिदुणा, पिअरेण = पित्रा ए० ।
पिअरेहि, पिअरेहि = पितृभि ब० ।

प०-पिअरा, पिअरादो, पिअरादु,
पिअराहि, (पिदुणो-शौर०) = पितु
ए० । पिअरहितो, पिअरसुतो (पिदु-
हितो, पिदुसुतो शौर०) = पितृभ्य ब० ।

ष०-पिअरस्स, (पिदुणो-शौर०) =
पितु ए० । पिअराण, पिअराण,
(पिदुण-शौर०) = पितृणाम् ब० ।

स०-पिअरे, पिअरम्मि, (पिदुम्मि-
शौर०) = पितरि ए० । पिअरेसु,
पिअरेसु = पितृषु, (पिदुसु, पिदुसु-
शौर०) ब० ।

स०-हे पिअ, पिअर = हे पित ए० ।
हे पिअरा = हे पितर ब० । एव
जामातृ-भ्रातृ प्रभृतय ।

ऋकारान्त पुंलिङ्ग

भत्तार = (भर्तृ-)शब्द ।

प्र०-भत्तारो = भर्ता ए० । भत्तारा,
भत्तुणो = भर्तार ब० ।

द्वि०-भत्तार = भर्तारम् ए० । भत्तारे,
भत्तुणो = भर्तृन् ब० ।

तृ०-भत्तारेण, भत्तुणा = भर्त्रा ए० ।
भत्तारेहि, भत्तुहि = भर्तृभि ब० ।

प०-भत्तारा, भत्तारादु, भत्ताराहि,
भत्तारादो, भत्तुणो = भर्तृ ए० ।
भत्ताराहितो, भत्तारासुतो, भत्तुहितो,
भत्तुसुतो = भर्तृभ्य ब० ।

ष०-भत्तारस्स, भत्तुणो = भर्तु ए० ।
भत्ताराण, भत्तुण = भर्तृणाम् ब० ।

स०-भत्तारम्मि, भत्तुम्मि, भत्तारे =
भर्तारि ए० । भत्तारेसु, भत्तारेसु,
भत्तुसु, भत्तुसु = भर्तृषु ब० ।

स-हे भत्तार = हे भर्त ए० । हे
भत्तारा = हे भर्तार ब० । एव कर्तृ
होतृ-प्रभृतय ।

आबन्त स्त्रीलिङ्ग (माला)शब्द

प्र०-माला = माला ए० । माला,
मालाउ, मालाओ = माला ब० ।

द्वि०-माल=मालाम् ए० । मालाउ,
मालाओ, माला = माला ब० ।

तृ०-मालाइ, मालाअ, मालाआ,
मालाए = मालया ए० । मालाहि,
मालाहिं = मालाभि ब० ।

प०-मालाए, मालादु, मालादि,
मालादो=मालाया ए० । मालाहितो,
मालासुतो = मालाभ्य ब० ।

ष०-मालाइ, मालाए = मालाया
ए० । मालाण, मालाण=मालानाम् ब० ।

स०-मालाइ, मालाए = मालायाम्
ए० । मालासु, मालासु=मालासु ब० ।

स०-हे माले = हे माले ए० । हे
मालाओ = हे माला ब० । एव बाला
लता छाहा हलद्वा प्रभृतय । स्वस्
ननान्द दुहितु इत्येतेषां क्रमात् ससा,
नणदा, दुहिआ ^१इत्यादेशा भवन्ति ।
एतेषां शब्दानामालावद्रूपाणि ज्ञेयानि ।

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग (मति)शब्द

प्र०-मती = मति ए० । मतिओ,
मतिउ, मती = मतय ब० ।

द्वि०-मति = मतिम् ए० । मतिओ,
मतिउ, मती = मती ब० ।

तृ०-मतिए, मतिइ, मतिआ, मतिअ=
मत्या ए० । मतीहि, मतीहिं=मतिभि
ब० ।

प०-मतीअ, मतीआ, मतीए, मतीइ

= मत्या ए० । मतीहितो, मतीसुतो=
मतिभ्य ब० ।

ष०-मतीए, मतीइ, मतीआ = मत्या
ए० । मतीण, मतीण = मतीनाम् ब० ।

स०-मतीए, मतीइ, मतीअ, मतीआ=
मत्याम् ए० । मतीसु, मतीसु = मतिषु
ब० ।

स०-हे मती = हे मति ए० । हे
मती, हे मतीआ = हे मतय ब० ।
एव रुचि बुद्धि प्रभृतय ।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग णई = (नदी)-
शब्द

प्र०-णई, णईआ, नई, नईआ=नदी
ए० । णईओ, णईआ, नईओ, नईआ=
नद्य ब० ।

द्वि०-णइ, नइ = नदीम् ए० । णई,
णईओ, णईआ, नई, नईआ, नईआ =
नदी ब० ।

तृ०-णईए, णईइ, णईअ, णईआ,
नईए, नईइ, नईअ, नईआ = नद्या
ए० । णइहि, णईहिं, नईहि, नई
हिं = नदीभि ब० ।

प०-णईए, णईअ, णइइ, णईआ,
नईए, नईअ, नईइ, नईआ = नद्या
ए० । णई, णईहितो, णईसुतो, नई,
नईहितो, नईसुतो = नदीभ्य ब० ।

ष०-णईए, णईइ, णईअ, णईआ,

१ दुहितुमि योषूआवहिण्यौ ८ । १०६ । अनयोरेनावादेशौ वा भवत । धूआ, दुहिआ=
दुहिता । बहिणी भइणा = भगिनी ।

स्वस्त्रादेर्डा ८।३।३५ । र म्नादे स्त्रियां वतमानात् लाप्रत्ययो भवति ।

मातु पितु स्वस्र मिआछौ ८।३।३६ । म तृपितृभ्यां परस्य स्वस्र-शब्दस्य सिआ, छा
इत्यादेशौ भवत । माउमिआ, माउछा, पिउसिआ, पिउछा-हे० ।

नईए, नईई, नईअ, नईआ=नद्या
ए० । नईण, नईण, नईण, नईण =
नदीनाम् ब० ।

स०-नईए, नईइ, नईअ, नईआ,
नइए, नईइ, नईअ, नइआ = नद्याम्
ए० । नईसु, नइसु = नदीषु ब० ।

स०-हे नइ=हे नदि ए० । शेष प्रथमा
वत् । एव गौरी छाहीं हलदी प्रभृतय ।

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग (धेनु)शब्द
प्र०-धेणू = धेनु ए० । धेणू, धेणूओ,
धेणूउ = धेनव ब० ।

द्वि०-धेणु=धेनुम् ए० । धेणू, धेणूओ,
धेणूउ = धेनू ब० ।

तृ०-धेणूए, धेणूइ, धेणूअ, धेणूआ=
धेन्वा ए० । धेणूहि, धेनूहि = धेनुभि
ब० ।

प०-धेणूदो, धेणूइ, धेणूए, धेणूअ,
धेणूआ = धेन्वा ए० । धेणूहितो, धेणू
सुतो = धेनुभ्य ब० ।

ष०-धेणूए, धेणूइ, धेणूआ = धेन्वा
ए० । धेणूण, धेणूण = धेनूनाम् ब० ।

स०-धेणूए, धेणूइ, धेणूअ, धेणूआ=
धेन्वाम् ए० । धेणूसु, धेणूसु = धेनुषु
ब० ।

स०-हे धेणु, धेणू = हे धेनु । शेष
प्रथमावत् । एव तनु-रज्जु-प्रियङ्गु-
प्रभृतय ।

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग

वहू=(वधू-)शब्द

प्र०-वहू = वधू ए० । वहू, वहू
ओ, वहूउ = वध्व ब० ।

द्वि०-वहू=वधूम् ए० । वहू, वहूओ,
वहूउ = वधू ब० ।

तृ०-वहूए, वहूइ, वहूअ, वहूआ =
वध्वा ए० । वहूहि, वहूहि = वधूभि
ब० ।

प०-वहूदो, वहूए, वहूअ, वहूआ,
वहूइ = वध्वा ए० । वहूहितो, वहू-
सुतो = वधूभ्य ब० ।

ष०-वहूए, वहूइ, वहूअ, वहूओ =
वध्वा ए० । वहूण, वहूण = वधूनाम्
ब० ।

स०-वहूए, वहूइ, वहूअ, वहूआ=
वध्वाम् ए० । वहूसु, वहूसु=वधूषु ब० ।

स०-हे वहू = हे वधु ए० । शेष
प्रथमावत् । एव वामोरु प्रभृतय ।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग

माअ=(मातृ)शब्द

प्र०-माआ = माता ए० । माआ =
मातर ब० ।

द्वि०-माअ, (मादर शौर०) =
मातरम् ए० । माए = मातृ ब० ।

तृ०-माआइ, माआअ, माआआ,
माआए = मात्रा ए० । माएहि, माआ-
हि = मातृभि ब० ।

प०-माआदो, माआए, माआअ,
माआआ = मातु ए० । माआहितो,
माआसुतो=मातृभ्य ब० ।

ष०-माआइ, माआए, माआअ,
माआआ=मातु ए० । माआण, माआण
= मातृणाम् ब० ।

स०-माआइ, माआए, माआअ,
माआआ = मातरि ए० । माआसु,
माआसु, = मातृषु ब० ।

स०-हे माअ = हे मात ए० । शेष
प्रथमावत् । हेमचन्द्रो मातृशब्दस्य
माअरा, माई इति रूपद्वयमाबन्तञ्च

पपाठ । ओकारान्तस्त्रीलिङ्गशब्दस्य
गावी, गाई, गोणी इति रूपाणि
भवन्ति, अत ईकारान्त णईवत्
रूपाणि भवन्ति । गोपोतलिका-
रूपन्त्वावन्तशब्दवज्जेयम् ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्ग

वण = (वन-)शब्द

प्र०-वण = वनम् ए० । वणाणि,
वणाइ वणाइ = वनानि व० । एव
द्वितीया ।

स०-हे वण = हे वन ए० । शेष
पुंलिङ्गाकारान्तशब्दवत् । एव धण-
कुल-प्रभृतय ।

इकारान्तो नपुंसकलिङ्ग

दहि = (दधि-)शब्द ।

प्र०-दहि, दहि = दधि ए० । दही
णि दहीइ, दहीइ = दधीनि व० ।
एव द्वितीया ।

स०-हे दहि = हे दधि ए० । शेष प्रथमा
वत् । शेष पुल्लिङ्गाकारान्तशब्दवत् ।

उकारान्तो नपुंसकलिङ्ग

महु = (मधु)शब्द ।

प्र०-महु = मधु ए० । महुणि, महुइ,
महुई = मधूनि व० । एव द्वितीया ।

स० हे महु = हे मधु, मधो ए० ।
शेषमुकारान्तपुंलिङ्गवज्जेयम् ।

नकारान्त पुंलिङ्ग आत्मन्-शब्द

प्र०-अत्ता, अत्ताणो, अप्पा, अप्पाणो =
आत्मा ए० । अप्पाणा, अप्पाणो,
अप्पा = आत्मान । अप्पा, अप्पाणो,
अप्पाण व० ।

द्वि०-अप्पाण, अप्प, अप्पअ =
आत्मानम् ए० । अप्पाणु, अप्पु,
अप्पाणो, अप्पाणो = आत्मन व० ।

तृ०-अप्पाणइआ, अप्पाणा, अप्पाणि
आ, अप्पेण, अप्पहो = आत्मना ए० ।
अप्पाणेहिं, अप्पेहिं = आत्मभि व० ।

प०-अप्पाणाओ, अप्पाणो, अप्पाओ,
अप्पादो, अप्पाहु, अप्पाहि = आत्मन
ए० । अप्पाणाहिंतो, अप्पाणासुतो अप्पा
हितो, अप्पासुन्तो = आत्मभ्य व० ।

ष०-अप्पाणस्स, अप्पाणो = आत्मन
ए० । अप्पाणाण, अप्पाण = आत्म-
नाम् व० ।

स०-अप्पाणम्मि, अप्पे = आत्मनि
ए० । अप्पाणेषु, अप्पाणेषु, अप्पसु =
आत्मसु व० ।

स०-हे अप्प = हे आत्मन्-इत्यादि^१
ए० । शेष प्रथमावत् ।

राअ = (राजन्-)शब्द

प्र०- राय, राआ^२ = राजा ए० ।
राया, राआ, रायाणो, राआणो,
राइणो = राजान व० ।

द्वि०-राय, राअ = राजानम् । राया,
रायाणो, राए, राआणो = राज्ञ व० ।

तृ०-राइणा, राएण, रण्णा, राचिना,
रक्षा = राज्ञा ए० । राईहिं, राएहिं,
रायाणेहिं = राजभि व० ।

प०-रण्णो, रायाउ, राआदो, राआहु,
राआहि = राज्ञ ए० । राईहिंतो, राई-
सुतो, राआहिंतो = राजभ्य व० ।

ष०-राइणो, रण्णो, राअस्स, राय

१ मगवद्-भवच्छब्दयो सम्बोधने क्रमदीश्वरो भगव, भव-इति प्राह ।

२ हेमचन्द्रेण विकल्पेन नातस्य पुंसि 'आणो' आदेशो विहित । यथा-राआणो, राआ ।
क्रमदीश्वरेण-राइणा, राइण्ण, रण्णा-इति साधितम् ।

स्स = राज ए० । राभाण, राईण,
रायाण = राज्ञाम् ब० ।

स०-राइम्मि, राअम्मि, राए, रा
जि = राज्ञि ए० । राइसु, राएसु,
राएसु = राजसु ब० ।

स०-राभा, राअ, राय=हेराजन् ए० ।
लाचा = राजन्^१ । शेष प्रथमावत् ।

एव ब्रह्मन्, युवन्, अध्वन्—एव
मादयो यथालक्ष्यमवगन्तव्या ।

अथ सर्वनामानि त्रिषु लिङ्गेषु ।

सव्व = (सर्व-) शब्द

सव्वो = सर्व । सव्वे = सर्वे १।
सव्व = सर्वम् । सव्वे = सर्वान् २।
सव्वेण = सर्वेण । सव्वेहि = सर्वे ३।
सव्वदो, सव्वत्तो, सव्वहु, सव्वहि =
सर्वस्मात् । सव्वेहितो, सव्वेसुतो =
सर्वेभ्य ५। सव्वस्स = सर्वस्य । सव्वेसि,
सव्वाण=सर्वेषाम् ६। सव्वस्सि, सव्वम्मि,
सव्वत्थ, सव्वहि=सर्वस्मिन् । सव्वेसु,
सव्वेसु = सर्वेषु ७। खील्लिङ्गे नपुसके
चादन्तवत् ।

त = (तत्-) शब्द

प्र०-स, सो, सु = स । ति, ते =
ते । सा = सा । ता, ताओ, ताउ,
तीओ = ता । त, त = तत् । ताई =
तानि ।

द्वि०-त=तम् । त=ताम् । ते=तान् ।
क्खीवे प्रथमावत् ।

तृ०-णेण, तिणा, तेण, तेण, नेन =
तेन । नेहि, तेहि, तेहि = तै । णाए,
तिअ, नाइ = तथा । ताहि = तानि ।

प०-तग्हा, तत्तो, ३-१० तहा,

तदो, ६-१० ता, ताओ = तस्मात् ।

तत्तो ६-१०, तो ४-१०, = तेभ्य ।

ष०-तस्स, तसु, तासु = तस्य ।

ताण, ताण, तास, तेसि = तेषाम् ।

तहे, तास, ताए, तिस्सा, तीह, तीए,

तीसे = तस्या । तसि = तासाम् ।

स०-तम्मि, तस्सि, तहि = तस्मिन् ।

तइआ = तदा ६-८, तस्मिन् काले ।

ताला, ताहे, काले । ताहि = तस्याम् ।

तीए, तासु = तासु ।

ज = (यद्-) शब्द

प्र०-जो, जु = य । ज, जि = ये ।

जा, जी = या । जाओ, जीओ = या ।

ज, जु, (धु-अप०) = यत् । जाइ =
यानि ।

द्वि०-ज=यम् । जे=यान् । ज=याम् ।

तृ०-जिणा, जेण = येन । जेहि=यै ।

जीस = यथा ।

प०-जग्हा, जतो, जदो, (जहा-
अप०), काले-जाओ = यस्मात् ।

तुमत्तो, तुग्हा, तुग्हात्तो, तुग्हा, (जाओ-
अप०), जाहितो, जासुतो = येभ्य ।

ष०-जसु, जाह, जेसि, जस्स =
यस्य । जिस्सा, जीए, जीसे, जास,
जासु, जोसि, जाण = येषाम् । जहे =
यस्या । जाण=यासाम् ।

स०-जम्मि, जस्सि, जहि = यस्मिन्,
(जाला, जाहे), जइआ = यदा
काले । जेसु = येषु । जीए, जाहि =
यस्याम् । जासु = यासु ।

क = (किम्) शब्द

प्र०-को = क । के = क । का = का ।

का = का । कि = किम् । काइ = कानि ।

द्वि०-क = कम् । क = कान् । क = कम् । का = का । कि = किम् । काइ = कानि ।

तृ०-किणा, केण=केन । केहि, केहिं=कै । काइ, काए, कीइ, कीए = कया । काहिं = काभि ।

प०-करहा, (कुदो-शौ०), कुत्तो, कुदो = कस्मात् । काओ, किणो, किहे, कीस, (कहा अप०) = कस्या । कहितो, कसुतो=केभ्य ।

प०-कसु, कासु, कास, कस्स = कस्य । कास, केसि, काण = केषाम् । कास, काए, काइ, कहे, किरसा, काम, कीअ, कीआ, कीइ, कीए = कस्या । काण = कासाम् ।

स०-कहि, कस्सि, कम्मि, कथ = कस्मिन्, (कइआ, कइया, काला-काले) । केसु, कसु = केषु । काहे, कीहि, कीए = कस्याम् । कासु, कीसु = कासु ।

इम = (इदम्) शब्द

प्र०-(अय-अप०), अअ, अय, इमो=अयम् । इमे = इमे । इमा, इअ, इमिआ = इयम् । इमा = इमा । इद = इदम् । आयइ = इमानि ।

द्वि०-इण, इणमो, इद = इमम् । इसु-(शौर०) = इदम् । आयइ = इमानि । (अप०)-इमण = इमम्, इमे, णे = इमान् ।

तृ०-इमिणा, इमेण, णेण, इमण = अनेन । इमेहिं, एहिं, णेहिं = एभि ।

इमाइ, इमाए, इमाए = अनया । आहिं, इमाहि = आभि ।

प०-इदो, इमादो, इत्तो = अस्मात् । इमेहितो, इमेसुतो = एभ्य ।

प०-अस्म, अयहो, इमस्स, से = अस्य । इमाण, सि-(शौर०) = एषाम् । इमाइ = अस्या । सि = आसाम् ।

स०-अस्सि, इमम्मि, इमस्मि=अस्मिन् । एसु = एषु । इदो = इन । इह, इह = इह । इध = इह ।

(अदस्-) शब्द

प्र०-अह = असौ पु० । अह = असौ स्त्री० । अह = अद न० । अमू = असौ पु०, स्त्री० । अमु = अद न० । ओइ = अमा, अमून् । अमुणा = अमुना । इअम्मि, अयम्मि = अमुष्मिन् । अमूसु = अमूषु । अन्यसुगमम् ।

(एतत्-) शब्द

प्र०-इणम्, एम, एमा, एहो = एष । इणमो, एसा, एह, एही = एषा । एआ = एते, एता ।

द्वि०-एअ, एद, एस, एहु = एतत्, एतम् । एआइ = एतानि । एइ = एतान् ।

तृ०-एएण, एदिणा=एतेन । एआए = एतया ।

प०-एआआ = एतस्मात् । एताहे, एत्तो = एतेभ्य ।

प०-एअस्म, एदस्स=एतस्य । एदाइ, एआण = एतेषाम् ।

स०-अयम्मि, इअम्मि, एअम्मि, एअस्सि, एथ = एतस्मिन् । एसु, एयेसु = एतेषु ।

(अस्मद्-) शब्द

प्र०-अस्मि, अस्मिह, अह, ही-
(शौर०), अहय, अहस्मि, ह, हउ,
(अप०-हगे, अहके) = अह, वय वा ।
(माग०)-अहम् । अहह, अहहह,
अहहे, अहहो, मे, मो, वय, वय
(शौर०) = वयम् ।

द्वि०-अस्मि, अह, अस्मिह, अह,
ण, ने, म-(शौर०), मइ, इ-(अप०),
मम, मरह, मि, मिम = माम् । अहह,
अहहइ, ई, अहहे, (शौर० + अप०),
अहहो, ने = अस्मान् ।

तृ०-णे, मइ-(अप०), मइ, मए,
ममए, मम, ममाइ, मयाइ, मि, मे =
मया । अहह, अहहाहि, अहहे, अहहेहि
(शौर० + अप०), अहहेहि, ६-४७
णे = अस्माभि ।

प०-मइत्तो, मइ (अप०), मइत्तो,
ममत्तो, महत्तो, मइत्तो, मत्तो-(शौर०),
मह, ममादो-(शौर०) = मत् ।
अहत्तो, अहहह, अहहेहितो-(अप०)
= अस्मद् ।

ष०-अहह, अहह, मेइ, मइत्त, मइत्तु,
मइत्त, मम, मह-(शौर०), मह,
मइ-(अप०), मइ-(अप०), मे-
(शौर०) = मम । अहह, अहहह,
अहहाण-(शौर०), ने, पो, मइत्ताण,
मइत्ताण, ण, महान, महान = अस्माकम् ।

स०-अहस्मि, मइ-(शौर० + अप०),
मइ, मए-(शौर०), मइत्तस्मि,
ममस्मि, महस्मि, ममाइ, मि, मे =
मयि । अहहासु-(अप०), अहहेसु-
(शौर०), मइत्तस्सु, ममेसु, महेसु =
अस्मासु ।

(युष्मद्-) शब्द

प्र०-त, तुम-(शौर०), तुमय,
तुव, तुह, तुहु, मा-(अप०) = त्व
म् । उम्हे, तुज्ज, तुज्जे, तुब्भे तुम्ह-
(माग०), तुम्हाइ-(अप०), तुम्हे-
(शौर० + अप०), तुम्हे, मे = यूयम् ।
द्वि०-त, या-(अप०), तइ-
(अप०), तुए, तु-(शौर०), तुम,
मे, व, ह, पइ-(अप०), उ, उम्हे =
त्वाम् । तुज्ज, तुज्जे, तुब्भे, तुम्हइ,
तुम्हे, तुम्हेहि-(अप०), तुम्हे, मे, वो =
युष्मान् ।

तृ०-तइ, तइ, ए-(शौर०),
तुमइ, ए, तुम, तुमाइ, तुमे, ते, दि,
दे, मइ, मे, तइ, ए = त्वया । उज्जेहिं,
उम्हेहिं उब्भेहि, तुज्जेहिं, तुब्भेहि,
तुम्हेहि, तुम्हेहि, मे-(शौर०) = युष्माभि ।

प०-तइत्तो, तत्तो, तउ, तहिंत्तो,
तुज्ज, तुज्जत्तो तुज्जु, तुब्भ, तुब्भ,
तुब्भत्तो, तउहों, त-(अप०), तधु-
होन्त, तउहोन्त, तुवतो, तुहतो, तुम्हा
दो-(शौर०) = त्वत् । उम्हत्तो, तुज्जत्तो,
तुब्भत्तो, तुम्हत्तो, तुम्हइ, तुम्ह-(अप०),
तुम्हत्तो, तुम्हाहितो-(शौर०) = युष्मत् ।

ष०-उज्ज, उब्भ, उम्ह, तव, उम्ह,
ए, तइ, तउ, तु, तु, तुज्ज, तुज्जु,
तुध, तुब्भ, तुम, तुमाइ, तुम, मा,
तुम्ह, ह-(शौर०), तुम्ह, तुव, तुह,
तुह, ते-(शौर०), दि, दे (शौर०) तह-
(शौर०) = तव । उब्भाण, उम्हाण उम्हाण,
तु, तुज्ज, तुज्ज, तुज्ज, तुज्जाण, तुज्जाण,
तुब्भ, तुब्भाण, तुब्भाण, तुब्भण, तुमाण,
तुमाण, तुम्हह-(अप०), तुम्हह,

तुम्हाण-(शौ०), तुवाण, तुवाण,
तुहाण, भे, वो = युष्माकम् ।

स०-तद् ६-३०, तद्, ए, तुज्झम्मि,
तुब्भम्मि, तुमए, तुमम्मि, तुमाह, तुम,
तुम्मि, तुम्हम्मि, तुवम्मि, पद्=त्वयि ।
तुज्झसु, तुज्झासु, तुज्झेसु, तुब्भसु,
तुब्भासु, तुम्मेसु, तुम्भासु, तुम्हसु, तुम्हा
सु-(अ०), तुम्हेसु, तुवसु, तुवेसु,
तुसु, तुहसु, तुहेसु = युष्मासु ।

अय संख्यावाचका शब्दा

(द्वि-)शब्द

प्र०-दुण्णि, दोन्नि, दोणि, दुवे, दो,
वे, वेणि = द्वौ । एव द्वितीया । दोहि,
दोहि=द्वाभ्याम् । वेहि, विहि, दोहितो,
दोसुतो, वेहितो=द्वाभ्याम् ६-५ ।
दुण्ह, वैण्ह=द्वयो, दोसु, वेसु=द्वयो ।

(त्रि-)शब्द

तिण्णि = त्रय १ । तिण्णि = त्रीन
२ । तीहि = त्रिभि ३ । तीहितो =
त्रिभ्य ५ । तिण्ण = त्रयाणाम् ६ ।
तीसु = त्रिषु ७ ।

(चतुर्-)शब्द.

चत्तारो, चउरो, चत्तारि=चत्वार,
चतस्स, चत्वारि, १ । चउहिं = चतुर्भि
३ । चउहितो = चतुर्भ्य ५ । चउण =
चतुर्णाम् ६ । चउसु = चतुर्षु ७ ।

(पञ्च-)शब्द

पञ्चे, पञ्च = पञ्च १ । पञ्चे = पञ्च २ ।
पञ्चेहिं = पञ्चभि ३ । पञ्चेहितो=पञ्चभ्य
५ । पञ्चण्ह = पञ्चानाम् ६ । पञ्चेसु =
पञ्चसु ७ । स्त्रीलिङ्गे नपुसङ्गे चादन्तव-
द्रूपाणि बहुवचन एव ।

इति प्राकृतप्रकाशे परिशिष्टे शब्दरूपावलि समाप्ता ।

धातुरूपदिग्दर्शनम्

भू-सत्तायाम् (वर्तमाने)—

प्र० पु०, एक०—होइ, हुवइ, होए,
हुवए, हवइ, हवति, हवेइ, भोदि,
होज्जइ, होज्जा, होज्जाइ=भवति, भूयते
च । एवमन्यत्र । बहु०—होन्ति, हुवन्ति
= भवन्ति ।

म० पु०, एक०—होमि, होसे, हुवसि,
हुवसे, हवेसि = भवसि । बहु०—होह,
होह्विथ, हुवह, हुवह्विथ = भवथ ।

उ० पु०, एक०—होमि, हुवामि,
हुवमि = भवामि । बहु०—होमो, होमु,
हुवामो, हुवामु=भवाम ।

(भूते)—

प्र०, एक०—होहीअ, हुवीअ = अभ
वत्, बभूव, अभूत् । बहु०—होहीअ,
हुवीअ = अभवन्, बभूवु, अभूवन् ।

म०, एक०—होहीअ, हुवीअ=अभव,
बभूविथ, अभू । बहु०—होहीअ,
हुवीअ = अभवत्, बभूव, अभूवन् ।

उ०, एक०—होहीअ, हुवीअ=अभवम्,
बभूव, अभूवम् । बहु०—होहीअ,
हुवीअ = अभवाम, बभूविम, अभूम् ।

(भविष्यति)—

प्र०, एक०—होहिइ, हवहिइ, होज्ज,
होज्जा, होज्जहिइ, होज्जाहिइ, होसइ,
होही = भविष्यति, भविता । बहु०—
होहिन्ति, हुविहिन्ति = भविष्यन्ति,
भवितार ।

म०, एक०—होहिसि, हुविहिहि, हुवि-
हिसि, होहिहि=भविष्यसि, भवितासि ।
बहु०—होहिथा, होहिहु, हुविथा,
हविहिह = भविष्यथ, भवितास्थ ।

उ०, एक०—होस्सामि, होस्सामो,
होहामि, होहिमि, होस्स, होहिमो =
भविष्यामि, भवितास्मि । बहु०—
होहिस्सा, होहिथा, होहिओ, होहिमु,
होहामो, होहामु, होहाम, होस्सामो,
होस्सामु, होस्साम = भविष्याम,
भवितास्म ।

(विध्यादिषु)—

प्र०, एक०—होउ, भोदु, होदु, हुवउ,
हुवदु, हुज्ज, होज्ज, होज्जउ, होज्जा,
होज्जाउ = भवतु, भवेत् । बहु०—होन्तु,
हुवन्तु, हवन्तु = भवन्तु, भवेयु ।

म०, एक०—होसु, हुविहि, हुवसु,
हवेहि = भव, भवे । बहु०—होह,
हुवह इत्यादि = भवत, भवेत ।

उ०, एक०—होसु, हुवसु—इत्यादि =
भवानि, भवेयस् । बहु०—होमो,
हुवमो = भवाम, भवेम ।

(हेतुहेतुमद्भावे)—

प्र०, एक०—होज्ज, होमाण = अभ
विष्यत् । बहु०—होज्ज, होज्जा,
होहिन्ति, हुविहिन्ति इत्यादि = अभ
विष्यन् ।

म०, एक०—होज्ज, होज्जा, होहिहिसि,
हुविहिसि, होमाण—इत्यादि = अभ

विष्य । ब०-होज्ज, होज्जा, होहित्था
होमाण-इत्यादि = अभविष्यत् ।

उ०, एक०-होज्ज, होज्जा होस्सामो,
होमाण-इत्यादि = अभविष्यम् । बहु०
होंता, अभज्जा, होज्ज = अभविष्याम ।

कृञ्-करणे ।

(वर्तमाने)—

प्र०-कुणाह्, करह्=करोति । कुणन्ति,
करहि = कुर्वन्ति ।

म०-कुणसि, करसि = करोषि । कु
णह्, कुणित्था, करह्, करित्था =
कुरुथ ।

उ०-करोमि, करमि, कुणमि, करउ
(हेम) = करोमि । कुणमो, कुणमु,
कुणम, करमो, करमु, करम, करेमो,
करेमु, करेम=कुर्म ।

(भूते)—

प्र०-काहीअ, अकासि, कासी, काही
(हेम) = चकार, अकरोत्, अकर्षीत्
वा । एव सर्वत्र ।

(भविष्यति)—

प्र०-काहिह् = कर्ता, करिष्यति वा ।
काहन्ति = कर्तार, करिष्यन्ति वा ।

म०-काहिसि = कर्तासि, करिष्यसि
वा । काहित्था, काहिह् = कर्तास्थ,
करिष्यथ वा ।

उ०-काह्, काहिमि (हेम) = कर्ता
स्मि, करिष्यामि वा । काहिमो, काहिमु,
काहिम = कर्तास्म, करिष्याम ।

(विध्यादौ)

प्र०-कुणउ, करउ = करोतु । कुणन्तु,
करन्तु = कुर्वन्तु ।

म०-कुणसु, कुणेषु, कुण, करहि,
करि, करे = कुरु । करहा, करह्, कुणह्=
कुरुत ।

उ०-कुणमु, करमु, करेमु=करवाणि ।
कुणमो, करमो, करेमो = करवाम । एव
लिङ्गयपि । हेतुहेतुमद्भावे-कुणज्ज,
कुणज्जा, करज्ज, करज्जा इत्यादि =
अकरिष्यत् ।

(णिचि)—

करावइ, करावेइ, कारेइ = कारयति ।
एव सर्वत्र ।

(कर्मणि)—

किज्जदि, किज्जदे, कीरते, कीरइ =
क्रियते-इत्यादि ।

ण्यन्तात्-करीअइ, करावीअइ,
कराविज्जइ, करावीज्जइ, करिज्जइ, =
कार्यते-इत्यादि ।

कृत्सु, (क्ते)—^१

कअ, कत, कद, कय, किअ = कृत ।
एवम्-कारिअ, कराविअ = कारित ।

(क्त्वायाम्)—

काउ,^२ काऊण,^३ कहुअ, कदुअ,
करवि, करिउ, करिउ, करिय, करिअ,
करिवि, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि,
करेविणु = कृत्वा ।

एवमन्येषामपि रूपाणि समूहानि ।

इति धातुरूपादिगदर्शन समाप्तम् ।

११: क्त्वायाम्, क्त्वायाम् वा कीरन्ती-इति हेम । २ ८ । २७ ।

३: ४ । २३, ८ । १७ ।

अथ कतिपयधातूनामादेशा व्याकरणान्तरेभ्यः प्रदर्श्यन्ते—

भुज्^१
भुजइ, जिमइ, जेमइ, कम्मेइ,
अणहइ, समाणइ, चमढइ, चड्डइ
इत्यादि ।

प्र-विश् = रिअ-
रिअइ = प्रविशति इत्यादि ।

इश्^२ = निअ ।

दसइ, सइ, दावइ, दक्खवइ, इत्यादि ।

आस् = अच्छ^३, अच्छइ इत्यादि ।

गस् = ४

दर्इइ, अइच्छइ-इत्यादि ।

स्था^५ =

ठाइ, थक्कइ, चिट्ठइ, निरप्पइ-इति ।

स्ना = अब्भुत्त^६ ।

मस्ज^७—

आउड्डइ, णिउड्डइ, बुड्डइ, मज्जइ,
खुप्पइ ।

सुप्पा १०१ ।

जत्प = जम्प । हेमस्तु कथ् = जम्प

दश् = डस्^८

स्तू = थुण्^९

थुणिज्जइ, थुव्वइ^१ ।

(दह् = उज्ज, दह्)

अहिज्जइ, आलुखइ^{११} ।

इति परिशिष्टे व्याकरणान्तरेभ्यो धातूनामादेशा समाप्ता ।

—००७००—

१ भुजो भुज-जिम-जेम-कम्म-णइ-समाण-चमढ-चड्डा ८।४।११०।हे० ।

२ इशेदीव-दस-दक्खवा ८।४।२२।ण्यत्तस्य । हे० ।

३ गमिष्ययमासा छ ८।४।२१५ ।

४ गमेरई—अइच्छाऽणुज्जाऽवज्जसो-कुमाऽक्कुम-पच्चडु-पच्छद-गिम्मइ-गी-गी-
णीलुक्-पदअ-रम्म-परिअल-बोल-परिअल-णिरिणाम-णिवहाऽवसेहाऽवहरा ८।४।१६२ ।
आहा अहिपच्चुअ ८।४।१६३ । समा अब्भिड ८।४।१६४ । अभ्याहाम्मत्थ ८।४।
१६५ । प्रत्याहा पलोट्ट ८।४।१६६ ।

५ स्थष्ठा-थक्क-चिट्ठ-निरप्पा १६ । उदछ-कुक्कुरी । १७ । ठठइ, उक्कुक्कुरइ ।

६ स्नातेरब्भुत्त । १४ ।

७ मस्जेराबड्ड-णिउड्ड-बुड्डा ।

८ दश-दशो २१८ । इति ड । शक्त-मुक्त-दष्ट-रुण-मृदुत्वे को वा । २ । २ । एषु
सयुक्तस्य को वा भवति । दट्ठ, डक्क, डट्ठ, इति हे० ।

९ चि-जि-थ-हु-स्तू-छ-पू-घू-गां णो हस्वश्च ८ । २४१ ।

१० न वा कर्मभावे घब क्यस्य च लुक् । २४२ । च्यादीनां कमणि भावे च वर्तमाना
नामन्ते द्विक्तावकारागमो वा भवति, तत्सन्नियोगे च क्यस्य लुक् । थु वन्त=स्तूयमान । हे० ।

११ दहेरहिक्कलऽऽलुखौ ४ । २०८ । हे० ।

अकारादिक्रमेण शब्दा नुक्रमणिका

अ

अकुसो = अकुश २।४३
 अको = अङ्क ४।१७
 अकोलो = अङ्कोल, अङ्कोल २।२५
 अगुली = अगुरी २।३२
 असो = अस ४।१४
 अअ = अयम् ९।५
 अइ = अयि ९।१२
 अङ्को = अर्क २।१, ३।३
 अगि = अग्नित् ४।१२
 अगिणी = अग्नीन् ५।१४
 अगोहो = अर्घ २।१
 अचरिअ = आश्चर्यम् १।३०
 अचळ = अस्ति १।२।१९
 अचळ = अचि ४।१२-२०
 अचिळ = अचि ३।३०, ४।२०
 अचळीहि = अचिभ्याम् ९।१०
 अचळेर = आश्चर्यम् १।५, ३।१८, ४०
 अजसो = अयश २।२
 अज्जा, अज्ज = आर्या, अद्य, ९।१७
 अज्झाओ = अध्याय ३।२
 अङ्गी = अस्थि ३।११, ५१
 अणुत्तन्त, अणुवत्तन्त = अनुवर्तमान ४।५
 अण्ण = अन्यत् ९।७
 अण्णह वण्ण = अन्यथावचनम् १।१४
 अतुल = अतुलम् २।२
 अत्ता, अत्ताणो, अप्पा, अप्पाणो
 = आत्मा ५।४५
 अत्तु = अत्तुम् ९।१०

अत्तो = आर्त ३।२४
 अत्थि = अस्ति १।२।२०
 अद्धा, अद्धाणो = अध्वा ५।४७
 अधीरो = अधार २।२७
 अपारो = अपार २।२
 अप्पुत्तल = आत्मीयम् ४।२५
 अब्बो = अहो, खेदे ९।१०
 अमू = असौ ६।२३
 अब, अब्ब-आप्पम् ३।५३
 अम्ह अम्हाण, अम्ह = अस्माकम् ६।५१
 अम्हाहितो = अस्मभ्यम् ६।४८
 अम्हासुतो = अस्मत् ६।४९
 अम्हे = वय ६।४३
 अम्हेसु = अस्मासु ६।५३
 अम्हेहि = अस्माभि ६।४७
 अरिहो = अहं ३।६२
 अरे = अरे ९।१५
 अरे = सम्भाषादिषु ९।१५
 अलहादो = आलहाद् ३।८
 अलाहि = अलम्, निवारणे ९।११
 अलिअ = अलीकम् ९।११
 अलहादो = आलहाद् १।१८
 अवक्खइ = पश्यति ८।६९
 अवजल = अपजलम् २।२
 अवत्तो = आवर्त ३।९४
 अवर = अपरम् ९।१०
 अवरण्हो = अपराद्ध ३।८
 अवरि = उपरि १।२२
 अववासइ = अवकासते ८।३५

अववाहइ = अवगाहते ८।३४
 अवसरिअ = अपसृतम् ४।२१।५।१
 अवहरइ = अपहरनि ४।१३
 अवहासो = अवहाम ४।२१
 अवहोवामअ = उभयपार्श्वम् ४।३३
 असिवअ, असिव्वअ = अशिवम् ३।५८
 असु, सु = आसु ४।१६
 असो = अश्च २।२
 असो, आसो = अश्च ३।५४
 अस्स = अस्या, अस्य ६।१५-१७
 अस्सि = अस्याम्, अस्मिन् ६।१५ १७
 अस्सु = अशु ४।१५
 अस्सो = अश्च १।१, ३।५८
 अह = असौ-अदम् ६।२३
 अहअ, अह = अहम् ६।४०
 अहके = अहम् १।१९
 अहम्मि = अहम्, माम् ६।४१
 अहिजाइ = अभिजाति १।२
 अहिमज्जु = अभिमन्यु ३।११
 अहिमुको = अभियुक्त ४।१५

आ

आअच्छदि = आगच्छति १।११७
 आअढे = आगत १।११६
 आअदो = आगत २।७
 आइदी = आकृति २।७
 आउदी = आवृत्ति २।७
 आणत्ति = आज्ञप्ति १।५५
 आणा = आज्ञा ३।५५
 आणालखम्मो, आणालखम्मो =
 आलानस्तम्भ ४।२९, ३।५७
 आत्मा-आत्मान ५।४६, ३।४८,
 ५-४५, ४६
 आदरो-आदर २।१

आपेलो, आमेलो = आपीड १।१
 आसि = आसीत् ७।२५
 आसो = अश्च १।२ ३।५८
 आसु, सु = आसु ४।१६
 आहिजाई = अभिजाति १।२

इ

इअ = इति १।१४
 इअरत्थ, इअरम्मि, इअरस्सि = इत्
 रस्मिन् ६।२
 इङ्गालो = अङ्गार १।३२।३०
 इङ्गिअज्जो = इङ्गितज्ज ३।५
 इङ्गिअण्णो = इङ्गितज्ज १।२८
 इट्ठी = स्त्री १।२।२२
 इणअ, इणअ, इडम् = इदम् ६।१८
 इमिणा, इमेण = अनेन ६।३, १४
 इमेसि = एषाम्, आसाम् ६।४
 इमो-इदम् ६।१४, १५-१६
 इसि = ईषत् १।३
 इसि = ऋषि १।२८
 इस्सरो = ईश्वर ३।५८
 इह = अस्मिन् ६।१६-१७

ई

ईसारो = ईश्वर ३।५८
 ईसाल्लू = ईश्यावान् ४।२५
 ईसि = ईषत् १।३

उ

उअ, उअह = पश्य, पश्यत १।१४
 उक्का = उक्का ३।३
 उक्केरो = उत्कर १।५
 उक्खअ, उक्खा = उत्खातम् १।१०
 उच्छा = उक्षा ३।३०
 उच्छित्तो = उत्क्षिप्त ३।३०
 उच्छू = इच्छु १।१५ ३।३०

उज्जुओ = ऋजुक ३।५२
 उत्तरीज, उत्तरीओ = उत्तरीयम् २।२७
 उद् = ऋतु १।२९, २।७
 उद्भुमाई = उद्भवति ८।३२
 उप्पल = उत्पलम् ३।१
 उप्पाओ = उत्पात ३।१
 उम्भवह् = उद्भवति ८।३
 उम्बर = उद्भुम्बरम् ४।२
 उम्हा = ऊष्मा ३।३२
 उलवो = उलप २।१५
 उल्लहल = उल्लखलम् १।२१
 उवसगो = उपसर्ग २।१५
 उव्विर्वई = उद्विजते ८।४३
 उव्वेल्हह् = उद्वेष्टते ८।४१
 उस्सवो = उत्सव ३।४२
 उस्सुओ = उत्सुक ३।४२

ए

एओ = एव ४।५
 एओ = एकम्, एवम् ३।५८, ४।५
 एओरह् = एकादश २।१४-४४
 एक्क = एकम् ३।५८
 एण्ह = इदानीम् ४।३३
 एत्तिओ, एद्दह् = एतावत् ४।२५
 एत्तो = एतस्मात् ६।२०-२१
 एत्थ = एतस्मिन्, अत्र ६।२१
 एद्द = एतद्, एनम् ६।२२
 एदिणा, एदेण = एतेन ६।३
 एदेसि, एदाण, एदाण = एतेषाम्,
 एतासाम् ६।४
 एद्दह् = एतावत् ४।२५
 एरावणो = ऐरावत १।३५, २।११
 एरिसो = ईदृश १।१९, ३।१
 एव्व = एव ४।५

एव्व = एवम् ४।५
 एश, एशि, एशे = एष १।११०
 एस, एसो = एष ६।१९, २२

ओ

ओक्खल = उल्लखलम् १।२१
 ओवासह् = अवकासते ८।३५
 ओवाहह् = अवगाहते ८।३४
 ओसारिओ = अपसारितम् ४।२१
 ओहासो = अवहास ४।२१

क

कओ = कृतम् १।२७, ५।२३
 कइओवो = कैतव १।३६
 कइओ = कदा ६।८
 कई = कपि २।२
 कउरओ = कौरव १।४२
 कउसलो = कौशल १।४२
 कच्च = कार्यम् १।०११
 कज्जलरसरजिएहि =

कज्जलरसरजिताभ्याम् १।१०

कज्जा = कन्या १।०१०

कज्जओ = कन्यका १।२।७

कडे = कृत १।११५

कडह् = कथति ८।३९

कडोर = कठोरम् २।२४

कणओ = कनकम् २।४२

कणिओरो, कणिओरो = कणिकार
 ३।५८

कणेरू = कण्ठ ४।२८

कणणउर, कणणऊर = कर्णपूरम् ४।१

कण्हो, कसणो = कृष्ण ३।३३, ६।१

कत्तरी = कर्तरी ३।२४

कत्तो, कदो = कस्मात् ६।९

कत्थ, कस्मि, कहिं, कसि = कस्मिन्
 ६।७, ८

कदुभ = कृत्वा १२१०
 कधेहि = कथय ९१२
 कन्दोद्वे-उत्पलम् ४३३
 कमन्धो-कवन्ध २१९
 कर्मो-कर्मन् ४१६-१८
 कथये = कार्यम् ११७
 कर = कृ ८१३, १२१५
 कराविभ = कारितम् ७१२८-२९
 कराविज्झ = कार्यते ७१२८
 करावेह = कारयति ७१२७
 करिदाणि = कृत्वा १११६
 करिसह = कषति ८१११
 करिसो = कृश १११८
 करिसो = कृष ८१२
 करेमि = करोमि ६१४०-४१
 कलम्बो = कदम्ब २११२
 कलहबधेण = कलहबन्धेन ९१११
 कलहार = वहारम् ३१८
 कलुण = कर्णम् २१३०
 कलेसि = कलयसि ९११२
 कसो = कस ४११४
 कसट = कष्टम् १०१६
 कसण = कृष्णम् ९११६
 कसाज = कषायम् २१४३
 कह, कह = कथम् ४११६
 कहि = कस्मिन्, कदा ६१७, ८
 काअव = कर्तव्यम् ८११७
 काउ = कर्तुम् ८११७
 काऊण = कृत्वा ४१३२, ८१२७
 कातुल = कृत्वा १०११३
 कारिअ = कारितम् ७१२८-२९
 कारावेह = कारयति ७१२७
 कारिज्झ = कार्यते ७१२८

कारेह = कारयति ७१२६
 कालास, कालाअस = कालायसम् ४१३
 कास = कस्य, कस्या ६१५
 काह = करिष्यामि ७११६
 काहावणो = कार्षापण ६१३९
 काहीअ = चकार ८११७, ७१२४
 काहे = कदा ६१८
 किं = किम् ९११२
 किई = कृति ११२८
 किच्छा = कृत्या ११२८
 किणह = कीणाति ८१३०
 किणा = केन ६१३
 किणो = किनु ९१९
 कित्ती = कीत्ति ३१२४
 किर-किल = किल ९१५
 किरिया = क्रिया ३१६०
 किरीतो = क्रीत ३१६२
 किलिट्ठ = किलिष्टम् ३१६०
 किलित्त = क्लृप्तम् ११३३
 किलेसो = क्लेश ३१६२
 किवा = कृपा ११२८
 किसरो = कृशर ११२८
 किस्सी = कृषि ११२८
 किस्सा = कस्या ६१२८
 कीअ, कीआ, कीइ, कीए, कीसे =
 कस्या ६१६
 कीरह = क्रियते ८१६०
 कुअलअ = कुवलयम् ४१५
 कुवखेओ = कौशेयक ११४४
 कुच्छी = कुक्षि ३१३०
 कुणह = करोति, कुरुते ८११३
 कुमआरो, कुमारो = कुम्भकार ४११
 कुसुमपपअरो, कुसुमपअरो = कुसु
 मप्रकर ३१५७

केढवो-कैटभ २।२१-२९
 केत्तिअ, केहह = कियत् ४।२५
 केरिसो = कीटश १।१९ १।३१
 केलासो = कैलास १।३५
 केवट्टओ = कैवर्तक ३।२२
 केसवो = केशव १०।३
 केसि = केषाम्, कासाम् ६।४
 कोट्टिम = कुट्टिमम् १।२०
 कोत्थुहो = कौस्तुभ १।४ १।३११२
 कोमुई = कौमुदी १।४१
 कोसम्बी = कौशाम्बी १।४१
 कोसलो = कौशलम् १।४२
 क्खु = खलु ९।६
 ख
 खइअ, खाइअ = खादितम् १।१०
 खग्गो = खड्ग ३।१
 खण = क्षणम् ३।३१
 खदो = क्षत ३।२९
 खन्दो = स्कन्द ३।२९
 खन्धो = स्कन्ध ३।२९
 खमा = क्षमा, क्षमा ३।३१, ३।६३
 खम्भो = स्तम्भ ३।१, ४।५०
 खलिअ = खलितम् ३।१, ५०
 खादइ = खादति ८।२७
 खाणू = स्थाणु ३।१५
 खुज्जो = कुब्ज २।३४
 खुप्पइ = मज्जति ८।६८
 खोढओ = स्फोटक ३।१६
 ग
 गअण = गगनम् ९।१६
 गआ = गदा २।२
 गउरव = गौरवम् १।४३
 गओ = गजः २।२
 गगरो = गद्गद २।१३

गच्छ = गमिष्यामि ७।१६
 गढे = गत १।११५
 गड्ढओ = गर्दभ ३।२६
 गड्ढो = गर्त ३।२५
 गदुअ = गर्वा १।२।१०
 गब्भिण = गर्भितम् २।१०
 गमण = गमनम् १०।३
 गम्मइ, गमिज्जइ, गमीअइ =
 गम्यते ७।९, ८।५८
 गरिहो = गृह ३।६२
 गरुअ = गुरु १।२२
 गरुई = गुर्वी ३।२२
 गहवई = गृहपति ४।३२
 गहिज्जइ, गाहिज्जइ = गृह्यते ८।६१
 गहिदच्छले = गृहीतच्छल १।१५
 गहिर = गभारम् १।१८
 गाअइ, गाइ = गायति ८।२६
 गाअउ, गाउ = गायतु ८।२६
 गाअन्ति = गायन्ति ८।२५
 गारव = गौरवम् १।४३
 गाहा = गाथा २।२७
 गिट्ठी = गृष्टि १।२८
 गिद्धो = गृद्ध १।२६
 गिम्हो = ग्रीष्म ३।३२
 गिरा = गी ४।८
 [गुरुओ = गुरु]
 गुज्जओ = गुह्यक ३।२८
 गुण्ठी = गुष्टि ४।१५
 गेण्ह = गृहाण ९।२
 गेण्हइ = गृह्णाति ८।१५
 गोट्ठी = गोष्ठी ३।१
 गोणा = गोदावरी ४।३६
 गोविन्तो = गोविन्द १०।३

घ

घणा = घृणा ११२७

घर = गृहम् ४३२-३३

[घे, वेत् = ग्रह ८११६]

घेऊण = गृहीत्वा ४१२३

घेत्तव्व = ग्रहीतव्यम् ८११६

घेत्तु = ग्रहीतुम् ८११६

घेत्तूण = गृहीत्वा ८११६

घेत्तून = गृहीत्वा १०११३

घोलइ = घूर्णते, घोणते ८११६

च

चइत्तो = चैत्र ११२६

चउत्थी = चतुर्थी ३१९

चउहह = चतुर्दश २११४

चउहही = चतुर्दशी ११९

चऊहिं = चतुर्भि ६१६०

चहु, चाहु = चाटु १११०

चतुण्ह, चठण्ह = चतुर्णाम् ६१५९

चत्तारि, चत्तारो = चत्वार, चतुर ६१५८

चन्दिमा = चन्द्रिका २१६

चन्दो, चन्द्रो = चन्द्र ३१४

चमर, चामर = चामरम् १११०

चम्पइ = चर्चयति ८१६५

चलइ, चलइइ = चलति ८१५३

चलणो = चरण २१३०

चातुलिअ = चातुर्थ्यम् ४१३३

चिट्ठ = स्था १२११६, ६१६३, ११११४

चिणइ = चिनोति ८१२९

चिन्ध चिद्ध चेंद्ध, चेध = चिह्नम्

१११२, ३१३४

चिल्लदो = किरात २१३०-३३

चिष्ठदि = तिष्ठति ९११४

चिहुरो = चिहुर २१४

चुम्बइ = चुम्बति ८१७१

चोत्थी, चोहही = चतुर्थी, चतु

र्दशी ११९, २१४४

चौरिय = चौर्यम् ३११०

छ

छट्टी = छट्टी २१४१

छण = क्षणम् ३१३१

छत्तवण्णो = सप्तपर्ण २१४१

छमा = क्षमा ३१३१

छम्मुहो = क्षम्मुख २१४१

छार = क्षारम् ३१३०

छावओ = शवक २१४१

छाहा = छाया २११८, ५१२४

छिदइ = छिनत्ति ८१३८

छीर = क्षीरम् ३१३०

छुअ = क्षुत्तम् ३१३०

छुण्णो = क्षुण्ण ३१३०

छुर = क्षुर ३१३०

छुद्धो = क्षुब्ध ३१३०

छेत्त = क्षेत्रम् ३१३०

ज

जभा, जइ = यदा ११११

जइभा = यदा ६१८

जउणअड, जउणाअड = यमुना

तटम् ४११

जउणा = यमुना २१३

जक्खो = यक्ष २१३१, ३१२९, ५१

जत्तो = यज्ञ १२१७

जट्टी = यष्टि २१३१

जढर = जठरम् २१२४

जण्णओ = जनक ३१५२

जण्णो = यज्ञ ३१४४

जण्हू = जह्नु ३-३३

जत्तो, जदो = यस्मात् ६१९

जम्बइ = जल्पति ८१२४

जम्भाअइ = जम्भते ८११४

जग्मो = जन्म ३।४३, ४।१८
 जसो = यश २।३१, ४।६, १८
 जह, जहा = यथा १।१०
 जहणो, जहण = जघनम् २।२७
 जहिट्टिलो = युधिष्ठिर १।२२, २।३०
 जा = यावत् ४।५
 जाणह = जानाति ८।२३
 जामाउओ = जामातृक १।२९
 जामाआ, जामाओरो = जामाता ५।३५
 जाव = यावत् ४।५
 जास = यस्य ६।५
 जाहे = यदा ६।८
 जिणइ = जयति ८।५६, ५७
 जिणा = येन ६।३
 जिग्वइ = जीयते ८।५७
 जिस्मा = यस्या ६।६
 जीअ = जीव, जीवितम् २।२, ४।५
 जीआ = ज्या ३।६६
 जीह, जीए = यस्या ६।६, ५।२
 जीविअ = जीवितम् ४।५
 जीहा = जिह्वा १।१७, ३।५४
 जुज्झइ = युद्धयते ८।४८
 जुगुच्छा = जुगुप्सा ३।४०
 जुग = युग्मम् ३।२
 जुवा, जुवाणो = युवा ५।४७
 जूरइ = क्रुध्यति ८।६४
 जेत्तिअ, जेहह = यावत् ४।२५
 जेव्व = एव १।२।३
 जोगो = योग्य ३।२
 जोवणवन्तो = यौवनवान् ४।२५
 जोव्वण = यौवनम् १।४१, ३।५२
 झा
 झाअति = ध्यायन्ति । झाइ = ध्यायति
 ८।२५

झिज्जइ = क्षयति ८।३७
 ठ
 ठा, ठाअति = तिष्ठन्ति ८।२५
 ठिअ = स्थितम् ५।१३-२२
 ड
 डण्डो = दण्ड २।३५, १।२।१
 डसणो = दशन २।३५
 डोला = दोला २।३५, १।२।३
 ण
 णअण = नयनम् २।२
 णअर = नगरम् २।२
 णइयामो, णईयामो = नदीग्राम
 ३।५७
 णइसोत्तो = नदीस्रोत ४।१, ३।५२
 णई = नदी २।४२, ५।१९-२२-
 २९, ६।६०
 णउल = नकुलम् २।२
 णक्खो = नख ३।५८
 णग्गो = नग्न ३।२
 णच्चइ = नृत्यति ८।४७
 णत्थि = नास्ति ४-१ टि०
 णट्ठओ = नर्तक ३।२२
 णडो = नट २।२०
 णवर = केवलम् ९।७
 णवरि = भानन्तर्ये ९।८
 णवि = न-अपि, विपरीतम् ९।१६
 णह = नभस् ४।६-१९
 णहो = नख ३।५८
 णाओ = नागः ९।१५
 णाहलो = लाहल २।४०
 णिअक्कइ = पश्यति ८।६९
 णिक्कन्तो = निष्क्रान्त ४-१ टि०
 णिच्च = नित्यम् ६।२७
 णिच्छुरो = निर्झर १०।३
 णिज्झुरो = निर्झरः ३।५१

णिट्ठुरो = निष्ठुर ३११
 णिडाल = ललाटम् ४३३
 णिद्वा = निद्रा ११२
 णिद्वाल् = निद्रावान् ४२५
 णिष्काओ = निष्पाप २३५
 णिम्माणह् = निर्माति ८३६
 णिवत्तओ = निवर्तक ३१२४
 णिविडो = निविडम् २१२३
 णिवुद = निवृत्तम् ११२९
 णि वदी = निवृत्ति २१७
 णिसढो = निषेध २१२८
 णिसा = निशा २१४३
 णिस्सासो, णीसासो = नि -
 श्वास ३१५८
 णिहसो = निकष २१४
 णिहिओ, णिहित्तो = निहित
 ३१५८, ४३३३
 णुण, णूण = नूनम् ४११६
 णेउर = नूपुरम् ११२६
 णेड्ड = नीडम् १११९, ३१५२
 णेद्वा = निद्रा ११२
 णेहो = स्नेह ३११, ६४
 णो = न , अस्मान् ६१४४, ५१
 णोमल्लिआ = नवमल्लिका ११७
 णोल्लह् = जुदति, जुदते ८१७
 ण्हाण = स्नानम् ३३३३
 त
 तआ, तह् = तदा ११२
 तआणि = तदानीम् १११८
 तह्अ = तृतीयम् १११८
 तह्, तण् = स्वया, स्वयि ३३०
 तह्आ = तदा ६१८
 तह्त्तो = त्वत् ६३५
 त = तद्, तम् ६१२२

त = त्वम् , त, त्वाम् ६१२६-२७
 तस = ज्यस्त्रम् ४११५
 तण = तृणम् १२७
 तणुई = तन्वी ३१६५
 तव = तान्त्रम् ६१५३
 तम्बो = स्तम्ब ३११३
 तरह्, तीरह् = शक्नोति ८१७०
 तलाभ = तडाग २१२३
 तलवेण्टअ = तालवृन्तकम् १११०,
 ३१४५
 तलुनी = तरुणी १०१५
 तह्, तहा = तथा १११०
 तहि, तहिं = तस्मिन्, तहि ४११६, २१७
 ता = तावत् ४१५
 तारिसो = तादृश १३३१
 ताव = तावत् ४१५, ६
 तास = तस्य ५१५, ११
 ताहे = तदा ६१८
 तिणा = तेन ६३३
 तिणिण = त्रय , त्रीन् ६१५६
 तिण्ह = तीक्ष्णम् ३३३३
 तिण्ह = त्रयाणाम् ६१५९
 तिस्सा, तीसे, तीए, तीआ, तीअ,
 तीह् = तस्या ६१६
 तीहि, तीसु=त्रिभि , त्रिषु ६१५५, ६०
 तुज्झ, तुम्ह = तव ६१२८
 तुज्झे = यूयम् , युष्मान् ५१२८, २९,
 ६३९
 तुण्हिओ, तुण्हिक्को=तूष्णीक ३१७८, ८१२
 तु, तुम = त्व, त्वाम् ६३६५, २७
 तुमाह् = त्वया ६१२३
 तुमो, तुह् = तव ६३१
 तुरिअ = त्वरितम् ८१५
 तुवरह् = त्वरते ८१४

तुहअद्ध, तुहद्ध = तवाद्धम् ४११

तूर = तूर्यम् ३११८-५४

तूसइ = तुण्यनि ८१४६

ते = ते ६१२२

ते = तव, तवया ६१३२

तेत्तिअ, तेद्दह = तावत् ६१२५

तेरह, तरहो = त्रयोदश ११५,
२११४, ४४

तेलोअ, तेल्लोक = त्रैलोक्यम्
११३५, ३१५८

तेसि = तेषाम्, तासाम् ६१४

तो, तत्ते, तदा = तस्मात् ६११०

तोण्ड = तुण्डम् ११२०

त्ति = इति १११४, २७

थ

थवओ = स्तबक ३११२, ५०

थाणू = स्थाणु ३११५

थिपइ = तृण्यति ८१२२

थुई = स्तुति ३११२

द

दइच्चो = दैत्य ११३६

दइव = दैवम् ११३७, ३१५८

दइस्स = दास्यामि १२११४

दच्छ = द्रक्ष्यामि ७११६

दच्छो = दक्ष ३१३०

दट्ठ = दष्टम्, दष्टम् ४११२

दड्ढ = दग्धम् ८१६२

दवग्गी = दावाग्नि १११०

दसण = दर्शनम् ४११५

दसबलो = दशबल २१४५

दसमुहो = दशमुख २१४५

दसरहो = दशरथ २१४५

दसवतनो = दशवदन १०१३

दहिं = दधि ५१२५, ३०

दस्के = दक्ष १११८

दाऊण = दत्त्वा ४१२३

दाढा = दष्टा ४१३३

दातूण = दत्त्वा १०११३

दालिम = दाडिमम् २१२३

दाह = दास्यामि ७११६

दिअरो = देवर ११३४

दिअहो = दिवस २१२-४६

दिट्ठी = दृष्टि ११२८, ३११०, ५०, ५१

दिण्ण = दत्तम् ८१६२

दिसा = दिशा ४१११

दीह = दीर्घम् ३१५८

दुअल्ल, दुऊल = दुकूलम् ११२५

दुइअ = द्वितीयम् १११८

दुक्खिओ = दुःखित ३१५८

दुय्यणो = दुर्जन १११७

दुवे = द्वौ ६१५७

दुव्वारिओ = दौवारिक ११४४

दुहाइअ, दोहाइअ = द्विधाकृतम् १११६

दुहाइज्जइ, दोहाइज्जइ = द्विधाक्रियते
१११६

दूमइ = दुनोति, दूयते ८१८

दे = ते, तवया ६१३२

देअरो = देवर ११५४

देवत्थुई = देवस्तुति ३१५७

देव्व = दैवम् ११३७, ३१५८

देहि = देहि ६१६४

दो, दोणिण = द्वौ ६१५७

दोण्ह = द्वयो ६१५९

दोहलो = दोहद २११२

दोहाइअ = द्वैधीकृतम् १११६

दोहाइज्जइ = द्वैधीक्रियते १११६

दोहिं = द्वाभ्याम् ६१५४

दोहो, दोहो = द्रोह ३१४

घ

घण = घनम् ४।१२, ५।३०
 घणवन्तो, घणालो = घनवान् ४।२५
 घम्मिल्ल, घम्मेल्ल = घम्मिल्ल १।१२
 घाह = घावति ८।२७
 धीआ = दुहिता ४।३३
 धीर = धैर्यम् १।२९, ३।१८, ५४
 धुणइ = धूनोति ८।५६
 धुत्तो = धूर्त ३।२४
 धुरा = धुर् ४।८
 धुक्वइ, धुणिज्जइ = धूयते ८।५७
 धुक्वसि = धूयसे ९।९
 धूदा = दुहिता ४।३३

प

पअड, पाअड = प्रकटम् १।२
 पउअ, पाउअ = प्राकृतम् १।१०
 पउत्ती = प्रवृत्ति १।२९
 पउम = पद्यम् ३।६५
 पउरो = पौर १।४२
 पउरिसो = पौरुष १।४२
 पओट्टो = प्रकोष्ठ १।४०
 पखलो = प्रखल २।२७
 पच्चक्ख = प्रत्यक्षम् ३।२७
 पच्छ = पथ्यम् ३।२७
 पच्छिम = पश्चिमम् ३।४०
 पज्जत्तो = पर्याप्त ३।१
 पज्जुण्णो = प्रद्युम्न ३।४४
 पट्टण = पत्तनम् ३।२३
 पडइ = पतति ८।५१
 पडाआ = पताका २।८
 पडि = प्रति २।७
 पडिबआ = प्रतिपदा २।७
 पडिबद्दी = प्रतिपत्ति २।७
 पडिसरो = प्रतिसर २।८

पडिसिद्धी, पडिसिद्धि = प्रतिस्प

द्धिन् १।२७, ३।३७

पडिसुद = प्रतिश्रुतम् ४।१५

पढमो = प्रथम २।२८

पण्णरहो = पञ्चदश ३।४४

पण्णासा = पञ्चाशत् ३।४४

पण्हा, पण्हो = प्रश्न ३।३३, ४।२०

पण्हुद = प्रस्तुतम् ३।३३

पत्थरो, पत्थारो = प्रस्तर १।१६

पभवइ = प्रभवति ८।३

पमिल्लइ, पमीलइ = प्रमीलति ८।५४

पग्गो = पचमन् ३।३२

परहुओ = परभृत् १।२९

परिभवइ = परिभवति ८।३

पलवणो = प्रलवन २।२७

पलिचए = परिचय १।१५

पलित्त = प्रदीप्तम् ३।२१

पल्लत्थ = पर्यस्तम् ३।२१

पल्लाण = पर्याणम् ३।२१

पवट्टो = प्रकोष्ठ १।४०

पवणुद्धअ, पवणोद्धअ = पवनोद्ध
 तम् ४।१

पसिद्धी, पासिद्धी = प्रसिद्धि १।२

पसुत्त, पासुत्त = प्रसुप्तम् १।२

पसुसइ = प्रद्युष्यति ९।१२

पहरो, पहारो = प्रहार १।१०

पहो = पन्था १।१३

[पाअइ, पाइ = जिघ्रति ८।२०]

पाउअ = प्राकृतम् १।१०

पाउसो = प्रावृत् ४।११, १८

पाडिसिद्धी = प्रतिस्पद्धी १।२, ३।३७

पाणाइन्तो = प्राणवान् ४।२५

पाणिअ = पानीयम् १।१८

पाराधो, पारावधो = पारावत ४१५
 पालेइ = पद्यते ८११०
 पावडण = पादपतनम् ४११
 पिआ, पिअरो = पिता ५१३५
 पिआपिअ = पीतापीतम् ४११
 पिक्क = पक्कम् ११३, ३१३
 पिट्ठ = पिष्टम् १-१२
 पिव = हव १०१४
 पीअ = पीतम् ४१२६
 पीअल = पीतलम् ४१२६
 पीणदा, पीणत्तण = पीनता,
 पीनस्वम् ४१२२
 पुट्ठ = पृष्ठम् ४१२०
 पुडो, पुड्डो = पुत्र १२१४
 पुप्फ = पुष्पम् ३१६७, ५१
 पुरिङ्ग = पौरस्त्यम् ४१२५
 पुरिसो = पुरुष ११२३
 पुलअइ = पश्यति ८१६१
 पुलिशश = पुरुषस्य ११११२
 पुलिशा = पुरुषा ११११२
 पुलिशह = पुरुषस्य ११११२
 पुलिशे = पुरुष ११११४
 पुष्वण्हो = पूर्वाह्ण ३१८
 पुसो, पुस्सो = पुण्य ३१४८
 पुहवी = पृथिवी १११३, २९
 पेक्ख = पश्य ५१३९
 पेक्खइ, = पश्यति, प्रेक्षते ५१३, ५११४,
 १२११८
 पेट्ठ = पिष्टम् १११२
 पेण्ड = पिण्ड, पिण्डः १११२
 पेम्म = प्रेमन् ३१५२
 पेरन्त = पर्यन्तम् ११५, ३११८
 पोक्खरो = पुष्कर ११२०, ११२९
 पोत्थओ = पुस्तकम् ११२०

फ
 फसो = स्पर्श ६१३, ६१४, १५
 फणसो = वनस् २१३७
 फदन = स्पन्दनम् ३१३६
 फरिसो = स्पर्श ३१६२
 फरुसो = पुरुष २१३६
 फलिअ = पलितम् ८१९
 फलिहा = परिखा २१३-३६
 फलिहो = परिघ २१३०-३६
 फलिहो = स्फटिक २१४-३२
 फुट्टइ, फुडइ = स्फुटति ८१५३
 भ
 भअप्फइ = बृहस्पति ४१३०
 भइरवो = भैरव ११३६
 भत्त = भक्तम् ३११
 भत्तारो = भर्ता ५१३१-३३
 भइ = भद्रम् ४११२
 भमइ = भ्रमति ८१७१
 भमिरो = भ्रमणशील ४१२४
 भरइ = स्मरति, स्मरते ८११८
 भरणिज्ज, भरणीअ = भरणीयम् २११७
 भरहो = भरत २१९
 भाअण, भाण = भाजनम् ४१४
 भाआ, भाअरो = भ्राता ५१३५
 भारिआ = भार्या १०१८
 भाइ = बिभेति, बिभीते ८११९
 भिङ्गारो = भृङ्गार ११२८
 भिङ्गो = भृङ्ग ११२८
 भिण्डवालो = भिन्दिपाल ३१४६
 भिन्दइ = भिनत्ति ८१३८
 भिअमलो = विह्वल ३१४७ टि०
 भिलिणी = बिलिनी २१३८
 भुत्त = भुक्तम् ३१५०
 भोत्तु = भोक्तुम् ८१५५

भोक्तृण = भुक्त्वा ८३५

भोक्तृत्व=भोक्तृत्वम् ८५५

म

मभ=मृतम् १२७

मह, मए=मया, मयि ६४५, ५२

महत्तो=मत् ६=४८

महल=मलिनम् ४१३

मउड = मुकुटम् १२२, २११

मउल, मउलो=मुकुलम् १२२, २१२

मऊरो=मयूर ११८

मऊहो=मयूख ११८

मओ=मद २१२

मग्गा=मार्ग २१२, ३५०

मच्छिभा = मक्षिका ३३०

मज्झ=अस्मत् ६४०-५३

मज्झणो=मध्याह्न ३७

मढे=मृत १११५

मढ=मठ २१४

मणसिणी=मनस्विनी १२४, १५

मणोज्ञा=मनोज्ञा ३५

मण्डूरो=मण्डूक ४३३

म, मम=माम् ६४२

मथ=मुस्तम् ४१५

मम्महो=मन्मथ ३४३

मग्गु=म्रियते ८१२

मल्ल=मृदाति ८५०

मलिण=मलिनम् ४३१

मस=मासम् ४१६

मसू = श्मश्रु ४१५

मसाण = श्मशानम् ३६

मस्सू=श्मश्रू ३६

मह, मज्झ=मम ६५०

महअद्ध=ममार्द्धम् ४१

महु=मधु ५१२५-२७-३०

महुअ=मधूकम् १२४

माअन्दो=माकन्द ४३३

माभा=माता ५३२

माह्न्दो=माकन्द ४३३

माउओ=मातृक १२९

माणसिणी=मनस्विनी १२, ४१५

माणुसो = मनुष २४२

माथवो = माधव १०३

माला = माला ४१९, २४, ६६०

मालाहल्लो = मालावान् ४२५

माशे=माष १११

मास = मासम् ४१६

मिअको = मृगाङ्ग १२८

मिओ = मृत ३५८

मिच्छा = मिथ्या ३२७

मित्तो = मित्र ३५८

मिलाण = श्लानम् ३६२

मिव = इव ९१६

मुइगो = मृदङ्ग १३

मुख = मुष्क ३२९ टि०

मुग्गरो = मुद्गर ३१

मुग्गो = मुद्ग ३१

मुच्छा = मूच्छा ३५१

मुज्जाणो = मौज्जायन १४४

मुणइ = जानाति ८२३

मुणालो = मृणालम् १२९

मुत्ती = मूर्ति ३२४

मुद्धो = मुग्ध २१७

मुह = मुखम् २२७

मुहलो = मुखर २३०

मूढत्तण = मूढत्वम् ४२२

मूढदा = मूढता ४२२

मेखो = मेघ १०३

मेहला = मेखला २२७

मेहो = मेघ २।२७
 मोत्ता = मुक्ता १।२०
 मोरो = मयूर १।८
 मोहो = मयूख १।८
 म्मिव = इव १।१६
 म्ह, मिह, म्हु, म्हो = अस्मि ७।७
 य
 यायदे = जायते १।१४
 र
 रभण = रत्नम् ३।६०
 रभद् = रजतम् २।२, ७
 रक्खसो = राक्षस ९।६
 रच्छा = रथ्या ३।२७
 रण्ण = अरण्यम् १।४
 रण्णो, रण्णा = राज्ञ, राज्ञा ५।३८, ४२
 रत्त = रक्तम् ८।६२
 रत्ती = रात्रि ३।५८
 रमणिज्ज, रमणिअ = रमणीयम् २।१७
 रमिज्जद्, रम्मद् = रम्यते ८।५८
 रसी, रस्सी = रश्मि ३।२, ५८
 राअउल, राउल = राजकुलम् ४।१
 राभा = राजा ५।३६, ४४
 राह्णो, रण्णो = राज्ञ ५।३८, ४२
 राई = रात्रि ३।५८
 रात्तिना = राज्ञा १०।१२
 रासहो = रासभ २।२७
 राहा = राधा २।२७
 रिच्छो = ऋच्छ १।३०, ३।३०
 रिण = ऋणम् १।३०
 रिद्धो = ऋद्ध १।३०
 रक्खो = वृक्ष १।३२, ३।३१
 रुण्ण = रुदितम् ८।६२
 रुहो, रुद्धो = रुद्र ३।४
 रुन्धद्, रुम्भद् = रुणद्धि ८।४९
 रुण्णं = रुक्मम् ३।४९

रुप्पिणी = रुक्मिणी ३।४९
 रुवद् = रोदिति ८।४२
 रुसद् = रुष्यति ८।४६
 रे = मो, सम्भाषणादिषु ९।१५
 रोच्छु = रोदियामि ७।१६
 रोत्तव = रोदितव्यम् ८।५५
 रोत्तु = रोदितुम् ८।५५
 रोसाहत्तो = रोषवान् ४।२५
 ल
 लग्गद् = लगति ८।५२
 लच्छी = लक्ष्मी ३।३०
 लट्ठी = यष्टि २।३२
 लस्करो = राक्षस १।१८
 लहुई = लघ्वी ३।६५
 लाभा = राजा १।११०
 लिच्छा = लिप्सा ३।४०
 लिज्जद् = लिङ्गते ८।५९
 लुणद् = लुनाति ८।५६
 लुव्वद्, लुणिज्जद् = लुप्यते ८।५७
 लुद्धो = लुब्धक ३।३
 लुभद् = मार्ष्टि ८।६५
 लोण = लवणम् १।७
 लोद्धो = लुब्धक १।२०, ३।३
 व
 वभद् = शक्नोति ८।७०
 वभण = वचनम् २।२, ४२
 वअ = वयम् १।२।२५
 वद्देशो = वैदेश १।३६
 वद्देशो = वैदेह १।३६
 वद्दर = वैरम् १।३६
 वद्दसाअणो = वैशम्पायन १।३६
 वद्दसाहो = वैशाख १।३६
 वद्दसिओ = वैशिक १।३६
 वक्कल = वक्कलम् ३।३
 वग्गी = वाग्मी ३।३

वग्धो=व्याघ्र १०३
 वक्=वक्त्रम् ४१५
 वक्षइ=व्रजति ८४७
 वच्छरो=वत्सर ३४०
 वच्छा=वृक्षा ५२
 वच्छाण=वत्साना वृक्षाणाम् वा ५४
 वच्छे ठिअ = वत्सेस्थितम् ५१३
 वच्छेण=वत्सेन, वृक्षेण वा ५४
 वच्छो=वृक्ष १३२, ३३७
 वच्छो=वक्ष ३५१, १३, २७, ६६३
 वच्छो = वत्स ३४०, वृक्ष ३३०,
 ४१८
 वज्जइ = व्रसति ८६६
 वज्जओ = वाहक ३२८
 वज्जणीअ = वज्जनीयम् ४१४
 वडिस = बडिसम् २२३
 वट्ठइ = वर्द्धते ८४४
 वण = वनम् ४१२, ५३०
 वणो = वर्ण ४१५
 वण्ही = वह्नि ३३३
 वत्तमाण = वर्तमानम् ३२४
 वत्ता = वार्ता ३२४
 वत्तिआ = वर्त्तिका ३२४
 वट्ठो = वृद्ध १२७
 वन्द = वृन्दम् ४२७
 वण्फो = बाण, उष्मा ३३८
 वम्महो = मन्मथ २३९, ३४३
 वम्मो = वर्म ४१८
 वग्गओ = ब्राह्मण्यम् १२७
 वग्गणो = ब्राह्मण ३८, ६६४
 वग्हा, वग्हाणो = ब्रह्मा ५४७
 वरइ = वृणोति, वृणुते ८१२
 वलही = वलभि २२३
 वलिअ = व्यलीकम् ११८

वले = अयि, सम्भाषणे ९१२
 वसही = वसति २१९
 वसहो = वृषभ १२७, २४३
 वहिरो = बधिर २२७
 वहुमुह, वहुमुह = वधूमुखम् ४१
 वहु = वधू ५१९-२१-२९, ६६०
 वहुहि = वधूभि ६६१
 वाअइ, वाइ = म्लायति ८२१
 वाअवडण = पादपतनम् ४१
 वाआ = वाक् ४७
 वाउओ, वाउणो = वायव ५१६
 वाउण = वायुना ५१७
 वाउणो, वाउस्स = वायो ५१५
 वाउस्मि = वायौ ६६१
 वाउस्म = वायो ६६०
 वाऊ = वायु ५१४-१८-२७, ६१
 ६०-६१
 वाऊदो = वायो ६६०
 वाऊदो, वाऊदु, वाऊहि=वायो ६६१
 वाऊसु = वायुषु ५१८, ६६०
 वाऊहि = वायुभि ५१८, ६६०
 वाऊहितो, वाऊसुतो = वायुभ्य ६६२
 वारह = द्वादश २१४, ४४
 वावडो = व्यापृत १२४
 वाहित्त = व्याहृतम् ३५२
 वाहो = वाण ३३८, ५४
 विअ = इव ९३-१६, १२२४
 विअड्डी = वितर्दि ३२६
 विअणा = वेदना १३४
 विअणो = व्यजनम् १३
 विअण = वितानम् २२
 विआरिल्लो, विआरुल्लो = विका-
 रवान् ४२५
 विहण्हो = वितृष्ण १२८

विठद = विवृतम् १।२९, २।७
 विठल = विपुलम् २।७
 विहिभ = वृद्धितम् १।२८
 विक्रवो = विक्रव ३।३
 बिक्रिणह, विक्रहेह = विक्रीणीते ८।३१
 विच्छदडी = विच्छर्दि ३।२६
 विच्छुओ = वृक्षिक १।१५, २८, ३।४१
 विज्जा = विद्या ३।२७
 विज्जुली, विज्जू = विद्युत् ४।९-२६
 विज्जो = विज्ञ १।२।७
 विज्जातो = विज्ञात १।०।९
 विग्गो = विन्ध्य ४।१४
 विहवो = विटप २।२०
 विण्णाण = विज्ञानम् ३।४४
 विण्हू = विष्णु १।१२, २।३३
 विप्परिसो = विस्पर्श ३।५१
 विग्गलो = विह्वल ३।४७
 वियले = विजल १।१।५
 विलाशे = विलास १।१।१
 विसह = ग्रसते ८।२८
 विस = बिसम् २।३८
 विसी = वृषी १।२८
 विसूरह = सिघते ८।६३
 विस्सासो = विश्वास ३।५८
 विहओ = विस्मय ३।३२
 विहलो = विह्वल ३।४७
 वीरिअ = वीर्यम् ३।२०
 वीसथो = विश्वस्त १।१७
 वीसग्गो = विश्रम्भ १।१७
 वीसासो = विश्वास ३।५८
 वीहह = बिभेति, ८।१९
 बुज्जह = बुध्यते ७।४८
 बुहह = मग्नति ८।६८
 बुत्तन्तो = बुत्तान्त १।२९

बुन्दावन = वृन्दावनम् १।२९
 वेअ = एव ९।३
 वेअणा = वेदना १।३४
 वेच्छ = वेत्स्यामि ७।१६
 वेज्ज = वैद्यम् ३।२७
 वेडिसो = वेतस १।३, २।८
 वेड्डह = वेष्टते ८।४०
 वेण्हू = विष्णु १।१२
 वेत्तव्व = वेदितव्यम् ८।५५
 वेत्तु = वेदितुम् ८।५५
 वेत्तूण = विदित्वा ८।५५
 वेढो = विह्वल ३।४७
 वेलुरिअ = वदूर्यम् ४।३३
 वेस्ली = वल्लि १।५
 वेवह = वेपन्ती ७।११
 वेवन्ती = वेपन्ती ७।११
 वेवमाणा = वेपमाना ७।११
 वो = व ६।२९-३७
 वोच्छ = वक्ष्यामि ७।१६
 वोर = बदरम् १।६
 मन्द = मृन्दम् ४।२७

श

शहिदाणि = सोढ्वा १।१।६
 शिआलका, शिआला, शिआले =
 शृगाल १।१।७

स

सअओ = शकट २।२१
 सअहुत्त = शतकृत्व ४।२५
 सआ, सह = सदा १।१।७
 सह्र = स्वैरम् १।६६ अ
 सवत्तओ = सवर्तक ३।२४
 सवुद = सवृत्तम् १।२९
 सवुदी = सवृत्ति २।७
 सवेहह = सवेष्टते ८।४१

सक्क=शक् ८।५२

सक्कह=शक्नोति ८।५२

सक्को=शक्क ३।३

सग्गामो=सङ्ग्राम १०।३

सङ्कन्ती=सक्रान्ति ४।१ टि०

सङ्कन्तो=सक्रान्त ३।५६घ

सङ्का=शङ्का ४।१७

सच्चाव=सच्चापम् २।२

सज्जो=षड्ज ३।१

सजादो=सयात २।७

सडह=शीयते ८।५१

सढा=सटा २।२९

सणेहो=स्नेह ३।६४

सण्ठाविज=सस्थापितम् १।११

सण्डो=षण्ड २।४३

सण्णा=सवज्ञा ३।५५

सण्ण=रत्नचणम् ३।३२

सद्दालो=शब्दवान् २।४२

सद्दो=शब्द २।४२

सनान=स्नानम् १०।७

सनेहो=स्नेह १०।७

सप्प=शप्पम् ३।२६

सब्भाव=सङ्गाव ९।२

सभरी=शफरी २।२६

सभल=सफलम् २।३५

समथो=समस्त ३।१२

समिद्धी=समृद्धि १।२

सम्पत्ती=सम्पत्ति ४।१७

सम्पदि=सम्प्रति २।७

सम्भवह=सम्भवति ८।३

सम्मड्डो=सम्मर्द ३।२६

सयादो=सयात २।७

सरह=सरति ८।१२

सरदो=सरद् ४।१०।१८

सरफस=सरभसम् १०।३

सररुह=सरोरुहम् ४।१

सरिभा=सरित् ४।७

सरिच्छ=सहस्रम् १।२, ३।२०

सरिसो=सदश १।३१

सरो=सर ४।६, १८

सलफा=शलभ १०।३

सलाहा=शलाघा ३।६३

सवहो=शपथ २।१५, २७

सवमुहो=सर्वमुख ४।१

सवोमूओ=सर्वमुख ४।१

सवमूओ=सर्वमुख ४।१

सवोमुओ=सर्वमुख ४।१

सव्वजो=सर्वज्ञ ३।५

सव्वजो=सर्वज्ञ ३।५

सव्वण्णो=सर्वज्ञ १।२८

सव्वत्थ, सव्वस्सि, सव्वस्सिम् = सर्व
स्मिन् ६।२

सव्वे=सर्वे ६।१

सहमाणा, सहमाणी=सहमाना ५।२४

सहह, सहए=सहते ७।१

सहस्सहुत्त=सहस्रकृत्व ४।२५

सहा=समा २।२७

सहामि=सहे ७।३

सह्विज्जह=सह्यते ७।८

सहीअह=सह्यते ७।८

साथरो=सागर २।२

सामिद्धी=समृद्धि १।२

सारगो=शार्ङ्गम् ३।६०

सारिच्छ=सहस्रम् १।२

साले=शाले ५।१५

सावो=शाप २।२५

सिआलो=शृगाल १।२८

सिआसिअ=सितासितम् ४।१

सिङ्गारो=शृङ्गार १।२८

सिद्धी=सृष्टि १।२८

सिद्धिलो=शिथिल २।२८

सिणिद्धो=स्निग्ध ३।१

सिण्हो = शिश्न ३।३३
 सिथ्यओ = सिथ्यकम् ३।१
 सिन्दूर = सिन्दूरम् १।१२
 सिन्धव = सैन्धवम् १।३८
 सिभा = शिफा २।२६
 सि = तेषाम्, तासाम् ६।१२
 सिर = शिर ४।११
 सिरवेअणा, सिरवेअणा = शिरो
 वेदना ४।१
 सिरी = श्री ३।६२
 सिलिट्ट = शिलष्टम् ३।६०
 सिविणो = स्वप्न १।३, ३।६२
 सीआसीअ = सीतासीतम् ४।१
 सीभरो = शीकर २।३
 सीहो = सिंह १।१७
 सुहदी = सुकृति २।७
 सुउरिसो = सुपुरुष २।२
 सुजो = सूर्य ३।१९
 सुणह = शृणोति ८।५
 सुण्डो = शुण्ड १।४४
 सुन्देर = सौन्दर्यम् १।५, ४४
 सुत्तो = सुप्त ३।१, ७।६
 सुपह = मार्हि ८।६७
 सुप्पणहा = शूर्पणखा ५।२४
 सुमरह = स्मरति ८।१८, १२।१७
 सुव्वह = श्रूयते ८।५७
 सू = धिक् ९।१४
 सूह = सूची २।२

सूरौ = सूर्य ३।१९
 सूसह = शृष्यति ८।४६
 से = तस्य, तस्या ६।२
 सेच्च = शैथ्यम् १।३५
 सेजा = शय्या १।५।३।७
 सेभालिआ = शेफालिका २।२६
 सेछो = शैल १।३५
 सेवा, सेव्वा = सेवा ३।५८
 सो = स ६।२२
 सोअमल्ल = सौकुमार्यम् १।२२, ३।२१
 सोउण, सोहहि = श्रुत्वा ४।२३
 सोच्छ = श्रोष्यामि ७।१६
 सोच्छिह, सोच्छिहिह = श्रोष्यति ७।१७
 सोच्छित्था, सोच्छिहित्था = श्रोष्यथ
 ७।१७
 सोच्छिज्जित, सोच्छिहिन्ति = श्रोष्यन्ति
 ७।१७
 सोच्छिसि, सोच्छिहिहि = श्रोष्यसि
 ७।१७
 सोण्हा = स्नुषा २।४७
 सोत्त = स्रोत ३।५२
 सोमालो = सुकुमार २।३०
 सोम्मो = सौम्य ३।२
 सोरिअ = शौर्यम् ३।२०
 सोस्स = शुष्म ३।२
 सोहह = शोभते ५।३२
 सोहन्ति = शोभन्ते ५।२
 ह
 हके, हरो = अहम् १।१९

१ अह = वय ६।४३, मे = मया ६।४६, ममाह = मया ६।४५, अम्हाह = अस्माभि
 ६।४७, मेत्तो = मत् ६।४८, महत्तो = मत् ६।४८, ममादो, ममाटु, ममाहि = मत् ६।४८,
 अम्हाहिंत्तो, अम्हासुत्तो = अस्मत् ६।४९, मे = मम, मे ६।५०, मम = मम, मे ६।५०, मह =
 मम, मे ६।५०, मज्झ = मम, मे ६।५०, मज्झागो = अस्माकम् ६।५१, ममम्मि = मयि ६।५२,
 अम्हेयु = अस्मासु ६।८, प्रसङ्गाद्युष्मद्रूपाण्यपि प्रदर्श्यते तुम्हे = यूय युष्मान् ६।२८ २०, तुमए,
 तुमे = त्वया, त्वयि ६।३०, तुज्जेहि, तुम्हेहि = युष्माभि ६।३४, तत्तो = त्वत् ६।३५ तुमानो,
 तुमाडु, तुमाहि = त्वत् ६।३५, तुम्हाहिंत्तो, तुम्हासुत्तो = युष्मत् ६।३१, मे = युष्माकम् ६।३७,
 तुज्जाण = युष्माकम् ६।३७, तुज्जाण = युष्माकम् ६।३७ तुमम्मि = त्वयि ३।३८, तुज्जेसु =
 युष्मासु ६।३९, तुम्हेसु = युष्मासु ६।३९, विस्तरस्त्वन्यत्र ।

हडके = हृदयम् १११६
हणुमन्तो, हणुमा = हनुमान् ४१२५
हथो = हस्त ३१२२, ५०
हदो = हत २१७
ह = अहम् ६१४०, ५३
हसो = ह्रस्व ४११५
हम्भइ = हन्ति ८१४५
हरिसइ = हर्षति, हृष्यति ८१११
हरिसो = हर्ष ३१६२
हलद्वा, हलद्दी = हरिद्रा १११३, ५१२४, २१३०
हलिओ = हालिक १११०
हवि = हवि ५१२५, ४१६
हशिद, हशिदि, हशिदु, हशिदे =
हसित १११११
हसई = हसन्ती ७१११
हसन्ति = हसन्ति ७१४
हसतो = हसन् ७११०
हसमाणा = हसन्ती ७१११
हसमाणो = हसन् ७११०
हसह = हसथ ७१४
हसिरो = हसनशील ४१२४
हसिहिइ = हसिष्यति, हसिष्यते ७११२
हसिहिथ्या = हसिष्याम ७११५
हसिहिनति = हसिष्यन्ति ७११२
हसिहिमो, हसिहिमु, हसिहिम,
हसिस्सामो, हसिहामो = हसिष्याम
७११५

हस्सइ, हसिज्जइ = हस्यते ७११, ८, ५८
हालिओ = हालिक १११०
हिअअ = हृदयम् ११२८
हितअक = हृदयम् १०११४
हिरी = ही ३१६२
हिरे = सम्भाषणादिषु ९११५
हीरइ = हियते ८१६०
हु = पृच्छायाम् ९१२७, निश्चये ९१६
हुअ = भूतम् ८१२
हुणइ = जुहोति ८१५६, ५७
हुत्त = हुतम् ४१२५
हुवइ = भवति ८११
हुवहु = भव ९१२
हुवीअ = अभवत् ७१२३
हुव्वइ, हुविज्जइ = हूयते ८१५७
होइ = भवति ८११
होज्ज, होज्जा = भवति, भविष्यति
भवतु ७१२०
होस्स = भविष्यामि ७११४
होस्सामि, होहामि, होहिमि = भवि
ष्यामि ७११४
होहिइ = भविष्यति ७११२
होहिथ्या, होहिस्सा = भविष्याम ७११५
होहिनति = भविष्यन्ति ७११२
होहिम, होहिमु, होहिमो, होस्सामो,
होहामो = भविष्याम ७११५
होहिस्सामो = भविष्याम ७११५
होहीअ = अभूत् ७११४

इति डबरालोपाह-पण्डित उदयरामशास्त्रिकृते
प्राकृतप्रकाशपरिशिष्टे शब्दसूची समाप्ता ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५	२१	०पर्यन्तेषुर	०पर्यन्तेषु र
६७	१०	०शत्पञ्च०	०शत्पञ्च०
९९	२५	वेप्यते	वेप्येते
१०१	१६	नलो	लनो
१३२	१७	१२	१३
१४४	२२	द्वेद्वौ	द्वेदौ
१७८	६	वाभा	वाभ
२३०	१	हितभक	हितभक
२३७	१	शिभालाशिभालका	शिभालाशिभालेशिभालका
२३७	३	भवन्ति शिभाले०	भवन्ति । शिभाला आभच्छुद्धि शिभाले०
२३७	८	शिभालाशिभालका	शिभालाशिभालेशिभालका
२३७	९	शिभाल, शिभालक इत्यादेशौ भवत	शिभाला, शिभाले, शिभालक इत्यादेशा भवन्ति
२३७	१०	शिभाल इत्यादेशे एत्वे सुलोपे च शिभाले इति	शिभाला इत्यादेशे शिभाला इति, शिभाले इत्यादेशे शिभाले इति
२३७	११	एत्वसुलोपयो	एत्वसुल्लोपयो
२३८	१	शिभाल, शिभालक ये दो	शिभाला, शिभाले, शिभालक ये तीन
२३८	२	शिभाल किंवा शिभालक	शिभाला, शिभाले किंवा शिभालक
२३८	३	शिभाले, शिभालके ये दो	शिभाला, शिभाले, शिभालके ये तीन
२४९	७	शेष महा०	शेष माहा०
२५१	१	शेष महाराष्ट्री०	शेष माहाराष्ट्री०